

BİLİMSEL
SORUNLAR
DİZİSİ

Prof. Dr.
Gülten Kazgan

**YENİ
EKONOMİK
DÜZEN'DE
TÜRKİYE'NİN
YERİ**

2. Basım

**ALTIN KİTAPLAR
YAYINEVİ**

BU DİZİNİN DİĞER KİTAPLARI

- Kuşku Çağı (2. Basım)** J.K. GALBRAITH
Üçüncü Dalga ALVIN TOFFLER
Şok (3. Basım) ALVIN TOFFLER
Kişilik (12. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Kozmos (2. Basım) Prof. Dr. CARL SAGAN
İnsan ve Sanat SEZER TANSUĞ
Spor Psikolojisi Prof. Dr. SABRİ ÖZBAYDAR
Türkiye'de Tek Parti Yönetimi Doç. Dr. ÇETİN YETKİN
Ansiklopedik Kültür Sözlüğü AZİZ ÇALIŞLAR
Beslenme Prof. Dr. HÜSREV HATEMİ
Shakespeare ve Hamlet Prof. Dr. MİNA URGAN
Çağdaş Felsefe W. EICHHORN - M. BUHR
Ekonomide Dışa Açık Büyüme Prof. Dr. GÜLTEN KAZGAN
(2. Basım)
Evlilik Raporu (3. Basım) Doç. Dr. KURBAN ÖZUĞURLU
İnsanı Anlamak (4. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
İngiliz Edebiyatı Tarihi I, II, III, IV ve V Prof. Dr. MİNA URGAN
Zorlanan İnsan (3. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Yönetme ve Yükselme Sanatı T.J. PETERS -
R.H. WATERMAN, Jr.
Kalkınma Arayışları KENAN MORTAN -
CEMİL ÇAKMAKLI
Bildirişim Prof. Dr. ÖZCAN BAŞKAN
Ekonomi Kimden Yana J.K. GALBRAITH
Kapitalizm ve Özgürlük MILTON FRIEDMAN
Sıfır-Sıfır Toplumu LESTER C. THUROW
Depresyon (2. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Laiklik ve İrtica (2. Basım) Prof. Dr. CAHİT TANYOL
Çankaya Dramı Prof. Dr. CAHİT TANYOL
Korkular (2. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Para J.K. GALBRAITH
Dolu Dolu Yaşamak (4. Basım) Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Doğa - Çevre - Ekoloji Prof. Dr. NECMETTİN ÇEPEL
Yeni Güçler Yeni Şoklar ALVIN TOFFLER
Türkiye'de Siyasal Cinayetler ALPAY KABACALI
Marksist Estetik Prof. Dr. İSMAİL TUNALI
Çağdaş Filozoflar (3. Basım) Prof. Dr. İSMAİL TUNALI
Yaşamın Zaferi Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL

Prof. Dr. GÜLTEN KAZGAN

**YENİ EKONOMİK
DÜZEN'DE
TÜRKİYE'NİN YERİ**

ISBN 975 - 405 - 492 - 4
95-34-y-0131-293

Bu Diziyi Hazırlayan NİLGÜN HİMMETOĞLU
Yayın Hakları © GÜLTEN KAZGAN
ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
Kapak ŞAHİN KARAKOÇ
Dizgi EKRAM AJANS
Baskı ALTIN KİTAPLAR BASIMEVİ
1. BASIM / AĞUSTOS 1994
2. BASIM / NİSAN 1995

Bu kitabın her türlü yayın hakları
Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince
Altın Kitaplar Yayınevi'ne aittir.

Celâl Ferdi Gökçay Sk. Nebioğlu İşhanı
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 522 40 45 - 526 80 12
511 51 00 - 511 32 26
Faks: 526 80 11

İçindekiler

DÜNYADA «YENİ EKONOMİK DÜZEN»

I. BÖLÜM: GÜNÜMÜZDE DÜNYA EKONOMİSİNİN YAPISI

I. Merkez ve Merkez'in İç Yapısı	16
II. Merkez'in Dünyayı Etkileme ve Düzenleme Gücü	19
1. Yeni buluşlar ve teknolojiyi değiştirme gücü	19
2. Haberleşme, düşünce kalıpları oluşturma ve pazarlamada etkenlik	22
3. Finans gücü, araçları ve kurumlarında etkenlik	25
4. Uluslararası kurumlarda etkenlik	31
5. Merkez'in tekel gücü	33
III. Merkez'in Dışında Kalan Ülkeler: Çevre	34
IV. «Yeni Ekonomik Düzen»in Temel Felsefesi	42

II. BÖLÜM: KRİZ, «YENİ EKONOMİK DÜZEN» VE MERKEZ'DE BÖLGESELLEŞME

I. Eski Dünya Ekonomik Düzeni ve Yıkılışı	46
II. Merkez'de Sermayenin Kâr Haddinin Düşüşü ve Duraklama	50
1. Merkez'de duraklama (1974-1983); Merkez-içi çekişmelerin artması ve yeni rakiplerin yükselmesi	50
2. Çevre'nin, yoğun dış borçlanma yoluyla Merkez'in gereksinimlerine uyarlanması (1974-1983)	53
III. Merkez'de Gelişme (1984-89) ve Tekrar Duraklama (1990-....)	54
1. Yoğunlaşan Merkez-içi sürtüşmeler ve yeni kurumlar	54

2. Doğu Bloku çökerken Merkez'de durgunluğun yeniden başlaması	58
3. Merkez'de bölgeselleşmenin kesinleşmesi	62
4. Çevre'nin artan görelî geriliği ve Merkez'de kültürel milliyetçilik	67
5. GATT Uruguay Round'da varılan anlaşma: Merkez'de eşitliğin sağlanması ve Çevre'ye karşı teknoloji tekelinin güçlenmesi	71
IV. Yeni Dünya Düzeni'nin Söylemi ve Gerçeği	76

III. BÖLÜM: KRİZ, SERMAYENİN KÜRESELLEŞMESİ VE ARTAN İSTİKRARSIZLIK

I. Merkez'de Sermayenin Küreselleşmesine Geçiş	79
II. Otonom Sermayenin Küreselleşme Biçimleri ve Koşulları	82
1. Dolaysız yatırımlar	82
2. Parasal sermaye akımları	89
3. Spekülatif fon akımları ve kâr hadleri	94
4. Özelleştirme	96
5. Ulusal ekonomi politikalarının tükenmesi	103
6. Sonuç: Büyüme ve sosyal dengenin önemsizleşmesi, bireyciliğin güçlenmesi	107

IV. BÖLÜM: KRİZ, HIZLANAN TEKNOLOJİK DEĞİŞME VE ARTAN İŞSİZLİK, KÜRESELLEŞMENİN DARALAN İNSAN BOYUTU

I. Merkez'de Teknolojik Değişmenin ve Üretim Örgütlenmesinin Yeni Biçimleri	112
II. Teknolojik Değişme ve Küreselleşmenin Giderek Daralan İnsan Boyutu: Merkez-Çevre İlişkilerinde Yeni Bir Dönüşüm	115
III. Teknolojik Değişme, Çevre'de Yatırım ve GSYİH Artış Hızları, Verim Artışı Farkları ve Sonuçları	119
IV. Sonuç: Teknolojik Değişme ve Küresel Refah Artışı Beklentisi	122

**V. BÖLÜM: NÜFUS ARTIŞI, DOĞANIN TAHRİBİ
VE YENİ EKONOMİK DÜZEN**

I. Nüfus Artışı ve Yeni Ekonomik Düzen:	
Çelişkiler Yumağı	126
II. Doğanın Tahribi ve Yeni Ekonomik Düzen:	
Merkez'in Bir Kaçış Noktası (mı?)	128
VI. BÖLÜM: GELECEĞE DÖNÜK SENARYOLAR: 2010 YILINA KADAR NELER OLABİLİR?	
I. 2010 Yılına Kadar Yeni Ekonomik Düzen	
Nasıl Değişebilir?	134
1. Durgunluğun aşılma olasılığı	134
2. Konjonktürel Değişim ve Yeni Düzen	137
II. Çevre Ülkeleri İçin Olası Senaryolar	138
III. Yeni Ekonomik Düzen'in Çelişkileri, Tepkiler ve İdeolojiler	141
KAYNAKÇA	145

«YENİ EKONOMİK DÜZEN»DE TÜRKİYE

**VII. BÖLÜM: 1990 SONRASI DÜNYADA TÜRKİYE'NİN
MERKEZ NEZDİNDEKİ YERİ**

I. 1990 Öncesindeki Özgün Konum	149
II. Yaklaşımındaki Değişimin Genel Doğrultusu	151
III. Doğu Bloku ve SSCB'nin Dağılması Sonrası Bölgesel Dengelerin ve Büyük Güçlerin Yaklaşımındaki Değişmelerin Türkiye'ye Etkileri	153
IV. Irak Savaşı Sonrası Bölgesel Dengelerin ve Büyük Güçlerin Yaklaşımındaki Değişmelerin Türkiye'ye Etkileri	158
V. Sonuç: Ekonomik Sıçraması Giderek Güçleşen Türkiye	162

VIII. BÖLÜM: 1970'Lİ YILLARDA SERBESTLEŞMEYE GEÇİŞ VE 1978-80 KRİZİ

I. 1971 Öncesi Uygulanan Denetimli Ekonominin Ayırıcı Özellikleri	165
II. Denetim Rejiminin Sermaye İthalini Artırmak Üzere Gevşetilmesi: 1974 Petrol Krizinin Etkileri ve Sonuçları	169
1. Gevşemeyi hazırlayan etkenler	169
2. Sermaye ithalini kolaylaştırma yolları	171
3. Artan borçlar ve bozulan dengeler	174
III. 1978 Döviz Krizi ve IMF İstikrar Programına Geçiş	176
1. Krizde ortak özellikler ve kuraldışı uygulamalar	176
2. İstikrar arayışı ve IMF'nin devreye girişi: 1977-79	178
3. İkinci petrol krizi (1979-80) ve ağırlaşan dünya koşullarına karşılık Türkiye'de ve komşularında doğan yeni olanaklar: 24 Ocak 1980 programına geçiş	179

IX. BÖLÜM: 24 OCAK 1980 PAKETİYLE SERBESTLEŞMEYE GEÇİŞ VE 1988-89 KRİZİ

I. Tepeden İdeolojiyi Değiştirme	183
II. 24 Ocak Programının Uygulanması	185
1. Ortamı ve kaynakları	185
2. 1980-88 dönemi politikalarının ortak noktaları	185
III. 24 Ocak Programının Uygulama Aşamaları	188
1. İstikrar programının ana ilkeleri ve 1982-83 para piyasası krizi	189
2. Serbestleşmenin başlatılması: 1984-1989	192
3. Serbestleşme sürecinin başarı göstergeleri	195
4. 4 Şubat kararları ve 1988-89 stagflasyonu	199
IV. 1989'da Yeni Serbestleşme Sürecini Başlatmaya Yol Açan Baskılar	200

**X. BÖLÜM: TL'NİN KONVERTİBİLİTESİ, ULUSLARARASI
SERMAYE HAREKETLERİ İLE MALİ PİYASALARIN
SERBESTLEŞMESİ VE 1994 KRİZİ**

I. 1989 Sonrasında Ekonominin Genel Görünümü	203
II. 32 no.lu Kararname ve Değişiklikleriyle Getirdikleri	206
1. Dışarı kaçan sermayeyi geri getirme	206
2. Sermaye girişleri, döviz fiyatı ve para ikamesi	207
3. Kısa vadeli sermaye girişleri, kredi genişlemesi ve enflasyon	209
III. Dış Sermayeyi İçeri Çekme Yolları	211
1. GOÜ arasında Türkiye'nin yeri	211
2. İçerde yüksek reel faiz hadleri	212
3. Spekülatif beklentilerle sermaye girişi	214
4. KİT'lerin ve yerli özel şirketlerin özelleştirilmesi-dışa satışı	216
IV. Türkiye'nin Dış Yatırımları ve Sermaye Çıkışı	222
V. 1989-93 Döneminin Başarı Göstergeleri	224
1. Başarıyı olumsuz etkileyen dışsal öğeler	224
2. Çelişkili büyüme ve hızlanan enflasyon	225
3. Boom'dan aşağı dönüş ve finans piyasasında krizin patlaması: Ocak 1994	227
4. 5 Nisan istikrar paketi ve IMF ile anlaşmaya geçiş	232

**XI. BÖLÜM: BÖLGESELLEŞME HAREKETLERİNE
TÜRKİYE'NİN KATILMASI**

I. Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle Bütünleşme Süreci	237
1. Ankara Anlaşması'ndan günümüzdeki Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerine geçiş	237
2. Sanayi mamullerinde gümrük birliği ve Ankara Anlaşması: Yeni koşullar	239
3. Türkiye'nin ekonomik sorunları ve gümrük birliği	242
4. Ortak gümrük tarifesi ve Türkiye'nin dış ilişkileri	246
5. Gümrük birliği ve tam üyelik	247

II. Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Beklentiler	250
1. İlişkilerin 1980'li yıllarda yoğunlaşması	250
2. Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin kuruluşu ve beklentiler	250
3. KEİB, Türkiye ekonomisi için ne gibi yarar sağlayabilir? ...	252
III. ECO Çerçevesinde Orta Asya Türki Cumhuriyetler'le ilişkiler	255
IV. Sonuç: Ülkelerin Bölgeselleşmesi Sürecine Eksik Kurumlarla Katılma	259
 XII. BÖLÜM: ÜÇÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİNE UYUM, TEKNOLOJİK DEĞİŞME VE REKABET GÜCÜ	
I. Türkiye'nin Teknolojik Kapasitesinin Göstergeleri	261
1. Niteliksel göstergeler	261
2. Niceliksel göstergeler: Uluslararası karşılaştırma	262
II. Teknolojik Değişmenin Kaynağı Olarak Sabit Sermaye Yatırımları	264
1. Yurtiçi tasarruf ve yatırımın düşüklüğü ve yatırım bileşiminin giderek çarpılması	265
2. Büyüme dinamiğini yitiren tarım, imalat ve ihracat	267
3. Artırılmayan AR-GE harcamaları	269
III. İnsan ve Teknolojik Değişme	270
1. Hızlı nüfus artışı ve pazar kısıtlaması	270
2. Hızlı nüfus artışı ve işgücünün vasıfları	272
 XIII. BÖLÜM: SONUÇ: YENİ OLUŞUMLAR VE YENİ GEREKLER	
I. Serbest Piyasa Ekonomisinin Yarattığı Çelişkiler ve Sorunlar	275
1. İdeolojik düzlemdeki çelişkiler ve sorunlar	275
2. Ekonomik düzlemdeki çelişkiler	277
KAYNAKÇA	298

*Bu kitap küreselleşme
ve özelleştirme akımı
mensuplarına sunulmuştur.*

DÜNYADA «YENİ EKONOMİK DÜZEN»

*Ekonomik Krizin Anatomisi,
Gelişme Dinamiği ve
Küresel Etkileri: 1974 - 93*

«Tüm dünya, Yeni Dünya Düzeni'nin bütün insani değerlerden kopmuş bireyselliğinin çekim alanında. Türkiye'de bu düzen, belli bir kültür altyapısı olmadığından, çehresini çok daha vahim şekilde gösteriyor: İlkellik ve yobazlık. Ben bu on yıl içinde bir çıkış koridoru düşledim.»

İLHAN İREM
Cumhuriyet Dergi
27 Şubat 1994

(*Koridor" besteci - yorumcu İlhan İrem'in
çıkardığı son albümün adıdır.)

BİRİNCİ BÖLÜM

Günümüzde Dünya Ekonomisinin Yapısı

1990'lı yıllarda dünya ekonomisinin işleyiş biçimini, temelde, yakın geçmişin olayları kadar, tarihsel gelişmenin şekillendirdiği «yapı» ve bu yapıyı pekiştiren konjonktürel ve teknolojik süreçler belirliyor. Bu yapıya dışardan bakıldığında hiyerarşik bir sıralamayla ikili, hatta üçlü bir ayırım görülebiliyor. Tepede «Merkez» dediğimiz, dünya ekonomisinin gidişini ekonomik güçlerinin büyüklüğüyle belirleyen, aynı zamanda işleyiş biçimini belirleyecek kuralları koyan, yönetim ve denetim işlevlerini gerçekleştiren ileri sanayileşmiş ülkeler var. Merkez'in doruğunda bugün için ABD bulunuyor. Merkez'in dışındaki, çoğunluğunu geliştirmekte olan ülkelerin (GOÜ) oluşturduğu dünya ise, çok parçalı ve parçalar kendi aralarında eşgüdümsüz ve dağınık. Bunların her biri dünya ekonomisini etkileme gücünden yoksun olduğu gibi, Merkez'in aldığı kararlara katılmaktan uzak; çoğu zaman sadece Merkez'in yarattığı koşullara kendilerini uyarlamak zorunda kalıyor. Yani Merkez'in kararlarını ve yarattığı koşulları kendisi için «veri» almak durumunda. Bu ülkeler takımı «Çevre»yi oluşturuyor. Ancak günümüzde bu iki takımın arasında yer alan bir üçüncü ülke takımı daha var: Eğer geçmişteki başarılı büyüme çizgilerini önümüzdeki yıllarda da sürdürebilirlerse, bunlar Çevre'den kopuşu Merkez'e aday olarak tamamlayabilecek.

Bu bölümde dünyanın «Yeni Ekonomik Düzen»inin sergilediği bu üçlü yapıyı inceleyeceğiz. Bu yapı, dünyanın Doğu Bloku-Batı Bloku diye ayrıldığı, arada «tarafsızlar» diye tanımlanan bir dizi ülkenin yer aldığı 1990 öncesi görünümünden çok farklı. İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen «eski düzen»deki ideolojik bloklaşma, gelişmiş-gelişmekte

olan ülkeleri birlikte kapsıyor, her blokun kendi çevresi bulunuyordu. Günümüzün tek Merkez'li dünyasında ise, ayırım artık bundan farklı. Merkez'in kendi iç çekişmeleri ve düzenlemeleri daha önemle gündeme geldiği gibi, ideolojik bloklaşmanın kalmaması Merkez'in Çevre'ye karşı tavrını da değiştirmiş bulunuyor. Dünyada Yeni Ekonomik Düzen bu yapı içinde uygulanıyor artık.

I- MERKEZ VE MERKEZ'İN İÇ YAPISI

Merkez teknolojik değişmelerin, yeni kurumlaşmaların yaratıcısı olduğu gibi, dünya kurumlarının yönetimini elinde tutar; hem kendi iç düzenlemesine, hem de Çevre'nin düzenlenmesine ilişkin kararları alıp uygular, denetler. Merkez'deki ülkeler kendi aralarında eşitlik gösterse-ler de, eşitler arasında bile hiyerarşik bir sıralama bulunur. Hem askeri, hem teknolojik-ekonomik gücü en üst düzeyde olan ABD, eşitler arasında birinci konumdadır; ABD'yi Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere izler. Dünya ekonomisine ilişkin kararlar, bu beş ülke artı Kanada ve İtalya'nın oluşturduğu G-7 (Grup 7) diye bilinen ülke takımı tarafından alınır. İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Dünya Bankası, IMF, GATT, OECD gibi kurumlar kararların uygulanmasını ve uygulamayı denetlemeyi yerine getirir; 1990'lı yıllarda Birleşmiş Milletler de aynı kervana katılmıştır. Diğer sanayileşmiş ülkeler ise eşitler arasında yer alırlar; ama dünya ekonomisine ilişkin kararlarda, en büyük ve en güçlüler yanında, payları görece daha zayıftır.

i) Merkez'in eşitler arasındaki hiyerarşisinde dorukta yer alan ABD, sadece askeri ve teknolojik gücüyle eşitler arasında birinci konumda değildir. ABD doları, Bretton Woods para sisteminin (altın/dolar sistemi) yıkılmasından sonra bile dünyanın en önemli parası olma niteliğini koruyor. İngilizce gerçekten bir dünya dili olmuş, bir zamanlar ortak dil olması düşünülen «esperanto»nun işlevini üstlenmiştir. İngilizcenin dünya dili olmasına, teknoloji devriminin getirdiği haberleşme-iletişim olanakları, ABD kaynaklı şirketlerin çokuluslular arasında hâlâ birinci yeri koruyor olması, dünya sinema ve TV filmleri sanayilerinde ABD kaynaklı şirketlerin neredeyse tekel kurma yolunda oldukları eklendiğinde, ABD'nin dünya kültürünü şekillendirmedeki yoğun etkisi ortaya çıkar.

Müzik ve dansın yaşama ve davranış biçimine, beslenmeden giyim-kuşama kadar yayılan alanlarda ABD'ye özgü kalıplar, bütün ulusal kültür kalıplarını günümüzde zorluyor ve değişimi, kendi biçimine uygun şekillendiriyor. Aslında zorlama yok bunda; sadece insan psikolojisinin «en güçlüye benzeme», ondan ayrılmama eğilimi rol oynuyor. Ayrıca ABD'nin kitle kültürü yaratmadaki üstünlüğü çok açık; herkesi aynı potada kolayca kaynatabiliyor. Yoksa her yerde artan sayıda gencin blucin giyip, koka-kola içerken pop müziği dinleyip, pembe-dizi (soap opera) seyretmesi nasıl açıklanabilir?

Merkez'in içinden ABD'nin bu üstün etkenliğine açıkça muhalefet eden tek ülke olan Fransa, Avrupa Birliği'ni (AB) seferber ederek buna karşı koymaya çalışıyor: BAB (Batı Avrupa Birliği) yoluyla NATO'ya ve ABD'nin Avrupa'daki askeri varlığına, ECU (Avrupa para birimi) ile dolara, Fransızca'yı ve kendi dilindeki kültür ürünlerini koruyarak ABD'nin yaygınlaşan kültür etkenliğine, AB içi teknolojik işbirliği yoluyla ABD'nin uçağından diğer *high-tech* mallarına Avrupalı alternatifler yaratılması için mücadele veriyor; bu konuda Almanya ile Fransa'nın işbirliğini gerçekleştirerek, diğer AB ortaklarını da peşinden sürükleyerek mücadeleyi Avrupa platformunda yürütmeye çalışıyor. Bunu salt hükümet politikası düzeyinde değil, halkın desteğini alarak yürütüyor. Örneğin, Disneyland, Paris'in dolaylarına gelip ABD'li pop kültürünü Fransa'ya taşımaya çalışsa da yararı yok; çünkü halk rağbet etmeyince şirket zarar ediyor. Ya da hükümet TV'de Fransız kültür ürünlerine en az %40 pay verilmesi kararı aldığı anda halk buna destek veriyor. Nitekim Aralık 1993'de sonuçlandırılan Uruguay Round GATT görüşmelerinde bu alanda en çetin tartışmalar ABD ile Fransa arasında geçti. ABD, TV filmleri gibi kültür ürünleri ticaretinin tam serbest olmasını talep etti, Fransa direndi. Sonunda Fransa kazandı. Bu, aslında Avrupa Birliği'ni de etkileyecek.

Kısacası, Merkez eşitlerin bütünlüğü, eşitler arasında ABD'nin önderliği gibi özelliklere sahip olsa da, kültürden başlayıp askeri sorunlara kadar giden alanlarda çekişme, sürtüşme var. Tarıma mali destekler gibi bazı sorunlar son GATT Uruguay Round görüşmelerinde tarafların rızasıyla çözüme bağlanmış gözükse de, gerçekte pek öyle değil. Tarıma ilişkin kararlardan AB ile EFTA, hizmetlerin (bankacılık, sigortacılık deniz taşımacılığı gibi) tam serbestleştirilememesinden ABD hoşnut kalmadı.

ii) Eşitler arasında kültürünü yayma ve iletişim yoluyla dünyaya egemen olmadaki birinciliği yanında, ABD'nin tartışmasız üstünlüğü olan bir diğer alan askeri konular. İki bloklu eski dünyada ABD'nin «Sovyet tehdidi» karşısındaki nükleer şemsiyesi, gerek Batı Avrupa'da gerek Uzak Doğu'da, Merkez'in içinde kendisine tartışmasız üstünlük, iradesine ağırlık veriyordu. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ABD'nin nükleer şemsiyesinin önemi azaldı. Ancak gerek Körfez Savaşı, gerek (eski) Yugoslavya'nın çeşitli etnik grupları arasında patlayan yerel savaşlar, gerekse Kafkasya'daki çatışmalar bir gerçeği ortaya koydu: Batı Avrupa, Maastricht Antlaşması'na göre ortak dış politika izleme, ortak savunmayı geliştirme taahhütlerine rağmen, ortak karar alıp, ABD gibi bir işi yürütemediğini gördü. Buna karşılık, Rusya Federasyonu'nun, SSCB hukuken dağılmış olsa da, eski SSCB, yeni BDT topraklarında etkinliğini sürdürdüğü, Balkan ülkelerinde de aynı şekilde etken olduğu ortaya çıktı. Ayrıca eski SSCB topraklarındaki yeni ülkelerde (Ukrayna, Kazakistan gibi) bulunan nükleer silahların tehdit kaynağı olmaya devam ettiği anlaşıldı. ABD'den sonra Merkez'in en büyük ekonomik güçleri olan Japonya ve Almanya ise, «pasifist» bir görünüm korumayı tercih ediyor. İngiltere ve Fransa nükleer güç sahibi olsalar da, ABD'nin askeri güç üstünlüğü şimdilik dünyada rakipsiz durumda. İlerki yıllarda buna rekabet ancak Çin Halk Cumhuriyeti'nden gelebilecek. Büyük silah üreticisi olan, kendi silah teknolojisini yaratan ve dünyaya satan Çin, ekonomik gücünün artmasına koşut biçimde Uzak Doğu'da maceralara girişirse, buna karşı durabilecek tek güç yine ABD. Ama bu, herhalde önümüzdeki 5-10 yılın sorunu değil.

ABD'nin ekonomik gücü de yine tartışmasız dünyada birinci. 5.4 trilyon dolarlık GSYİH'sı (1990), dünyayı besleyecek güçte yüksek teknolojiyle üretim yapan tarımı, yeni teknoloji yaratmadaki ve bunu sanayiye uygulamadaki başarısı, dünyanın bir numaralı sermaye piyasası New York borsası, uluslararası bankaları ve finans gücüyle Merkez'in merkezinde bulunuyor. Tabii, bunların tepesinde dünya parası olan dolar var. Avrupa Birliği pek çok göstergesiyle ABD'ye eşit, hatta ithalat-ihracat açısından olduğu gibi ABD'nin çok üstünde olsa da (bkz: Tablo I), uluslararası alanda çoğu zaman tek ses çıkaramadığı, üyelerin çelişik çıkarları dolayısıyla çekişmeye düştüğü için, ABD'nin gücünü henüz tam dengeleyemiyor. Örneğin, GATT Uruguay Round görüşmelerinde hem kültür, hem tarım ürünleri ticaretinin tam serbestleştirilme-

sinde ABD'ye karşı Fransa neredeyse tek başına mücadele verdi. İngiltere her iki alanda da Fransa'yı desteklemedi. Ya da Yugoslavya dağılırken Hırvatistan ile Slovenya'nın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Almanya oldu; oysa bu, Fransa ve İngiltere'nin politikasına ters düşüyordu vb... 2000'li yıllarda AB her alanda bütünleşmeyi tamamlayabilir ve tek sesle davranabilirse, ABD ikinci plana düşebilir belki. Ancak henüz böyle bir görünüm yok.

ABD'ye karşı dünyanın ikinci ekonomik gücü olan Japonya'ya gelince; 3 trilyon dolar GSYİH (bkz: Tablo I), dünya parası olmada ABD dolaryla neredeyse yarışan Japon yen'i ve güçlü finans kurumları, dolaysız yatırımları, *high-tech* mallarda rekabet üstünlüğü kadar demir-çelik, otomobil gibi sanayi mallarında dünya pazarlarını tutmuş olması, çevresinde Uzak Doğu'nun dinamik ülkelerinden oluşan halka, çok iyi eğitilmiş, çalışkan ve disiplinli halkıyla Japonya'nın dünya gücü sayılması olağan. Ama ABD'nin üstünlüğünü sağlayan birçok öğeden yoksun: Askeri gücü yok, bölge ülkelerini tedirgin etmemek için büyük askeri güç oluşturma isteği de yok; büyük teknolojik buluşları sürekli gerçekleştiremiyor; yapabildiği, daha çok, küçük buluşlar ve rekabet gücünü yükselten etkin örgütlenme; ne dili, ne kültürü henüz küreselleşmiş, ne de «medya»da egemenlik kurabilecek etkenliği var vb...

Bu kısa çözümleme hiç olmazsa 2000 yılına kadar ABD'nin Merkez'in bir numaralı ülkesi olmayı sürdüreceğini, daha sonraki dönemde AB ile Çin'in bu gücü dengeleyebileceğini gösteriyor. Bugünkü Yeni Ekonomik Düzen bu nedenle ABD'den kaynaklanıyor. Ancak ABD ekonomik konularda G-7 ülkeleriyle birlikte hareket ediyor.

II- MERKEZ'İN DÜNYAYI ETKİLEME VE DÜZENLEME GÜCÜ

1) Yeni Buluşlar ve Teknolojiyi Değiştirme Gücü

Merkez dünyayı, bir kere, değişimi uyaran gelişmeleri yaratma dinamiğine sahip olduğu için etkiliyor; piyasalar ne kadar serbest ve devlet müdahalesi ne kadar azsa, değişme uyaran gelişmelerin her yere yayılışı o kadar hızlı ve güçlü olabiliyor. Bu değişimleri halkların kolayca özümseyip uygulayabilmesi, Merkez'le paylaşılan toplumsal değerler sisteminin yaygınlığıyla belirleniyor. Yani serbest piyasa ekono-

misı ve siyasal rejim olarak demokrasi, bu açıdan Merkez'in etkileme alanını genişletiyor.

Dünyada değişimi uyaran gelişmeler ise çok boyutlu: Teknolojik değişme bunun başında geliyor. Son iki yüzyıllık dünya tarihinde yaratılan ve birinci, ikinci, üçüncü sanayi devrimi diye anılan yeni teknoloji devrimlerinin neredeyse tümünün kaynağı Merkez. Merkez yeni buluşları bilimsel düzeyde yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda bunları sanayiye uygulayıp satılabilir mallar, hizmetler durumuna dönüştürüp pazarlıyor. Teknolojinin değişmesi üretim ve tüketim biçimlerini sürekli değiştiriyor. İletişim hızlandıkça yeni üretim ve tüketim biçimleri dünyaya yayılıyor. Merkez sadece üretim değil, aynı zamanda pazarlama kanallarında şirketlerinin güçlü ve finans kurumlarının yaygın oluşu sayesinde hem üretim aşamasını tamamlayarak, hem de iletişim kanallarının etkinliğinden yararlanarak, günümüz dünyasında ülkelerin, halkların satılma gücünün sınırları çerçevesinde, önce tüketim kalıplarını küreselleştiriyor; bunu bir gecikmeyle (çoğu zaman daha sınırlı biçimde) üretim biçimleri izliyor.

Üretim süreçlerinde Merkez'in gücü, temel sermaye mallarının üretimini ya da *know-how*'ını elde tutmasında. Örneğin, her ülke mısır üretse de geliştirilmiş melez mısır tohumunu ya da tavuk üretse de geliştirilmiş ana stoku Merkez'den satın alma durumunda; ya da nükleer enerji üretse de buna ilişkin donanım için yine Merkez'e başvurmak zorunda. Günümüzde bunlar sürekli evrime sokulduğu için, Merkez'in dışında kalanların bunu aynı hızda izlemesi zor. Örneğin, eski SSCB askeri teknoloji, uzay araştırmaları, bazı tıp dalları vb. alanlarında Merkez'le başa güşüyor, hatta arasına öne çıkabiliyordu. Ne var ki, elektronik devriminde geri kalınca askeri teknolojisi de ikinci sınıf oldu. Gorbaçov'un 1980'li yılların ortasında ABD'nin karşısında pes etmesine yol açan etkenler arasında bu, önemli bir rol oynadı. Bilimsel buluşları yaratmak yetmiyor; bunları üretim süreçlerine uygulayıp mallara-hizmetlere dönüştürmek aynı ölçüde önemli. Bu bakımdan Merkez içinde önemli farklar var. Örneğin, İngiltere, Merkez içindeki yeri açısından giderek çaptan düşüyor olsa da, hâlâ önemli bilimsel buluşlara kaynaklık etmede ön planda geliyor. Ama bunları sanayiye uygulamada artık eski etkinliği yok. İşte, ABD hem buluşların yaratılması (örneğin 1976-91 arasında tıp, fizik, kimya gibi pozitif bilimlere verilen 102 Nobel Ödülü'

nün 63'ünü ABD'li bilim kişileri aldı), hem sanayiye uygulanmasında yine birinci. Aynı dönemde ve aynı dallarda ABD'yi çok geriden 9 ödülle İngiltere ve Almanya izliyor. Ne var ki, İngiltere buluşları sanayiye uygulamada geri kaldığı için, bunları çoğu zaman ABD'ye satıyor. Oysa Japonya küçük buluşlarda ve buluşları sanayiye uygulayıp rekabet gücü yüksek mallara dönüştürmekte ön planda: *Science Citation* endeksindeki yayın sayısında ve yeni buluşlar için alınan patent sayısında, ABD'den sonra ikinci. Avrupa bu sonuncuda üçüncü geliyor.

Merkez dışında, şimdilik bu konuda tek aday, geniş alanlı (yani Tayvan, Singapur, Hong Kong dahil) Çin Halk Cumhuriyeti olabilecek gibi gözüküyor. Zaten bu alanda çok başarılı olan bir ülke sonunda ırk, kültür farklarından bağımsız olarak Merkez'e giriyor. Bunun en yakın örneği Japonya: 1960'lı yılların ilk yarısından itibaren malların kalitesini iyileştirmesi, küçük de olsa buluşları, büyük sanayi kapasitesinin ve finans gücünün devleşmesiyle Merkez'in bir parçasına dönüştü. Çin geçmişte de büyük buluşlar yapmış bir halka sahip. Üç bin yıl önce yaptığı sulama sistemiyle bir mühendislik harikası yarattığı gibi, kâğıttan pusulaya, porselenden ipeğe, baruta kadar pek çok buluşu Avrupa'dan çok önce gerçekleştirebilmiş. Ayrıca son yıllarda silah gücünü artırarak büyük oynamaya soyunmuş gözüküyor (B.B. Conable fr. D.M. Lampton, 1992-93 Kış, S. 133-149). Rusya Federasyonu'nun da hem Çarlık, hem SSCB dönemlerinde bu açıdan hatırı sayılır başarılarla dolu bir geçmişi var. Ancak 1990 sonrasındaki dağılma sürecinde Rusya Federasyonu'nun içine düştüğü siyasal ve ekonomik kriz (1990-92 arasında GSMH'daki toplam düşüş %30 kadar) o denli şiddetli, geleceği o denli belirsiz ki, bu konuda bir yorum yapmak çok zor. Eğer bunları aşabilirse, Rusya Federasyonu da bu alanda başa gürebilecek bir ülke. Tekrar komünizm-totaliter devlet biçimine dönmedikçe, Merkez'e kabul edilmesi kesin; çünkü sanatı ve kültürüyle de Merkez'e çok yakın. Üçüncü aday ise herhalde Güney Kore olacak; devleşen sanayi kapasitesi, çok iyi eğitilmiş ve çalışkan, disiplinli halkıyla Japon modelini rahatça izleyebilecek yetenekte.

Bu çözümlmeye göre, yakın gelecekte Merkez'e en güçlü adaylar Asya kıtasından çıkacak. Ama tek başına teknolojik buluşlar, sanayi gücü Merkez'in güçlü üyesi olmak için yeterli değil, gerekli olsa da.

Merkez teknolojik değişimleri çeşitli yollardan kendi dışında kalan

dünyaya yayabiliyor: Bir kere, şirketleri dış dünyaya dolaysız yatırım yaparken çoğunlukla kendileri açısından eskiyen teknolojiyi (genellikle emek yoğunluğu daha yüksek teknoloji oluyor bu) dış dünyaya aktarıyor. Ayrıca lisans ve *know-how* anlaşmaları buna aracılık edebiliyor. Tabii, taklit olgusu da var. Tüketim kalıplarının yayılması ise, satınalma gücü elverdiği durumlarda daha kolay: Reklamlar, moda dergileri, turizm, filmler buna aracılık ederken önce Çevre'nin ithalatı artıyor; bu belirli bir tüketim düzeyine işaret edince dolaysız yatırımlar, franchising anlaşmaları vb. yollardan üretimi izliyor.

Kısacası, Merkez'in önderlik ettiği (daha doğrusu çoğunlukla Merkez şirketlerinin yarattığı) ve dünyanın görünümünü değiştiren buluşlar, zaman içinde Merkez dışına taşmakta, üretim ve tüketim biçimlerini değiştirmekte. Mal, hizmet, sermaye pazarları ne kadar serbest, değer yargıları ne kadar Merkez'e yaklaşmışsa, bu süreç o kadar güçlü ve hızlı işleyebiliyor. Bu etkilerin ulaşamaması, ya satınalma gücünün düşüklüğünden ya da Batı'nın değer yargılarını reddeden Siyasal İslam'ın rejimlerinden kaynaklanıyor genellikle.

2) Haberleşme, Düşünce Kalıpları Oluşturma ve Pazarlamada Etkenlik

Merkez yeni teknoloji ve bununla üretim gücünü elde tuttuğu gibi, birçok hizmeti de elde tutuyor: Basın-yayın ve haber kanalları haberleri ve bilgiyi yayarken, dünyanın geri kalan kısmında fikirlerin oluşumunu etkiliyor. Dünya çapında yayınların %70'inin İngilizce olması, insanların düşünsel biçimlenmesinde (öncelikle ABD), İngilizce konuşan ülkelerin ne denli etken olabileceğini göstermeye yeter. Bilgi kaynakları bu dilde olunca, toplumsal değer yargıları kaçınılmaz olarak Merkez'in değerler sisteminden ve yarattığı paradigmadan etkileniyor. Haberlerin büyük bölümü de buradan kaynaklanınca, o toplumların değerler süzgecinden geçmemiş bilgiye ulaşmak çok zor. Gerçi bugün her yerde bu kısıtı aşmak için çaba var, ama bu çaba temel gerçeği değiştirmeye yetmiyor. Eskiden daha sınırlı kalan bu etkileme, televizyonun yayılmasıyla ailelerin bile şekillendirilmesinde etken oldu. Yaşama, konuşma, davranma biçimleri, üstelik Merkez'de gerçekte olduğundan çok, örneğin TV filmlerinde, pembe dizilerde gösterildiği kadarıyla etkili oluyor. Bunlarsa

tüketim kalıplarını ve sonuçta (ekonomik koşullar elverişliyse) buna uygun üretim biçimlerini getiriyor.

i) Dünya haberlerinin çoğunluğu Merkez'in haber ajanslarının ürünü. Bunlar da gerçeği, kendilerinin algıladıkları ya da yansıtmak istedikleri biçimlerde dünyaya yayıyor. Tabii, bazen çok çelişik durumların ortaya çıkabildiği bir gerçek. Örneğin, SSCB'nin dağılmasını izleyen kısık haber ajansları Rusya'da halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu yayınca, Batı Avrupa gıda yardımı için seferber oldu. (Kısmen tarihi geçmiş) gıda paketleri yerine vardığında, bu, halkı çok kızdırdı. Ancak dünya, haber ajanslarından birinciyi duyup ikinciyi duymadığı için, sadece açlık olgusundan ve yapılan gıda yardımından haberdar oldu. Türkiye bunun ne denli önemli olduğunu Güneydoğu'sundaki savaşa ilişkin haberler Batı Avrupalı haber ajanslarınca yayınlandığında görüyor. Genellikle, Türk ordusunun öldürdüğü ya da yakaladığı PKK elemanları ordunun halka karşı hareketi olarak gösterilirken, PKK'nın bastığı köyler ya da öldürdükleri insanlara değinilmiyor. Dünyanın geri kalan kısmı ise bilgiyi bu süzgecin yorumuna göre alıyor. Bu çarpıtma, her alandaki bilgi için geçerli. Örneğin, SSCB dağılıncaya kadar hepimiz Sovyet askeri gücünün büyüklüğüne inandık. Oysa Körfez Savaşı'nda *scud* füzeleri *patriot*'lar karşısında tökezleyince, hatta SSCB kısa sürede dağılıverince, olayın ne denli abartılmış olduğu anlaşıldı. Yani Merkez, düşünce dünyasındaki etkenliği sayesinde yaşamımızı biçimlendirdiği gibi, dünyayı nasıl algılamamız gerektiğini düşünüyorsa onu öyle biçimlendirmede de güç sahibi.

ii) Bu alanda sosyal bilimlere ilişkin ders kitapları ve diğer yayınların etkenliğini ihmal etmemek gerekiyor. Burada ABD'nin çok büyük ağırlığı var. Nedeni, sosyal bilimleri felsefe planından çıkarıp pozitif bilime yaklaştıracak çözümlene yöntemlerini getirmesi ve kuramları pozitif bilimlerininkine yakın bir dille ifade edebilmesi. Bu yaklaşım, başta ekonomi, sosyal bilimleri gündelik yaşama ilişkin sorunların anlaşılması, çözümlenmesi ve bunlara ilişkin çözüm üretebilmede kullanılabilir araçlara dönüştürdü. Bu kitaplar ABD dışındaki Merkez ülkeleri kadar Merkez'in dışındaki dünyada da, ya doğrudan İngilizce dilinde veya yerel dile çevrilerek ya da bunları esas alan telif kitaplar yazılarak kullanılır hale geldi. Düşünce dünyasını şekillendirmede ve yeni paradigmalara

yaratmada olduğu kadar, politika üretilmesinde de bu kaynakların büyük etkisi olduğu kuşkusuz.

iii) Nihayet pazarlama kanalları, dünya çapında malların tanıtılması-dağıtım-satışı alanında da Merkez şirketleri ön planda rol oynuyor. Pazarlamada kâr paylarının yüksekliği dolayısıyla bu alan çok cazip. Ne var ki, bunun küresel çapta yürütülmesi büyük örgütlenme, finansman, teknoloji istiyor. Bu nedenle küresel boyutlu pazarlama işlerini ancak Merkez şirketleri yürütebiliyor. United Fruit Company Orta Amerika'dan aldığı muzı Avrupa'da, Orta Doğu'da, dünyanın her yerinde pazarlayabiliyor; ama bir Panama şirketi bunu yapamıyor. Kâr paylarının çok cazip olması, bu alanda Merkez içi çekişmelerin bir kaynağı: Avrupa Birliği, Orta Amerika muzunun kendi alanında pazarlanmasına karşı, «Afrika'da benim eski sömürgelerim var (Fransa, İngiltere ve Belçika'nın), Orta Amerika'dan niçin alayım?» diyor. Aslında bunun temel nedeni, Afrika'dan Avrupa'ya pazarlamayı yapan AB şirketleri. ABD pazarlamacıları, Orta Amerika'dan muz getirerek AB pazarlamacılarını safdışı bırakıyor. Mesele burada. Yani pazarlama konusunda Merkez içi sürtüşme, bu kesimin yüksek kâr marjıyla çalışmasına ilişkin bir olay. Merkez dışındakiler ise aynı örgütlenme, finansman, teknoloji gücünden yoksun olduğu için, ya buraya hiç giremiyor, ya girse de tutunamıyor.

Merkez'in markaları ise Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e her yerde. Ya bu markaları kullanma hakkı bir fiyatla elde ediliyor, ya kaçak olarak taklit ediliyor (Türkiye'deki Lacoste gibi), ya şirketlerin dolaysız yatırımlarıyla dağılıyor dünyaya. Ancak yolu ne olursa olsun tüketimde, üretimde damgasını vuruyor. Özellikle lüks tüketimdekiler, aynı kalite malın birkaç katı fiyata satılmasını mümkün kılıyor; tıpkı aynı gümüşün «tuğra» damgalı olduğu için birkaç misli (tuğranın niteliğine göre) fiyata satılması gibi, ticari markalar da bir kere yerleştirdi mi, hem malı, hem markayı kullanma hakkı satılırken üreticisine iyi para getiriyor. Yerleşmiş, moda olmuş markalar her şekilde rant kaynağı. Merkez kendi içinde markaların değiş tokuşunu yaşarken, marka geliştiremeyen Merkez dışı dünya salt marka alıcısı durumda kalmakta; yani markaya şartlanmış olmanın rantını ödüyor. Kendisi yüksek kaliteyi tuttursa bile, o markayı yerleştirmenin gerektirdiği haberleşme araçlarını yeteri ölçüde kullanabilme olanaklarından yoksun: Markaları tanıtacak moda dergilerini dünyada okutamıyor, yeni moda yaratıp kabul ettiremiyor, kendisine

benzemeyi kendi dışındakiler için bir «üstünlük» işareti saydıramıyor vb. Merkez'in sahip olduğu bu olanakların hiçbiri Merkez dışı dünya açısından geçerli değil; Merkez dışı dünya bunların salt alıcısı durumda.

3) Finans Gücü, Araçları ve Kurumlarında Etkenlik

i) Merkez'in kuşkusuz en büyük gücü finans kaynaklarını elde tutması, finans piyasalarına tam egemen olması. Bir kere, uluslararası tüm işlemlerde geçerli paralar Merkez'in paralan. Başta ABD doları, onu geriden izleyen Japon yen'i ve Alman markı sadece işlemlerde mübadele aracı değil, aynı zamanda rezerv parası olarak talep ediliyor. İsviçre gibi İstanbul nüfusunun yarısından biraz fazla nüfusu olan (6.3 milyon kişi), ama dünya finans sisteminde (kara paranın aklanması dahil) ön planda rol oynayan bir ülkenin parası, İsviçre frangı, bile bu açıdan çok önemli. ABD doları, uluslararası işlemlerin neredeyse üçte ikisine yakın (%60) bir tutarını gerçekleştiren araç olması, rezerv para olarak ön planda yer alması açısından tartışmasız bir numaralı para. AB'in dolara rakip olarak yaratmak istediği ECU ise, henüz değil doların, Alman markının (DM) yerini bile alamadı; Alman halkı kendi parasından vazgeçmeye zaten razı değil kamuoyu yoklamalarına göre.

Bir paranın dünya parası olması, tabii, paranın sahibi ülkeye ciddi sorumluluklar yüklüyor; başta, paranın değerinin korunması, yeterli miktarının arz edilebilmesi, ekonominin her alanında gücünü sürdürmesi ve bunu kullananların bu güce inanması geliyor. Güç ve güven sarsıldığında, ülkeyle birlikte parası da çaptan düşüyor. Bunun en iyi örneği İngiliz sterlini; Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde tartışmasız bir numaralı dünya parasıyken, 1960'lı yıllardan sonra giderek çaptan düştü; zaten İkinci Dünya Savaşı bittiğinde ABD doları çoktan onun yerini almıştı. Nedeni, İngiltere'nin ekonomisinin gücü açısından giderek Merkez'in zirvesinden tabanına doğru kayıyor olmasıydı. ABD'nin gücü ve dünyanın buna inancı öyle ki, yıllardır 100 milyar dolar civarında dış açık verdiği halde, dolar gücünü sürdürüyor. Oysa Alman ve Japon paralarının gücü, bu ülkelerin büyük dış fazlalarıyla birlikte giden bir olgu. Doğu ile birleşmeyi izleyerek dış fazlaların azalması, Alman parasının yüksek faizlerle gücünü sürdürmesine yol açtı. Buna karşılık, 1990'lı yılların durgunluğunda ABD'de faiz hadleri yerlerde sürünürken (kısa vadeli faiz haddi %3) dolar gücünü sürdürdü. Yine eşitler arasında birincilik burada da çok açık.

Bir dünya parasına sahip olmanın ülkeye sağladığı ekonomik çıkar ise sayılamayacak kadar büyük. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yürürlüğe giren Bretton Woods sisteminde anahtar para olan doların merkez bankaları arasında altına dönüştürülebilirliği sözkonusuydu. Bu sistem çöküp (Ağustos 1971), kâğıt para temeline dayalı dalgalı kur sistemine geçildiğinde, bu sorumluluk ortadan kalktı; altın, para sisteminden tasfiye edildi.

Yararların başında, dolar gibi bir paranın mübadele ya da rezerv için dünyada talebi arttığında, kâğıt doları basarak karşılığında her türlü işlemi yapabilmek geliyor: İthalat fazlasını bu kâğıt parayla karşılayıp halkın refahı artırılabilir; dış dünyada sermaye piyasalarında yerli şirketlerin hisseleri ele geçirilebilir; kredi verilir faiz alınabilir. Dahası da var: Günümüz Türkiye'sinde örneğin halk TL'ye güvenini kaybettiği, buna karşılık, döviz piyasası tam serbestleştirildiği için rahatça cebinde ABD doları, Alman markı vb. paraları taşıyor. Bunu bir övünç meselesi yapan yöneticilerimiz, bu serbestliğin Türk halkı için ne büyük bir kazanç olduğunu TV ekranından halka anlattılar. Oysa halkın cebinde TL yerine dolar ya da mark taşınması, Türkiye'nin ABD'ye ya da Almanya'ya faizsiz kredi vermesi demek. Başka bir deyişle, dünya parasıyla malları, şirketleri satın aldığınız gibi, bu gibi durumlarda faizsiz kredi de alabilirsiniz. Dünya ticaretinin büyümesi, sermaye hareketlerinin artması bu tür paralara talebi artırır; aynı zamanda, ne kadar çok sayıda ülke bu paraların alanına girerse, ne kadar çok ülke konvertibiliteye geçip (rezerv talebi artacağı için) bu paralarla rezerv tutma durumunda kalırsa, bu paraların sahibi ülkelerin durdukları yerde kazançları da o kadar artar. Güçlü ülkenin güçlü parasının sağladığı rant, küresel boyuta ulaşmaktadır günümüzde.

1990 öncesi dünyada Sovyet Bloku COMECON çerçevesinde çoğunlukla takas temeline dayalı ticaret yapıyor, ruble 350 milyon kişiyi kapsayan bir alanda geçerli para oluyordu. Ancak ruble konvertible bir para olmadığı için bu sınırlar dışında geçerliliği yoktu. Bu sistemin dağılması dünya paralarına (başta ABD doları, Alman markı ve Japon yen'i) yeni bir pazar açmıştı. Dağılmayı izleyerek eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin bir kısmı hemen kendi paralarını yaratmayı denediler (Azerbaycan'ın manat'ı gibi). Rusya rublenin yakın çevrede kullanımdan düşmesinin ciddiyetini kavradığı için, gerekli (terbiyevi) önlemleri aldı; bu cum-

hürriyetler şimdi teker teker ruble alanına kayıyor. Yani rublenin hiç olmazsa eski SSCB alanında kullanımda kalmasına çalışılıyor.

Dünya parası sahibi ülkenin dünyadan kendine kaynak aktarmada sahip olduğu güç, Fransa Başkanı olduğu yıllarda General de Gaulle'ü çok rahatsız etmişti. Doların altına konvertible olduğu 1960'lı yıllarda Fransa Merkez Bankası rezervlerinde biriken dolarları hep altına çeviriyordu. Bu yıllarda ABD çokuluslu şirketleri (ÇUŞ), dönemin Ortak Pazarı'nda büyük dolaysız yatırımlar yapıyor, Avrupa'yı «istila» ediyordu. ABD parasının bu gücüne karşı bir Avrupa parası yaratma fikri daha o yıllarda oluştu; «Werner Raporu»nun tarihi 1970, Avrupa Para Sistemi'nin devreye girme tarihi ise 1979.

1980'den sonra konvertibilite gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) yayıldıkça, 1989'dan sonra Doğu Avrupa'nın Sovyet sisteminden ayrılan üyeleri dolar, mark alanına girdikçe, bu paralar durduğu yerde «rant» yapar hale geliyor. Bu da güçlü olmanın rantı. Japon yen'i de artık bir numaralı bir dünya parası; çevresindeki orta ya da üst orta gelirli ülkelerin ticaret, yatırım, kredi yollarıyla yoğun ilişkilerde bulunduğu Japonya, aynı zamanda dış fazlaları nedeniyle dünyanın büyük çapta kredi verebilen, yatırım yapabilen ülkeleri arasında bulunuyor.

Paranın getirdiği rant uluslararası düzeyde satınalma gücünün yükselmesi yoluyla da beliriyor: Artan mübadele hacmi, artan rezerv talebi, para ikamesi yoluyla (parası halkın güvenini kaybeden ülkelerde) halkın yarattığı para talebi, bir yandan parası bu biçimde talep artışı yaratamayan ülkelerin parası karşısında reel değer kazanıyor; bir yandan da ülkesinin dış açıklarını finanse ediyor. Yani küresel boyutlu bir kaynak transferi daha az güçlü ya da güçsüzden güçlüye doğru ortaya çıkıyor. Kutsal Kitab'ın «Sahip olana, daha fazla verilecektir. Olmayanınsa, hiçbir şeyi olmayacaktır» sözü gerçekleşmiş oluyor. Rusya Federasyonu, Çin gibi ülkeler askeri güçte, teknolojik yeniliklerde Merkez'le rekabete soyunabilse bile, sınırları dışında paralarının değeri bugün için sıfır; yarın da ABD doları ya da Japon yen'i, Alman markı gibi paralar arasında yer alabileceklerini düşünmek güç. Çünkü böyle bir dünya parasına sahip olmak için o ülkelerin ekonomideki gücünden finans alanındaki güçlü kurumlarına, dünya ticaretindeki yerinden yarattığı küresel güvene kadar bütün altyapıya sahip olmak gerekiyor. İşte bunun içindir ki, Rusya Federasyonu, 1993 sonu-1994 başından itibaren eski SSCB yeni

BDT ülkelerinin tekrar «ruble alanına dönüş»ünü kendi yöntemleriyle (yani karışıklıklar, iç savaşlar, etnik kavgalar yaratarak) gerçekleştirmeye çalışıyor; ABD ile yarışmayı bir toplum felsefesi, bir yaşama savaşına döndüren Fransa, Afrika'daki eski sömürgesi birkaç küçük devletin hâlâ Fransız frangı alanında kalmasından kendine bir «dünya devleti olma» payı çıkarıyor.

ii) Finans gücü Merkez'in uluslararası bankaları, dünya finans pazarlarıyla bütünleşmiş para ve sermaye piyasaları, her geçen gün yenileri ortaya çıkan finansal araçları, orada burada, küresel düzeyde en kârlı alanlarda yatırım fırsatlarını değerlendirmeye hazır muazzam miktarda fonları, değerlendirme (rating) kurumları vb. ile bir bütün. Günümüzde zaten küreselleşme denen olgu en çok bu alanda geçerli: Merkez'in bu muazzam finans gücü, en kârlı yatırım alanını (Patagonya'nın steplerinden Taklamakan çölüne) bulup orada yatırım yapmak istiyor. Merkez'deki durgunluk, bütün kapıların bu kaynaklara açık tutulmasını gerektiriyor; öyle ki, Merkez'de çok düşmüş olan kâr hadleri nedeniyle Merkez dışındaki alanlarda nerede daha yüksek kâr haddi varsa, orada yatırım yapabilsin. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren jet hızıyla ve Merkez'in kendi yöntemleriyle (düşünce dünyasında egemenlik, kredi vermeme veya ticarete ambargo koyma tehdidi, iktidarları değiştirme vb.) gerçekleştirilen finansal serbestleşmenin nedeni bu; özelleştirme ise, bunun ayrılmaz bir parçası. (Bu konu ilerde incelenecektir.) Merkez'in etkili olabildiği Merkez-dışı dünya, kısa sürede bu düzene sokuldu (Türkiye dahil); hem de Merkez'in en anlı şanlı ekonomistleri, kuramsal düzeyde, bir ülkenin makro-dengesi kurulmazdan önce yapılacak finansal serbestleşmenin bu dengeyi giderek bozacağını gösterdikleri halde (R. Dornbusch 1992, s.13-31). Ancak 1990'lı yılların durgunluğunda, kâr haddini yükseltme baskısı giderek artarken, (başta ABD) faiz hadleri yerlerde sürüklenirken, kimsenin kuram falan düşünecek hali yoktu. OECD çerçevesinde bu iş sıkı bir denetim altında gerçekleştirildi; yani Merkez kendi içinde bile bu işi oluruna bırakmadı.

Merkez, kurumlara ve tanımlara egemen olduğu için, kavramların içeriğini kendi işine geldiği gibi değiştirebiliyor. Finans konusuyla çok yakından ilişkili «konvertibilite» kavramında böyle tanım değişikliği olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yürürlüğe giren altın/dolar

esasına dayalı Bretton Woods sisteminde bir paranın konvertible sayılması için sadece mal-hizmet hareketlerinin (cari işlemler bilançosu serbestliği) serbestleştirilmiş olması yeterli sayılıyordu. Sermaye hareketleri her yerde bir veya diğer biçimde kısıtlıydı; yurt dışına sermaye çıkışını kısıtlamak için ABD, İngiltere gibi ülkeler bile sınırlama getirmişti. Almanya (Bundesbank) 1982 yılın kadar DM'nin istikrarsızlığını önlemek için kısa vadeli sermaye hareketlerini kısıtlamaya tabi tutmuştu. Merkez dışındaki dünyada ise, bu hareketler iyice kısıtlıydı. Günümüzdeyse konvertibilitenin tanımı farklı: Bu sadece mal-hizmet değil, aynı zamanda sermaye hareketlerinin (sermaye hareketleri bilançosu serbestliği) serbestleştirilmiş olmasını gerektiriyor. Her yerde paralar (ne getirip ne götürdüğüne bakılmaksızın) teker teker konvertibiliteye geçerken, eşanlı olarak finansal serbestleşme de geliyor. Bu geldiğinde Merkez birbirine finans pazarını açıyor. Merkez-dışı ülkelerde ise ya yerli sermaye, Latin Amerika örneğinde olduğu gibi, güven yokluğundan rahatça Merkez'e (ABD) kaçıyor; bu da ülkenin dengelerini büsbütün bozuyor; ya da içerdeki kârlı durumlardan yararlanan Merkez sermayesi, rizikosu arttığında kârlarıyla birlikte kaçıp dengeleri büsbütün bozuyor. Sonuçta, Merkez-dışındakilerin sermayenin küreselleşmesinden ne kazandığını anlamak pek kolay değil. Kaldı ki, Merkez'in en güçlü üyeleri bile kendi aleyhlerine işleyen bir olay ortaya çıktığında bundan şikâyet ediyor. Örneğin, 1993 yazında Fransa'nın dış açığı olmadığı, güçlü rezervleri olduğu halde, Bundesbank'ın faiz haddini yükseltmesi frank aleyhine bir spekülasyonu başlatmaya yetmişti. Avrupa para sistemini de sarsan spekülatif faaliyetler üzerine, AB Komisyonu Başkanı Jacques Delors istikrarsızlık yaratan sermaye hareketlerinin kısıtlanması gerektiğini açıklıyordu; ama tabii, bu yapılamıyor, yerine sistemdeki paraların dalgalanma marjı genişletiliyordu. Kısacası, Merkez'in içinde dahi dönem dönem hoşnutsuzluk olsa da, sermayenin küreselleşmesi aksatılmıyor.

Rusya Federasyonu'nun «reform»dan vazgeçip, giderek merkeziyetçiliğe kaymasında, sanıyoruz ki, Merkez sermayesinin güdümüne girme kuşkusu yatıyor; çünkü dünyayı saran bu ağın gücünü görmemek mümkün değil. Hızlı özelleştirme furyasıyla, rublenin konvertibilitesiyle, ithalat ve sermaye hareketleri serbestleştirilmesiyle bir kere kapılarını tümüyle Merkez sermayesine açtığında, olayın nerelere varabilece-

ğinden ürktüğü içindir ki, Yeltsin ikili oynuyor: Bir yandan müthiş «reform» taraftarı gözüklüp, bir yandan merkeziyetçilere cevaz veriyor. (Göremeyen, görse de bir şey yapamayansa yanıyor.)

iii) Merkez sermayesi sadece akışkan fonlar biçiminde hareket etmiyor, aynı zamanda çokuluslu şirketleri (ÇUŞ) yoluyla sermaye donanımı, üretime ilişkin gayri maddi haklar biçiminde de küreselleşiyor. Akışkan fonlarda olduğu gibi, burada da Merkez-dışının payı çok az; ancak 1970'li yılların ikinci yarısından bu yana orta derecede gelişmiş ülkelerin de kendi aralarında yatırım yapmaya geçtiği bir gerçek. Başta Uzak Doğu'nun dinamik kent-devletleri (Singapur, Hong-Kong), Güney Kore gibi devleşen sanayi merkezleri, Latin Amerika'nın Brezilya gibi büyük sanayi devletleri, Orta Doğu'da İsrail, Türkiye hatta İran, Arap petrol şeyhlikleri bu kervana katıldı. Ne var ki, Merkez yanında bunların önemi «hiç» düzeyinde. Ayrıca net ihracatçı değil, aksine, net ithalatçılar çoğunlukla.

1980 öncesinin eski (Milattan önceki) dünyasında ÇUŞ'in yerleşmesini de hükümetler denetliyor, ne getirdikleri ne götürecekleri hesaplanıyor, başta hizmetler olmak üzere birçok alana girişleri ise yasaklanıyordu. Günümüz dünyasında bu tür denetim neredeyse kalmadı gibi. Tam küreselleşme bu biçimdeki sermaye açısından da geçerli artık.

Merkez'in tüketim kalıplarını, markalarını yaymakta ÇUŞ önemli bir işleve sahip. Dünyada acaba koka-kola içilip hamburger yenmeyen, Levi's blucin, Reebok tişört ve ayakkabı giyilmeyen, Honda-Mazda marka arabaya binilip Sony marka televizyon seyredilmeyen kaç ülke kaldı -eğer kaldıysa? Yani ÇUŞ küreselleşirken aynı zamanda markalarda ve tüketim kalıplarında küreselleşme yaratıyor. Merkez burada da belirleyici rol oynuyor.

ÇUŞ artık kâr planlarını küresel boyutta düşünmekte: Üretimin hangi aşamasının nerede yapılacağı, her aşamanın ne kadar emek veya sermaye yoğun olduğuna ve görelî emek/sermaye fiyatının, pazar genişliğinin küresel dağılımına bağlı; ya da Merkez'deki doğayı koruma olgusuna karşılık Merkez dışında bu işin ne kadar korumasız olduğu, doğayı tahrip eden sanayilerin yerleşeceği ülkeleri belirliyor; bazen dış ticaret korumacılığını aşmak, bazen girdilere yakınlık önemli oluyor vb. Ancak değişmeyen kural, Merkez'in büyük şirketlerinin kâr planlarının küresel boyut içinde saptanması, yerleşimin küresel boyutta düşünül-

mesi. Başka bir deyişle, getirilen Yeni Ekonomik Düzen sayesinde sermaye, Merkez'den her anlamda küreselleşebildi.

Gerçekte, orta-uzun vadeli proje finansmanı da akışkan fonlar olarak verilmiyor; krediyi veren kurumun Merkez'deki ihracatçı firmayı finanse etmesi biçiminde oluyor. Dolayısıyla krediyi alan bu yoldan sermaye mallarını ithal etmiş oluyor.

4) Uluslararası Kurumlarda Etkenlik

XVIII. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde dünyada örgütlenme biçimi, temelde, büyük sömürge imparatorluklarının oluşturulmasına dayandı. Bir yanda Orta Çağ'dan kalma Asyalı imparatorluklar (Osmanlı, Rus, Çin, Japon), bir yanda sömürgeci tipte yeni Avrupalı imparatorluklar (İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika, Avusturya-Macaristan, İspanya, Portekiz) yerkürenin büyük kısmını kendi sınırları içinde tuttular. Günümüzün onlarca devletinin çoğu bu az sayıdaki imparatorluklar içinde barınıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyerek başlayan çözülme, 1920'li yıllardan 1960'lı yılların sonuna dek sürdü. Daha iki büyük savaşın arası yıllarda, ülke sayısı arttıkça küresel çapta bir eşgüdümleme kurumuna gereksinim ortaya çıkmış, Milletler Cemiyeti doğmuştu.

İkinci Dünya Savaşı bittiğinde, ABD öncülüğünde, ekonomi kadar olmasa da diğer alanlarda etkenliği olan önemli örgütlenmeler gerçekleştirildi. Daha savaş bitmezden önce kurulan Birleşmiş Milletler'i 1940'lı yılların ortasından itibaren IMF, Dünya Bankası, GATT izledi; daha sonra OECD, eski kurum OEEC dönüştürülerek ortaya çıktı. Bu kurumların hemen hepsinin yan kurumları var. Örneğin, Dünya Bankası'nın yan kurumu IFC, özel sektörün gelişmesine dönük kredi verme; IDA en az gelişmiş ülkelerin resmi kredilerle donatılması amacına dönük çalışıyor. Birleşmiş Milletler'in de kültürden (UNESCO) tarıma (FAO), uluslararası sınıai kalkınmadan (UNIDO) ticaret ve kalkınma konferansı teşkilatına (UNCTAD), dünya sağlık örgütüne (WHO) kadar uzanan çok sayıda yan örgütü var. Bu örgütlerin OECD dışında kalanları belirli koşulları yerine getiren ve üye olmak isteyen bütün ülkelere açık. Sadece OECD en yüksek geliri, Merkez'e dahil olan 17 ülkeyi kapsı-

yor; ancak «uygarlıkların sınırında» olan Türkiye, kişi başına geliri ortalama OECD gelirinin beşte birinin altına olmasına rağmen OECD üyesi.

Dünya Bankası, IMF ve GATT, Merkez'in tam kontrolünde: Birincinin başkanı daima ABD kökenli, ikincinin de Batı Avrupa kökenli. Merkez-dışı dünyâ ise, sayıca çoğunlukta olsa da, bu kurumlarda şikâyetlerini dile getirmekten öte bir varlık sahibi olamıyor. GATT'ta da durum farklı değil. Yerküredeki devlet sayısı günümüzde 170'i aşarken bunların sayı ve nüfus çoğunluğuna uygun biçimde seslerini duyurabildikleri tek kurum yakın geçmişte Birleşmiş Milletler'di; dünyadaki kampaşma dolayısıyla 1990 öncesinde, tabii, bu sesler kampaşmayı da yansıtıyordu. Ama Merkez-dışı dünyâ, özellikle «tarafsız» gelişmekte olan ülkeler (GOÜ), bazı yan kurumlarda (UNCTAD gibi) iyice etken olabiliyordu. Günümüz dünyasında Birleşmiş Milletler de bu işlevini yitirdi, tek kutuplu dünyanın bir aracı olmaya dönüştü. Yine de GOÜ'in bir ölçüde etken olabildiği tek dünya kurumları BM'in yan örgütleri.

Bu kurumlar hem Merkez'in iç düzenlemesinde rol oynuyor, hem Merkez-dışı dünyanın en büyük kesimini oluşturan GOÜ'in düzenlenmesinde. Kredilerin akışı, bunlarla iç politikalar arasında ilişkilerin kurulması, denetleme, istikrar programları-yapısal uyum programları uygulaması IMF ve Dünya Bankası'nın gözetiminde yürütülüyor. 1970'li yılların sonundan itibaren patlayan dış borç ödeyememe krizleri GOÜ'î sarsmazdan önce, uluslararası bankalar ve sermaye hareketleri bu kurumların eşgüdümünde değildi. Bu krizleri izleyerek, bunlar da IMF'nin «yeşil ışığı»na bağlandı.

Söz konusu düzenlemeler Merkez üyeleri değil de bağımsız görünümlü kurumlar tarafından yürütüldüğü için, birinciler tepkilerin hedefi olmaktan kurtulabiliyor. Oysa bu kurumların politikalarının belirlenmesinde Merkez'in zirvesinden aşağı doğru, «eşit» devletlerin uygulanmasını istedikleri politikalar yürütülüyor. Böylece dünya ekonomisinde bir eşgüdümlemeyle eşanlı olarak, dolaylı biçimde yürütülen Merkez politikaları egemen. Dünya ekonomisinde kurulan düzenler ve bunların değişmesinde söz konusu kurumlar önemli bir işleve sahip.

5) Merkez'in Tekel Gücü

İncelenen etkenler Merkez'e hem kendi arasında, hem Merkez-dışı dünya karşısında tekel gücü kullanma olanağı veriyor. Teknoloji, günümüzde tekel gücünün başlıca kaynağı. Firmalar yeni teknoloji yaratınca ya kadar ellerindeki teknolojiyi diğer firmalara aktarmıyor, böylece rekabeti önüyor. Ancak yeni teknoloji yaratınca eskiyi çeşitli yollarla satıyor, ÇUŞ'ler yoluyla dış dünyaya aktarıyor. İktisatçılar, bürokratlar sürekli rekabetin erdemlerini konu etseler de, firmalar rekabetten hiç hoşnut değil. Teknoloji yoluyla yapamazsa, firmalar finans güçlerini kullanıp rekabet yaparı ele geçiriyor. Bazen sermaye piyasalarında hisseleri toplamak, bazen sınır-ıçi ya da sınırlar ötesi firmaların birleşmek, bazen rakip firmayı blok olarak satın almak yoluyla rakipler mümkün olduğu kadar ortadan kaldırılıyor. Merkez firmaları kendi aralarında bunu yaparken yaklaşık eşit teknoloji düzeyi, eşit finans gücüyle işi yürütüyor. Oysa Merkez-dışı alanlarda Merkez firmalarıyla bu mücadele neredeyse tek yönlü işliyor: Yüksek teknoloji ve yüksek finans gücü dolayısıyla Merkez firmaları daha geri teknolojiyle çalışan, finans gücü zayıf firmaları kolayca ele geçirebiliyor. Böylece rekabeti yok ediyor. Zaten «rekabetin rekabeti yok ettiği» eskiden beri bilinen bir gerçek. Ancak Merkez firmalarının teknoloji yaratma ve finans gücü büyüdükçe, bu gücünün büyüdüğü de bir başka gerçek.

Merkez'in bir diğer tekel gücü kaynağı markalarından, buna koşut olarak düşünce oluşturma becerisinden doğuyor; reklamlar, dergiler, gazeteler «gizli tekel gücü yaratıcı» araçlar olarak hep devrede. «A» markasının en iyisi olduğuna inandıysanız ya da moda olduğu için bunu alma zorunda hissediyorsanız kendinizi, o firma sayenizde tekel gücünü ele geçirmiş oluyor. Merkez pazarlama kanallarını da elde tuttuğu için, zaten tekel yaratması kolaylaşıyor.

Böylece Merkez kendi üyeleri arasında tekel gücüne sahip firmalar arasında rekabeti yaşarken, Merkez-dışı firmalar karşısında gerçek tekel gücüne tek taraflı sahip oluyor; çünkü karşısında ne yeni teknolojilere, ne büyük finans gücüne, ne yerleşik marka sahipliğine ulaşabilmiş, ne de pazarlama kanallarını elde tutmanın verdiği tekelleşme olanağını kullanabilen firmalar var.

Merkez'in firmalar düzeyindeki gücü hükümetler düzeyinde de görülüyor. Ama burada en büyük olanak finans gücünden ve askeri güçten doğuyor; ayrıca, tabii, uluslararası kurumlardaki etkenlikten. Merkez-dışını biçimlendirme, hizaya getirme, istediği politikaları uygulamaya sevketmede Merkez hükümetlerinin finans kaynaklarını elde tutma ya da bunu tutanları yönlendirmedeki veya yeni düşünce kalıpları oluşturmadaki gücü çok etken. Sık sık ÇUŞ de aynı politikanın aracı olabiliyor. Örneğin, Rusya Federasyonu Merkez'in istediği hızda ve çapta serbestleştirmeyi gerçekleştirince, IMF kredileri kısıtlıyor. IMF'nin bu politikası sonucu Rusya iyice merkezizetçiliğe kayıp kapılarını biraz kapayınca, Washington ile IMF arasında tartışma çıkabiliyor, ama bu arada ÇUŞ de Rusya'ya gitmekten vazgeçiyor. Bu gücün belki en iyi örneğini 1974 Kıbrıs çıkartması sırasında Türkiye yaşadı: ÇUŞ'in elindeki ATAŞ petrol rafinerisi, Türkiye'ye uçak yakıtı vermeyi «Bunu üretmiyoruz» gerekçesiyle reddetti. Eğer dönemin «radikal» Arap ülkelerinden biri (Libya) benzin vermeseydi, Türkiye uçakları kaldıramayacaktı. Bunu ABD'nin askeri ambargosu izledi. Yani hükümetlerle ÇUŞ birlikte Merkez'in kararlarını Çevre'ye uygulatmakta çok etken olabiliyor. Tabii, bazen ÇUŞ'in hükümetlerden farklı uygulamaları olduğu da bir gerçek: Örneğin, İkinci Dünya Savaşı içinde ABD Hitler Almanya'sına karşı savaş verirken, Almanya'daki ITT şirketinin Hitler'i desteklediği söylenir. Ancak bu, daha az yaygın bir uygulama.

Günümüzde dünya ekonomisinde Merkez ülkelerinden kaynaklanan 500 ÇUŞ'in, hükümetler ve uluslararası kurumlarla birlikte başlıca «aktör»ler olduğuna kuşku yok (bkz: Üçüncü Bölüm, Tablo VI).

III- MERKEZ'İN DIŞINDA KALAN ÜLKELER: ÇEVRE

Merkez, gerçekte, nüfusu ve kapladığı yerküre alanı olarak dünyanın küçük bir parçası; ayrıca (sömürge imparatorlukları düşünülürken) kapladığı alan mutlak olarak küçülmüş; İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise, dünya nüfusundaki görece payı da giderek küçülüyor. Buna karşılık ekonomik gücü çok büyük.

TABLO I**Merkez'in Dünya Ekonomisindeki Yeri (1990)**

	Toplam GSYİH (%)	Toplam Nüfus (%)	Toplam İhracat(*) (%)	Gaynsafi UA rezervler (%)
ABD	24.2	4.7	11.7	15.0
Japonya	13.2	2.3	8.4	7.6
AT-12	27.4	6.9	54.8	38.0
Diğer Dünya	36.2	86.1	25.1	39.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Sanayi Ülkeleri	73.2	15.5	80.2	77.6
Diğer Dünya	26.8	84.5	19.8	22.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Dünya Bankası

(*) Yalnız mal ihracatını kapsar.

UA: Uluslararası

Merkez dışındaki dünyanın Merkez'den farkını ortaya koyabilmek için buna «Çevre» dedik. Bu ikisinin arasındaki ekonomik güç farkını Tablo I'deki rakamlar açıkça ortaya koymakta: Yüksek geliri sanayi ülkelerinin tümünü Merkez kabul edersek, 1990'da bunlar toplam dünya nüfusunun %15.5'ini, Çevre ise %84.5'ini oluşturuyor. Oysa yaratılan GSYİH'da payları, sırasıyla %73.2 ve %26.8, ihracatta payları %80.2 ve %19.8; uluslararası rezervlerin bölüşümü ise bunlara yakın oranlarda. Eğer Merkez olarak ABD, AT-12 ve Japonya alınsa bile, durumun çok farklı olmadığı Tablo I'deki rakamlardan görülüyor.

Bu tablo, Çevre dediğimiz Merkez-dışı dünyanın nüfus sayısı çokluğuna rağmen, ekonomi alanındaki gücünün ne denli zayıf olduğunu gösteriyor. Tabii, günümüzde artık türdeş bir Çevre'nin bulunmadığı bir gerçek. 1970'li yılların yarısından bu yana Çevre kendi içinde büyük

ayrışımalar yaşıyor: Kıta Afrika'sında, Hint alt-kıtasında bir dizi ülke fakirlik çemberini kıramadı, hammadde üreticisi ve satıcısı olarak kaldı. Nüfusları patlarken, birçoğu açlıkla ya da iç savaşlarla boğuşuyor. Bu ülkelerin durumu umutsuz gibi. Uzak Doğu'da Japonya çevresinde yer alan bir dizi ülke ise, yüksek tasarruf-yatırım kapasitelerine, çalışma disiplinlerine, akıllı devlet müdahalesine, büyük Japon kredileri ve ABD ile Japon sermayesinin büyük yatırımları eklendiğinde, gerçekten çağ atladı; *high-tech* alanında büyük rekabet gücü kazandı. Bunlar artık Merkez'in, Japonya ve yakında Çin etrafındaki halkaları olma yolunda; kişi başına gelirleri Batı Avrupa'nın orta gelirli ülkelerini çoktan aştı. Bunlar büyük ihracat fazlaları sağlayabildiklerinden borç ödeyebilmek için tekrar borçlanmanın getirdiği Merkez'e bağımlılık gibi bir sorunları yok; sorunları çok hızlı büyümenin getirdiği aşırı çevre kirlenmesi, altyapının yetersiz kalması, ihracat fazlalarının ABD ile yol açtığı sürtüşmeler gibi birinci takım ülkelerle hiç ilişkisi olmayan nitelikte sorunlar. Bir üçüncü takım ülke dinamik büyüme potansiyellerine, girişim gücünün yüksekliğine rağmen dış borç yükünün ağırlığı, yetersiz iç tasarruf, makro dengesizlik yanında siyasal sorun yaratabilecek ölçüde gelir bölüşümü dengesizlikleri, denetlenemeyen hızlı nüfus artışının getirdiği bütün sorunlar gibi olumsuzluklarla boğuşuyor. Brezilya ve Meksika Latin Amerika'da bunun en belirgin örnekleri ise, Avrupa'nın kıyısındaki örnek de Türkiye. Öte yandan bir bölüm eski Sovyet Cumhuriyetleri ve uyduları siyasal sorunlarla iç içe geçen ekonomik krizin bunalımını yaşıyor; bunu atlatabilmek için Merkez'in desteği gerekli. Çevre'deki parçalanmanın boyutlarını göstermek açısından herhalde bu kadar örnek yeterlidir. Eğer hâlâ Çevre'den söz edilebiliyorsa, bunun nedeni, Merkez'in dışında kalmaları ve güçsüz oldukları anda Merkez'in yaptırımlarına tabi olmak durumuna düşmeleri (farklar için bkz. İkinci Bölüm, Şekil 1).

Merkez-Çevre ilişkileri açısından 1990'lı yılları 1960'lı ve 1970'li yıllardan ayıran bir temel öge şu: Bir kere, Soğuk Savaş sonrası dünyada Merkez, karşıt bloka karşı artık kendi çevresini genişletmek durumunda olmadığı için, siyasal açıdan GOÜ'e ihtiyacı artık yok. Öte yandan teknoloji devrimi Çevre'den sağlayabileceği birçok malın (şimdilik petrol hariç) önemini çok azalttı. Merkez'de tarım üretimi öyle hızla arttı ki, temel gıda maddelerinde kendine yeter olmakla kalmadı, büyük çapta ihracatçı oldu. Diğer hammaddeler için sentetikler devreye girdi; Mer-

kez sanayilerinde katmadeğer ve istihdam artışı yaratırken, Çevre'yi devre dışı bıraktı. Vasıfsız işçiler ise robotlar dünyasında artık hiç istenmeyen bir üretim aracı durumuna düştü. Yani Merkez'le Çevre arasında bağ kuran, karşılıklı dayanışmaya yol açabilecek ne siyasal, ne bir dizi ekonomik olgu bugün eski önemini taşıyor. Çevre, Merkez açısından daha çok malları, hizmetleri ve sermayesi için pazar olarak önemli; bunun için de kişi başına gelirin arttığı dinamik ülkeler safında olmak gerekiyor. Karşılıklı bağıllık dengesindeki bu bozulma, uluslararası platformda ilişkilerin demokratik nitelikte yürütülmesine artık olanak bırakmıyor.

1990'lı yıllar dünyasının bundan çeyrek yüzyıl önceki dünyadan ne denli farklı olduğunu gösterebilmek için, Merkez-Çevre ilişkilerinin bu sürede nereden nereye geldiğine bakmakta yarar var.

Sömürgelekten kurtulan GOÜ, 1960'lı yıllardan itibaren Birleşmiş Milletler çerçevesinde ortak hareket etme ve Merkez karşısında güç kazanma yoluna girmişlerdi. Ne NATO, ne Sovyet Bloku içinde yer alan «tarafsız» 77 ülkenin başlattığı bu hareket, peşinden diğer bazı GOÜ'leri de sürükleyerek ülke sayısını 100'ün üzerine çıkarmıştı. Hareket içinde yer alan GOÜ, Merkez'den bir dizi talepte bulunuyor, dönemin iki kutuplu (Batı Bloku ve Sovyet Bloku) dünyasında bu talepler Merkez tarafından ciddiye alınıyordu: Talepler, ulusların egemen eşitliği ve hiçbir ülkenin diğerinin iç işlerine karışmamasından, GOÜ'ün ihrac ettiği hammaddelerin fiyatlarını istikrarlaştırıcı önlemlerin uluslararası düzeyde alınmasına, gelişmiş ülkelerin GSMH'nın belirli bir oranının (%1 gibi) GOÜ'e yardım olarak verilmesine, GOÜ'ün bilim ve teknoloji olanaklarından serbestçe yararlanmasına, sanayileşmelerinin desteklenmesine ve daha ötesine kadar uzanıyordu. Birleşmiş Milletler çerçevesinde kurulan UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) çerçevesinde yürütülen bu ortak hareket, 1970'li yılların başında «Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen» (YUED) diye anıldı (G.Tüzün, ed, 1976, s.1-90). Ortak eylem sonucu GOÜ epey kazanım sağlayabildi. Örneğin, 1970'li yılların başından itibaren Merkez ülkelerinin GOÜ'den ithal ettikleri ürünlere verdikleri bazı gümrük tavizleri (Genel Preferans Sistemi), IMF nezdinde sağladıkları çeşitli kredi kolaylıkları, GOÜ'ün kendi aralarında ihrac hammaddeleri için kurmaya çalıştıkları karteller vb. bu çabaların ürünüdür. Petrol ihrac eden ülkelerin (OPEC) kartelleşerek petrol

fiyatlarını artırma ve petrolü bir siyasal silah olarak Merkez'e karşı kullanmaları da aynı eğilimin bir halkası sayılabilir. 1973 sonundaki ilk petrol fiyatı artışı ise, bu eğilimin yükseliş sürecinin «doruk noktası» oldu. Sadece dünya çapında yol açtığı harcama akımı kaymaları ve bunun Merkez'de yarattığı ekonomik sorunlar değil, ortaya çıkan şok etkisinin nedeni; bunun aynı zamanda bir siyasal güç gösterisine dönüşmesi, Çevre'nin Merkez'e karşı bir başkaldırışı gibi algılanmasıydı. Birinci petrol şokunun siyasal-askeri düzeydeki yenilgiyle çakışması ise, durumun Merkez açısından vahametini artırıyor: Fransa'nın pes edip çekilmesinden sonra, ABD de Vietnam'da yavaş yavaş pes ediyor, izleyen yılda çekilmeyi kabul ediyordu. Bu, aynı zamanda komünizmin bir güç gösterisi oluyordu. Nitekim, ABD'yi 1970'li yıllarda sarsan ve etkisi 1990'lı yıllarda hâlâ süren «üç büyük korku»yu, kamuoyu yoklamaları, birinci petrol şoku, Vietnam yenilgisi ve Watergate skandalı olarak gösteriyor; 1990'lı yılların buna eklediği dördüncü öge ise işini kaybetme korkusu (J. Klein, 1993, s.28).

1960'lı ve 1970'li yıllar sömürge olmaktan kurtulan ülkelerin dünya sahnesine yeni «aktör»ler olarak çıktığı, kendilerini kabul ettirmeye çalıştığı, ortak eylemlerle Merkez'e başkaldırma yoluna girdiği bir dönem olmuştu. Merkez'in çıkarlarını zedelemeleri, gücünü sorgulama yoluna girmeleri, hele Birleşmiş Milletler kurumunu amaçlarına ulaşma aracı gibi kullanmaları, Merkez açısından uzun dönemde kabul edilebilir olgular değildi. Yine de ilk tepki Uluslararası İşbirliği Konferansı çerçevesinde Kuzey-Güney görüşmelerinin başlatılması oldu. Ancak Kuzey tekrar Güney üzerinde egemenliğini kurabilmek için eline geçen fırsatı da kullanacaktı. Bu fırsat, petrol krizini izleyen yıllarda Güney ülkeleri arasında bir dizisinin, bu arada Türkiye'nin, hesapsız borçlanmasıyla ele geçirildi. 1980'li ve 1990'lı yıllarda Merkez-Çevre ilişkileri dış borç sorunuyla çok yakından ilişkili olarak gelişti. Önümüzdeki yıllarda bu sorun Çevre üzerinde Demokles'in Kılıcı gibi sallanmaya devam edecek. 1990'lı yıllar dünyasında Merkez-Çevre ilişkileri 1960'lı ve 1970'li yıllardaki görece demokratik havasını kaybetti; karşılıklı diyalog yerini, daha çok, uluslararası kredi kurumları yoluyla Çevre'ye kabul ettirilen Merkez taleplerine bıraktı.

Çevre, Merkez'in ekonomi alanındaki etkileme, değişim ve düzenleme gücüne tabi, çünkü bunların öğelerini kendisi genellikle yaratamı-

yor; yaratsa da etkin biçimde pazarlayıp dışındaki dünyaya kabul ettiremiyor. Yeni teknolojiyi Merkez'den alıyor; en ileri sanayileşme düzeyinde olanı bunu kendi koşullarına uyarlayabiliyor, diğerlerinin bir kısmı bunu da yapamıyor ya da (Afrika'daki birçok ülke gibi) bunu alamıyor, değişimin dışında kalıyor. Finans kaynakları açısından (Uzak Doğu'da Tayvan, Çin, Singapur, Malezya gibi birkaç cari işlemler bilançosu fazlası veren ülke dışında) ezici çoğunluğu Merkez'e muhtaç durumda. Bunların en düşük geliri 47 ülkesinden 27'si «ağır derecede dış borçlu», 11'i «orta derecede dış borçlu» konumunda. 56 orta geliri ülkeden 15'i birinci, 17'si ikinci borç sınıfında bulunuyor. Kalan 44 ülke ise, «hafif derecede dış borçlu» sınıfında. Yani 100 kadar düşük ve orta geliri ülkenin neredeyse yarısı (42'si) ağır, 28'i orta, kalanı hafif dış borçlu sayılıyor. Başka bir deyişle, üçte ikiden çoğunun ağır ya da orta derecede dış borç sorunu var (Dünya Bankası 1990).

Çevre sadece finans ve teknoloji açısından Merkez'e bağlı olmakla kalmıyor. Bunların düşünce dünyaları çoğunlukla Merkez'e bağlı; bir kısmının çok düşük gelişme düzeyi, bir kısmının (Köktenci İslami rejimlerin yürürlükte olduğu ülkeler) ideoloji nedeniyle Merkez'den bağımsız kalabildiği bir gerçek. Ama yine de markalar, tüketim kalıpları buralara bile giriyor, yeter ki, satınalma gücü elverişli olsun. Merkez'in dolaysız yatırımlarını yapan ÇUŞ'ı, bunları kârlı olabilecek her alana taşıırken, Çevre'den Merkez'e böyle bir akım yok denecek derecede az. Brezilya ile Meksika'nın TV için pembe dizileri ya da Latin Amerika'nın Nobel Ödüllü yazarları dışında kültürel öğelerden küreselleşebilen pek azı var. En önemlisi, olanlar da sadece Merkez'in kalıplarıyla farklı bir dünyayı anlatabiliyor. Kültürel öğelerden küreselleşmeyi en kolay başarabilenler galiba «mutfak» kültürüne ilişkin olanlar: Türkiye'nin döner kebabından Çin'in böcekli, Meksika'nın acı baharlı yemeklerine uzanan bir zincir, mutfak kültürünü dünyanın dört bir yanına taşıyabiliyor.

Ancak ekonomide üstün başarılı Uzak Doğu'nun kültürel öğelerini (daha çok Japonya'nın Merkez'in etken bir üyesine dönüşmesi sonucu) başta ABD olmak üzere Merkez'e taşıyabildiği bir gerçek. Merkez Hıristiyanlığı Batı uygarlığının Greko-Romen kültürüyle birlikte temel öğelerinden biri sayarken, son yıllarda Budizm'in iyice moda olduğu. Hollywood'un bunda öncülük yaptığı görülüyor. Bu tablo, Çevre'nin ancak ekonomide Uzak Doğu gibi üstün başarı kazanması halinde Mer-

kez'in düşünce dünyasında da etkili olabileceğini, aksi halde, salt «alıcı» olup edilgen konumda kalmaya mahkûm olduğunun iyi bir kanıtı. Bu da, küreselleşmenin tek yönlü, Merkez'den Çevre'ye bir akım olması, tek boyutlu bir dünyanın oluşması demek. Ekonomik planda ise, Çevre'nin kendi kültür öğelerini oluşturan malları ve hizmetleri Merkez'e satamadığı gibi, bunların Merkez'den alıcısı durumunda kalması demek. Eğer Fransa, ABD'nin sinema sanayi ve TV filmlerine kota koyuyorsa, Avrupa üyelerinin film sanayilerini mali destekle ayakta tutacak önlemler alıyorsa, bir nedeni Avrupa kültürünü, bir nedeni binlerce kişinin istihdam edildiği bir sanayiye korumak. Aynı durum teknoloji için de geçerli: Çevre teknolojiyi sürekli Merkez'den almak durumunda kaldığında, yeni teknolojiye ilişkin sermaye donanımını, ara malları da Merkez'den almak durumunda kalıyor. Buna ilişkin gelir ve istihdam artışı Merkez'e kayıyor.

Çevre, dünya çapında etkinliği olan kurumlar açısından da güçlü değil 1990'lı yıllar dünyasında. Kendi arasında örgütlenemediği, ortak çıkar noktaları bulamadığı için, tekil ülke düzeyinde sesini duyuramıyor. Durumu, halka açık anonim şirketlerde genel kurulla yönetim kurullarının karar alma ve kararları yürütmedeki etkenlik farkına benzetmek mümkün. Nasıl çok sayıdaki genel kurul üyesi aralarında birleşemediği sürece yönetim kuruluna etki yapamıyorsa, aynı olgu küresel çaplı kurumlarda geçerli. 1960'lı-70'li yıllardaki etkinlik bile bugün artık yok.

Çevre'nin küresel güç sağlama açısından ön planda yer tutan bu öğelerde güçsüzlüğü yanında, kendi toplum yapısından doğan sorunları da var. Bunların başında nüfus artışının hızı geliyor. Aralarında bu noktada da ciddi farklar bulunuyor: En gelişmişleri olan Uzak Doğulular nüfus artış hızını 1980 sonrası dönemde yarı yarıya düşürmeyi başardı (yılda %2'den %1'e); buna karşılık, Afrika'da yıllık nüfus artışı %3'lerde seyrediyor. Diğerleri ise bu iki ucun arasında yer alıyor. Hızla sanayileşemeyen ve buna koşut kentlileşemeyen, kadınları düzenli iş yaşam biçimlerine sokamayan Çevre ülkeleri, nüfus artış hızını düşüremiyor. (Türkiye bu sınıfta yer alıyor.) Nüfus artışının yüksek düzeylerde seyretmeyi sürdürmesi ise, bir dizi ekonomik ve toplumsal sorun gerisindeki temel neden: İşsizlik oranı özellikle genç nüfusta yüksek oluyor, gençler geleceğe iş hayatında beceri kazanma yoluyla hazırlanamıyor; sermaye-yoğun yeni teknolojilerin uygulanmasıyla geçilebilecek daha

yüksek teknoloji düzeyi, düşük ücret-yüksek sermaye maliyeti nedeniyle kârlı olamıyor; tüketim düzeyi yüksek, tasarruf düzeyi düşük kaldığı için ekonominin büyüme kaynakları kısıtlı kalıyor. yatırımların finansmanı için dış borç ihtiyacı büyüyor; altyapı (eğitim, sağlık hizmetleri dahil) yetmediği için kaynakların büyük bölümü aynı altyapının sürdürülmesine ayrılıyor, yeni veya kişi başına hizmeti artıracak yatırım olanağı kalmıyor; emek verimini artırmak yerine işçi sayısını artırmak daha kârlı olduğu için kişi başına gelir artırılamıyor; derken, kentler «mega»laşıyor, işsiz kitleler toplumsal-siyasal sorunların kaynağı oluyor, doğanın tahribi önlenemiyor vb...

Tabii, Avrupa'da ve Japonya'da olduğu gibi nüfus artışının sınırlı olmasının da yarattığı ciddi sorunlar var: Yaşlanan nüfus ve onun bakımı, iç talebin artma dinamiğinin kalmaması, başta eğitim kurumları, pek çok kurumun ve çalışanlarının işsiz kalması, kolgücü sağlayacak mavi-yakalı işçi bulmanın güçleşmesi vb... Merkez bu sonuncuyu teknoloji devrimiyle fazlasıyla aştı; ikinciye dış piyasaları kendine açarak telafi etmeye çalışıyor; diğerlerine çözüm bulmaya da kaynakları yetiyor. Ama Çevre nüfus artışından kaynaklanan sorunları aşamıyor, bunu denetime alamıyor. Nüfus fazlası, işsizlik, düşük gelir gibi etkenlerin Çevre'den genç nüfusu dışarı Merkez'e doğru itmesi, Merkez'deki kolgücü boşluğunu düşük ücretle doldurup Merkez'de maliyetleri düşürmesi olağan bir piyasa ekonomisi süreci sayılmalı. Ne var ki, Merkez halkı buna karşı; varolan göçmen nüfusa yenilerinin eklenmesini önlemek için, Merkez hükümetleri giderek sıkılaştıran önlemleri 1990'lı yıllarda gündeme getirmekte. Bu da Çevre ile Merkez arasında bir sürtüşme kaynağı oluyor.

Çevre iç sürtüşmelerden de kurtulamıyor. Orta Avrupa'dan (eski Yugoslavya toprakları) Orta Asya'ya, Güney Asya'dan Afrika'ya ve Kafkasya'ya uzanan bir alan dinsel, etnik ve siyasal kaynaklı ayaklanmalar, iç savaşlarla boğuşmakta. Sık sık komşularla savaş da gündemde.

Kısacası, Çevre sadece Merkez'e tek yönlü bağımlı değil, aynı zamanda kendi içinde de çok sorunlu; Uzak Doğu ve onun dışında az sayıda ülke bir yana, gelecek için büyük umut vaat etmiyor. Çevre'deki nüfus artışı ise Merkez'i çok rahatsız ediyor.

IV- «YENİ EKONOMİK DÜZEN»İN TEMEL FELSEFESİ

i) İkinci Dünya Savaşı sonrasında hem Merkez'de, hem Çevre'de devletin ekonomiye müdahalesi ve düzenlemeleri olağan sayılıyordu. Birincide makro-ekonomi politikaları kamu harcamalarını «makro-istikrarı sağlama» adına iyice genişletmişti. Bunun gerisinde Keynes'ci iktisat okulunun savları yatıyordu. Çevre'de ise Kalkınma İktisadı Okulu kuramlarından yola çıkılarak, neredeyse her tür müdahale kabul edilirdi. Ayrıca «sosyal devlet» anlayışı, komünist rejim karşısında bir supap sayılıyordu; bu da, her yerde serbest piyasayı sosyalleştirirken devlete yükler getiriyor, devletin büyümesine yol açıyordu. 1980'le birlikte gelen yeni düzenlemelerde buna son verildi; bu okulların kuramları ve kuramlardan türetilen uygulamalar adım adım rafa kaldırıldı.

Belki de davranış bilimci Konrad Lorenz haklı: İnsanlar büyük felaketler yaşadığında, bir «bilinç sıçramasının» yarattığı dizginleme, aklını başına alma olgularını da birlikte yaşıyor. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ile aradaki dönemin Büyük Depresyonu, Merkez'in «bilinç sıçraması»yla kendi davranışlarını dizginlemesini sağlamıştı. 25-30 yıllık felaketsiz dönem ise, dizginlerin boşanmasıyla sonuçlanmıştı. Dizginler boşandığında geri gelen, XIX yüzyılın onca soruna kaynaklık etmiş «serbest piyasa ekonomisi», yani ehlileştirilmemiş kapitalizmi oldu.

1980'li yılların başından itibaren adım adım devreye giren serbest piyasa ekonomisiyle küreselleşme hareketi, Merkez'in doruğundan tabana doğru çeşitli «Merkez usulü yöntemler»le yayılırken, XIX. yüzyıldaki durumdan önemli farklar ortaya çıkmış bulunuyor: Artık ne hayalci, ne ihtilalci sosyalizmin kendisi ya da ayaklandırabileceği kitleler var; ne Fransız İhtilali'nin, ekonomik milliyetçilik dahil, güçlü milliyetçi akımları ve bunun Merkez'e karşı ayaklandırmaya hazır olduğu sömürgelelerin halk kitleleri var. İşsizliğin ve ekonomik bağımlılığın uydulaştırdığı kitleleri hareketlendirecek önderler de yok. XIX. yüzyılın sömürgeciliğinden pay alamadığı için sorun çıkaran ABD, Almanya, Japonya ise artık Merkez'in doruğunda. Yani XX. yüzyılın sonundaki ortam eskisinden daha pürüzsüz.

Dünyaya yeni bir düzen, yani serbest piyasa ekonomisiyle küreselleşme getirilmesi ise hiç nedensiz değil. İzleyen bölümde inceleneceği gibi, bir yandan 1970'li yılların başından itibaren yaşanan kriz, bir yan-

dan Merkez içinde çekişme-ticari çatışmaların artması ve yeni güçlü rakiplerin ortaya çıkması, bir yandan GOÜ'nün başkaldırı hareketlerini izleyen yoğun dış borçlanmaları bunun temelinde yatıyor.

ii) Yeni Ekonomik Düzen'in temel öğretisel ögesi, evrensel düzeyde serbest piyasa ekonomisine geçiş; bütün ülkelerin dünya pazarıyla bütünleşmesi ve mal-hizmet-sermaye hareketlerinin tam serbestleşmesiyle küreselleşmenin gerçekleştirilmesi. Bu amaçla, ithalat-ihracat dış ticaret koruma politikalarının etkisinden arındırılacak, fiyat sübvansiyonları kalkacak, paraların konvertibilitesi sağlanacak; devlet tekelleri kaldırılacak, kamu teşebbüsleri özelleştirilecek; mallar gibi hizmetlerin ve sermayenin dolaşımındaki kamu müdahaleleri de kaldırılacak; dolaysız yatırımlar, portfolio yatırımları ve kısa vadeli sermaye hareketleri denetimden arındırılacak. Böylece dünya ekonomisi, katılanları özel girişimler olan, piyasalarına rekabet koşullarının egemen olduğu ve dürtüsünün kâr olduğu bir alana dönüşecek. Devletlerin bürokratik müdahaleleri ortadan kalkacağı için, özel girişimler kendi rekabet güçlerine göre kazanacak ya da kaybedecek; rekabet koşulları verimliliği ve kârlılığı artıracak. Özetle, Yeni Dünya Ekonomik Düzeni'nin hedefi, görünüşte, devletlerin «asli» görevleri dışında rolünün kalmadığı ve çok küçüldüğü, özel girişimin dünya ekonomisiyle rekabet koşullarında bütünleştiği bir dünya ekonomik düzeni yaratmak.

Bu düzenin hem başarı göstergesi, hem etkinlik ölçütü ve kaynak dağılımı için temel göstergesi kârlılık. Neo-klasik öğretinin etkinlik ölçütü olarak (matematikselsel yoldan kanıtlayarak) kârlılığı kullandığı bir gerçek; ancak öğretiyi bunu tek bir piyasa şekli, yani tam rekabet koşullarına indiriyor. Günümüzün tekelleşmeye yakın piyasalarında bunun etkinlikle bağlantısı kalmıyor, kazanılmamış gelir niteliği alıyor, bir ranta dönüşüyor. 1980 öncesi dönemde yaygın biçimde kullanılan «sosyal fayda» anlayışı ise artık geçerli değil. Böylece tekellerin yaygın olduğu, rantların kazanıldığı bir dünyada piyasa ekonomisinin salt özel kârlılığı ölçüt almasının ne denli çelişik sonuçlara yol açacağı açık.

Yeni Ekonomik Düzen rekabeti neredeyse ilahlaştırıyor, her şey rekabeti artırmak için düzenleniyor. Ancak bu arada, teknoloji tekeli güçlendiren GATT anlaşması, Merkez'in üç ayrı blok içinde neredeyse kartelleşmesi için anlaşmalar yürürlüğe giriyor.

Yeni Ekonomik Düzen'in hiçbir sosyal boyutu yok; bu nedenle en

zengin ÷lkelerde bile kaldırımlarda yaşayan insanlar, işsizler giderek çoğalırken, Çevre'de ekonomik sorunlar daha ciddi boyutlara ulaşırken küreselleşmenin erdemlerine hiç kimse karşı ıkılmıyor. Oysa Neo-klasik iktisatçıların birçoğu, (A. Marshall, Wieser, Wicksell gibi) gelir bölüşmünün de bir sosyal refah ölçütü olarak modele içerilmesi görüşünü savunmuştu.

Kısacası, Yeni Ekonomik Düzen aslında öğreتيye de pek uymuyor.

İKİNCİ BÖLÜM

Kriz, «Yeni Ekonomik Düzen» ve Merkez'de Bölgeselleşme

Yeni Ekonomik Düzen, 1970'li yılların sonu ve 1980'li yılların başında ABD'de «muhafazakârlar»ın «piyasa ekonomisini kamu müdahalelerinden arındırma» (deregulation) eylemiyle başladı. *Reaganomics*, Başkan Reagan dönemini tanımlayan ve daha serbestleştirilmiş bir dünya ekonomisi yaratmak amacına dönük politikalar demetini oluşturan bu yeni ekonominin ilk adı oldu. Batı Avrupa'ya, İngiltere'de Başbakan Demir Lady Margaret Thatcher'ın politikaları yoluyla girdi. Aynı dönemde bir dizi GOÜ'in borç ödeyemez duruma düşmesi, bunların uluslararası kredi kurumları (IMF ve Dünya Bankası) aracılığıyla Merkez'in hedeflediği politikalara sokulmasını sağladı. Serbestleşme rüzgârı, 1980'li yılların ortasında Gorbaçov SSCB'de iktidara geldiğinde, Doğu Bloku'na geçti; 1980'li yılların sonunda bu rüzgâr fırtınaya dönüştü. Blok parçalanmakla kalmadı, bir yandan komünist rejimler yerini demokrasi-serbest piyasa ekonomisi hedeflerine ve yaygın krize bırakırken, bir yandan SSCB dağıldı. Bu ülkelerin politik ve ekonomik düzenlerinin altüst olduğu 1990'lı yıllarda, koşulsuz serbest piyasa ekonomisi yanlısı ABD'li danışmanlar, aynı düzeni bunlara hiç olmazsa ismen kabul ettirmede etken oldu. Birkaçı ağır dış borçlu bu ülkelerin Merkez'in kredi kurumlarından borçlanabilmek için başka çareleri de yoktu zaten. Böylece on yıl gibi kısa bir sürede, serbestleşme-küreselleşme akımı dünyanın küçümsenemeyecek kadar geniş bir alanına yayılmış

bulunuyordu. Bunların dışında kalan ülkelerin bir kısmı ise, «sürüden ayrılmama», dışlanma tehlikesine düşmeme gibi endişelerle aynı yolu izledi.

Bu bölümde, serbestleşme-küreselleşme hareketinin Merkez'de başlatılmasının nedenlerini ve getirdiklerinin neler olduğunu inceleyeceğiz. Ancak önce kısaca, tasfiye edilen eski düzen nasıldı konusuna değineceğiz.

I- ESKİ DÜNYA EKONOMİK DÜZENİ VE YIKILIŞI

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1970'li yılların başına kadar dünya ekonomisinin çizgisi, savaş sonrası koşullarının, kurumlaşmalarının ve Soğuk Savaş'ın kamplaşmasının etkisinde oluştu. 1970'li yıllar bir geçiş dönemini simgeledi. 1980'li yılların başından itibaren, geçiş döneminin sonucunda belirginlik kazanan Yeni Ekonomik Düzen devreye girdi. Bu düzenin en azından 2000'li yılların başına kadar sürme olasılığı çok yüksek gözüküyor.

Yeni düzen, eski düzenden çok farklı. Eski düzende dünya başlıca iki ideolojik kampa bölünmüştü; bu ikisinin arasında yer alan «tarafsızlar» düzeni etkilemeyecek kadar zayıf ülkelerdi; ama bir «kişilik» taşıdıkları yadsınamazdı. Ekonomik düzeni temelde bu kamplaşma belirliyordu. Bir kere, kampların kendi düzenleri vardı: Bir kamp ABD'nin öncülüğünde serbest piyasa ekonomisine, diğeri SSCB'nin güdümünde merkezi planlamaya bağlıydı. Birinde serbest piyasa ekonomisi birtakım ciddi kısıtlamalarla uygulandığı gibi, ötekinde de merkezi planlama dışında bir kesimin geliştirilmesine çalışılıyordu.

İkincisi, her kamp kendi etki alanını genişletmek için dönemin az gelişmiş ülkelere tavizler veriyor, bunları kendi çevresine çekmeye çalışılıyordu. Ayrıca emeğe, doğal hammaddelere ve gıda maddelerine gereksinim, kamplar açısından stratejik öneme ekleniyor ve bu ülkelere gelişmeleri için fırsat yaratılıyordu.

Üçüncüsü, ideolojik kamplaşma yanında ırk, renk, din, kültür gibi öğeler önemsiz sayıldığı için, kamplaşmada bunlar geri plana itilmişti. Irkçılığın İkinci Dünya Savaşı'nda yol açtığı yıkım ise, henüz anılarda yaşıyordu.

Dördüncüsü, dünya ekonomisi bir hiyerarşik sıralama içinde görece «iyi» işliyordu. ABD sömürge imparatorluklarının dağılmasında önderlik yapmış, bunların her birinin kendi içlerinde kurduğu tavizli ticaret ve parasal birlik ortadan kalkmıştı. GATT çerçevesinde eşit koşullarda serbest ticarete doğru adım adım gidilmesi hedefleniyordu. Batı Avrupa'da savaşın yıkıntısını yaşayan altı ülkenin kurdukları gümrük birliği ve diğerlerinin aralarındaki serbest ticaret bölgesi, Doğu Bloku karşısında bir güç birliği sayılmaktaydı. Dünyada her ülke az çok gelişiyor, açlık ve fakirlik azalıyordu. Finansal piyasaların denetimli olması, hükümetlere ekonomi politikalarında güçlü uygulama olanağı verdi; döviz fiyatları ve faiz hadleri görece istikrarını korudu. Enflasyon hızları hemen her yerde düşük düzeylerde kaldı. Reel faiz hadlerinin görece düşüklüğü yatırımları her ülkede canlı tuttu. Fakir Güney'den zengin Kuzey'e doğru işçi hareketleri ve ters yöndeki dolaysız yatırımlar, her iki kesime de yarar sağladı. Çoğunluğu resmi kredilerden oluşan «dış yardım»lar çerçevesinde az gelişmiş ülkelerin gelişmesine önemli katkı oldu. Her yerde üretim kesimi, finans kesimine öncelik taşıdı; finans piyasalarının istikrarı üretimin düzenli artışına katkı yaptı. Kaynaklar ikinciden çok birinciye yöneldi. Dış borçlar gelişmekte olan ülkelerde düşük düzeylerde kaldı; tekil krizler dışında ne alan, ne de veren için büyük sorun yarattı.

Beşincisi, refahın kaynaklarındaki artış, bir yandan gelişmekte olan ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasındaki farkın azalacağı umudunu yarattırken, öte yandan her ülke kendi içinde gelir farklarının azaltılması çabasına girdi. Batı kampında sosyal devlet anlayışı yayılmaya, diğerlerinde hedef olmaya başladı. Zaten karşıt blokun varlığı, içerdeki sosyal hareketleri kısıtlamak için bunu gerektiriyordu.

1960'lı yılların ve 1973'e kadar geçen dönemin Merkez açısından ne kadar olumlu bir tablo sergilediği Tablo II'den izlenebilir: Gerek AT(-12), gerek ABD, gerekse Japonya yüksek GSYİH artış hızı (sırasıyla yılda %4.8, %3.8 ve %10.5), çok düşük işsizlik oranları (sırasıyla %2.3, %4.2 ve %1.2) ve ihmal edilir düzeyde enflasyon (sırasıyla %4.4, %3 ve %5.4) oranlarıyla bu dönemi çok parlak bir başarı çizgisinde tamamladı. Dönemin yarattığı iyimserlik öyle güçlüdür ki, artık depresyonların Keynes'ci ekonomi politikaları sayesinde kapitalizme yöneltilen

en önemli bir eleştirinin, işsizliğin ve konjonktür dalgalılarının, tarihe karıştığına inanıldı; yaratılan olumlu şartların süreceği kanısı yayıldı. Bu güvenle, büyüme hızının yüksekliği sayesinde genişleyen pazar olanaklarıyla, Merkez kendi içinde fazla sürtülmeye düşmeden yaşadı ve GOÜ için de çok hoşgörülü davranabildi. Ne birincilerin, ne ikincilerin korumacı politikaları, ne de kurdukları bölgesel birlikler fazla eleştiri ya da yaptırım konusu oldu. Tabii, Sovyet Bloku karşısında Batı Bloku'nun bütünlüğünü koruma gereği de buna eklendi.

1970'li yılların başında dünya pazarlarındaki paralar, altın ve hammaddeler üzerinde büyük spekülasyonlarla başlayan sarsıntı, Bretton Woods para sisteminin çökmesiyle (doların altın döviz standardından ayrılması) sürdü. OPEC'in petrol fiyatını 1973 sonunda patlatması ve ABD'nin Vietnam'daki yenilgisi bu dönemin doruk noktasıdır. 1974'den itibaren bütün göstergelerin olumsuzlaştığı görülüyordu; üstelik bu olumsuzluk uzun sürelidir. GOÜ'ü uluslararası bankalardan denetimsiz borçlanmaya teşvik ederek, petrol fiyatındaki patlamanın yarattığı pazar daralmasını aşma politikasının ise yeni rizikolara yol açacağı, 1978'de başlayan borç krizleriyle anlaşıldı: (Türkiye dahil) bir dizi ülke borç faizlerini ödeyemez duruma düştü. 1979-80'deyse, petrol fiyatında yeniden yüksek oranlı bir artışı OPEC patlatınca, bu kez, 1982'de Latin Amerika'nın dış borcu çok yüksek ülkelerinin borç faizlerini ödeyemez duruma düşmesi izledi.

1970'li yıllarda bu istikrarsızlık sürerken Merkez'in iç çatışmaları şiddetlendiği gibi, bunalımdan etkilenme oranı ve süresi de çok farklı oldu. Ayrıca dünya finans sisteminin yaşayabilirliğini tehdit eden ağır borçlu GOÜ'ün denetime alınması gerekiyordu. İşte Yeni Ekonomik Düzen tanımıyla 1970'li yılların sonu -1980'li yılların başı arasında tam serbest piyasa ekonomisi- küreselleşme hedefleri, bu sırada gündeme getirildi. Dönem ABD'de Başkan Reagan'ın, İngiltere'de Başbakan M.Thatcher'ın (Türkiye'de askeri rejimle birlikte Başbakan Yardımcısı T.Özal'ın) iktidara geldikleri yıllardır.

TABLO II

Merkez Ülkelerde (sabit fiyatlarla) GSYİH, İşsizlik ve GSYİH Deflasyonu Ortalama Yıllık Artış Hızı (1961-1993)

Yıllar	GSYİH (%)			İşsizlik (%)			Enflasyon Hızı (%)		
	AT-12	ABD	Japonya	AT-12	ABD	Japonya	AT-12	ABD	Japonya
1961-1970	4.8	3.8	10.5	2.3*	4.2	1.2	4.4	3.0	5.4
1971-1980	3.0	2.8	4.5	4.1	6.4	1.8	10.9	7.4	7.7
1971-3	(4.6)	(4.4)	(6.7)	(2.7)	(5.5)	(1.3)	(7.9)	(5.5)	(8.1)
1974-80	(2.4)	(2.2)	(3.6)	(4.8)	(6.8)	(2.0)	(12.2)	(8.2)	(7.7)
1981-1990	2.3	2.5	4.2	9.6	7.1	2.5	6.7	4.7	1.7
1980-3	(0.9)	(0.7)	(3.3)	(8.2)	(8.5)	(2.3)	(10.7)	(7.4)	(2.9)
1984-90	(3.0)	(2.8)	(4.6)	(9.9)	(6.3)	(1.4)	(5.3)	(3.8)	(1.4)
1991-1993	1.1	1.0	2.5	9.8	7.1	2.1	4.6	3.0	1.9

Kaynak: OECD

(*) 1964-70 dönemi tahminidir.

II- MERKEZ'DE SERMAYENİN KÂR HADDİNİN DÜŞÜŞÜ VE DURAKLAMA

Piyasa ekonomisindeki ülkelerde, konjonktürel olarak sermayenin kâr haddinin düştüğü ve büyümenin tıkanıdığı, bunun da yöneticileri yeni arayışlara götürdüğü bilinen bir gerçektir. Firma düzeyinde yöneticiler (ilerde görüleceği gibi), yeni teknolojileri devreye sokarak, duraklamanın getirdiği fırsatlardan (faiz hadlerinin ve reel ücretlerin düşebilmesi gibi) yararlanarak, işçilere yol verip üretimi daraltarak, firmanın tasfiyesine gitmeden durgunluğu aşmaya, kâr haddini yükseltmeye çalışırlar; başaramazlarsa, firmanın tasfiyesine geçerler.

Hükümetler ise ekonomi politikalarını değiştirip, durgunluğu atlatmak için yeni politika arayışlarına geçerler. Örneğin, ABD'de F.D. Roosevelt, Büyük Depresyon'da (1929) Keynes'den önce Keynes'vâri politikaları keşfetmiş ve uygulamış; Almanya'da Hitler bu kez askeri harcamalar yoluyla aynı sonuca varmaya çalışmıştı. Aynı şekilde, Türkiye'de ekonomi Büyük Depresyon'un etkilerinden kurtuluşu, sanayi planları çerçevesinde devletçilik yoluyla, tarımda yeni örgütlemelerle gerçekleştirmişti. Daha önceki dönemde varolan serbest dış ticaret, her yerde denetimli dış ticarete dönüştürülmüştü.

Ne var ki, küresel gücü olan Merkez ülkeleri sadece kendi ülkelerine ilişkin politikaları değiştirmekle kalmaz. Sermayenin kâr haddini yükseltebilmek için dünya ekonomisinin düzenini kendi gereksinimlerine uydurmaya ve yeni düzeni çevresine bazen ikna, bazen zorlama yöntemleriyle kabul ettirmeye çalışır. Yeni düzen sanki değişmez ve evrensel bir öğretiymiş gibi bütün iletişim olanaklarıyla çevreye yayılır; uluslararası finans kurumlarından ders kitaplarına, yeni kuramlara kadar çok değişik araçlar bu bağlamda kullanılır. İşte 1970'li yılların sonu-1980'li yılların başında ortaya çıkan Yeni Ekonomik Düzen, uzun süreli yoğun bir durgunluğun bu amaca dönük bir sonucudur.

1) Merkez'de Duraklama (1974-1983); Merkez-içi Çekişmelerin Artması ve Yeni Rakiplerin Yükselmesi

Tablo II, 1974-83 arasındaki on yıllık sürede Merkez ülkelerine ilişkin göstergelerin önceki yıllara oranla bozulmakla kalmayıp, giderek kötüleştiğini ortaya koyuyor: 1974-80 arasında AT(-12), ABD ve Japonya için ortalama yıllık GSYİH artışı, sırasıyla %2.4, %2.2 ve %3.6'yken,

bu oranlar 1980-3 arasında sırasıyla %0.9, %0.7 ve %3.3 olmuştu. İşsizlikteki sıçrama ise, Japonya hariç, AT(-12) ve ABD'de (sırasıyla %4.8'den %8.2'ye ve %6.8'den %8.5'e) ciddi boyuttaydı. Oysa Japonya'da GSYİH artış hızı yavaşlasa da diğerlerinin çok üstünde olduğu gibi, işsizlik oranı yine çok düşük düzeydeydi: 1974-80 arasında %1.3'den 1980-3 arasında sadece %2'ye çıkmıştı. Enflasyon konusunda da aynı farklılık gözleniyordu: AT(-12)'de çift haneli olan enflasyon hızı ABD'de %7.8 kadarken, Japonya'da 1980'li yılların başında %2.9'a inmişti.

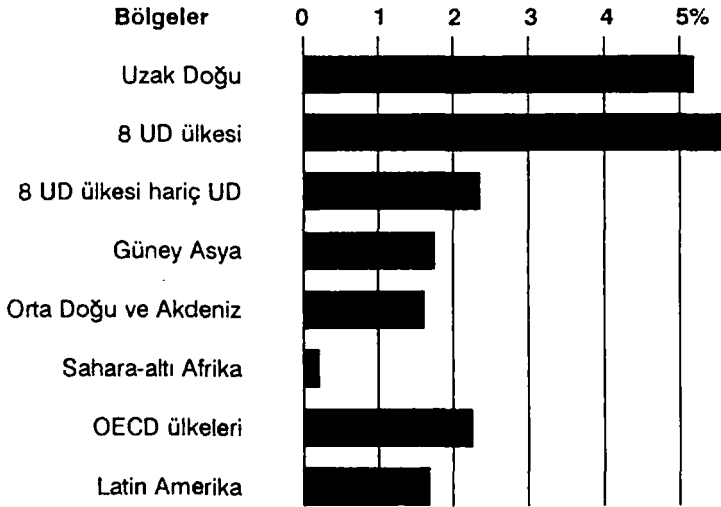
Yukardaki göstergeler 1974-83 arasında AT(-12) ve ABD'de GSYİH artış hızının düşüşünün ve işsizlik oranı artışının ciddi boyutlarda olduğunu, fakat Japonya'nın bu olumsuzlukları kısa sürede atlattığı, eski dinamizmine kavuştuğunu ortaya koyuyor. 1960'lı yıllarda yine Japonya'nın diğerlerinin kat kat üstünde (kişi başına yılda %10 gibi) hızla büyümesi, böylece Merkez içinde yeni ve imtiyazlı bir konuma gelmesini sağladı. Yani durgunluk aynı zamanda Merkez'in iç dengelerini bozan değişimler yaratmıştı. Buna, 1980'li yılların başından itibaren ABD'nin büyüyen bütçe açıkları ve dış açıklarına karşılık Japonya'nın sürekli olarak ABD karşısında dış fazla sağlıyor olması, ABD açıklarını büyüten ülke konumuna gelmesi eklendi.

Japonya, Uzak Doğu'da bir güç merkezi olarak yükselirken, Asya Kaplanları diye tanımlanan Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur, Japon modelini izliyorlardı; (çok) yüksek gelişme hızları, ihracat artışında kırdıkları rekorlarla ortaya çıkıyorlardı. Yani Japonya tek başına değildi; Uzak Doğu'da rekabet gücü yüksek yeni bir merkez oluşmaktaydı. Şekil 1 bu bölgedeki en dinamik 8 ülkeyi diğer bölgelerle karşılaştırıyor. Güney Kore dışındaki Asya Kaplanları'nın nüfus çoğunluğunun etnik olarak Çin kökenli olması, bunların Çin Halk Cumhuriyeti'nin piyasa ekonomisine dönük reformlarını izleyerek, bu bir milyarı aşkın nüfuslu merkezin ticaret ve finans ya da sermaye kaynağı olarak çalışmaya girişmeleri, 1970'li yılların sonundaki tablonun bir diğer ögesini oluşturuyordu. Bu dinamik ülkeler takımı ise, pek de serbest piyasa ekonomisi kurallarına göre çalışmıyordu. Her türlü devlet desteğinde ithalat ve ihracat korumacılığıyla büyüme ve ihracata ivme veriyor, başta ABD pazarı, dünya pazarlarını mallarıyla istila ediyordu. Böylece son iki yüz yıllık ekonomi tarihinde Batı'nın gücünü sorgulayan ve farklı yöntemlerle çalışan yeni bir «ekonomik güç merkezi», ABD ve AT duraklar-ken sahneye çıkıyordu.

Bu dönemde iki dikkat çeken olay daha vardı: Biri, 1977'den itibaren AT'ın Ortak Tarım Politikası'nın olağanüstü mali destekleriyle (1991'de 140 milyar dolar kadar) artan tarım ürünlerini (başta buğday ve hayvansal ürünler), yine olağanüstü mali desteklerle dünya pazarlarına sürmeye başlamasıydı. Dünyanın en büyük tarım ürünü ihracatçısı olan ABD, hem AT pazarlarını neredeyse kendisine kapatan Ortak Tarım Politikası'ndan, hem de üçüncü ülke pazarlarında AT'ın mali destekli ürünleriyle girişmek zorunda olduğu haksız rekabetten hiç hoşnut değildi. Aslında Uzak Doğu'da yükselen yeni güç odağı ülkeler de, başta Japonya, tarım pazarlarını dış dünyaya kapalı tutuyorlardı. Bu, Merkez içinde bir diğer sürtüşme kaynağı oluyordu.

ŞEKİL I

Dünyanın Çeşitli Bölgelerinde Kişi Başına GSMH'nın Yıllık Ortalama Artış Hızı (1965-1990) (%)

Kaynak: Dünya Bankası

Not: 8 Uzak Doğu ülkesi Japonya, Güney Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur, Malezya, Endonezya ve Tayland'dır.

UD: Uzak Doğu

AT ile sürtüşme yalnızca tarım ürünlerinden kaynaklanmıyordu: AT'ın çok sayıda GO ile imzaladığı tavizli ticaret anlaşmaları, bir kere, «en fazla kayırlan ülke» ilkesini ihlal ediyordu; ayrıca 1970'li yılların başındaki genişlemeye dokuz üyeye çıkan AT, 1980'li yıllarda tekrar genişlemeye hazırlanıyordu; üstelik 1979'da kabul ettiği Avrupa Para Sistemi'yle dolar egemenliğine karşı kendine özgü bir para alanı yaratıyordu. Nihayet, tarife-dışı engellerin her çeşidini uyguluyordu.

Kısacası, 1970'li yılların duraklama sürecinde, Merkez'in i çekişmelerini artıran çok sayıda olay ortaya çıkmıştı. Buna GO'in yarattığı sorunlar eklendi.

2) evre'nin, Yoğun Dış Borçlandırma Yoluyla Merkez'in Gereksinimlerine Uyarlanması (1974-1983)

Merkez 1974'de durgunluğa girerken evre'nin durumu belki daha da «kritik» hale gelmişti; pek çok petrol ithalatçısı GO yeni fiyattan petrol faturasını bile ihracatlarıyla ödeyemez durumdaydı. Bunların Merkez'e ihracatı artırmaya kalkması ise, zaten kâr haddi düşüşüyle boğuşan Merkez'in en son isteyeceği olguydu.

Elinde büyük fonlar biriken OPEC lkeleri bunları uluslararası bankalara yatırıyordu. Bankaların, durgunluk dolayısıyla bu fonları Merkez'de kredi olarak kullandırması mümkün değildi, Merkez'den talep gelmiyordu. Bu noktada, yeni dünya düzeni denilmese de gerçekte yeni bir düzen geliyor ve bu fonların evre'ye akması sağlanıyordu. Elde biriken büyük atıl fonlar uluslararası bankaların kredi faizlerini aşağı çekerken, bu fonların evre'ye akışı için gereken lemler devreye sokuldu: Uluslararası bankalar IMF denetiminden arındırılmış kredileri evre'ye aktarıyor, evre de kendi kambiyo denetimini gevşeterek bu fonların ekonomiye rahatça akışını sağlıyordu. Böylece evre'nin ithalat kapasitesi genişliyor, ihracatı artırma gereği olmadan Merkez'den ithalatı genişletebiliyordu.

Merkez'de sermayenin kr haddini artırmanın yollarından biri ihracat artışı olduğuna göre, bu değiş-tokuştan herkes memnundu: Merkez memnundu, çünkü hem kendi uluslararası bankaları ellerindeki fonları kredi olarak verebilecek bir alan bulmuş, kârlılığını sürdürmüştü; hem de evre'nin Merkez'den ithalat artışının hızı düşmüş olsa da hiç olmazsa durmamıştı. evre memnundu, çünkü çok düşük, hatta bir ara reel

olarak negatif faiz hadlerinde bol kredi bulmuş, bol yatırım yapabilmiş ve büyümeyi sürdürebilmişti; bu arada işlemlere aracılık eden kendi bankaları büyük kazanç sağlayabilmişti. Petro-dolarların tekrar dolaşıma iadesi (recycling) denen bu süreç, Merkez'in 1970'li yıllardaki durumunun yoğun bir krize dönmesini önledi. Ancak bu süreçte «Akilles'in topuğu», Çevre'nin biriken borçlarıydı.

1977'den itibaren Çevre (fırlayan dünya reel faiz hadleri ve aleyhe dönen ticaret hadleri nedeniyle) dış borçların faizlerini düzenli ödeyememenin başlattığı borç krizleriyle sarsılmaya başlarken, bu mutluluk tablosunun sürdürülemeyeceği anlaşıldı. 1982'de Latin Amerika'nın ağır borçlu ülkelerinin borç krizleri patladığında uluslararası bankaların artan rizikosunu, likiditelerini kaybetme olasılığı gündeme geldi (bkz. Tablo IV). 1970'de sadece 62.5 milyar dolar olan GOÜ'nün toplam dış borçları, 1980'e gelindiğinde 561.4 milyar dolar düzeyine çıkmıştı; 1984'de ise 845.6 milyar dolardı. Ayrıca bu ülkeler borç krizlerini yaşarken ithalatı kısmak zorunda kalıyor; rizikosunu azaltmak isteyen bankalar yeni borç vermekten kaçınıyordu. Merkez'deki duraklamaya GOÜ'nün duraklaması ve ithalatı kısmaları eklendiğinde, küresel duraklama kaçınılmaz hale gelmekteydi. Bunların ithalatının artması, uluslararası finans sistemine yeni bir çeki düzen vermeyi gerektiriyordu.

İşte, Yeni Ekonomik Düzen, Merkez sermayesinin kâr haddini artırırken, hem Merkez'in iç rekabet koşullarını eşitlemek, hem de GOÜ'yi kendi kârlılık amacına göre biçimlendirmek amacıyla getirildi. Öyle ki, GOÜ'nün ithalatlarını genişletebilmeleri sağlanacak, aynı zamanda rekabet eşitliğini bozmadan yeni bir programa sokulacak ve dış borçların karşılığı olarak garantiler oluşturulacaktı.

III- MERKEZ'DE GELİŞME (1984-89) VE TEKRAR DURAKLAMA (1990- ....)

1) Yoğunlaşan Merkez-içi Sürtüşmeler ve Yeni Kurumlar

Yeni Ekonomik Düzen 1980'li yılların başından itibaren adım adım yürürlüğe girerken; düşük ve orta gelirli ülkeler petro-dolarların yeniden dolaşıma sokulması sürecinde, neredeyse kapılarına kadar gelen uluslararası kredi kurumlarının «aman borç alın» furyasında düşüncesizce

aldıkları borçları geri ödeyemeyip borç krizleriyle sarsılır ve GSMH düşüşüne tanık olurken, Merkez 1984-1989 arasında tekrar büyümeye ivme kazandırabildi. Bu arada Merkez-Çevre arasındaki gelir farklarının giderek azalacağı yolunda 1970'li yıllar sonuna kadar süren beklentinin sonu geldi. Uzak Doğu'da Japonya etrafında kümelenen GOÜ takımı, özellikle Asya Kaplanları ve Çin Halk Cumhuriyeti dışındakiler, geçmiş kazanımlarını giderek yitirirken, Merkez gelişme sürecine girebilmişti. Ancak kendi iç sürüşmeleri giderek artmaktaydı; çünkü bir yandan büyüme hızı ve ekonomi politikaları farkları uyumsuzluk yaratıyor, bir yandan Çevre ilişkileri farklılaşıyor ve dünya ekonomisindeki göreceli konumlarını değiştiriyordu.

i) 1984-90 arasında ABD'nin yıllık ortalama büyüme hızı (%2.8), diğerlerinin (AT-12 %3, Japonya, %4.6) gerisinde kalmıştı; Japonya üstelik işsizliğini (%1.4) ve enflasyonunu (%1.4) yine dünyadaki en düşük orana indirmeyi başarmıştı; oysa ABD'de işsizlik (%6.3) ve enflasyon (%3.8) daha yüksek seyrediyordu (bkz. Tablo II). Ama bunlardan belki daha önemli olanı ithalat ve ihracatın gelişimiydi: 1980-90 arası dönemde ABD'nin yıllık ihracat artış oranı yarıya inmiş (%3.3), buna karşılık ithalat artış oranı (%7.6) eskiye oranla yarı yarıya artmıştı. Japonya'da gelişme bunun tam tersiydi: İthalatın çok üstünde seyreten ihracat büyük dış ticaret fazlasına yol açıyor (1990'da sırasıyla 231 milyar dolar ve 237 milyar dolar) ve bu fazlanın büyük kısmı ABD pazarından sağlanıyordu. ABD ise büyük dış ticaret açığı (1990'da ithalat 516.6 milyar, ihracat 371.5 milyar dolar) veriyordu. ABD'nin Japonya karşısında açığı büyürken, Çin Halk Cumhuriyeti ve diğer dinamik Uzak Doğu ülkeleri (Tayvan gibi) aynı yolu izlemekteydi. «Geniş Çin alanı» denen Çin artı Çinli nüfusun yaşadığı Singapur, Tayvan, Hong-Kong ile bölgenin Malezya, Endonezya, Güney Kore gibi ülkeleri ise, ne demokrasiyi siyasal rejim, ne serbest piyasa ekonomisini ekonomi rejimi olarak benimsemişti. Aksine, serbest olması bir yana, piyasa sıkı denetim altındaydı. Bu bölge çok yüksek büyüme hızı (%7-10 arası, bkz. Şekil I) ve ABD karşısında artan dış ticaret fazlalarıyla Japon modelini yakından izliyordu. Başka bir deyişle, 1980'li yıllarda Latin Amerika, Afrika ve Orta Doğu alanlarındaki GOÜ gerilerken, Uzak Doğu-Güneydoğu Asya, ABD pazarını ele geçirmişti. Bölgede yatırım GSMH'nin %35-40'ı gibi (Türkiye'dekinin yaklaşık iki katı) dünyanın en üst düzeylerinde

gezerken, çeyrek yüzyılda kişi başına gerçek geliri ikiye katlamaları, ABD'yi iyice rahatsız ediyordu. Giderek devleşen Çin'e karşı «insan hakları» silahını kullanarak ambargo koymaya kalkıldığında, bu kez bölgedeki ihracatçı-yatırımcı ABD'li işadamları isyan ediyordu. Bürokratların, Japonya öncelikli olmak üzere çıktığı diplomatik geziler, ABD aleyhine işleyen ticaretin düzeltilmesi için ekonomik ve siyasi nitelikli baskılar fazla yarar sağlamıyordu.

ABD aynı ölçüde olmasa da, AT-12'nin politikalarından da giderek artan biçimde rahatsızdı. Dört AT üyesi birarada 40 milyar dolar gibi büyük sübvansiyonlar vererek jet yolcu uçakları (airbus) üretiyor, ABD'nin bu alandaki iki büyük şirketinin (Lockheed ve McDonald Douglas) dünya tekeline kırılıyordu. Ayrıca *high-tech* alanında kamu girişimleri (Fransa kökenli Thompson gibi) kuruyor, Japonya ve diğer Uzak Doğu ülkeleri yanında bir de bunlar devreye giriyordu. AT tam üye sayısını 1980'li yıllarda 12'ye çıkarırken, tarım politikası ABD'nin iyice aleyhine işler hale gelmiş, ABD'yi rekabet gücü en yüksek olan alanda bile büyük mali desteklerle vurmaya başarmıştı. Bir yandan fakirleşen Çevre ülkeleri zaten tarım ithalatını kısırkken, bir yandan AT'ın rakip olarak dünya pazarlarında devreye girmesi, ABD'yi isyan ettiriyor, çıkarlarını iyice zedeliyor, dış açıklarını giderek büyütüyordu.

Ayrıca ABD'nin telif hakları, patent hakları, çeşitli hizmet kesimleri alanında kendi üstünlüğünü sağlayacak denetleme ve serbestleşme yolunda talepleri vardı. Gorbaçov 1985'de SSCB'yi siyasi ve ekonomik alanda serbestleşme yoluna sokarken, ABD Soğuk Savaş'ın bir aşamasını zaten kazanmıştı. (Gerçek olup olmadığı bugün bile tartışılan) Yıldız Savaşları projesi, elektronik-bilgisayar alanındaki devrimi yakından izleyemeyen Sovyetler'i pes ettiriyordu; ayrıca Sovyet halkı artık tüketim malları artışı isterken, askeri harcamaları artıracak yeni bir girişimin yükü altına sokulamazdı. Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki Sovyet uyduları ise, diğer GOÜ gibi 1970'li yıllarda büyük dış borçlar altına girmiş, borçlar 1980'li yıllarda artışını sürdürmüştü. Bunlar da ABD, Almanya, Fransa gibi tüketim toplumu olmak istiyor, serbest piyasa düzeni-küreselleşmeyle onlara benzeyeceklerine inanıyordu. Kısacası, ABD, AT'ın Avrupa'daki desteğiyle Soğuk Savaş'ı kazanırken kendi kampındaki az ya da çok gelişmiş ülkelerin haksız saydığı rekabetiyle karşı karşıya kalmaktaydı. 1980'li yılların ikinci yarısında refah sürüp

giderken, çöken sanayi kentleri, bütçe açıkları ve dış açıkların denetlenemezliğiyle boğuşuyordu.

ii) Bu tablo, bir sinema filmi gibi refah yıllarında yaşanırken, ABD bir yeni aşamayı başlattı; öyle ki, serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme «eşit rekabet» koşulları sağlarken, kendi üstünlükleri dünya pazarında vurgulanmış olsun, «eşitler arasında birinci» olma durumu tartışmasız ortaya çıkabilirdi. 1986 yılında ABD bu nedenle GATT çerçevesinde açılmasını istediği görüşmelerin Uruguay'da (Punta del Este'de) başlamasını sağladı.

1984-90 arası yıllar, Uzak Doğu dışında kalan GOÜ'nün krizlerine karşılık, Merkez için güçlü bir canlanmaya tanık oldu. Arada borsa ve döviz piyasalarında yaşanan çöküşler, Batı Avrupa'da tırmanmasını sürdüren işsizlik bir yana (%8.2'den %9.9'a), düşen enflasyon oranları, artan GSYİH ile refah yılları oldu. Bunda, (ilerde incelenecek olan) teknolojik değişimle dünya pazarlarını açan Yeni Ekonomik Düzen ön planda rol oynadı. Sonunda sermayenin kâr haddi yükselmişti. Ne var ki, sermayenin kâr haddi yükselmiş olsa da, Merkez Soğuk Savaş'ı kazanma yolunda olsa da, 1980'li yılların başında getirilen Yeni Ekonomik Düzen, yani serbest piyasa ekonomisiyle küreselleşmenin evrenselleştirilmesi hareketi, Merkez-içi sürtüşmeleri çözümlenmeye yetmiyordu. ABD'nin harekete geçirdiği GATT görüşmeleri (1986) ise, 1980'li yılların ikinci yarısında yılan hikâyesine dönmüş, ne zaman ve nasıl sonuçlanacağı belirsiz bir noktaya doğru ilerlemesini sürdürmüştü. Bu sırada AT 12 üyeye çıkmakla kalmamış, bir yandan ekonomik bütünleşmesini tamamlayacak olan süreçlerin üzerinde 1985'deki Avrupa Zirvesi'nde anlaşmış, Avrupa Tek Senedi Temmuz 1987'de yürürlüğe girmişti; amaç 1993 başı itibariyle bu süreci tamamlamaktı. Bu süreç eşanlı olarak parasal birliğe geçiş sürecini de güçlendirecek, böylece siyasal bütünleşmenin temeli tamamlanmış olacaktı. AT diğer yandan Batı Avrupa'nın geri kalan 7 ülkesini (Avusturya, İsviçre, Liechtenstein, Norveç, İsveç, Finlandiya, İzlanda) kendisiyle Avrupa Ekonomik Alanı içinde bütünleştirme girişimlerini başlatıyordu. Batı Avrupa'yı bir «Avrupa Kalesi»ne dönüştürme yolunda gelişen bu süreç, hem doların dünya parası olma gücüne bir darbe indirebilir, hem de Batı Avrupa pazarını büsbütün kapatabilirdi.

1980'li yılların sonunda ABD buna karşı GATT çerçevesindeki yeni

girişimin yetmeyeceğini düşünmeye başlamış, «kısasa kısas» bir girişimle Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nı (NAFTA) Kanada'yla imzalamak üzere harekete geçmişti. Uzak Doğu'da ise Japon yen'i etrafında, Japon yatırımları ve kredileriyle beslenen bir blok oluşmaya başlamıştı. Kısacası, 1980'li yılların başında serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme olarak başlayan Yeni Ekonomik Düzen, 1980'li yılların sonunda Merkez'in üç blok içinde kozlarını paylaşacağı «bölgelleşme hareketi»yle sonuçlanıyor, sanki Merkez üç kartel içinde birbirinden ayrılıyor.

2) Doğu Bloku Çökerken Merkez'de Durgunluğun Yeniden Başlaması

i) 1980'li yıllar bitip 1990'lı yıllar başlarken, Merkez, yeniden durgunluğa giriyordu. GSYİH'nin artış hızı neredeyse 1980'li ilk yılların düzeyine düşerken (%1 kadar) işsizlik daha da tırmanıyordu. Tek olumlu gösterge enflasyon hızının 1960'lı yıllardaki düşük düzeyine inmiş olmasıydı (%5'in altında. Bkz. Tablo II).

Yeni durgunluk dünyayı sarsan olaylarla birlikte gitti. Önce Berlin Duvarı yıkıldı; SSCB dağıldı ve komünist sistem Avrupa ve Avrasya ekseninde tarihe karıştı. Bunu, yer yer Orta Avrupa, Kafkasya gibi alanlarda karışıklıklar, silahlı çatışmalar izledi. Aslında Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Merkez'e kapalı komünist ülkelerin kapılarını Merkez'in danışmanları ve finans kurumlarının etkisiyle serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşmeye açmaları çok olumlu bir gelişme olabilirdi. Merkez'in tekrar düşüşe geçen kâr haddini yükseltecek bütün öğeleri harekete geçirebilirdi. Ancak ne serbest piyasa ekonomisinin kurumlarının herhangi birine sahip olan, ne de bunlarla ilgili bilgi birikimi olan bu ülkeler. düşünülen işlevi tam yerine getiremedi. Aksine, krize, darlıklara düştüler; GSMH'da %20-40 arasında değişen oranlarda düşüş, hızlanan enflasyon, tırmanan işsizlik, dolar kıtlığı bunların önemli bir pazar oluşturmasına olanak bırakmadı. Ama yine de rublenin geniş bir alanda kullanılan para olarak yerini dolara bırakması; rezerv para olarak (eski Sovyet Bloku ülkelerinde paralar konvertibiliteye geçtikçe) dolar talebinin artması az kazanç değildi. Buna, özelleştirme yoluyla bu ülkelerin tesislerine Merkez'in yatırımlarındaki artış eklendi. Ayrıca doğal kaynakların (petrol, doğal gaz, altın vb.) daha ileri bir teknolojiyle işletilmesi için

Merkez'in teknoloji ve sermayesinin devreye girmesi, olanakları biraz daha genişletti. Yine de, ne Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi üç Doğu Avrupa ülkesinin (Türkiye ile AT arasındaki gümrük birliğini öngören Ankara Anlaşması'nın benzeri) Avrupa Anlaşmaları'yla AT-12'ye kabul edilmeleri, ne verilen (ve de çok bol olmayan) krediler, ne özelleştirme yoluyla ya da doğrudan yatırımlar için Merkez'den gelen sermaye, ne de artık dolar alanına girmiş olmaları, bu üç ülkeyi demokrasi-serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme yoluyla birkaç yıl içinde tüketim toplumu yapmaya yetti. Fakat asıl sorun, bu gibi olanakları aynı ölçüde kullanamayan, üstelik etnik-merkezli milliyetçilikle çalkalanan, demokrasi ya da serbest piyasa ekonomisini hiç tanımamış eski SSCB, yeni BDT Cumhuriyetleri'nde yaşanıyor. Doğal kaynakları çok zengin olan Rusya Federasyonu başta olmak üzere, bu cumhuriyetlerin tümü ancak çok uzun sürelerde gerekli kurumları yaratıp, ayakları üzerine kalkabilecek gibi.

Kısacası, çöken Doğu Bloku alanı, Merkez'in sermayesine kâr had-dini artırmak için yeni olanakları getirmekle birlikte, ne Merkez 1994 başında durgunluğu atlatabilmiş, ne de küreselleşme sürecine katılmak için yola çıkan bu ülkeler tüketim toplumu olabilecek istikrarlı bir gelişme sürecine girebilmişti. İlginç olan nokta, eski Doğu Bloku ülkeleri Harvard'lı danışmanlar (Jeffrey Sachs gibi) aracılığıyla «alelacele» serbest piyasa ekonomisine geçirilirken, ekonomi kuramında bunun olanaksız olduğunu ortaya koyan bir gelişme ortaya çıkmıştı. Adam Smith'den beri «görünmeyen el» sayesinde kendi kendine işlediği söylenen serbest piyasanın, ancak gerekli kurumları varsa bunu gerçekleştirebildiği, «görünmeyen el»i bu kurumların işlettiği anlaşılıyordu. Örneğin, ticari bankaların, sermaye piyasasının, standart muhasebe sistemlerinin, serbest denetim şirketlerinin vb. bulunmadığı bir ortamda finans piyasasında fiyatların serbest oluşumu çok anlamlı olamazdı. Bu kurumlar ise bir «işlem maliyeti» (transaction cost) getiriyor, görünmeyen elin işleyişini böylece sağlıyordu. W. Coase ekonomi kuramına bu katkısı için Nobel Ödülü alırken, «s sofistike» piyasa kurumları (piyasa araştırma şirketleri gibi) bir yana, doğru dürüst perakende-toptan ticaret zinciri bile olmayan eski SSCB Cumhuriyetleri'nde fiyatlar serbest bırakılmıştı. Sonuç özel kesim diye vurguncu mafyanın, serbest piyasa fiyatı diye karaborsa fiyatlarının, piyasa dengeleri yerine kıtlıkların ortaya çıkması,

ekonomi kadar toplum yaşamının da altüst olmasıydı. Bu kargaşa Merkez sermayesinin rizikosunu yükseltti, kâr haddini artırmada beklendiği kadar «vaadkâr» olamadı.

Ancak belki daha önemli olanı, Rusya Federasyonu'nun Çevre'nin bir ögesi olmayı kabul etmeyeceğinin ortaya çıkmasıydı. Eski kadroların, Batı yanlısı «reformcu»ları 1993 sonu-1994 başında tasfiye etmesi, demokrasi-serbest piyasa ekonomisi yoluyla uyumlaştırılmaları olanağını neredeyse yok etti. Rusya hem SSCB'nin coğrafi mirasına sahip çıkıyor, hem merkeziyetçiliğe dönüş yapıyordu. Bu arada ABD'li danışmanlar da bu kadrolarla çalışılmayacağı iddiasıyla istifa ediyordu. Rusya komünizmi tasfiye ederken faşizme kayıyordu. Merkez ise Yeltsin'in diktatörlüğüne ses çıkarmıyordu, hem de seçilmiş temsilcilerin bulunduğu parlamento binası top tüfekle yıkıldığı halde.

Rusya'nın Merkez'in onaylayacağı bir gelişme çizgisini reddetmesi, ekonomisini tümüyle Merkez sermayesinin gereksinimlerine açmaktan kaçınması ne kadar uzun soluklu olabilir, bunu kestirmek kolay değil. Nedeni, dış kredi almadan ekonomik krizi atlatabilmesinin çok güç gözükmesi. Bununla birlikte, Rusya'nın deneyimi bir gerçeği ortaya koyuyor: Merkez'in her ülkeyi tarihsel birikimi, kurumları, değerler sisteminden soyutlayarak aynı potada eritmek çabası pürüzsüz işleyemiyor. Merkez sermayesinin gereksinimi için getirilen yeni şekillendirmeler, bazen toplumları altüst ederken, Merkez'in beklentileri de gerçekleştiriyor.

Rusya'da olup biten olaylar dizisinin sonuçta Stalin'vâri, ama tanımlı komünist olmayan yeni bir totaliter düzene varması ise, başta Türkiye, tüm çevre için ciddi tehdit kaynağı olabilecek gibi gözüktüyor. Birinci Soğuk Savaş'tan zafer çılgınlıklarıyla çıkan Merkez, yarattığı ben-merkezci aşırı baskılarla acaba İkinci Soğuk Savaş'ın tohumlarını mı atıyor?

ii) Sermayenin kâr haddini artırıp durgunluğu aşmak isteyen Merkez'in başvurduğu bir yol da, sosyal refah devletinin çözülmesi girişimleri olarak gözüktüyor. Batı Avrupa'da ortalama %10 üzerinde seyreden işsizlik bazı ülkelerde %20'nin üstüne çıkıyor (örneğin, İspanya). İşsizlik karşısında Merkez'in önlemleri birbirinden çok farklı: ABD'de işsiz kalmanın yükünü büyük ölçüde işsiz kalan birey çekiyor; hem istihdam, hem ücret haddi görece esnek, yani üretim kısılacağı zaman hemen işçiler atılıyor, ücretler düşürülüyor. Devletin yükü görece sınırlı kaldığı gibi,

şirketlerin de yükü pek az. Batı Avrupa'da ise işsizliğin yükünü kısmen devlet üstleniyor; kısmen şirketlerin karşıladığı ücretlere ek sosyal refah giderleri ücretlerin esneksizleşmesine yol açıyor; ayrıca uzun süre piyasadaki cari ücrete yakın işsizlik tazminatı alabilen işsizler dolayısıyla işsizlik yer ediniyor. Buna karşılık, Japonya'da işsizliğin yükü şirketlerin üzerinde kalıyor; şirketler, bir taban ücrete, kârlılık durumlarına göre ekler sağlıyor ya da sağlamıyor. Böylece kendi sistemleri içinde ücreti esnekleştiriyorlar; buna karşılık «ömür boyu istihdam» ilkesine göre, ABD'deki gibi sık sık işçi çıkarma yoluna gitmiyorlar. Merkez'de bu açıdan sosyal refah devleti tanımı, en çok Batı Avrupa'ya uygun düşüyor.

1990'lı yıllarda Batı Avrupa, bunlar arasında da İsveç gibi geçmişte sosyal demokrasinin ve sosyal refah devletinin simgesi olmuş, Türkiye'deki sosyal demokrat anlayışın temel hedefi, örneği olmuş ülkeler 1990'lı yıllarda bu sistemi çözmeye başladılar. AT verilerine göre, Alman sanayisinde temel ücret, toplam işçi maliyetinin sadece yarısı; yıllık ücret artışını %7'den %4'e (yıllık enflasyon oranına eşit) düşürmek bu bakımdan yetersiz kalıyor, ek gelirleri-ücret dışı kazanımları çözmek gerekiyor. Artık sendikalarla pazarlıkta işverenler, «Ya bu ek kazanımlar sürer, buna karşılık yüzlerce, binlerce işçi çıkarırız ya da bunlar indirilir, fakat işçi çıkarılmaz,» diyorlar.

Sosyal refah devleti giderlerini devlet bütçesi ve şirketlerin üstünden kaldırmanın birkaç amacı var: Avrupa Para Sistemi parasal bütünlüşme için bütçe açıklarının GSMH'nın %2-3'nü aşmamasını öngörüyor. Oysa ülkelerin çoğunda açık bunun çok üstünde, hatta bazılarında %10'a (Belçika, İtalya) varıyor. Sosyal harcamalar kısılarak bu açık azaltılacak. Devletin fon talebi düşüşü, faizleri aşağı çekip yatırımları artırabilecek. Fakat daha önemlisi, şirketlerin üzerindeki sosyal yükleri azaltarak kârlılığı yükseltmek, maliyeti düşürerek rekabet gücünü artırmak, bu yoldan yer eden işsizliği azaltabilmek.

Komünist-sosyalist partilerin güçsüzleştiği ya da dağıldığı, karşıt kampın tehdidi diye bir olgunun kalmadığı, işsizliğin en ciddi sosyal-ekonomik soruna dönüştüğü Merkez'de, 1930'lu yıllardan bu yana adım adım kurulan sosyal refah devleti, böylece ciddi bir muhalefette ya da tehditle karşılaşmadan çözülebiliyor.

Merkez'de Japonya 1991'e dek durgunlukları en kısa sürede atlatan, işsizliği (ve enflasyonu) en düşük düzeylerde seyreden en dinamik

ülke olma özelliğini korudu; imalat sanayisinde verimlilik artışının hızı, Japon yen'i ABD doları karşısında değerlendirirken, rekabet gücünü ve ömür boyu istihdam ilkesini koruma olanağını yarattı. Ancak 1990'lı yılların durgunluğunda Japonya'nın dünya karşısındaki cari işlemler fazlası 130 milyar dolara varınca, yen hızla değer kazandı: 120 yen/dolar kuru, 100 yen/dolara kadar yükseldi. Bu kez «harika iktisat çocuğu» Japonya da durgunlukla sallanmaya başladı. İhracata dönük çalışan şirketlerin kârı hızla düştü ve Japonlar «ömür boyu istihdam ilkesi»ni bırakıp yavaş yavaş işçi çıkarmayı düşünmeye başladılar. (Buna en çok ABD sevindi.) Ama Japonya'nın bazı tamponları var: Başta, şirket hissedarlarının şirket kârları düştüğünde şirketlere -Batı'da olduğu gibi- maliyetleri düşürmesi için baskı yapmamaları geliyor. Taşınmaz mallar ve sermaye piyasalarında fiyatların çöküşüyle başlayan sallantı, yen'deki olağüstü değerlendirilmeyle sürerken, bu ilkenin kaderi ne olacak henüz belirsiz. Sermaye düşük kârı ya da kârsız ne kadar süre dayanabilir, şimdilik o da belirsiz.

3) Merkez'de Bölgeselleşmenin Kesinleşmesi

i) 1990'lı yılların başında Merkez yoğunlaşan durgunlukla koşut biçimde hem aralarındaki kozları paylaşacak, hem sermayenin kâr had-dini artıracak, hem de Çevre'yi kendisinin istediği biçimde kalıplaştıracak bir dizi kuruma son şeklini veriyordu; bunların birçoğu durgunluğun iyice yoğunlaştığı 1992 ve 1993 yılında yürürlüğe girdi:

- Uzun tartışmalara yol açan Meksika'nın NAFTA'ya üyeliği 1993 sonunda onaylandı ve NAFTA -şimdilik- ABD, Kanada ve Meksika'yı serbest ticaret ve sermaye hareketleri çerçevesinde toplayan bir anlaşma oldu. Gelecekte Latin Amerika'nın (onaylanabilecek) ülkelerinin de katılması sözkonusu.

- 1 Kasım 1993'de Maastricht Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle Avrupa Topluluğu (AT), Avrupa Birliği'ne (AB) dönüştü. Böylece parasal birlikten siyasal birliğe giden yol hukuk düzeyinde açılmış oldu.

- Aralık 1993'de GATT çerçevesinde yürütülen Uruguay Round görüşmeleri, yedi yıl gibi bir süre tartışmalı-çekişmeli anlaşmazlıklardan sonra sonuca bağlanıp anlaşma imzalandı. Temelde Merkez'in üç ayasının çıkarını aşağı yukarı eşit biçimde koruyan, büyük ölçüde Çevre için yeni yükler, maliyetler getiren yeni GATT Anlaşması, Soğuk Savaş'ı

kazanan Merkez'in birbirleri karşısında eşit konumda olduğunu onayladı.

● GATT Anlaşması imzalanmazdan kısa bir süre önce ABD, Uzak Doğu'nun dinamik APEC (Asya-Pasifik İşbirliği) ülkelerini NAFTA üeleriyle San Francisco'da Aralık 1993'de biraraya getirdi. Böylece NAFTA dünyanın en hızlı büyüyen, XXI. yüzyılın dünyasında ağırlık merkezi olması beklenen bir bölgeyi Batı Avrupa'ya yeğlediğini gösteriyor, dünya ekonomisinde ağırlığın Atlantik kıyılarından Pasifik kıyılarına kaydığına işaret ediyordu. Bu bloka ilişkin anlaşmanın 1996'da imzalanması bekleniyor.

● AT-12 ile EFTA arasında imzalanan Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) anlaşması 1992'de yürürlüğe girdi; aynı zamanda EFTA üelerinin bir kısmı, başta Avusturya, İsveç, Finlandiya ve Norveç olmak üzere tam üyelik için başvuru yaptı; üç Doğu Avrupa ülkesiyle imzalanan Avrupa Anlaşmaları yürürlüğe girdi. EFTA üyelerinin 1995-2000 yılları arasında, üç Doğu Avrupa ülkesinin ise 2000 yılından itibaren tam üeliğe geçmesi bekleniyor.

Yukardaki kurumlaşmaların iki belirgin özelliği ortaya çıkıyor: Birincisi, serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme söylemine karşılık, Merkez'in bölgesel işbirliği örgütlerinde birleşmesi; ikincisi, NAFTA'da Meksika, AB'da üç Doğu Avrupa ülkesi gibi görece az gelişmiş ülkeler ve dinamik Asya-Pasifik bölgesi dışında kalan dünyanın neredeyse yok sayılması. Bu yeni kurumlaşmalarda, Merkez'in kabul etmeye hazır olduğu Çevre ülkeleri dışında hiçbir ülkeye yer yok. Kabul edilen görece az gelişmiş ülkeler ise birkaç özelliğe sahip: Ya Meksika gibi büyük iç pazar ve petrol kaynakları yanında, ucuz emekle Kuzey Amerikan sermayesine geçmişte büyük çapta ev sahipliği yaptığı gibi şimdi yeni kâr olanakları vaat eden özelliklere sahip, (S.Huntington'un deyişiyle) uygarlıkların sınır noktalarındaki bir ülke. Ya Batı Avrupa'nın kültürel birikimini paylaşan, ayrıca AB'nin en güçlü üyesi Almanya'nın geçmişten beri kendi «hayat sahası» içinde gördüğü, özelleştirmeler yoluyla sermayesi için yeni kâr alanları vaat eden Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi ülkeler. Ya da Uzak Doğu-Güneydoğu Asya'nın ABD için işgücü ve sermaye akımları kadar mal ticareti açısından da önem taşıyan, büyük gelecek vaat eden ülkeleri.

Bölgeselleşme sürecinin doruk noktasında, «eşitler arasında yine

birinci olma»yı ABD garantiliyor gibi gözükmekte. Geçmişte, kendi Batı Bloku'nda NATO yoluyla egemen olan ABD, Yeni Dünya'da ticari gücüne Latin Amerika'yı, Uzak Doğu-Güneydoğu Asya'yı katarak dev boyuttaki (2.5 milyarın üzerinde nüfus, 15 trilyon doların üzerinde GSMH) bir alanı denetleyebilecek. Japonya'yla Çin'in buna tepkisinin ne olacağını bilmek ise, şu anda kolay değil.

Günümüzde ABD-Japonya, ABD-Çin, ABD-AB arasında örtülü biçimde yürüyen ılımlı bir ticari çatışmanın gelecekte bölgeler arası açık ticari savaşa dönüşüp dönüşmeyeceğini öngörebilmekse daha da zor. Ama bölgelerin tümünde sermayenin kâr haddinde ciddi artışlara yol açacak bir gelişme olmazsa, açık ticaret savaşı yaşanmasının daha olması görüldüğü kolaylıkla söylenebilir.

ii) Merkez'in bölgeselleşme sürecinde ortaya çıkan bütünleşme biçimleri arasında büyük farklar var. AT-12 ya da Maastricht sonrası yeni tanımıyla AB, bütünleşmenin en yoğun olduğu bölgeselleşme süreci. Parasal ve siyasal bütünleşmeyi hedefleyen AB, Avrupa iç pazarının oluşması önündeki engelleri, Avrupa Tek Senedi'ni (1987) yürürlüğe koymak yoluyla kaldırmanın yanısıra, bütünleşmeyi sağlayacak politikalar da ortaya koymuş durumda. Tam üyeler arasında mal, hizmet, işgücü, sermaye için 1968'de tamamlanan gümrük birliğine rağmen serbest dolaşımı sınırlayan uygulamaların ortadan kaldırılması için önlemler getirilmiş; ortak sosyal politika, çevre politikası, dış politika uygulaması hedeflenmiş bulunuyor. Artık Avrupa Parlamentosu salt danışmanlık işlevi yapan bir kurum değil, bir ölçüde yasama gücü de olan bir kurum konumuna getiriliyor; Avrupa Konseyi'nin kararlarını etkileyebiliyor. 1958'de Roma Anlaşması yürürlüğe girdiğinden bu yana önce gümrük birliği ve onu izleyerek ekonomik bütünleşmenin değişik aşamaları gerçekleştirilmiş bulunuyor; bunun son aşaması olan parasal ve siyasal birlik 2000 yılına kadar aşamalarla devreye girecek. Son zamanlarda güç kazanan eğilim AB'in bağımsız devletler topluluğu olarak kalması, bir federasyon içinde devletlerin eritilmemesi yolunda. Bir ara vurgulanan tek federatif devlette bütünleşme çeşitli nedenlerle geri plana itilmiş bulunuyor. Yine de, bugün AT-12, EFTA ve Doğu Avrupa'da üç ülkenin katılmasıyla 2000 yılından sonra 20 kadar ülke gevşek bir siyasal sistem içinde ekonomilerini bütünleştirmiş olacak.

EFTA ve NAFTA gibi anlaşmalar AB'dan farklı: Bunlar serbest tica-

ret ve serbest sermaye hareketlerini kendi aralarında gerçekleştirme amacıyla kurulmuş birlikler. Gümrük birliklerinden farklı olarak dış dünyaya karşı ortak bir gümrük tarifeleri olmadığı gibi, parasal-siyasal bütünleşme gibi bir hedefleri de yok. Ancak ister AB, ister EFTA ile NAFTA olsun, kendi üyeleri lehine hem faktör hareketleri, hem de mal hareketlerinde ayırım yapan anlaşmalar. Bu bakımdan, üye olmayan ülkelerden gelen mallar ve faktörler aleyhine bir ayırım ortaya çıkarıyorlar. Merkez bölgeselleşmeyle kendi içinde kozlarını paylaşırken, onun dışında kalan Çevre, bütün gelişmiş-sanayileşmiş zengin ülkeler takımının ticaret ve faktör akımlarında kendisi aleyhine ayırmacılığına tanık oluyor. Rekabet eşitliği sağlama ya da haksız rekabeti önleme gibi Merkez'in temel savları, böylece Merkez dışındakiler açısından geçerli olmayan bir sava dönüşüyor. Ve konunun ilginç yanı, Merkez'in dışında kalan ülkelerin yaptığı bölgesel anlaşmalarda bu niteliğin çoğu zaman olmaması.

APEC'in 1996'ya kadar tam ne şekil alacağı tabii henüz belli değil. Günümüzde ise Uzak Doğu-Güneydoğu Asya bölgesi Japonya etrafında oluşan bir işbirliği temelinde ortaya çıkıyor. Bölgedeki yoğun işbirliğinin kaynağı, bir «yen sahası»na dönüşen alanda dolaysız Japon yatırımlarının ve Japon ihracatının büyüklüğü. Japon yatırımları bölge ülkelerinde kalkınmayı sağlayıp bir orta sınıfın oluşmasına katkı yaptıkça Japonya'nın bu ülkelere ihracatı artıyor (1992'de 110 milyar dolar). Aynı zamanda Japon şirketlerinde çalışan işçi sayısı büyüyor. 1992 yılında bölgedeki dokuz ülkeye (Singapur, Çin, Hong Kong, Tayland, Güney Kore, Tayvan, Malezya, Endonezya, Filipinler) Japon yatırımlarının tutarı 7 milyar dolar, Japon şirketlerinde çalışan işçi sayısı 1 milyon kişi kadardı. Yatırımlarda en büyük payı Endonezya (1.7 milyar dolar) ve Çin (1.1 milyar dolar) almıştı; ihracatında en büyük pay ise Tayvan (21.1 milyar dolar) ve Hong Kong'a (20.7 milyar dolar) aitti. Bu yoğun ilişkiler içinde Japon yen'i de bölgenin en güçlü parası olarak bir yen sahası yarattı. Bu bölgede her renkten, her din ve dilden insan kendi aralarında ayırım gözetmeksizin işbirliğini gerçekleştirirken, dışarda kalanların aleyhine bir ayırım yapılması da sözkonusu değil.

Buna göre, Merkez'in bir ayağı (Batı Avrupa) işbirliğini kendi kültürü, etnik kökeni özdeşliği içinde gerçekleştirirken dışardakilere aleyhte ekonomik ayırmacılığı (diğerleri yanında) uyguluyor; rekabet eşitliği

TABLO III

GÜ'de k.b. Gelir (ABD doları) ile Yıllık k.b. Gelir Artış Hızı (%)
ve Yıllık Enflasyon Oranı

Ülke grupları	k.b. gelir (dolar)		k.b. gelir artış hızı (%)			Ortalama yıllık enflasyon (%)		
	1979	1990	1960-79	1965-90	1960-70	1970-79	1980-1990	
I) DGÜ	230	350	1.6	2.9	3.0	10.8	9.6	
Çin ve Hindistan	230	360	-	3.7	3.1	13.1	6.8	
Diğer DGÜ	240	320	1.8	1.7	3.0	10.9	15.1	
II) OGÜ	1420	2220	3.8	2.2	3.0	13.3	85.6	
Alt-OGÜ	-	1530	-	1.5	-	-	64.8	
Üst-OGÜ	-	3410	-	2.8	-	-	102.1	
III) GÜ	9440	19590	4.0	2.1	4.3	9.4	4.5	

Kaynak: Dünya Bankası Yıllık Raporları (1981 ve 1992)
DGÜ: Düşük geliri ülkeler; OGÜ: Orta geliri ülkeler; GÜ: Gelişmiş ülkeler.

derken eşitsizliği yaratıyor. Oysa Uzak Doğu her iki biçimiyle ayrımcılıktan uzak bir işbirliğini gerçekleştiriyor. ABD ise ekonomik çıkarları öne alıp, bu sonuçlara yaklaşıyor, etnik-kültürel ayrımcılığı ikinci plana itiyor.

4) Çevre'nin Artan Göreli Geriliği ve Merkez'de Kültürel Milliyetçilik

i) «Batı uygarlığının getirdiği rasyonel düşünce, akılcı davranış öğelerinden yoksun olan Çevre», (Uzak Doğu hariç) 1980'li yıllarda görece geriliğinin arttığına tanık oldu. Yeni Düzen'in, bu dönemde farkları nasıl derinleştirdiği Tablo III'deki rakamlardan görülebilir: Kişi başına (k.b.) gelir ileri sanayi ülkelerinde 1979'da 9440 dolarken 1989'da 18300, 1990'da 19590 dolara çıkmış; neredeyse on yılda ikiye katlanmıştı. Ne var ki, gelir artışı dünyanın geri kalan kısmı için hiç de parlak değildir: En düşük gelirlili ülkelerin yaklaşık yarısında, alt-orta gelirlili ülkelerin %20'sinde, üst-orta gelirlilerin ise iki tanesinde k.b. gelir düşmüştü. Birinci grupta ortalama k.b. gelirin ileri sanayi ülkelerindekine oranı 1979'da %2.4'den 1989'da %1.8'e, ikinci gruptakilerin ise %15.6'dan %11.1'e inmiş bulunuyordu. Buna göre, Yeni Düzen dünyada gelir bölüşümünün giderek kötüleşmesiyle birlikte gitmektedir: 1979-89 arasındaki on yılda ilk grupta artış 100 dolar, ikinci grupta (ki Uzak Doğu'nun dinamik ülkelerini de kapsar) 620 dolar, ileri sanayi ülkelerinde ise 9000 dolara yakındır. Bu süreçte Merkez'de Çevre'ye karşı ırkçı, etnik-kültürel milliyetçiliğin artması acaba rastlantı mıdır?

Buna karşılık, 1980 yılında 562 milyar doların biraz altında olan gelişmekte olan ülkelerin borçları, 1984'de 845 milyar doların, 1990'da 1.5 trilyon doların üstüne çıkmıştır (Tablo IV). Gelirlerinin pek artmadığı bir ortamda, bu borçların artışı, «yatırım artışı» dışındaki nedenlerden kaynaklanmış olmalıdır.

Çevre'de gelir artışı sınırlı kalırken dış borçların katlanarak artması sadece Çevre değil, dünya finans sisteminin yaşayabilirliği açısından da ciddi bir tehdit oldu. Buna karşı Merkez'in ürettiği çözüm ise, gerçekten çok akılcıdır: Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve bu yoldan Çevre'de kurulan yeni sermaye piyasalarının Merkez'in piyasalarıyla bütünleştirilmesi artık temel araçtır. 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başından itibaren (ilerde inceleneceği gibi) özelleştirme ve port-

folio yatırımları, giderek banka kredilerinin yerini alacaktır; faiz hadlerinin düşmeye başladığı günlük ortamında, böyle bir çözüm, yeni gelişen Çevre sermaye piyasalarındaki sermaye kazançlarını Merkez'e aktarıırken, Merkez'de kâr haddini yükseltebilecektir.

TABLO IV

GOÜ'nin Toplam Dış Borçları: 1970-93

Yıllar	Milyar dolar		%		
	Toplam dış borç	Borç servisi	Toplam borç/GSMH	Toplam borç/İhracat	Kısa vadeli borç/Toplam borç
1970	62.5	13.2	14.4	117.9	-
1974	128.3	-	15.9	83.3	-
1977	296.2	-	25.8	133.1	20.7
1980	561.4	118.2	26.4	89.0	25.1
1986	1217.6	116.9	37.6	201.7	14.7
1987	1381.0	124.7	41.1	196.5	14.2
1988	1374.0	125.7	35.4	177.7	15.3
1989	1411.0	123.8	36.8	168.0	16.9
1990	1518.5	143.1	36.7	162.0	18.0
1991	1605.9	142.9	38.3	170.3	18.6
1992	1662.2	167.0	37.6	174.4	19.0
1993*	1770.1	176.6	39.8	179.5	18.1

Kaynak: Dünya Bankası *World Bank Debt Tables*, cilt I, (1980 ve sonrası için) 1994; (1980 öncesi yıllar için) 1986; Washington D.C.

(*) Öngörü tahmini.

ii) 1980'li yıllarda Merkez tarafından Yeni Ekonomik Düzen'in koşullarına sokulan Çevre ülkelerinin (Uzak Doğu hariç) hemen tümü görece bir gerileme yaşıyordu; giderek ağırlaşan dış borçlar (Tablo IV), özellik-

İle orta geliri ülkeler takımında %80'in üzerindeki ortalama yıllık enflasyon, artan ama sayıları güvenli biçimde saptanamayan işsizler, birçoğunda gerileyen gelir, ağır bir fatura ödenmekte olduğunu gösteriyordu.

1970'li yılların ikinci yarısında, Merkez, «sosyo-biyoloji» denilen, toplumbilimle biyolojinin karışımı yeni bir bilim dalı geliştirmişti. 1930'lu yıllarda Konrad Lorenz (Avusturyalı) adlı biyolog ve davranışbilimci hayvanlar üzerindeki araştırmalarında ilginç bir bulguya varmıştı: Davranışlar ve saldırganlık genetik olarak belirleniyordu, toplumun bunlara etkisi ancak marjinal önemde olabilirdi (1973 yılı Nobel Ödülü). Bu bulgu insan topluluklarına aktarıldığında, ırklar arasında davranışların farklı olduğu ve saldırganlığın genetik olarak belirlendiği ortaya çıkıyordu. Buysa Merkez'de yer alan toplumlarla Çevre'de yer alan toplumlarda birey davranışlarının aynı olamayacağını göstermekteydi; çünkü davranışlar genetik olarak belirleniyor ve ırk farklarını yansıtıyordu.

Sosyo-biyoloji birçok çevrede ciddi eleştirilere uğradı. Taşıdığı ırkçı renkler kadar eğitimin davranışları oluşturmadaki etkenliğini reddediyor olması, kabul edilmiş yaygın bir öğretilere dönüşmesini engelledi. Ancak gizli biçimde etkenliğini sürdürdü, öyle ki, Çevre ülkelerinin içine düştükleri güçlükler kendileri için olağan sayıldı. Bu kez Merkez'in ünlü düşünürleri arasında «Bizler ve Onlar» gibi kültür temelinde bir ayırım yerleşti; sosyo-biyolojinin genetik kökene bağladığı ayırım, «kültür-uygarlık» farklarına dönüştürülerek aynı farkı vurgular oldu. «Batı uygarlığı ve onun dışında kalanlar» gibi bir ayırım, bu kez kültüre dayalı yeni bir ırkçılığı benimsedi. 1980'li yıllarda Çevre'nin gerilemesi bu anlayış çerçevesinde olağan bir durum sayılıyor, Merkez'in biçimlendirici etkenliği gerekli felsefi temelini buluyordu.

Tablo V, Çevre aleyhine ayırımcılığın sadece kültür alanında kalmayıp ekonomi alanında da etken olduğuna ilişkin verileri içermekte; 1980'li yılların ortasında, daha Merkez'de bölgeselleşme keskinleşmeden önce bile, tarife-dışı-engeller yoluyla Çevre'den yapılan ithalata Merkez'in korumacılığının yüksekliğini göstermekte: AT-12, GOÜ'den yapılan ithalata %21.8, bunların ağır borçlu olanlarından yapılan ithalata %24.9 oranında koruma uygularken, sanayileşmiş ülkelerden yapılan ithalatta bunun oranı sadece %10.2; oysa Japonya bu bakımdan önemli bir ayırım yapmıyor Tablo'daki verilere göre. İrkçı ya da kültürel milli-

yetçi hareketlerin şiddet derecesiyle Tablo V'deki korumacılık arasındaki paralellik gerçekten dikkat çekiyor: AT her ikisinde de en ileri, Japonya en geri konumda; ABD ise bu iki ucun arasında yer alıyor.

TABLO V

Sanayileşmiş Ülkelerin Tarife-Dışı-Engel Uyguladıkları İthalatın Dağılımı (%)

Uygulayan ülkeler	TDE uygulanan ithalatın kaynaklara göre dağılımı (%)		
	Sanayileşmiş ülkelerden	GOÜ'den	Ağır dış borçlu ülkelerden
AT	10.2	21.8	24.9
ABD	7.7	12.9	14.5
Japonya	9.3	10.5	9.6
Toplam sanayileşmiş ülkeler	10.5	19.8	21.9

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report 1985*, Washington D.C., s.40.

Not: Veriler, dünya ticaretine giren bütün malların, petrol hariç, 1981 yılı tartışılabilir ortalamasına dayanmaktadır.

TDE: Tarife-Dışı-Engel.

iii) Merkez, Çevre'yi dış borçlar yoluyla denetime alıp, kendi sermayesinin kârlılığını artıracak biçimde şekillendirmekle kalmadı. 1990'lı yıllarda siyasal alanda getirdiği Yeni Dünya Düzeni ile tam denetime aldı. Bunun anlamı şuydu: Bir Çevre ülkesi Merkez'in çıkarlarını tehdit etmeye kalktığı anda, karşısında tek-vücut olarak bütün Merkez'i bulacaktı.

1990'da Irak'ın petrol gücünü artırmak amacıyla Kuveyt'i işgalini izleyerek, siyasal düzeyde Yeni Dünya Düzeni'nin nasıl olacağı ortaya çıktı. Eski düzende Merkez'e karşı GOÜ'in taleplerine aracılık etmekte rol oynayan Birleşmiş Milletler örgütü, yeni siyasal düzende, hizaya

getirilmesi gereken Çevre ülkelerine karşı Merkez'in örgütlenmesine aracılık etmeye başladı. ABD, İngiltere ve Fransa, Irak'a karşı silahları konuştururken, mali yükü büyük ölçüde Suudi Arabistan ve Kuveyt üstlendi. Merkez yeni bir petrol ambargosu ya da Irak'ın Orta Doğu petrollerine egemenliği gibi tatsız olgularla karşılaşmak istemiyordu. Ayrıca durgunluk sürerken üstün teknolojiyi yeni silahların kullanımı için yeni bir alan açılmış, Doğu Bloku'nun yıkılışının gereksiz kıldığı pek çok silah için deneme olanağı ortaya çıkmıştı. Bundan Kuveyt ve Suudi Arabistan'a düşen mali yükün büyüklüğü, bu ülkeleri neredeyse iflasın eşiğine getirdi; yıllardır sermaye ihraç eder durumdan dünya piyasasından borç arar duruma düşürdü. (Bu arada Türkiye 15-20 milyar dolar arası tahmin edilen ve hâlâ etkisi hem ekonomik, hem toplumsal, hem siyasal düzeyde süren zararları üstlenmek zorunda kaldı.) Ancak CNN'de savaşı günün «gerçek-benzeri» (virtual reality) imgeleriyle seyreden dünya, Merkez'in silah gücünün düzeyini anladı. Bu arada, geçmişte Sovyet silah gücünün çok şişirilmiş olduğu gerçeği iyice görüldü.

Merkez'in silah sanayiyine akan Körfez şeyhlikleri kaynaklarına rağmen, 1990'lı yılların durgunluğu atlatılamadı. Ne de aynı çerçevede Somali'ye yapılan silahlı müdahale ya da Bosna katliamı için girişimler bir yarar sağladı. Durgunluk atlatılamasa da, Batılı şirketlerin etnik ayrımcılıkla sarsılan bölgelere silah satışlarındaki artışlar dünya barışını tehdit eder noktaya geldi.

5) GATT Uruguay Round'da Varılan Anlaşma: Merkez'de Eşitliğin Sağlanması ve Çevre'ye Karşı Teknoloji Tekelinin Güçlenmesi

ABD'nin incelediğimiz nedenlere çözüm üretmek için GATT nezdinde başlattığı Uruguay Round (1986) görüşmeleri çok fırtınalı, çekişmeli oturumlarla yedi yıl sürdükten sonra, yine ABD'nin «15 Aralık 1993 son tarihtir» tehdidi üzerine 1993 sonunda tamamlandı. Anlaşma 117 GATT üyesi için önümüzdeki yıllarda uluslararası ticari ilişkilerin temel ilkelerini saptadığı gibi, bu ilkelere uyulmasının gözetilmesi ve taraflar arası uyuşmazlıklarda «yargıçlık» yapma görevini de ihmal etmiyor; GATT'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne (World Trade Organization) dönüştürülmesi yoluyla bu işlevleri yerine getirebilmesini hedefliyor.

GATT, 1947'de geçici bir forum olarak başladığında, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda uluslararası ticari ilişkilerin giderek özgürleşmesini hedefliyordu. Ne var ki, savaşın getirdiği yıkım, dönemin Merkez ülkeleri ayağının ikisini, yani Batı Avrupa ve Japonya'yı Sovyet tehdidine karşı güçlendirme gereğini gözönünde tutmayı gerektirmekteydi. ABD ise, dünyanın en büyük ekonomik gücü olarak hoşgörülü davranıyordu. Bu nedenle tarımla hizmetler kapsam dışı bırakılmış, serbestleşme sınai mamulleri hedeflemişti. Bu alanda, dönemin gümrük vergilerine dayalı ithalat korumacılığı izleyen görüşmelerde giderek azaltılmış, fakat, bu kez tarife-dışı-engeller denilen yeni bir korumacılık 1970'li yıllardan itibaren devreye sokulmuştu. Ayrıca hizmetlerin ticari ilişkilerde payı giderek artarken, bu, uluslararası bir düzenlemeden yoksun kalıyordu. Tarım alanındaki ABD-AT, ABD-Uzak Doğu çekişmesi ise, üreticilerin sokak gösterilerine katılımıyla ve AT-12'nin «Ortak Tarım Politikası»nı (kendisinin bile zor inandığı) reform girişimleriyle TV programlarını renklendiriyordu. Bu son iki alanda temelde ABD'nin rekabet gücü tartışmasız «bir» numaraydı.

Sonuçta Merkez kendi içinde kozlarını eşite yakın biçimde paylaştı, ticaret savaşı şimdilik sınırlandı; Çevre'ye ise, kısıntı halinde nimet, ağır taş bloklar halinde külfetler geldi; Hindistan Büyükelçisi B.K. Zutshi GOÜ için, «Aldıklarından fazla vermek zorunda kaldılar,» diyordu.

i) Fransa Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nce yapılan bir çalışmaya göre, önümüzdeki on yılda GATT Uruguay Round Anlaşması dolayısıyla getirilen serbestleşme, dünya ticaretini %10 artırırken gelirden 260 milyar dolarlık artış olacak. Bunun 80 milyarı Japonya'ya, (1995'de üye sayısı dört EFTA üyesinin katılımıyla 16'ya çıkacak olan) AB-16'ya 70 milyar dolar, ABD'ye 75 milyar dolar düşecek. Yani 260 milyar doların 225 milyar doları Merkez'in üç ayağı arasında paylaşılırken, Çevre'ye (Dünya nüfusunun %84.5'ine) 35 milyar dolar kalacak. Dünya sahnesindeki aslanlar savaşında, kuzulara düşeni olağan saymak gerekiyor. Zaten Merkez dünya GSMH'nın yaklaşık dörtte üçünü üretiyor.

OECD hesaplarına göre, dünya ticaretine katkı yılda ortalama 213 milyar dolar, yani yukardaki tahminden daha az. Ayrıca eğer sanayileşmiş ülkeler taahhüt ettikleri serbestleşmeyi yerine getirirlerse, yıllık GSMH artışı Çevre'de 29 milyar dolar; eğer kendileri de bu serbestleşmeye katılırsa 86.4 milyar dolar olacak. ABD yetkilileri Uruguay Round

görüşmelerinden en çok, gelişmiş değil, gelişmekte olan ülkelerin yararlanacağı savında. Ancak bir noktayı da eklemeyi ihmal etmiyorlar: «GOÜ'nün şikâyetlerinin meşru temeli, bu anlaşmanın kendilerine bir oldu bitti olarak sunulmuş olmasıdır,» diyorlar. Anlaşılmayan olgu, Merkez'in kozlarını paylaşmak için yedi yıl sürdürdüğü savaştan, üstelik kendisi için bir oldu bitti niteliğindeki anlaşmadan Çevre'nin nasıl en kazançlı grup olarak çıktığı.

ii) Bu tür rakamsal tahminlere, dünyanın bu denli hızlı ve öngörülemez biçimde değiştiği bir ortamda, fazla iltifat etmek çok anlamlı olmasa gerek. Bu açıdan, yeni anlaşmayla nelerin getirildiğine bakıp buna göre karar vermekte yarar var: (*Washington Reports, Special Issue; GATT and NAFTA, Şubat 1994*).

● *Tarım ürünleri*: GATT anlaşmasına tümüyle içerilen tarım ürünleri için getirilen hükümler 1 Temmuz 1995'den itibaren Merkez için altı yıl, Çevre için on yıllık bir sürede yürürlüğe girecek. Bu süre sonunda (1986-90 temel yılına göre) ihracata verilen mali destek %36, mali destekle yapılan ihracatın miktarı %21 oranında azalacak. Mali destekler toplam değil tekil ürünler üzerinden ayrı ayrı indirilecek. (Aynı şekilde, iç pazarda üretime verilen destekler de indirilecek.) Tarım pazarları ithalata açılacak: İthal yasakları, gönüllü ihracat kotaları, değişken gümrük resimleri gibi tarife-dışı-engeller 1 Temmuz 1995'e kadar aynı korumayı sağlayan gümrük vergilerine dönüştürülecek ve izleyen yılların (Merkez için 6 yıl, Çevre için 10 yıl) sonunda sırasıyla %36 ve %24 oranında indirilmiş olacak. İlerki yıllarda gümrük vergileri yükseltilemeyecek.

Böylece Uzak Doğu'nun piriç ve et pazarları ABD ürünlerine açılırken, AB da pazarını pek çok üründe açmak zorunda kalacak.

Üretime ve ihracata mali desteklerin azalması sonucu tarım ürünlerinin fiyatları iç ve dış pazarlarda bir miktar artacak; ürün ihracatçıları bu artıştan kazanırken ithalatçıları kaybedecek. Ancak tarım pazarlarındaki açıklık yine de sınırlı kalacak; çünkü ithalata sağlanması gereken en düşük açıklık başlangıçta tekil ürünlerde toplam iç tüketimin %3'ü, izleyen yıllarda %5'iyle sınırlı.

Devletin iç üretime yaptığı destekler (1986-88 yılına oranla) %20 oranında azaltılacak; ama 1986'ya kadar yapılmış indirimler gözönünde tutulacak. Üretimi kıstak için çiftçiye verilen doğrudan destekler indirim tabii olmayacak; aynı durum doğanın korunması, ürün sigortası,

tarım hizmetleri ya da doğal felaketler için verilen desteklerde de geçerli.

● *Dokuma-Giyim*: Yıllık üretim değeri 240 milyar dolar tahmin edilen bu kalemin en büyük üreticileri Çevre ülkeleri ve Avrupa ülkeleri. Son kırk yıldır dünya ticareti «Çok-elyaflılar Düzenlemesi» (multifiber) Anlaşması çerçevesinde Merkez'in Çevre'ye açtığı kotalarla yürütülüyor. 1 Temmuz 1995'i izleyen on yıllık sürede kotalar ortadan kalkacak, gümrük vergileri de azaltılacak.

Eğer kotaların kalkması üzerine Merkez ihracatçıları (İtalya, Fransa gibi) Çevre'yi yeni teknoloji yaratarak rekabet yoluyla pazardan tasfiye etmez ya da Uzak Doğu'nun yeni devleri (Çin, Güney Kore, Tayvan) üstün ticari becerileriyle hem Merkez'i hem Çevre'yi pazar dışı bırakmazsa, kotaların kalkması Çevre açısından olumlu bir gelişme sayılmalıdır. Bir hesaba göre, kotaların kalkması ABD'nin dokuma ithalatını %20.5, giyim eşyası ithalatını %36.5 oranında artıracak. Kendisi büyük üretici olan Avrupa'nın bu boyutlara yakın ithalat artışına boyun eğip eğmeyeceğini ise zaman gösterecek.

● *Diğer sınai mamuller*: Merkez'in tarım araç-gereçleri, tıbbi araç-gereçler, çelik, bira, damıtılmış içkiler, ilaçlar, kâğıt, oyuncak, mobilya üzerinden aldığı gümrük vergileri tümüyle, elektronik ürünler üzerinden aldıkları %50-%100 arasında inecek. Oysa Çevre için böyle bir yükümlülük yok. Merkez'in daha çok kendi arasındaki ticarete konu olan bu ürünler, böylece serbest ticaret şartlarında mübadele edililecek. Bu kalemlerden sadece çelik ve oyuncak Çevre'nin önemli ihracat kalemleri arasında yer almakta.

Bütün sınai mamullerin ihracatında verilen mali destekler Merkez tarafından hemen, en az gelişmiş ülkeler tarafından anlaşmanın yürürlüğe girmesini izleyen sekiz yılda, diğer GOÜ tarafından iki yıl içinde kaldırılacak.

Mal ticaretinde Çevre'nin Merkez karşısında toplam kazanç ve kaybının ne olduğuna en iyi gösterge şu: Sanayileşmiş Merkez'den kaynaklanan ithal mallarında gümrük vergisi indirimi ortalama %38, orta derecede gelişmiş ülkelerden kaynaklanan ithal mallarında %33, en az gelişmişlerden gelenlerde %18 oranında olacak. Yani Çevre'ye oranla Merkez'in kazancı bu oranlara göre daha fazla olma yolunda.

● *Entelektüel haklar (patent ve telif hakları)*: Uruguay görüşmeleri

sonucu entelektüel hakların korunmaya alınması Merkez'in, başta AB, ABD ve Japonya olmak üzere, en büyük kazanç, Çevre'ninse en büyük kayıp alanı olabilecek gibi gözüküyor. Nedeni şu: Son GATT Anlaşması'na dek GOÜ. Merkez'in buluşlarını çeşitli biçimlerde ele geçiriyor ve yeni teknoloji ürünü mallar alanında rakip olarak piyasaya çıkabiliyordu. Böylece teknolojiyi geliştirmenin maliyetine katlanmadıkları için bir maliyet avantajı sağlıyor, ucuz emek buna eklendiğinde bu avantaj iyice büyüyebiliyordu. Taklit süreci Japonya gibi bir teknoloji devini yarattıktan sonra, Uzak Doğu'da diğerleri devreye girdi (Çin, Güney Kore, Tayvan vb.); Türkiye de bu kervana katıldı. Bu avantaj yalnızca dünya pazarında rekabetle kalmıyor, iç pazarda da düşük ürün maliyeti geniş kitleyi tüketici konumuna getirebiliyordu. Bunun herhalde en önemli olduğu alan ilaç sanayi.

Yeni düzenlemeye göre, bilgisayar programları 50 yıl, patentler ve telif hakları 10-30 yıl arasında korunuyor. Yani Çevre'nin yeni teknoloji alanlarında bir atılım yapabilmesi bu süreler içinde olanaksızlaşıyor. Teknolojiyi yaratanlar çok uzun yıllar boyunca tekel gücünü elde tutabilecekleri için, yeni ürünlerin fiyatı yüksek kalacak; tekel gücünü kırarak yeni firmalar ortaya çıkamayacak. Çevre bu alanda devredışı kalacak ve bu yüksek fiyatlı ürünleri kullanmaktan başka seçeneği olmayacak.

Dünya ticaretini serbestleştirmek için yola çıkan Uruguay Round görüşmeleri, aslında bu yolla daha önce değindiğimiz Çevre kazançlarının değerini ortadan kaldırmış oluyor. Örneğin, muz ihracatçısı bir Afrika ülkesinin tropikal ürünler için %40'a çıkan gümrük vergisi indiriminden yararlanması mümkün. Ancak biyo-teknoloji yoluyla bir Merkez şirketi her türlü çevre koşuluna daha dayanıklı, verimli ve daha lezzetli bir muz yaratırsa, kendi ülkesindeki üretim Afrikalı üreticilerin ihracatını ikame edebilir. Afrikalı üretici ise aynı teknolojiyi ele geçiremediği için, nitelik ve fiyat açısından, gümrük indirimine rağmen, pazar dışı kalabilir.

Biyo-teknolojinin tarım, tıp ve diğer birçok alanda harikalar yaratmasının başlangıcında yaşayan Merkez, önümüzdeki yıllarda Çevre'nin tarım üretimi ve ihracatını salt teknoloji tekel yoluyla baltalayabilir. Teknoloji devrimlerinin etkenliğine en iyi örnek, Yeşil Devrim yoluyla 1960'lı yıllardan bu yana yaşanan yer değiştirme. 1960'lı yıllar öncesinde dünyanın en büyük tarım ithalatçısı bölge Batı Avrupa'dır; XIX. yüzyılın

sömürgeci siyasetinde bu bölge ülkelerinin tarım ürünleri ve diğer doğal hammaddelere ucuz fiyatlarla ulaşabilmesi önemli rol oynamıştı. 1960'lı yıllarda dünya gıda maddesi kıtlığıyla tanımlanırken, Yeşil Devrim'in harika tohumlarının Çevre'ye yayılması için çeşitli ABD kurumları ve FAO harekete geçmişti. Teknolojinin Çevre'ye yayılması için gösterilen bu çabaya rağmen, 1980'li yıllarda Çevre en büyük gıda maddesi ithalatçısı olmuş, Batı Avrupa ise dünyanın en büyük ihracatçıları arasına girmişti. Biyo-teknolojinin yayılması için uluslararası düzeyde çabalar bir yana, bulgular sıkı biçimde patent haklarıyla korunduğundan, tarımda Merkez ile Çevre arasındaki farkların nerelere gidebileceğini düşünmek bile güçleşiyor. Aynı durum, dokumada kullanılacak liflerin geliştirilmesi açısından geçerli. Kısacası, Çevre, Uruguay Round'da tarımla dokuma-giyim alanında sağlıyor görüldüğü kazanımları, kolayca entelektüel haklar alanında Merkez'in kazanacağı tekel gücü yoluyla kaybedebilecek.

IV- YENİ DÜNYA DÜZENİ'NİN SÖYLEMİ VE GERÇEĞİ

Yeni Dünya Ekonomik Düzeni evrensel çapta serbest piyasa ekonomisini gerçekleştirme savıyla yola çıkmıştı. Son on küsur yılda (1980-93) ortaya çıkan sonuçlar ise bu savla pek bağdaşır nitelikte olmadı. Merkez, bölgesel anlaşmalar çerçevesinde neredeyse kartelleşti; Çevre ülkelerinin en fakirleri yani (Çin ve Hindistan hariç) düşük geliri ülkelerle alt-orta geliri ülkelerin neredeyse dünya ekonomisinden dışlandığı bir yapı oluştu. GATT Uruguay Round görüşmeleri ise Merkez'in bilgi ve teknoloji alanındaki tekelini pekiştirdi. Çevre'de kişi başına gelir görece gerilerken uluslararası düzeyde gelir bölüşümü fakirler aleyhine değişti. Uluslararası ilişkilerin demokratik niteliği kaybolurken, Çevre için bu sonuçların ortaya çıkması, bu arada Merkez'de kültürel milliyetçiliğin, ırkçılığın savaş sonrasının hoşgörüsünün yerini alıyor olması ya da siyasal Yeni Dünya Düzeni'nin doğması herhalde rastlantı değil.

Dış borçların yükü ağırlaşırken Çevre'de edilgenliğin artması da ilginç bir eşanlı oluşum. GATT görüşmelerinde hiçbir kişilik sergileyemeyen Çevre sadece görüşmeler tamamlandıktan sonra şikâyet etmekle yetindi. Kendisi için Merkez'in tayin ettiği «kader» neyse, onu şikâyetler

mirıldanarak kabullendi. Merkez, sermayesinin kâr haddini artırmak için pazarlar önündeki duvarları yıkarken, Çevre denetleyemediği ithalatı için giderek artan borç yükü altına girdi; sermaye için böylece yatırım alanı bulunuyordu. Çünkü son yirmi yılın (1974-94) altı yılı dışında (1984-89) Merkez durgunluk yaşıyordu. Ancak bu noktayı daha iyi değerlendirebilmek için sermaye hareketlerinin tam serbestleşme sürecinde, küreselleşmesinde ortaya çıkan sonuçları irdelemek gerekiyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kriz, Sermayenin Küreselleşmesi ve Artan İstikrarsızlık

Gerçekte küreselleşme terimi de, olgusu da 1980 sonrası yıllarda ortaya çıkan ve temelde kârlılığı yükseltmek amacıyla Merkez sermayesinin otonom (kendiliğinden) hareketinin her biçimiyle bütün sınırları adım adım zorlayarak yıkmasını, böylece kârını en çoklaştırmayı gerçekleştirmesini anlatan bir süreç. 1980 yılında yeniden gözden geçirilerek güncelleştirilip bastırılan *Oxford Advanced Dictionary of Current English* başlıklı 50,000 ana sözcükle türevlerini, 11,000 deyim, 90,000 örnek cümle ya da ifadeyi kapsayan İngilizce-İngilizce sözlükte *globalize*, *globalization* diye ne bir fiil, ne bir isim var. Aynı şekilde, *Redhouse* sözlüğünün 1977 baskısında da yok. Türkçede «küre»den türetilen küreselleşme de çok yeni bir sözcük. Yani ortaya çıkan bu yeni olgu aynı zamanda dillerin sözcük dağarcığını zenginleştirmiş.

Merkez'de düşen kâr hadleri sermayeyi otonom hareketinin her biçimiyle, yani ister parasal akışkan biçimiyle ister makine-donanım biçimiyle olsun, dünyada kâr hadlerinin daha yüksek olduğu alanları aramaya itti. Bulduğunda oralarda yerleşebilmesi, istediği gibi sınırları aşarak girip çıkabilmesi, dünyanın yeni bir şekillendirmeye girmesini gerektiriyordu: Paralar konvertibl olmalı, mallar ve hizmetler kadar sermaye hareketleri, daha doğrusu mali piyasalar, tam serbestleşmeli, ülkelerin ve onların şirketlerinin rizikoları ciddi biçimde izlenmeli ve bir derecelendirilmeye bağlanmalıydı. Kamu mülkiyetindeki şirketler ise burada çok önemli bir engeldi: Çevre kadar Batı Avrupa'da, birçok ülkede en kârlı

olabilecek tekel konumundaki alanlar kamu şirketleriydi. Eski düzende tekel fiyatı uygulanmasını önlemek, oluşabilecek tekel rantını topluma maletmek için kamu alanı sayılan dallarda, oysa, çok yüksek tekel rantları gizliydi. Böylece (Milattan sonraki) Yeni Düzen'de «özelleştirme» gündeme getirildi, bunun erdemlerine herkes inandırılmaya çalışıldı ve modaya düşkün olanlarca da hemen benimsendi, üstelik olayın ne olduğunu anlamadıkları halde. Özelleştirme (*privatize, privatization*) de yeni sözcükler, yukardaki sözlüklerde yok. Yani küreselleşme, Merkez sermayesinin kârını yükseltirken, hiç değılse dilleri zenginleştiriyor...

I- MERKEZ'DE SERMAYENİN KÜRESELLEŞMESİNE GEÇİŞ

i) 1974'de Merkez durgunluğa girdiğinde (bkz. İkinci Bölüm Tablo II), çözüm, petro-dolarların uluslararası bankalar aracılığıyla Çevre'ye aktarılması, böylece Çevre'de sermaye talebinin ve ithalatın yükseltilmesi yoluyla kâr haddinin artmasında arandı. Çevre ülkelerinin bir-biri ardından borç ödeyemez duruma girmesi, dış borçlarının trilyon dolara doğru yükselmesi ise Merkez'i yeni yöntemler geliştirmeye götürdü. 1980'li yılların başından itibaren hem Merkez kendi içinde mali piyasaları ve sermaye hareketlerini her türlü denetimden arındırma yoluna girdi, hem de Çevre'yi kendi sermayesinin gereklerine uydurdu: Çevre paraları teker teker konvertible oldu, konvertibilite için ödemeler bilançosu sermaye hareketlerinin serbestleştirilmiş olması şartı getirildi; bu da yetmedi, mali piyasaların tam serbestleştirilmesi hedeflendi. Çevre'ye küreselleşme son moda, bilimin son buluşu diye sunuldu. Beyinler yıkanıp eski bilgilerden temizlendi; küreselleşmeyen, özelleştirmeyen bu yeni sürecin dışında kalacağı için uluslararası toplumdan dışlanabilecekti. Böylece 1980'li yılların başından itibaren Batı Avrupa'da İngiltere, Latin Amerika'da Meksika, Arjantin, Şili ve daha sonra yıkılan Doğu Bloku alanındaki bütün ülkeler, bu arada Türkiye, özelleştirme-küreselleşme sürecinde geç kalmamaya çalıştılar, bu anlamda öncü oldular. Ne var ki, süreç tamamlanmadı, bir çığ gibi tepeden aşağı hızla inerken ne bulursa yıkarak sürüyor.

1970'li yılların sonuna kadar Merkez'de, başta Batı Avrupa, sermaye hareketleri çok kısıtlıydı. Örneğin, Demir Lady Margaret Thatcher ikti-

bara gelinceye kadar, İngiltere yurt dışına sermaye çıkışlarını engellemek için mal ve sermaye hareketlerine çifte kur uyguluyor, böylece dışarı yatırım yapanlar açısından bunu pahalılaştırıyordu; benzer bir uygulama Belçika'da da vardı. ABD bile sermaye çıkışını bir ara vergilendiriyordu. Bu uygulamalarda amaç, sermayenin yurt içinde yatırım yaparak istihdama ve büyümeye katkıda bulunmasıydı. Ancak bu amaç artık geride kaldı; hem sendikalı işçilerin «terbiye edilmesi» (artan işsizlik bunu çok iyi gerçekleştiriyor), hem içerde düşen kâr hadlerinin dünya çapındaki olanaklardan yararlanarak artırılması, sermayenin küreselleştirilmesini gerektiriyor.

Bir uluslararası dergide (*Newsweek International*, Şubat 21, 1994) çıkan bir ilan ve birkaç haber yukarıda değinilen olguyu açıkça anlatmakta: İsviçre kökenli *Robeco Bank* dergiye verdiği ilanda büyük puntuyla şöyle diyor: «Yüksek faiz hadleri geçmişte kaldı. Şimdi 'en iyi' hisse senetlerinin zamanı.» Sonra açıklama yapıyor: «Faiz hadleri şimdi çok düşük, özellikle Avrupa'da daha da düşecek... Son on yılda Robeco NV, ABD doları üzerinden yılda %15.1 oranında getiri sağladı.» Bu, Grubun uzun vadeli küresel-çeşitlendirmeli yatırım felsefesini doğruluyor. Bir sayfa sonra «*Lacrimae Rerum*» (Meselenin Gözyaşları) başlıklı bir haberde, Roma devrinin ünlü şairi Virgil'in Napoli civarındaki mozolesindeki mermerlerin defalarca kırıldığı, tarumar edildiği anlatılıyor ve resmi makamların şüphesi açıklanıyordu: Napoli civarında işsizlik oranı %30 civarındaydı; Virgil'in mezarı sadece gündüz bir bekçiyle korunuyor, gece bekçisi bulunmuyordu. Herhalde işsizler gece bekçisi ihtiyacı olduğunu göstermek ve kendilerine iş yaratmak için gece mozoleyi tahrip ediyordu. «Donuk Avrupa'da buzların çözülmesi belirtileri» başlıklı bir diğer haberde ise, Alman kimya sanayisinde iş olanaklarının düşük ücretli ülkelere kaydırılması üzerine, işçilerin bir ay önce enflasyon hadininin çok altında kalan ücret artışını kabul ettikleri belirtilmişti. Bu üç küçük haber, yukarıda soyut düzeyde belirtilen olguların somut destekleri ve Merkez'de durumun niteliğini ortaya koyuyor.

1980'li yıllarda mali piyasalar serbestleşirken, Merkez 1984-89 arası geliştirdi ve kendi sermayesine talebi arttı. Ancak durgunluk başgöstermeden önce habercileri ortaya çıkmaya başladı: 1987'de ABD'de (19 Ekim) hızlı bir spekülasyonun ardından New York Borsası çökmüştü:

bunu diğer Merkez piyasaları izledi. Oysa Çevre piyasaları aynı çöküşü yaşamadı. Bu, Merkez ile Çevre sermaye piyasalarının birbiriyle bağlantılı (interdependent) olmadığını gösterdi. Öyleyse rizikoyu, portföyü çeşitlendirerek azaltmak açısından, Çevre sermaye piyasalarına yatırım çok faydalı olabilirdi. Nitekim, 1987'deki bu çöküşü izleyerek, denetim-müdahale kaldırıldı, böylece Çevre sermaye piyasalarına yatırımlar birden sıçradı (bkz. Şekil II).

ii) Merkez'deki durgunluğun gerisinde yatan olay, ekonomi kuramında «azalan kâr haddi kanunu» diye bilinen bir olgu. Buna göre, *veri olan koşullarda* yatırımların miktarı arttıkça kâr haddi giderek azalır, bu da yatırımları ve büyümeyi sınırlar. Kâr haddi azalışına karşı bir çözüm, serbest piyasa ekonomisinin ithalatı serbestleştirdiği ekonomilerde diğerlerine yeni pazarları açıyor olmasıdır. Çok sayıdaki GOÜ'nün pazarlarını açmanın bir yolu, bu ülkelere her türlü sermayenin (portfolio yatırımı, dolaysız yatırım, krediler, kısa vadeli sermaye girişleri) giriş serbestliğini sağlamaktır; böylece fonlar için talep yükselirken ithalat kapasitelerinin genişlemesidir. Üstelik dışardan fon akımları sayesinde ithalat kapasiteleri genişlerken, ihracatı artırarak Merkez'in pazarlarını fazla zorlamamalarıdır. Merkez'de durgunluğu aşmanın bir yolu ihracat ve getirisi düşen sermaye için talebin, dolayısıyla kârlılığının artışı olduğuna göre, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi üç ayrı yoldan buna hizmet eder. Bu bağlamda özelleştirme, hem sermaye girişlerini artırdığı, hem dış borçlara karşı bir garanti oluşturduğu, hem de rekabet eşitliğini sağlamaya katkı yaptığı için önemlidir.

Finans pazarlarının serbestleşmesi, ayrıca durgunlukta çok bollaşan yatırılabılır fonların dünyanın her yanında en kârlı alanları bulup kârlılığını artırdığı için önemlidir. İthalatı serbestleştiren pek çok Çevre ülkesi, zaten fonları çekebilmek için kârlılığı artırmaya dönük girişimleri de yapar. Merkez'de ise, durgunluğun şiddetlendirdiği rekabet, şirketlerin sermaye piyasalarında rakip şirketleri ele geçirmesi, şirketler arasındaki evlilik yoluyla oligopolistik yapıyı güçlendirme biçiminde işler. Bunun uluslararası düzeye taşınması, Merkez'in finans gücü en yüksek şirketlerinin hem Merkez'de, hem Çevre'de bu işlemleri gerçekleştirerek kârlılığı yükseltmesine katkı yapar. Teknolojik değişimin hızlandığı günümüz ortamında, teknolojik işbirliği de bunu uyaran bir öğedir. İzle-

yen bölümde görüleceği gibi, günümüzde teknolojik değişimin niteliği, Merkez şirketlerinin birbirlerinin pazarına yatırım yapma yoluyla kârılığın artırılabilmesi koşulları getirmiştir.

II- OTONOM SERMAYENİN KÜRESELLEŞME BİÇİMLERİ VE KOŞULLARI

1) Dolaysız Yatırımlar

i) Sermaye temelde birkaç biçimde küreselleşiyor: Birincisi, çokuluslu şirketlerin, küresel düzeyde kâr planları yapmalarını izleyerek dış ülkelerde dolaysız yatırım yapmaları. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD şirketlerinin önce Batı Avrupa'ya ve Latin Amerika'ya imalat yatırımlarıyla başlattıkları süreç, 1960'lı yılların ortasından itibaren Uzak Doğu'nun dinamik ülkelerine kaydı, bu sürece bütün Merkez ülkeleri katıldı. 1970'li yıllarda ise, başta Japonya, Uzak Doğu'nun dinamik ülkeleri devreye, bu kez kendi şirketlerinin çokuluslulaşmasıyla girdi ve dış yatırımlara geçti. 1980'li yıllara gelindiğinde, orta derecede sanayileşmiş pek çok ülke, bu arada Türkiye, bu kervana katılmıştı. 1980'li yıllardaki serbestleşme sürecine kadar dolaysız dış yatırımlar ciddi kısıtlamalara tabiydi: Ülkelerin çoğunluğu hizmetler kesiminde, birçoğu imalat sanayininin bazı kesimlerinde yatırımları dış sermayeye kapalı tutuyor, bazen yerli sermayeyle ortaklık koşulu getiriliyor, bazen ancak yeni teknoloji getirene kapılar açıyordu vb., yani bu yatırımlara geniş özgürlük tanınmıyordu. 1980'deki özgürleşme sürecinde koşullar en az düzeye indirildi, üretim kesimi, hisse payı vb. biçimdeki kısıtlamalar büyük ölçüde kaldırıldı.

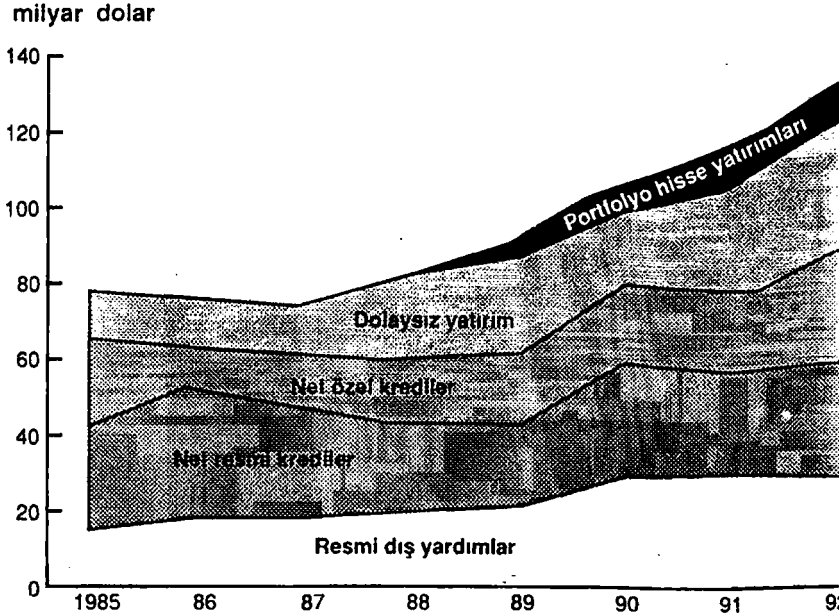
ÇUŞ'in dolaysız yatırımları çoğunlukla makine-donanım, gayrimaddi haklar, *know-how* biçiminde oluyor, parasal sermaye biçiminde değil; çok zaman yerli bankalar gereken krediyi sağlayabiliyor. Bunların kendi ülkeleri dışında yatırım yapmalarının çeşitli nedenleri var: Bir kere, emek-yoğun mallar ya da bir nihai malın emek-yoğun parçaları için ücretlerin daha düşük, sosyal giderlerin daha az ve işçi haklarının daha kısıtlı olduğu ülkeleri tercih ediyorlar. Bu olgu, firma-içi-ticaret yoluyla, GOÜ'in 1970'li yıllardan itibaren büyük çaplı mamul ihracatçısı

olmalarının bir nedeni oldu. İstihdamın belirtilen özelliklere sahip GOÜ'e kayması ise, Merkez'de «sanayiye yer değiştirmesi» diye anıldı. Ancak mikro-elektronik devrimin üretimde emek payını giderek azaltması, bu nedenle GOÜ'e yapılan dolaysız yatırımları azalttı (W.Olle 1986, s.11-19). İkincisi, 1980'li yıllarda yükselen doğayı koruma akımının getirdiği yükler: Doğayı çok kirleten sanayiler (başta kimya sanayiye) bu konuda yasal kısıtlaması olmayan ya da az olan GOÜ'e taşınmaya başladı. Merkez'de yasal düzenleme yüksek maliyet getirirken Çevre'de bunun zayıf olması, böylece dolaysız yatırımların niteliğini 1980'li yıllardan sonra iyice değiştirdi. Üçüncüsü, geçmişte yüksek gümrük duvarlarını aşamayan Merkez şirketleri, eskiyen teknolojiye donanımı bu korunmuş pazarlara taşıyor, böylece hem gümrük duvarını içerde üretimle aşıyor, hem de eski teknolojinin getiri süresini uzatarak kâr haddini yükseltebiliyordu. Dış ticarete serbestleşme akımı bu olanağı önemli ölçüde kısıtladı, GOÜ'in imalat sanayiyine yatırımları azaltan bir diğer etken oldu. 1990'lı yıllarda artık esnek üretim, düşük hatta sıfır stokla çalışma, yüksek vasıflı işgücüyle yüksek teknolojiye üretimin daha kârlı olması, dolaysız imalat sanayiye yatırımlarını GOÜ'den Merkez'in içine kaydırđı; mikro-elektronik devrimle maliyetdeki payı giderek düşen işgücü dolayısıyla, Çevre'ye yapılan yatırım, uzak mesafelere taşıma giderlerini karşılayacak ölçüde maliyet tasarrufu sağlamıyordu. Nitekim, imalatın dolaysız yatırımdaki payı %50'ye indi (R. Miller 1993, s.16-19).

Bu nedenle, 1980 sonrası yıllarda Merkez'den Çevre'ye dolaysız yatırımlarda kâr marjı daha yüksek olan (bankacılık, ticaret, turizm, sigortacılık gibi) hizmetler öncelik almaya, bu alanda daha hızlı artmaya başladı. Getirilen serbestleşme, böylece Merkez'in yeni kârlılık durumuna uygun Çevre ortamını hazırladı. şekil II, ABD'de patlayan borsa krizi yılı olan 1987'yi izleyen yıllarda GOÜ'e dolaysız dış yatırımların hızla arttığını ortaya koymakta. 1992'de bunun tutarı 47.3 milyar, 1993'de 56.3 milyar dolardı. En büyük tutarı alan ise 11.5 milyar dolarla Çin, onu izleyerek 5.5 milyar dolarla Meksika, 4.2 milyar dolarla Arjantin'di. Bu artışta özelleştirmenin de önemli bir payı bulunuyor. Dünya Bankası verilerine göre, özelleştirme yoluyla 1988-92 arasında GOÜ'e 15 milyar dolar girmiş.

Şekil II

GOÜ'e Toplam Reel Net Kaynak Akımı

Kaynak: *World Bank Debt Tables 1991-92*.

Not: Bütün akımlar sabit 1992 doları itibariyle ithalat birim değeriyle deflasyon edilmiştir. Şekil, M.Ahmed-S.Gooptu, «Portfolio Investment Flows to Developing Countries», *Finance and Development*, Mart 1993, s. 9'dan alınmıştır.

Dünyada kişi başına en çok dış yatırım yapan ve kendisi dış yatırım alan ülke İngiltere. Tâ, «üzerinde güneş batmayan imparatorluk» diye tanımlandığı XIX. yüzyıldan bu yana durumu değişmemiş. Tablo VII, kişi başına yapılan hesaplara göre, İngiltere'nin «dolaysız yatırım yoluyla bir numaralı sermaye ihracatçısı ve ithalatçısı» olduğunu, ABD'nin ikinci sırada yer aldığını gösteriyor. Tabii, hesap kişi başına değil de toplam tutar itibariyle yapılırsa, birincilik ABD'de oluyor. İngilte-

re'nin öncülüğüne iki iç sorunu neden gösterilebilir: Bir kere, büyüme hızı çok düşük, giderek Avrupa'nın zirvesinden tabanına kayıyor k.b. gelir açısından; ayrıca işçi sendikalarının güçlülüğü ve ücret talebi baskıları sermayenin kâr haddini düşüren etkenler. Dışardan büyük sermaye girişi nedeni ise, başta ABD ve Japonya, AB alanına serbest giriş olanağı elde ederek, ÇUŞ'in AB'in gümrük duvarını aşmak istemeleri.

TABLO VI

**Dünyadaki En Büyük 500 Özel İmalat Şirketinin
Merkez-içi Dağılımı (1961 ve 1991)**

	Şirket sayısı dağılımı (%)	
	1966	1991
ABD	61	31
AT	28	34
Japonya	7	24
Diğer	4	11
	100	100

TABLO VII

**Merkez'de İçeri ve Dışarı Dolaysız Yatırım
(k.b. dolar) 1990**

	İçeri gelen	Dışarı giden
	k.b. dolar	k.b. dolar
ABD	2114	2846
Japonya	80	1631
İngiltere	3577	4259
Almanya	692	1716

Kaynak: US Congress Office of Technology Assessment'dan naklen *Washington Economic Reports, US Perspectives on the Global Economy*, Eylül 22, 1993

Ne Almanya ne Japonya k.b. çok önemli tutarda dolaysız yatırım alan ülkeler Tablo VII'deki rakamlara göre; her ikisi de kendi sermayesine kendi topraklarında dış rakip kabulüne çok hoşgörüle bakmıyor anlaşılabilir. Aynı durum Fransa için de geçerli.

Tablo VI ise, dünyanın en büyük 500 imalat şirketinin Merkez-içi dağılımını gösteriyor. Burada ABD'nin görece payı neredeyse yarıya inerken Japonya'nın payının üç kattan fazla artmış olması dikkati çekiyor. ABD ile Japonya arasında önemli bir sürtüşme noktası, ABD'nin Japon sermayesine kapılarını tümüyle açtığı halde, Japonya'nın pazarını ABD ve diğer ülkeler kaynaklı sermayeye iyice «kapalı» tutması. Tablo VII, k.b. 80 dolar sermaye girişiyle Japonya'nın dışarı en kapalı Merkez ülkesi olduğunu gösteriyor. Almanya onu izliyor.

Yine de, OECD ülkelerinin kendi aralarında yaptıkları dolaysız yatırımlar, toplamın dörtte üçünden fazla; kalanın büyük kısmı en dinamik büyümeye sahip Uzak Doğu ile ABD'nin «arka bahçe»si sayılan Meksika ve Brezilya'ya gidiyor. Bu alanda en az gelişmiş, en durağan ülkeler ise (Tanrısal buyruk gereği) neredeyse hiçbir şey alamıyor. Nedeni, kâr beklentisinin düşüklüğü, rizikonun yüksekliği, kültür farklılığı vb. Bunlar resmi dış yardıma bağlı, otonom sermaye hareketinin kâr hesaplarına değil, çünkü bunu vaat edemiyorlar (Şekil II).

ii) Yukarıda değindiğimiz GOÜ'den dış yatırım artışı, 1990'lı yıllara gelindiğinde, artık Singapur, Hong Kong gibi küçük boyutlu (ve karalarının da akladığı) kent-devletlerin dışına taşmıştı. İlk sırada yılda 4 milyar dolarla Çin, onu izleyerek Güney Kore ve Brezilya geliyordu (1992), (*Washington Economic Reports*, Aralık 15, 1993, s.2). Ve onları da dinamik gelişmesi olan çok sayıda yarı sanayileşmiş ülke izliyordu. Bu süreç, sermaye birikimi büyüdükçe, sanayileşme ivme kazanıp düzeyi yükseldikçe küreselleşmenin kârlılığın kuralı olduğunu, Merkez'in en ileri düzeydeki ülkelere özgü olmadığını gösteriyor. Ancak Merkez ile Çevre arasında yine de çok önemli bir fark var: Merkez, *net anlamda* dolaysız sermaye ihracatçısı, yani girenden çok dışarı çıkış var. Tablo VII bunu açıkça gösteriyor. Merkez-içi yatırımlarda rizikonun düşüklüğü, satınalma gücü yüksekliğinin sağladığı geniş pazar, mikro-elektronik devrimin gerektirdiği yüksek vasıflı işgücünün varlığı, yeni işletme teknikleri vb. bu yatırımların kârlılığını yükselttiği ölçüde, ÇUŞ'in bu pazarlara yönelmesine yol açmakta. Ancak tümünün net ihracatçı

olması, kendileri dışında kalanların net ithalatçı olması demek. Bu da Çevre.

Gerçekten de Çevre dolaysız yatırımlarda net ithalatçı; Dünya Bankası sadece tek bir GOÜ'in, Güney Kore'nin, 1990'dan itibaren net ihracatçı konumuna girdiğini saptamış. 1991'de 1.3 milyar dolar tutarında net dolaysız sermaye yatırımı yapan Güney Kore'nin bir özelliği de bunların yarısının sanayileşmiş ülkelerde olması. Oysa diğer GOÜ'in dolaysız yatırımlarının büyük kısmı (örneğin Brezilya'nınkilerde dörtte üç oranında) diğer GOÜ'e gidiyor, sanayileşmiş pazarlara yapılanlar sınırlı kalıyor (*Washington Economic Reports*, Aralık 15, 1993, s.2-3).

Şekil II, Merkez'de gelişmenin ivme kazandığı 1985-1987'e kadar Çevre'ye akan net dolaysız yatırımların çok sınırlı kaldığını, ABD'de borsa krizi ve onu izleyen serbestleşmeden sonra artmaya başladığını, 1990'dan sonra ise dönemin başındaki tutarın dört katına yaklaştığını gösteriyor. 1990 sonrası Merkez için «Büyük Depresyon'dan bu yana yaşanan en yoğun kriz yılları» oldu. Yani küreselleşme sürecinin ivme kazanması kaynağını, kısıtlamaların kalkması kadar Merkez'deki durgunluktan aldı.

iii) Dolaysız yatırımlar ülkeye makine-donanım, gayrimaddi haklar vb. olarak girdiğinde (özelleştirme ilerde ele alınacaktır), bu ithalatın karşılığında bir sermaye girişi olmuş demektir. Dolayısıyla girişleri ithalat fazlası yaratmaz. Girdikleri ülkede yatırım artışına, teknoloji transferine katkıları olabilir; yeter ki, yerli sermayeyle işbirliği yapsınlar, yerli personel kullansınlar. Latin Amerika'da, Uzak Doğu'da (son yıllarda Türkiye'de) ayrıca ihracata katkı yaptıkları görüldü. İçerde üretim ve istihdam artışına katkı yaptıkları ölçüde refah düzeyi artışı, tüketim kalıplarının değişmesi sözkonusu olur. Ancak salt ithal-ikamesi sanayilerine geldiklerinde ve girdi-aramal, yedek parça biçiminde bir ithal sızıntısı yanında kâr transferi yaptıklarında, net döviz çıkışı yaratırlar. Dış ticaretin serbestleştirildiği ortamda, tabii, salt ithal-ikamesine dönük yatırımların payı azalmıştır. 1990'lı yılların ortamında, hizmetlere, özellikle toptan ticaret-perakende ticaret alanına geldiklerinde, dış ürünlere pazar açmak ve yüksek kâr marjlarını dışarı transfer etmek yoluyla döviz çıkışını artırırlar. Ama dolaysız yatırımlar, makina-donanım olarak geldiklerinde mali piyasalarda istikrarsızlık yaratmak gibi bir sakınca taşımazlar; özellikle sabit sermaye yatırımlarına katkı yaptıklarında, ülkelerin üretim

yapısının bir parçası olurlar. Ancak rizikoların çok ciddi biçimde arttığı ve kârlılığın düştüğü durumlardadır ki, bunların işi tasfiye edip gittiği görülür; bunun bir örneği, 1982'de borç krizi patladığında birçoğunun Latin Amerika ülkelerini terketmeleridir. Özellikle imalat sanayiyine gelenlere (olağandışı durumlar hariç), kalıcı diye bakılabilir. Bu bakımdan, küreselleşen sermaye hareketleri içinde gittiği ülkeye katkısı açısından dolaysız yatırımlar, diğerlerinden farklıdır.

Böyle olmakla beraber, aşağıda görüleceği gibi, bunların ülkeye giren miktarı artıkça ABD gibi dünyanın en güçlü ve en büyük sermaye stokuna sahip bir ülkesinde bile ciddi kuşku ortaya çıkabiliyor. Yani olay tıpkı arsenik ya da striknin gibi: Az, tıbbi dozlarda alırsan bir ilaç, güçlendirici bir tonik, ama miktarı arttıkça öldürücü bir zehre dönüşebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllardan itibaren en büyük dolaysız yatırım yapan ülke olan ABD, 1980'li yıllara kadar pek az yabancı yatırıma evsahipliği yapmıştı; 1970'li yıllarda bunun yıllık girişi 3-5 milyar dolar tutarındaydı. Oysa 1980'den sonra, başta İngiltere, Japonya ve Hollanda kaynaklı olmak üzere, ABD'ye dolaysız yatırım katlandı; tıpkı Çevre'ye olduğu gibi 1987'den sonra patladı: Yılda ortalama 50 milyar doları aşmaya, toplam sermaye girişlerinin dördte birini oluşturmaya başladı. Her alanda dünyada serbestleşmenin önderliğini yapan ABD'nin bu artış karşısında gösterdiği tepki çok ilginç; çünkü günümüzde (1980'li yılların ortasından bu yana) ABD artık toplam dış yabancı dolaysız sermayeye evsahipliği yapan bir numaralı ülke durumunda (R. McCulloch, 1993, s. 14). Bu tepkiyi açıklayan aşağıdaki alıntı sermayenin kâr haddi düşükken davranışlarının çelişkili, standartların çift olma durumuna açıkça işaret ediyor:

«ABD ekonomisi güçlüyken, ABD temelde artan yabancı mülkiyetin önemli, fakat belirsiz sonuçlarından endişeliydi. Bunların başında ulusal ekonomik faaliyet üzerinde kontrolün yitirilmesi, yerleşik deyimle, ekonomik egemenliğin yitirilmesi ve ilişkili olarak milli güvenliğe potansiyel tehdit geliyordu...»

«Önde gelen sorun istihdam, daha doğrusu, bir yabancı şirket bir ABD firmasını ele geçirdiğinde Amerikan istihdam düzeyi»

ve işçi ücretlerine ne olacağı. Bununla yakından ilgili ancak açıkça ortaya daha ender getirilense, ABD-kontrolündeki firmaların kârlarına ne olacağı...

«...Amerikalılar giderek (yabancı) yatırımlara karşı *laissez faire* politikasının, içindeki refahın pahasına dışarda yarar sağlıyor olmasından korkuyorlar.

«Rekabet gücü yüksek yabancı firmaların ABD faaliyetlerinde mülkiyeti ele geçirmesi ABD pazarına girişin bir yolu olduğu için, bunun en yakın öngörülebilir sonucu pazardaki diğer (yerli ve yabancı) firmaların kârlarını düşürmesi. Ama yeni (yabancı sermaye) girişleri, doğrudan rakip olmayan firmaların kârlarını da etkileyebiliyor.»

(R. McCulloch, «Foreign Direct Investment in the United States», *Finance and Development*, Mart 1993, s. 14-15)

ABD'deki yaklaşımı (yazarın kişisel görüşünü değil) yansıtan bu alıntı, kâr haddinin düştüğü dönemde ABD gibi sermayenin küreselleşmesinde öncülük yapan bir ülkede bile, nasıl kendi şirketlerinin kârlılığını koruyabilme endişesinin başgösterdiğini, bu arada, kendi küresel politikalarıyla çelişkiye düştüğünü ortaya koyuyor. Dünyanın en büyük dış yatırımcısı olan kendi şirketlerinin diğer ülkelerde yaratabileceği kârlılığı düşürücü etkiler ise konu edilmiyor.

Bu endişenin Japonya'nın İngiltere'den sonra ABD'de en büyük yatırım yapan ülke konumuna yükseldiği bir ortamda yapılması ise, akla, «Acaba biraz da kültürel-milliyetçilik mi yapılıyor?» diye bir soru getirmiyor değil ayrıca.

2) Parasal Sermaye Akımları

i) Dışsal mali serbestleşme (external financial liberalization), a) yurt sakinlerinin dış piyasadan serbestçe borçlanması ve yurt sakini olmayanların serbestçe iç mali piyasalarda plasman yapabilmesi, yani içeri doğru her iki kaynaktan sermaye girişinde sınırlamaların, denetimin kalkmasını sağlar; b) yurt sakinleri dışarı serbestçe sermaye transfer edip yabancı varlık kalemlerini tutabilir, yurt sakini olmayanlar da

aynı şekilde iç mali piyasalardan borçlanabilir; c) yurt içinde sakinler yabancı paralar üzerinden serbestçe bütün işlemleri yapabilirler.

Bu üç öğeden ilk ikisi ödemeler bilançosunun sermaye hesabı serbestleşmesinin gereğidir; üçüncüsü ise, ilk ikisiyle birlikte, mali serbestleşmeyi oluşturur (Y. Akyüz 1993, s. 150-151). 1970'li yıllarda birçok Çevre ülkesinde (a) ile başlayan serbestleşme Merkez'le birlikte 1980'li yıllarda diğer ikisiyle tamamlandı. Birinci aşama 1980'li yılların başındaki borç krizinin kaynağındaki temel neden olunca, 1980'li yıllardan sonra sermaye hareketlerinin serbestleşmesinde artık uluslararası bankaların Çevre'ye kredileri ön planda rol oynamıyor; şimdi olay ülkelerin daha çok sermaye piyasalarında olageliyor (Şekil II). Yani sermaye ihraç eden ülkeler açısından riziko küçük birimler arasında daha dağılmış, az sayıda büyük banka üzerinde yoğunlaşmamış durumda. Tıpkı 1870'li ve 1920'li yıllarda olduğu gibi, 1980 sonrasında da parasal biçimdeki sermaye özel-kamusal tahvillere, hisse senetlerine (ve özelleştirilen kamu girişimlerine) gidiyor.

Bu biçimiyle serbestleşen sermaye akımları, kâr haddinin düşmesi baskısı altında kendi yurdundan kaçan sermayeye dışarda daha yüksek getiri sağlayabiliyor. (Tablo IX). Gittiği ülkelerdeyse, özellikle sermaye piyasaları, daha doğrusu genelde mali piyasaları çok zayıf olan GOÜ'de, büyük mali istikrarsızlık kaynağı olabiliyor, spekülatif hareketlere ivme veriyor, sık sık ithalatın ve tabii, dış borçların patlamasının nedeni olabiliyor. 1870'li yılların Osmanlı deneyimi (A. Du Vellay, 1903 s. 328-), bu tür sermaye hareketlerinin uzun vadede sermaye sahibini de perişan ettiğine (1875) en iyi kanıt.

ii) *Portfolio (hisse-tahvil-bono) yatırımları* son yıllarda ivme kazanan bir olgu. Dolaysız yatırımlar gibi portfolio yatırımları da büyük ölçüde Merkez'in kendi arasında. Örneğin, kurumsal yatırımcıların dış piyasalara yaptıkları hisse senedi yatırımlarının sadece %5 kadarı GOÜ'e, %95'i sanayileşmiş ülke pazarlarına oluyor (M. Ahmed-S. Gooptu 1993, s.11). Ancak birincilere net giriş olduğu halde, diğerleri, kendi aralarında değiş-tokuş yapıyorlar daha çok. Durgunluğun yoğunlaşması, Merkez şirketleri arasında birleşmeleri, sermaye piyasalarında güç durumdaki şirketleri ele geçirmeyi yoğunlaştırdığı için, bu akımlar 1987'den sonra hızlandı. Özelleştirme ise, İngiltere ve eski Doğu Almanya dışında, sınırlı kaldı bugüne dek. AB üyelerinin 1994'den itibaren hızla özelleştirmeye geçecekleri konu ediliyor. Ne var ki, İngiltere'den sonra

Fransa da özelleştirmede yabancılara satılacak hisseleri %15-20 arasında sınırılıyor; Merkez'de «fikriyat»ın, ABD'dekinden farklı olmadığı açık.

Londra Borsası dünyanın bir finans merkezi, 1986'daki serbestleştirme (deregulation) ve elektronik sisteme geçiş, özellikle dış işlemleri çok artırmış: 1993'de yerli hisse senetleri işlem tutarı 564 milyar sterlinken, dış işlem tutarı 580 milyar sterline çıkmış. (W.Underhill Şubat 7, 1994). Yani rakamlar çok büyük.

ABD ise 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren yılda ortalama 200 milyar dolara varan toplam sermaye girişlerinde, bütçe açıklarını karşılamak için Japonlara satılan hazine bonolarının büyüklüğüyle ayrılıyor. Bunun tutarı 1990'larda yılda ortalama 60 milyar dolar civarında.

Bununla birlikte, Merkez'de faiz hadleri 1990'lı yıllarda «yerlerde süründüğü» (ABD'de kısa vadeli faiz haddi 1993'de %3 kadardı) için, gözde olan finansal yatırımlar «gelişen piyasalar» (emerging markets) denilen Çevre'deki sermaye piyasaları oldu; rizikolar daha yüksek olsa da (döviz kuru-faiz haddi ayarlamasıyla) getiri oranı öyle yüksek düzeylere varıyor ki, inanılır gibi değil (Tablo VIII). Tabii, spekülatif hareketler de bunu tamamlıyor.

iii) Çevre'ye portfolio yatırımları 1987 öncesinde neredeyse sıfırken (Şekil II), 1987 sonrasında patladı: Tablo IX'da görüldüğü gibi, 1989'da 7.6 milyar dolardan, 1992'de 27.3 milyar dolara çıkmıştı. Bunun %70'i tahvil ve bonolara, ancak %30'u hisse senetlerine ait. Birincilerin çok büyük kısmı kamu borçlanmasından kaynaklanıyor. Patlayan portfolio yatırımları temelde beş ülke üzerinde yoğunlaşıyor: Üçte ikisi Arjantin, Brezilya, Meksika, Güney Kore ve Türkiye'ye gidiyor (M.Ahmet-S. Gooptu Mart 1993, s.10). ABD'de dolar faizi %3'lerde, enflasyon oranı %2 olduğuna göre reel getiri %1'de kalırken, Çevre ülkelerindeki plasmanlarda göklere tırmanıyor. Tablo VIII'e göre 1993'te %209 gibi inanılmaz bir dolar getirisiyle başını Türkiye'nin çektiği bu listede, diğer orta derecede sanayileşmiş ülkelerde de getiri oranı ihmal edilemez yükseklikte.

Sıkı para politikası uygulama adına, bu ülkelerde kamu kesiminin merkez bankasından borçlanması 1980'li yıllarda kısıtlandı, kamu açıkları iç borçlanmayla karşılanmaya yöneltildi; bu, faiz hadlerini artırdı. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, faiz hadlerini daha da yükseltti. Nedeni şu: Sermaye hareketleri serbestleştiğinde, dengede, bir riziko primi farkıyla, reel faizler eşitlenir ülkeler arasında. Dışardan sermaye

çekmek isteyen ülkede enflasyon varsa, bu, içerdeki nominal faizin en az, dış reel faiz artı ülkenin (ya da firmanın) riziko primi artı devalüasyon beklentisini aşan bir düzeyde olmasını gerektirir, yoksa içerden dışarı sermaye kaçıışı olur. Çevre için riziko primi çok yüksektir. Yüksek faiz hadleri karşısında kamu açıklarının ve serbestleşen ithalatta dış açıkların büyümesi, dışardan otonom sermaye çekme gereği yaratınca, bu kez (başta Latin Amerika ve Türkiye) döviz fiyatını sermaye girişleriyle düşük tutup, artış oranının içerdeki yüksek nominal faizlerin çok altında kalması yoluyla, dış sermayenin reel getirisi yükseltildi. Makro-ekonomik dengesizliğin içerde fırlattığı spekülâtif faaliyetler için fon talebi de eklenince, dışardan kamusal-özel nitelikte borç senetlerine akan fonların getirisi olağanüstü olmaya başladı. Bu arada Çevre'nin hem devleti, hem özel sektörü borç batağına girdi; bir yandan ithalat patlarken ihracat durakladı. Çünkü aşırı değerlenen yerli para üzerinden iç piyasaya ithalat ucuz gelir, oysa dış pazarda ihraç malları dolar üzerinden rekabet gücünü yitirir.

TABLO VIII

**Gelişmekte Olan Borsalarda Dolar Üzerinden
Getiri Oranı (%) : 1993**

Ülke Borsaları	Getiri \$ üzerinden %	Ülke Borsaları	Getiri \$ Üzerinden (%)
Türkiye	209		
Macaristan	124	Yunanistan	29
Filipinler	110	Portekiz	20
Malezya	100		
Hong Kong	97		
Endonezya	91		
Tayland	84		
Brezilya	76		
Sri Lanka	62		
Pakistan	52		

Kaynak: *The Wall Street Journal*'den naklen
Milliyet gazetesi 12 Ocak, 1994

TABLO IX**GOÜ'e Gayrisafi Portfolio Yatırımları: 1989-92**
(milyar dolar)

Kalemler	1989	1990	1991	1992
Hisse senetlerine	3.5	3.8	7.6	8.2
Tahvil ve bonolara	4.1	5.6	12.7	19.1
Toplam	7.6	9.3	20.3	27.3

Kaynak: *World Bank Debt Tables* 1992-93.

Artan faizlerle, enflasyonda gecikmeli sağlanan, enflasyon oranını gecikmeli yansıtan vergi gelirleriyle giderek büyüyen bütçe açıkları için dar bir sermaye piyasasında kamu borçlanması faizleri daha da yükselttikçe, ekonomi tam bir iç borç-dış borç kapanına girer. Bu faiz hadlerinde sabit yatırım yapamayan özel girişimciler, kendileri için kurtuluşu, makro-dengesizliğin zaten artırdığı spekülasyon faaliyetlere katılmada bulur. Artık, Çevre'de reel büyüme dururken spekülasyon faaliyetleri dorukdadır; girişim gücü, yatırılabilir fonlar bu alanda yoğunlaşmıştır. Döviz piyasası, borsa, taşınmazlar vb. her alan buna konu olabilir. Tabii, büyüme durunca, iç ve dış borç yükünün GSMH'ya oranı artar; aşırı değerlenen yerli para ve bunu dışardan sermaye girişine borçlu olan düşük döviz fiyatı karşısında, dış derecelendirme (rating) kurumları kuşkuya düşer ve «borç güvenilirliği derecesi»ni düşürür. Nedeni, ülkenin ne ihracatının ne gelirinin düzenli bir artış gösteriyor olmasıdır; ayrıca dış borçlar, özellikle kısa vadeli olanlar, giderek büyümüştür.

Bu nokta mutluluk tablosunun sonudur, zirvedir; aşağı dönüş başlayacak demektir. Bir kez devalüasyonlar reel boyuta ulaştı mı, döviz-faiz arbitrajı için giren portfolio yatırım fonlarının kârlılığı düşer; döviz fiyatında artış beklentisi içerde spekülasyonları döviz piyasasına yönettikçe, hisse senedi fiyatları borsada aşağı inişe geçer, hisse senedine dış sermayenin yaptığı portfolio yatırımları da cazibesini yitirir. Bir kere, portfolio yatırımlarında dış sermayenin getirisi azalır, güveni yitince, sahte mutluluk tablosu sona erer. Portfolio yatırımları tasfiye edilir; çok zaman, büyük oranlı devalüasyonlar ortaya çıkmazdan önce ser-

maye kaçışa geçer. Wall Street'in kuralı, «Finans kesiminde dehanın, borsada 'çöküş'ün ne zaman olacağını kestirip, daha önceden davranmada yattığı»nı söyler. Bunu kestirenler kaçışa geçti mi, zaten yüksek oranlı devalüasyon kaçınılmaz olur. Kriz başlar.

Çevre'de mali piyasalar çok dar olduğu için, birkaç milyar dolar tutarındaki fonların mali piyasaları girişte de çıkışta da altüst etmesi olasıdır; oysa Merkez'de bunun için milyarlarca dolarlık fonların hareket etmesi gerekir, çünkü piyasaların işlem hacmi çok büyüktür.

Bu tür sermaye hareketleri, özellikle makro-dengesi zaten bozuk olan ülkelerde, ekonomik duraklama ve istikrarsızlık kaynağı olabilmektedir.

3) Spekülatif Fon Akımları ve Kâr Hadleri

i) Spekülasyonla para üzerinden ya da herhangi bir nesneden sermaye kazancı sağlama hiç de yeni bir olay değil. Daha XII., XIII. yüzyılda Batı Avrupa'nın önemli ticaret merkezlerinde olayın varlığı biliniyor. Türk tarihini ilgilendiren önemli bir olay olduğu kadar finans tarihinin bilinen ilk en büyük spekülatif patlaması ise XVII. yüzyılda olmuş. İstanbul'dan (o zaman Dersaadet) 1562'de Hollanda'ya (Anvers) yollanan laleler üzerine başlayan spekülasyon. XVII. yüzyılın ilk yarısında bir çılgınlığa dönmüş, sonra da çöküşle tamamlanmıştır.

Bu spekülasyonlardan kazananların «akıllı»lar, kaybedenlerin ise «aptal»lar olduğu hiç söylenemez. Çünkü dünya bilim tarihinde yeri olan büyük beyinlerden öyleleri spekülasyonlarda batmış ki, inanılır gibi değil. Örneğin, (yerçekimi kanununu keşfeden ve hesaplayan) Sir Isaac Newton, bir büyük matematikçinin duyarlılığıyla, «Ben cisimlerin hareketini hesaplayabilirim, ama insan çılgınlığını ölçemem,» demiş. Herhalde ölçemediği kendi çılgınlığı olmalı ki, bir spekülasyonda o günün parasıyla tam 20 bin sterlin (bugünün parasıyla 1 milyon dolar) kaybetmiş. Yine, para-faiz-kriz kuramları kadar fiyat endekslerinin hesaplanmasına katkı yapan Irving Fisher, 1929 krizinde, milyonlarca dolar kaybederek spekülatif beklentilerinin kurbanı olmuş, bağlı bulunduğu Yale Üniversitesi tarafından kurtarılabilmiş (K. Galbraith 1993, s.44, s.85). Tabii, spekülasyonlardan büyük kazanç sağlayanlar da oluyor. Örneğin, 1993 yaz (Temmuz) aylarında Batı Avrupa paraları üzerindeki büyük spekülasyonda George Soros (Macar kökenli, birinci kuşak

ABD'li), uluslararası dergilerin dedikodusuna göre, (inanılır gibi değil ama) tam 1 milyar dolar kazanmış. (Avrupa Para Sistemi ise neredeyse çökmüştü.)

Bütün spekülasyonların üç özelliği var: Birincisi, her çıkışın bir inişi olması, spekülatif çıkışların bir noktada çöküşle sonuçlanması. «Gerçek finans dehalarının ise, inişin olacağı noktayı kestirebilenler olması.» İkincisi, spekülasyonun «sıfır-toplamı bir oyun» olması; yani kazananlar karşısında daima kaybedenlerin bulunması, genel toplamda spekülasyonla hiçbir gelir yaratılmaması. Nihayet, reel üretim kesimlerinde sermayenin kâr haddi düştüğünde, her nesne üzerinde spekülasyonların yoğunluk kazanması, fonlara talep yaratması.

ii) Büyük ekonomik krizlerin hemen öncesinde bazen bir, bazen iki yıl süren büyük spekülatif *boom*'lar görülür: Hammaddeler, döviz, hisse senetleri, antikalar, altın, taşınmaz mallar vb. akla ne gelirse spekülasyon metaı olur; inanılmaz, sürdürülemez fiyatlara yükselir bu metaller. Spekülasyon fon talebi yaratırken faiz hadlerini yükseltir, finans kesimi de bu talebi besleyecek yeni finansal araçlar üretir. Bazen bir siyasal olay, bazen bir ekonomik olayla beklentiler değişince, spekülasyon metalarının fiyatları tepetaklak olur ve hızla inanılmaz düzeylere iner. Bunu, ekonomik kriz izler; çoğu zaman, sermaye piyasalarında hisse senedi fiyatlarının göçmesi ekonomik krizin «görünürdeki nedeni» olur.

Bu süreçte piyasa mantığına göre mekanizma şöyle işler: Önce, reel üretim kesimlerinde sermayenin kâr haddi düşer, yatırımlar için fon talebi azalır. Bu kez atıl kalan fonların getiri sağlayacağı yeni alanlarda spekülasyonla getiriye yükseltme çabaları başlar; sermaye piyasalarında hisse senetleri, döviz piyasaları ve diğerleri bunun başlıca alanlarıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Merkez'de sabit sermaye yatırımı ivmesinin yüksekliği, kâr haddinin yüksekliği spekülatif eylemleri baskı altında tutmuştur; tâ ki, 1960'lı yılların sonunda bu alanda soluk artık tükenmeye başlasın ve bu anlaşılsın. Dünya çapında, bütün değinilen metalarda spekülasyon 1971-73 arasında müthiş bir *boom* yaratmış, 1971 Ağustos'unda döviz piyasalarındaki spekülasyonlarla dolar altın bağından kopmuş, bu kez altın üzerine spekülasyon sürmüş, hammadde fiyatları spekülatif biçimde göklere fırlamıştı. Burada, eğilimi tersine döndüren son damla petrol fiyatlarının 1973 sonunda OPEC tarafından

patlatılması odu. Merkez on yıl süreli bir durgunluk yaşadı, Çevre ise uluslararası bankalara borca battı.

1980'li yıllara gelindiğinde ve 1984-89 arasında Merkez tekrar gelişme sürecine girdiğinde, 1987'ye kadar spekülâtif çöküşler sınırlı kaldı. Fakat özellikle taşınmazlar, antikalara, dövizler ve hisse fiyatlarıyla yürüyen spekülasyon 1987'deki ABD sermaye piyasası, 1990'da Tokyo sermaye piyasasındaki büyük çöküşle tamamlanınca, Çevre'ye de büyük çaplı fon akımı başladı.

4) Özelleştirme

Tekil ülke, tekil işletme temelinde eski düzende özelleştirme olgusu, tıpkı kamulaştırma gibi, hükümetlerin kendi kararlarıyla ve tekil işletmelerin konumuna uygun olarak yürütülen bir işlemdi. Marksist Başbakan Allende'nin öldürülmesi üzerine Şili'de iktidarı General Pinochet önderliğinde askerler ele geçirdiğinde ve hemen köklü bir özelleştirme eylemine 1974'den itibaren girdiğinde, olay yine tekil ülke temelinde kaldı; ancak işletme artık tekil olmaktan çıkmıştı. Yine de olay, Şili'ye danışmanlık yapan «Chicago oğlanları»nın marifeti sayıldı: Tam serbestlik yanlısı, monetarist Milton Friedman'ın yetiştirmesi ve aynı eğilimdeki Chicago Üniversitesi'nin bir ürünüydü bu sadece. Aynı şekilde, Fransa'da sosyalist hükümet iktidara geldiğinde, 1980'li yılların başında genişçe bir kamulaştırma eylemine girmişti; eylem, kimilerine göre sosyalist parti programının ideolojik bir ürünüydü, kimilerine göre Fransa kendi yöntemleriyle işsizlik ve ekonomik bunalımı aşmaya çalışıyordu. Bu da, Şili'deki gibi tekil işletme boyunu aşan, ama tekil ülke çapında kalan, iktidardaki hükümetin programıyla yürütülen bir olguydu. Türkiye'de ise, sıkıntıya giren özel bankalar, özel imalat şirketleri, başta bunalım dönemleri olmak üzere, pek olağan biçimde geçmişte kamulaştırılmış, böylece tasfiyeleri önlenmişti; ne içerde, ne dışarda pek fazla ses çıkmamıştı.

i) Özelleştirmenin «evrensel» boyutta gündeme gelmesi iki nedenle oldu: Birincisi, 1980'li yılların başında dış borç krizlerinin patlamasıyla, borç faizlerini dahi ödeyemez duruma düşen Çevre ülkelerinin borç ödeyebilir duruma girmesiyle ilgiliydi. Buna karşı borç/hisse senedi değişimi (debt/equity swap) öngörülmüyordu. Kamu şirketlerinin hisseleri borç anaparaları karşısında satılmak yoluyla bir indirim sağlanabilirdi;

uluslararası bankaların üzerindeki riziko böylece azaltılabilir. Nitekim, 1980'li yılların başında Latin Amerika'daki ağır borçlular, (başta Brezilya, Meksika, Arjantin, Şili) ile Türkiye bu yolu kullandılar.

Günümüzde bazen blok olarak, bazen hisseler olarak kamu girişimlerinin satışı aynı amaca hizmet ediyor. Örneğin, 1982'den sonra bu girişimi başlatan Meksika'nın 1988'den sonra özelleştirmeyi hızlandırdığı ve borç anaparasında indirimine gittiği biliniyor. 1991 sonuna kadar 1155 kamu işletmesinden 905'i kamu mülkiyetinden çıkmış ve en kârlı, en büyük 340'ı özelleştirilirken, Meksika 15.65 milyar dolar (TÜSİAD 1993, s.9) gelir sağlamış, GSMH'nın %14'ünü aşan kamu kesimi açığını da olağan düzeylere indirmişti. 1993 sonunda bu rakam 23 milyar doları aşmıştı. Özelleştirilen kamu girişimleri havayolları, madenler, telefon, radyo-televizyon şirketleri, kamu ticarî bankaları gibi çoğu tekel konumundaki kamu girişimleri oldu.

Aynı durum Arjantin'deki özelleştirmede gözleniyor: Telefon, havayolları, doğal gaz, petrol rafinerileri, limanlar, elektrik işletmeleri, demir-çelik tesisleri bunların başlıcaları. Arjantin bu yolla yaklaşık 10 milyar dolarlık dış borç indirimi sağlarken, 5 milyar dolar tutarında net kaynak girişine tanık oldu. 1990'lı yıllardaki büyük kaynak girişleri sayesinde özelleştirme yoluyla bu ülkeler makro-ekonomik istikrarı (şimdilik) sağlayabildiler. Kamu girişimlerinin satışında temel öge dış borçların indirimi olduğu için, bunların önemli bölümü Merkez tarafından satın alınıyor.

Tabii, aynı zamanda, devletin mali desteği azaldığı ya da tümüyle kalktığı için rekabet koşullarının eşitlendiği serbest piyasa ekonomisine uygun bir yapısal dönüşüm ortaya çıkıyor. Benzer amaçlar, Doğu Avrupa'nın eski merkezi planlı ekonomilerinde de geçerli; yalnız orada kentlerdeki küçük hizmet işletmelerinin çoğu bile (Macaristan dışında) kamu mülkiyetinde olduğu için, işin boyutu çok daha büyük. Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'nın, Bulgaristan ile Romanya'nın ve Yugoslavya'nın oluşturduğu bu grupta, Dünya Bankası sıralamasına göre, Bulgaristan ve Polonya «ağır dış borçlu ülkeler», Macaristan «orta derecede borçlu ülke», diğerleri «hafif borçlular» sınıfında bulunuyor (*World Development Report 1992*, s. 308). Yani dış borç ödemenin önceliği ilk üçü için geçerli daha çok. Asıl sorun ise, bunların serbest piyasa koşullarına uyması, mali desteklerin kalkması, paralarının konvertibiliteye geçmesi.

Çevre'de özelleştirme konusunda en büyük baskı dış borcu yüksek olan ülkeler üzerinde (Türkiye de bu sınıfta yer alıyor). Güney Kore gibi dış borç faizini ve anaparasını kendi gelirinden ödeyen ülkeye ayrı baskı yok. Onların durumu Merkez ülkelerinin durumuyla aynı.

ii) Dünya Bankası'nın bir yan kuruluşu olan IFC'ye göre:

«Avrupa'daki durgunluk dolayısıyla kısmen, sanayileşmiş ülkelere yapılan dolaysız yatırımlar azaldı. Bu koşullar özellikle Uzak Doğu, Şili, Arjantin, Meksika ve belki Brezilya gibi gelişmekte olan 'vaadkâr' bölgelere dolaysız yatırımları daha cazip kıldı. Sanayileşmiş ülkelerde şirket yöneticileri öngörülebilir gelecekte kendi ülkelerinde gelişmenin cız kalacağını şiddetle bilincindeler.» (Wash. Ec. Reports, 23 Şubat 1994, s.4.)

İşte bu neden bir yandan, finansal liberalleşmeyle (zaten pek olmayan) makro-dengeleri büsbütün altüst olan, zaten ağır olan dış borçlar giderek daha ağırlaşan Çevre'nin bir kısım ülkelerinin durumu diğer yandan, Merkez'den özelleştirme yoluyla Çevre'ye önemli çapta sermaye girişine yol açıyor. Böylece Merkez'de kâr haddinin düşmesinden bunalan sermaye, Çevre'de finansal serbestleşmeden ve özelleştirme den yararlanarak kâr haddini artırma olanağı buluyor.

Aynı kaynağın belirttiğine göre, «kamu girişimlerinin özelleştirilmesi, dünya ekonomisinde hatırı sayılır bir güç haline gelmiş» bulunuyor. Sadece 1988-92 arasında Çevre ülkeleri kamu girişimlerinin satışından 60 milyar dolarlık gelir elde ettiler. Bu değer 40 milyar doları Meksika Arjantin, Brezilya ve daha küçük ölçüde Şili ile Venezuela'ya ait. Dış kaynaklar bunun 18.5 milyar dolarlık kısmını, yani %30'unu sağlamış bulunuyor. Bu sonuncu rakamın %25'i Doğu Avrupa'ya ait.

Bu «büyük başarı»nın pek konu edilmeyen diğer yüzünü ise, ik gazeteci Meksika'yla ilişkili olarak şöyle anlatıyor:

«Meksika'ya dışardan yapılan bu övgüler, Meksika gerçekleriyle giderek daha fazla çatışmakta... Salinas'ın ekonomik ihtilali paramparça gözüküyor. Salinas iktidarının ilk dört yılında sıçrayan kişi başına gelir, 1988'den beri ilk defa düşüyor. Ekonomik bir durgunluğa o denli yaklaştı ki, hükümet maliye politikasında ki sıkılığı gevşetmek zorunda kaldı...

En kritik sorun, Meksika peso'suna ilişkin. Güveni iade

etmek için peso-dolar kuru sabitleştirildi. İstikrarını korumak için, Meksika (merkez) bankası faiz hadlerini yüksek düzeyde tutarak yabancıları tahvillere yatırım yapmaya çekmek zorunda. Bu strateji görece küçük şirketleri paramparça etti... İthalat rekabetiyle karşılaşan küçük şirketler kitleler halinde işçi çıkarıyor... Tekrar ekonominin gelişme sürecine geçmesinin büyük değişimler gerektirme olasılığı ise, bir mucize yaratıklarını düşünen yetkililer için son derecede tatsız.»

*(«Mexico's Muddled Miracle»,
Newsweek, Kasım 8, 1993, s. 42)*

iii) Özelleştirmede tekel konumundaki kamu girişimlerinin (haberleşme-ulaştırma, enerji, yeraltı kaynakları vb. gibi) öncelik alması ise sermayenin kâr haddini artırmada önemli bir rol oynuyor. Nedeni şu: Kamu tekelleri, genellikle, tekel konumlarından yararlanarak tekel fiyatı uygulamazlar. Özel kesime dışsal yarar sağlamak için rekabet fiyatıyla, hatta zarar etmek pahasına, bunun altında fiyatlarla yetinirler. Kârları düşük olduğundan, bunların sermaye piyasasındaki satış fiyatı da bu düşük kârlara göre oluşur. Özelleştirildiklerinde, böylece (döviz fiyatı veriyken) iki boyutlu kâr artışı kaynağı ortaya çıkar: Satış fiyatları düşük olduğu için, bir de, özel tekele dönüştüğünde tekel fiyatı uygulanacağı için. Eğer özelleştirme, çok zaman olduğu gibi, makro-dengesi bozuk bir ekonomide, para ikamesi ve spekülâtif faaliyetlerin yerli para değerini çok düşürdüğü bir sırada yapılıyorsa, yerli paranın dünya paraları itibariyle satınalma gücünün çok düşmüş olması, yani reel devalüasyon da buna eklenir. Tabii, yerli sermaye, ayrıca, kamu kaynaklarını artıran özelleştirmeden, aksi halde kendi vergi yükü artacağı için, çok yararlanır. Geçici bir süre için dahi olsa, vergi yükü artışından kurtulma, vergi sonrası net kârları artırmış demektir. Meksika'daki gibi dolar/yerli para kurunun sabitleştirilmesi ise yabancıların kâr transferlerini «tatlılaştırır».

Gerçekte, özelleştirmeyi, sermaye hareketlerinin küreselleştigi, Merkez sermayesinin yatırım yapacak kârlı alan aradığı günümüz dünyasında salt kamu girişimlerinin özelleştirilmesi olarak düşünmemek gerekir. Sermaye piyasaları bütünleşen, yani mali serbestleşmesi olan ülkelerin şirketleri Merkez-Çevre ilişkisiyle sınırlı olmaksızın birbirlerini ele geçirebilir, ortaklık kurabilir; yeter ki, finans gücü olsun ve bu girişimin kârlı olacağı beklentisi bulunsun.

iv) Özelleştirmenin ikinci ayağı serbest piyasa ekonomisine geçiş, böylece «bütünleşen dünya»da rekabet koşullarının eşitlenmesi, devlet müdahalesini ve desteklerini enaza indirmedir. Merkez'de yapılan özelleştirmeler çoğunlukla buradan kaynaklanır. Gerçi aynı gerekçe Çevre için de geçerlidir; ne var ki, bugüne dek yapılan en büyük özelleştirmeler ve bu yolda getirilen baskılar «ağır dış borçlu», makro-ekonomik dengesi bozuk ve borçları azalacak yerde giderek artan GOÜ'le ilgilidir.

1980'li yıllardan itibaren İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya gibi kamu kesiminin ekonomide ağır bastığı, sert dış rekabet koşullarına uymak zorunda olan ülkelerde özelleştirmeye geçerek kamu girişimlerinin azaltılması yoluna girildiği bir gerçektir (C. Karataş -Z. Öniş, 1993, s. 9-43). Almanya'nın doğu eyaletlerinde (eski Demokratik Almanya) ise, diğer Doğu Avrupa ülkeleri gibi, olay, merkezi planlı yapıdan serbest piyasa ekonomisine geçişle ilgilidir.

Merkez'deki özelleştirmelerde yerli sermayenin kârlılığını ve ekonominin dış rekabet gücünü artırmak önemli bir etken olarak gözükmüyor. Bunun için, şirketlerin işçi sayısının azaltılması baş öge. Genellikle her yerde işsizliğin artmasını izleyerek, siyasal gerekçelerle kamu girişimlerinde kullanılan işçi sayısı artıyor. Bu etken Çevre için daha çok geçerli belki. Ancak Merkez'de (özellikle Batı Avrupa'da) işçi sendikaları çok güçlü; işçilerin kitle olarak işten çıkarılması, konuya siyasal boyut veriyor ve hükümetlerle sendikaları karşı karşıya getiriyor. Oysa özelleştirilince, olayın siyasal boyutu ortadan kalkıyor, olağan işçi-işveren sorununa dönüşüyor. İşveren teknolojiyi değiştirerek ya da değiştirmeden işçi çıkarmayı kendi hesabına daha kolaylıkla yapabiliyor. Böylece özelleşen kamu girişimleri daha kârlı duruma gelebiliyor. Ayrıca Çevre için kârlılığı artırdığı belirlenen öğeler (düşük şirket satış fiyatları, tekel rantları gibi) burada da geçerli. İşsizlik korkusu ise, sendikaları «terbiye» ederek düşük ücretler, sosyal haklardan vazgeçme vb. yolları kabule zorluyor. Tabii, Merkez'in içine girdiği bölgesel bütünleşme süreci, rekabetin eşitlenmesi için mali desteklerin kalkması bir yandan, her ülkenin rekabet gücü kazanması öte yandan, özelleştirmeyi zorlayan diğer önemli bir etken. Merkez'de bugüne dek en büyük çaplı özelleştirme (Doğu Almanya hariç) Margaret Thatcher'ın İngiltere'sinde yapıldı. Böylece İngiltere'nin verim artışı yoluyla rekabet gücünün artması, kamu şirketleri hisselerinin halka satılmasıyla «halk kapitalizmi»nin yerleşmesi ve ekonomiye dinamizmin gelmesiyle büyümenin hızlanması bekleniyordu.

Bu yararların kendi ekonomilerinde kalması (ve herhalde 1980'li yıllarda hızla büyüyen dış yatırımları dolayısıyla Japon şirketlerinin tümüyle eline geçmemesi) için yabancılara sermaye piyasasındaki hisse satışları %15-20 ile sınırlandırılmıştı. İngiltere'nin özelleştirme modeli dünyaya örnek olarak sunuldu.

Ancak bir İngiliz uzman (Türkiye'de verdiği konferansta) şöyle değerlendiriyordu İngiltere'deki özelleştirmeyi:

«...İngiltere'de kendisine özelleştirmeyi merkez alan bu politikaların, ekonomik büyüme ve refah getireceği iddia ediliyordu. Oysa 3-4 seneden beri, İngiltere son 50 yılın en büyük durgunluğunu yaşamaktadır. Herkes için zenginlik yaratılacaktı. Ama İngiltere'deki yoksulluk ve mahrumiyet düzeyleri nesillerdir görülen en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bugün Londra'da bir dilenciye ya da sokakta mukavvaların arasında yatan bir kişiye rastlamadan on dakika bile yürüyemezsiniz. Özelleştirme ayrıca İngiltere'nin bütçe açığını azaltacaktı. Oysa bugün İngiltere'de bütçe açığı bütün dönemlerin en yüksek düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. İngiltere'de özelleştirme öyle bir kültür yaratacaktı ki, bireysel sorumluluk yerleşecekti. Oysa bugün toplumda sorumluluk tümüyle çökmüş bulunmaktadır. Aynı zamanda topluluk olma duygusu da sarsılmıştır. Ve yeni bir kültür doğmuştur. Bu kültürde sadece birey önemlidir, toplumun genel çıkarları bir anlam ifade etmemektedir...»

Brenda Martin
Mülkiyeliler Birliği Dergisi Ek'i
Şubat 1994

«Resmi ideoloji» dışında kalanlarca yapılan Meksika ve İngiltere konusundaki açıklamalar bir gerçeği ortaya koyuyor: Özelleştirmenin birbirine zıt iki yanı var. Biri, özelleştirmenin yerli/yabancı sermayenin kâr haddini artırmaya katkısı ve bunun da ekonomiye dinamizm getirmesi. İkincisi, eğer bu dinamizm gelmiyorsa, ekonomi sıfır-toplamlı bir oyun oynuyor demektir; Meksika ve İngiltere için çizilen acı tablolar bu olgunun sonucudur. Yani özelleştirme ekonomide dinamik büyüme sürecini harekete geçiremiyorsa, bu yoldan sermayenin kârını artırma, toplumun geri kalan kesiminde fakirleşmeyle birlikte gider. Bu sava

inanmayan, Ken Loach'un Margaret Thatcher mucizesini anlatan «Yağan Taşlar» filmi ni seyretmeli.

v) Doğu Avrupa ve eski SSCB Cumhuriyetleri'nde yürütölen özel- leştirmeye gelince: Doğu Almanya, Batı Almanya'nın eyaletleri olunca, tabii, iş görel i kolaylaştı. Kurulan Treuhand isimli özelleştirme örgütü, yerli-yabancı diye sınır tanımadan yaklaşık üç yıllık bir sürede, Doğu Bloku'nun en sanayileşmiş ülkesi sayılan Doğu Almanya'daki şirketle- ri-fabrikaları satışa çıkardı, satılamayacak olanları kapattı ve işi bitirdi. Ancak bu kez, Doğu Almanya eyaletlerinde işsizlik fırladı, yer yer %40'a kadar çıktı, Batı'ya göç başladı. Ve ırkçı, Anayasa'daki vatandaşlık tanı- mı bile etnik kökene dayanan Almanya'da Batılı-Doğulu sürtüşmesi baş- ladı. Bundesbank (Federal Merkez Bankası) ise enflasyon yükselmesini, içeri sermaye girsin diye faiz hadlerini yüksek tutarken bu kez ekonomi- si durgunluktan çıkamıyor, üstelik Avrupa Birliği'ni de olumsuz etkiliyor. En ilginç yanı, dünyanın az sayıdaki cari işlemler fazlası veren ülkelerin- den biri olan Almanya, artık bu niteliğini yitiriyor.

Doğu Avrupa'nın geri kalan üç ülkesi, yani Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti, en yeni teknoloji, kârlı fabrikaları (başta Alman ser- mayesi) yabancılara sattılar, bazılarını kapadılar. 1990-92 arasında GSMH'da %20-40 arasında düşüşler oldu, işsizlik oranı %15'e yükseldi. Ancak özel kesim gelişti; ne var ki, bu gelişme büyük ölçüde basit hiz- met faaliyetlerinin geliştirilmesinde yoğunlaştı, yabancı sermayeye satı- lamayan büyük sanayi tesisleri yine devlet elinde kaldı. İşsizlikteki artış hükümetleri korkuttuğundan bunları kapatamadı.

Eski SSCB Cumhuriyetleri'nden Rusya Federasyonu'nda ise, gelen haberlere bakılırsa, piyasa ekonomisi kurulamıyor; özelleştirme- rizikoların büyüklüğü nedeniyle yabancı sermayenin fazla ilgisini çeke- miyor, yerli sermaye ise her türlü kirl i işten (karaborsa, fuhuş, kaçakçı- lık vb.) o kadar büyük vurgun vuruyor ki, fabrikaları, çiftlikleri satın alma- ya fazla iltifat etmiyor. Rusya'da ve Ukrayna'da durum vahim gözükü- yor.

Başka bir deyişle, bu özelleştirme furyası, Merkez'in sermayesine kâr haddini yükseltme olanağı verecek önemde olamadı, rizikoların yük- sekliğinden ötürü.

5) Ulusal Ekonomi Politikalarının Tükenmesi

i) Mali serbestleşmenin bir sonucu, özellikle Latin Amerika'dakiler ya da Türkiye gibi bazı Çevre ülkelerinde, makro-istikrarsızlığı artırma yolunda oldu. Spekülatif faaliyetler bu istikrarsızlığın bir ürünü olarak bütün malî piyasalarda istikrarsızlığı daha da artırdı. (Tıpkı dolaysız yatırımlarda olduğu gibi) burada da en güçlü tepki yine ABD'den geldi: Ellerindeki milyarlarca dolarlık fonları spekülasyonlarda kullanan (George Soros gibi) spekülâtörler, mali piyasaları allak bullak ediyordu. Buna karşı, ABD Federal Rezerv Bankası Başkanı A.Greenspan, (tıpkı Fransız frangi aleyhine büyük spekülasyonu izleyerek Jacques Delors gibi) bu fonların denetimi için yeni araçlar geliştirilmesini G-7 ülkeleri merkez bankaları başkanlarından talep ediyordu (1994 başı). Günümüzde, mali serbestleşme, hükümetlerin elinden makro-dengeyi kurmada kullanılan temel araçları almış, bunları uluslararası fon akımlarına bırakmıştır.

ii) Finansal liberalleşme, bir kere, döviz kurunu, bu fon akımlarının giriş-çıkışlarının oluşturduğu bir fiyata dönüştürdü; bu serbestleşmenin bulunmadığı eski düzende, döviz kuru, ekonomilerin cari işlemler (mal-hizmet işlemleri) bilançosunun etkisindeydi. Ülke cari işlem açığı veriyorsa, döviz fiyatları yükseliyor, bu da ihracatı artırıp ithalatı kısma-ya katkı yapıyordu; eğer cari işlem fazlası varsa yerli para dövizler karşısında yükseliyor, bu da, fazlanın giderilmesine katkı yapıyordu. Oysa sıkı para politikası, açık bütçe ve iç borçlanma, düşük iç tasarruf oranı, spekülâtif faaliyetler ve makro-dengesizliğin etkisiyle yükselen faiz hadleri, döviz kuru değişmelerine uzun süre olanak vermiyor; dış açık, yüksek faiz-spekülâtif kâr beklentisiyle içeri giren fonlar sayesinde sürdürülebiliyor, yerli paranın değeri düşmeden. Bu ise, ABD gibi doların dünya parası olmasından yararlanan baş Merkez ülkesi dışında, özellikle Çevre'de, krizlerin hazırlayıcısı oluyor. Yani paraların dış değeriyle cari işlemler arasındaki bağ kopmuş oluyor uzunca süre için.

İşlevini yitiren diğer bir temel fiyat faiz hadleri. Eski düzende faiz hadleri makro-dengenin kurulmasında önemli işleve sahipti. Hükümet enflasyonist gidişi tersine çevirmek için bu fiyatı kullanıyordu: Harcamaları kısmak için, para arzı kısıp faiz haddinin yükselmesine bakılıyordu; bunun etkisiyle harcamalar (yatırım-tüketim) azalıyor, ekonomi makro-dengeyi kurabiliyordu. Oysa fon akımlarının serbest olduğu bir

ortamda, artık bu mümkün değil: Faiz haddi yükselince, içeri doğru fon akışı bir yandan para arzını genişletmekte ve faiz haddini düşürmekte, bir yandan harcamaları kısma politikasını etkisizleştirmekte. Ya da ekonomiyi genişletmek istenirken faizin düşmesi fonları dışarı kaçırıyor. Ayrıca faiz hadleri temel işlevleri olan yatırımın düzeyini ve kesimler arası dağılımını düzenleme işlevini de yitirdi; cari işlemler açıklarına «jandarmalık» eder hale dönüştü; yatırımların duraklaması pahasına, açıkları sermaye girişleriyle kapatabilmek için, yüksek faiz hadleri bir araç oldu.

Benzer bir durum hisse senedi fiyatlarında gözleniyor. Eski düzende hisse senedi fiyatlarının bir bütün olarak yükselişe geçmesi ekonomide durumun iyileşmesi ya da inişe geçmesi durgunluğa gidişin göstergesiydi. Artık bu da pek sözkonusu değil, çünkü bu fiyatların hareketi neredeyse ekonomiden bağımsızlaştı. Ekonomi durgunluğa giderken, eğer hisse fiyatlarındaki düşüşü dış spekülâtorler «ucuza alım» için iyi bir plasman diye düşünüyorsa, sermaye piyasasına akan fonlar fiyatı yükseltiyor; ya da ekonomi genişlerken eğer diğer bir ülkede olanaklar daha geniş, kârlılık olasılığı daha yüksek diye bir beklenti varsa, dış fonlar piyasadan çekilip diğer yerlere kayıyor. Bu da, genişleyen ekonomide sermaye piyasasında düşen hisse fiyatları gibi çelişik bir durum yaratabiliyor.

İthalat korumacılığı da işlevini yitirdi: Eski düzende, hükümet bir üretim kesimini dış rekabetten korumak ve geliştirmek istediğinde, gümrük vergisi vb. korumacı yollardan bu hedefini gerçekleştirebiliyordu. Oysa yeni düzende bunun da pek anlamı kalmadı; çünkü dışardaki rakip şirketler bu kesimdeki şirket ya da şirketlerin içerde, sermaye piyasasından hisse senetlerini toplayıp, işi kestirme yoldan hallediyorlar, yani kaleyi içerden fethediyorlar. Dolaysız yatırımlar, özelleştirme gibi yollar da sık sık buna aracılık edebiliyor. Ülkenin ulusal gelişme stratejisi diye bir hedefi neredeyse olamıyor. Böyle bir stratejiyi izlemek isteyen (örneğin, Çin, Japonya gibi) bir ülkenin ise, (ABD'den kaynaklanan) büyük baskılarla karşılaştığı görülmekte, dış sermayeye kapılarını açması için.

Büyük makro-dengesizlikle yaşayan ülkelerde (Uzak Doğu dışındaki Çevre ülkeleri, başta Latin Amerika ve Türkiye olmak üzere) hükümetin izleyebileceği politikaları etkisizleştiren en önemli parasal olay «para

ikamesi» olgusu. Bir kere, makro-dengesizlik başlayıp halkın yerli para-ya güveni sarsıldı mı, «dolarizasyon» ortaya çıkıyor; yerli paranın talebi azalıp dolar-mark gibi «sağlam» paralar bunun yerine ikameye başlandı mı, artık makro-dengeyi kurmak olanaksızlaşıyor. Nedeni, yerli para talebinin giderek azalması, yabancı paraların bunun yerini alması. Bu olgu paranın dolanım hızını yükselttikçe, enflasyon denetimden çıkıyor. Ayrıca belirli bir enflasyon düzeyini sürdürülebilmek için hükümetin yapabileceği emisyon miktarı giderek azalıyor, iç-dış borçlanma çığ gibi büyüyor, bu da artan faiz yükü nedeniyle bütçe açıklarını giderek büyütüyor. Yani emisyon yapma olanağı sınırlanırken, buna ihtiyaç artıyor. Tabii, bu arada döviz fiyatları giderek yükseliyor, bu da enflasyonist gidişi pompalıyor vb... «Dolarizasyon,» ülkenin faizsiz kredi vermesi demek elde tutulan yabancı paraların ülkelerine; bu da, ülkenin alması gereken dış krediler için (artan rizikosu dolayısıyla) yükselen faiz hadleri ödemek zorunda kalması, oysa kendi ülke halkının cebinde tuttuğu dolar-mark için bu ülkelere verdiği kredinin faizsiz olması demek.

iii) Kısacası, mali piyasaların serbestleşmesi, hükümetlerin makro-dengeleri kurmasını, ekonomiye istediği yönü verebilmesini sağlayacak temel politikalardan biri olan para politikasını artık kullanamaması demek oluyor. Bu sav özellikle Çevre ülkeleri açısından geçerli, her ne kadar Merkez ülkelerinin sesi daha çok çıkıyor olsa da. Nedeni, bu ülkelerde mali piyasaların çok dar, kurumsallaşmanın eksik, halkın hükümetlere güveninin çok az olması: Piyasaların darlığı, ülkeye girip-çıkan fonların etkilerini büyütüyor; birkaç milyar dolarlık hareketler fiyatlarda büyük-iniş çıkışlar yapabiliyor. Kurumsallaşmanın eksikliği ise, fonların istikrarsızlaştırıcı etkilerine karşı koyucu politikaların devreye sokulmasını olanaksızlaştırıyor. Halkın hükümetlere güven eksikliği, küçük olumsuzlukların patlamalara yol açmasını getiriyor.

Tabii, Çevre gibi eksikleri olmayan Merkez de, serbestleşen mali piyasaların olumsuzluklarına tabi. Örneğin, Batı Avrupa işsizlikten kırılıyor, sosyal refah devletini çözüyor, durgunluktan çıkamıyor. Buna karşı, faiz hadlerini reel olarak negatif düzeye indirip, yatırımlara ivme verip, işsizliği gidermeye kalkışmıyor. (İşçileri «terbiye» etmek için işsizlikten yararlanmak gibi bir hedef Berlin Duvarı'nın yıkıldığı dünyada mümkün gözükse de, gerçekten reel ücret indirimleri bu yoldan sağlanabiliyor olsa da) serbest mali piyasaların bu olanağı vermediği gerçeği-

ni de gözden irak tutmak mümkün değil. Para arzını genişletip faizleri düşürdükleri zaman, dışarı fon akımları başlayacak; bu, bir yandan döviz piyasalarında yerli paranın dış değerini düşürecek, bir yandan içerde faiz hadlerini düşürme olanağı vermeyecek. Yani artık Keynes'ci politikalar uygulamak pek olanaklı değil.

Aynı sonuç özelleştirme dolayısıyla ortaya çıkıyor: Hükümetlerin ne konjonktür dalgalarını hafifletmek, ne büyüme stratejisine yön vermek için harcamaları ayarlama yolunda elinde bir güç kaynağı kalıyor.

Bu alanda son adım, aşağıda incelenen «merkez bankalarının bağımsızlığı» yolundaki yeni eğilim; hükümetler artık merkez bankalarına ekonomi politikalarını yürütmek için başvuramayacak, para arzıyla oynayamayacak. Bu işi, dışardan sermaye giriş ve çıkışları ya da içerden dışarı sermaye giriş ve çıkışları üstlenecek; yani parasal fon akımlarının kârlılık hesapları belirleyici olacak, devletin senyoraaj hakkı da kalmayacak.

iv) *Merkez Bankalarının hükümetlerden bağımsızlığı* yeni ve yayılan bir akım. Kaynağı, Yeni Dünya Düzeni'nin siyasal felsefesi ve «parasal sermaye» akımlarının serbestleştirilmesi oluşumu. Bu akımın Merkez'de yayılma eğilimine girdiği yıllarda enflasyon oranı %2-4 arasında değiştiğine göre, nedeni, hükümetlerin para arzını denetimsiz artırmaları olamaz.

Federal devletlerde, eyaletlerle merkezi hükümetler arasında güç paylaşımında merkezi hükümet yetkilerinin kısıtlanması, bir kere, bu uygulamaya götürüyor. Bu nedenle, ABD ve Almanya gibi federal devletlerde merkez bankaları (sırasıyla Federal Reserve Bank ve Bundesbank) merkezi hükümetten bağımsız olabiliyor. Avrupa'da son yıllarda yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, bazı ülkelerde (örneğin İspanya) özerk bölgesel yapıya geçiş de, dolayısıyla merkezi hükümetlerin merkez bankalarından borçlanma, para basma gücünü kısıtlamayı getiriyor. Tabii, AB çerçevesinde Batı Avrupa siyasal bütünleşmeye doğru ilerledikçe, bütün tam üyelerde aynı bağımsızlaştırma güçleniyor; çünkü her ülke kendi para politikasını uygularsa, Topluluğun ortak para ve para politikası ve tek merkez bankası gibi siyasal bütünleşmeye ilişkin kurumları gerçekleştirilmesi olanaksızlaşır. Bu, konunun siyasal yanı.

Ancak parasal sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği ortamda bu akımın ekonomik nedenleri de var. Çünkü bu akımlar dolayısıyla

merkez bankalarının uluslararası rezervleri sürekli değişiyor. Bu da, *diğer şartlar veri ise*, emisyon hacmini değiştiriyor; rezervlerdeki artış emisyon artışı, azalış emisyon azalışı yaratıyor. Merkez bankalarının temel işlevi, bu değişmelerin para arzına etkilerini «kısırlaştırma»ya dönüşüyor. Bunu yapabilmeleri, hükümetlerin iç borçlanma politikası izlemelerini ve emisyonla başvuramamalarını gerektiriyor.

Konunun diğer yönü sermayenin kâr haddini yükseltmekle ilgili. Hükümetler merkez bankasından kredi alamıyorsa, iç ve/veya dış borçlanmaya başvuracak. Dış borçlanma, dünya piyasasından «dünya paraları» üzerinden fon talebinin artması demek. Ancak bu aynı zamanda, merkez bankası bağımsızlaşmış Çevre ülkesinin artık senyoraj hakkından, yani satınalma gücü yaratma hakkından vazgeçmesi demek. Çünkü bu durumda, kendi senyoraj hakkını kullanarak değil de, dövizle borçlanarak satınalma gücü yaratabilecek. Bu da, Merkez paraları üzerinden fonlara talebin yükselmesine yol açacak, kâr haddini artıracak.

Ayrıca Merkez'deki paralar (ABD doları, Alman markı, Japon yen'i gibi) dünya paraları olduğu için, bunların değerinin korunması gibi bir sorumluluk da var (bkz: Birinci Bölüm, prag. II-3). Bu paraların artık «altına bağlı olmak» gibi kısıtlayıcı bir öğesi olmadığından, ülkeye büyük fon girişlerine bir de hükümetlerin merkez bankasından aldığı krediler eklenirse, paranın değeri başaşağı gider. Parasal sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, aslında, her ülke açısından bunu getiriyor ve hükümetlerin «egemenlik hakkı» olan para basmayı sınırlamayı gerektiriyor. Yani Merkez'deki parasal fon sahiplerinin kârlarını artırabilme, ister Merkez ülkeleri, ister Çevre ülkeleri olsun, yıllardır hükümetlerin egemenlik alanı içinde sayılan para basma yetkisini sınırlamaya götürürken, para arzı değişmelerini dışardaki parasal sermayenin kârlılık hesaplarına teslim ediyor.

6) Sonuç: Büyüme ve Sosyal Dengenin Önemsizleşmesi, Bireyciliğin Güçlenmesi

i) 1970'li yılların ortalarından bu yana finans kesimi artan bir hızda büyürken, türev piyasalarda yepyeni mali araçlar yaratılmakta. Finans kesimi patlayıcı hızla büyürken sermaye küreselleşmekte ve bu süreç, Merkez paralarının (başta ABD doları), Berlin Duvarı'nın yıkılışını izleyerek evrenselleşmesini tamamlamakta. Spekülatif faaliyetlerin mali piya-

salar kadar diğler alanlarda da yaygınlaşması, başdöndürücü servetlerin edinilmesini ve yıkıcı kayıpların ortaya çıkmasını hazırlıyor. Dünyanın temel uğraşı, sanki, artık, bu «sıfır-toplamli-oyunlar»ı oynamak oldu.

Reel anlamda ekonominin büyümesi bir yana, buna ilgi dahi neredeyse tarihe karıştı (Uzak Doğu-Güneydoğu Asya dışında) ya da ikinci plana düştü. Bu her ülke için vahim bir durum, Merkez'de de olsa, Çevre'de de olsa. İşin vehametini artıran, en zengininden en fakirine (yine Uzak Doğu-Güneydoğu Asya hariç), içerde sosyal dengenin altüst olması. Gençlerin işsizliği, nüfus artışı sıfırlanmış zengin ülkelerde bile, inanılmaz oranlara varıyor; bir de nüfus artışının sürdüğü Çevre'deyse, fitili çekilmiş bomba gibi, her an patlamaya hazır. Aslında işsizlik her iki cinsi, her yaş grubunu etkiliyor, ama en yüksek oran gençlerde. Sosyal devletin tarihe karışıyor olması içerde toplum sınıfları arasında kurulmuş dengeleri sarsıyor, işsizliğe, bu ek desteklerin kaldırılması ekleniyor. Bölgelerarası dengeyi kurmak için bir zamanlar uygulanan politikaların da sonu gelmiş gibi. Etnik merkezli hareketlerin yoğunlaşmasına, şiddetlenen bölgesel dengesizlik eklendiğinde, birçok devlet parçalanma yoluna girerse, hiç şaşmamak gerek. Acaba zengin Kuzey İtalya'da «Lombardiya Ligi» hareketi fakir Güney'den ayrılmak isterken, «Güney'i Kalkındırma Sandığı»nın iptali bir rastlantı mı?

Bu süreçte durumun en kötü olduğu ülkelerin Çevre'de bulunması olağan. Çünkü bunlar ek olarak, bir yandan Merkez paraları karşısında reel anlamda değer yitiren paraları yüzünden dünya ölçülerinde fakirleşiyorlar; finansal serbestleşmenin bir sonucu bu. İkinci Bölüm'deki Tablo III Çevre'deki görelî fakirleşmeyi açıkça gösteriyor. Bunun gerisinde, hiç olmazsa kısmen, Çevre paralarının Merkez paraları karşısında reel değer yitirmesi yatıyor. Çevre'de zaten kurulmamış olan sosyal dengeler giderek daha kötüleşiyor; çünkü yüksek reel faizlerle Çevre'de yatırım yapılamıyor; spekülasyon kârları ve kâr beklentileri girişim gücünü, yatırılabilir fonları bu alana çekerken, sanayileşme duruyor. Bu durumda, makro-dengesi bozuk, büyümeyen bir ekonomide sosyal denge ise giderek bozuluyor. Yapılan araştırmalar, gelir bölüşümünde düzelenin, ancak kişi başına gelirin, an az, yılda %3.5 oranında arttığı ülkelerde sağlanabildiğini yakın geçmişte göstermişti (I. Adelman, 1975). Bu ya da daha yüksek hızla büyüme ise, Yeni Ekonomik Düzen'de ancak Uzak Doğu-Güneydoğu Asya toplumlarında kaldı. Dünya Banka-

si'nin yaptığı bir araştırmaya göre, bunlar yüksek tasarruf oranı, disiplinli-çalışkan-iyi eğitilmiş bir nüfus, dış rekabete açık dış pazarlara girme dürtüsü yanında «akıllı devlet müdahalesi» sayesinde gerçekleştiriyorlar bu başarıyı; Japon modelini izleyerek iç pazarlarında da kısıncaç davranıyorlar. Nitekim, bunların dışında Merkez'le aradaki farkı azaltabilen başka Çevre ülkesi yok.

Sermayenin küreselleşmesinin gerektirdiği mali piyasaların serbestleşmesi, Çevre'deki duraklama ve sosyal denge bozulmasının başlıca nedeni olmasa da, bunu kötüleştirebilen süreçleri yaratıyor. Fransız Sosyalist Partisi milletvekili Michel Rocard'ın bir dergiyle yaptığı röportajda söyledikleri, sanırız bu bakımdan çok anlamlı (*Le Nouvel Observateur* 1994):

... «Her şey devlettir kavramı tehlikeli olduğuna göre, özgürlüğü temsil eden pazar ekonomisinin güçleri bize gelişmeyi sağlayacaktır farzedildi. Oysa bu, simetrik bir yanılgıdır. Çünkü pazar ekonomisi sosyal dengelerden sorumlu değildir... Kapitalizm bize yeniden gelişmeyi getirmiyor. Bu durum, toplumlarımızın istikrarının, sosyal uyumun ve Üçüncü Dünya'nın gelişme şansının sonu demektir...»

Yine de belirtmek gerekir ki, küreselleşen Merkez sermayesi Çevre'den, kâr hadlerini yükseltmek için iyice yararlanıyor.

ii) Bu ortamda *bireyciliğin güçlenmesi* olağan. Nitekim, günümüzün «yükselen değerler»i arasında bu eğilim önde geliyor, küreselleşme edebiyatının ideolojik temelini oluşturuyor. Nedeni çok açık: Eğer bir toplumda «sıfır-toplamly-oyunlar» büyük para kazanmanın temel yolu yöntemi olduysa, birinin kazandığını, diğeri kaybediyor demektir. Bu oyunlar küresel boyutta oynanıyorsa, eğilimin benimsenmesi, kazanç ve kayıpları da bu ölçüğe yükseltir, ancak bireycilik açısından farketmez: Yine, bir ülkedekinin kaybettiğini diğesindeki kazanır bu kez.

Birinin kazandığını diğersinin kaybettiği durumlar, kumarci psikolojisinin egemen olması demektir. Kumarda kazanılan, hak edilmiş bir gelir değildir; ne var ki, kazananın alacağı sayılır, kaybedeni batırıyor olsa da. Böyle bir ilişki ancak aşırı bireyci bir anlayışla sürdürülebilir. Bireyler arasındaki her türlü insani ilişki yitirilmiş olmalıdır ki, böyle bir gelir

kaynağını kazanan kendi hakkı sayabilsin. İşte, mali piyasaların serbestleşmesi ve ekonomilerde durgunluğun yoğunlaşması, spekülative kazançlara bu psikolojiyle yaklaşılmasını gerektiriyor artık. Yükselen değer olarak bireycilik, kumarbaz psikolojisini içerdiği ölçüde, spekülative kazançların ideolojisi olabilmekte; kazanan, diğerinin kaybını bildiği halde, bunu kendi hakkı sayabilmekte.

Ekonomide hiçbir ideoloji maddi temelden yoksun olarak ortaya çıkmıyor. Reel üretim artışlarına dayanan büyüme süreçleri yaşanırken, gelir bölüşümünün düzelmesi, ABD'de bile, ön planda gelen bir hedef olarak ortaya çıkmıştı. Artan gelirden herkes pay alabilir, herkes birlikte kazanabilirdi. Yani toplumlar «sıfırdan-büyük-toplamı-oyunlar» oynayabilirdi. Sosyal devlet yaklaşımı bu çerçevede ortaya çıkmıştı. Durgunluk yoğunlaşınca, bu olanak yitirildi. Birinin kazandığı, ancak diğerinin aleyhine olabilirdi. Parasal fonların getirisi, öyleyse, ancak kaybedenler varsa artırılabilirdi. Bu da aşırı bireyciliğin egemen olduğu bir anlayışın varlığıyla birlikte gidebilirdi. Özellikle mali piyasaların patlayıcı bir hızla büyüdüğü ve küreselleştiği bir ortamda, parasal sermayenin kâr haddini artırırken, ideolojisi, bunun için aşırı bireycilik olmak zorunda.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kriz, Hızlanan Teknolojik Değişme ve Artan İşsizlik, Küreselleşmenin Daralan İnsan Boyutu

Kriz dönemleri, kimi iktisatçılarca zayıfların ayıklandığı, kalan firmaların da yaşayabilmek için kendilerini güçlendirecek yolları-yöntemleri kullanarak büyük dönüşümleri gerçekleştirebildikleri, böylece kâr haddini artırabildikleri bir aşama olarak düşünülmüştür. 1970'li yılların başından bu yana, bir yandan önceki bölümlerde incelenen küresel çapta «yeniden biçimlendirme» yöntemleri Merkez'ce uygulamaya konurken, bir yandan da Merkez'de firmalar düzeyinde büyük dönüşümlerin gerçekleştirildiği görülüyor. Dünya tarihinde görülmedik hızla büyüklü küçüklü teknolojik yenilikler devreye sokulduğu gibi, firmaların yeni örgütlenme, işbirliği ya da çatışması yolları ortaya çıkıyor. Bu arada şiddetlenen rekabet güçsüzleri tasfiye ederken, güçlüler daha da güçlenerek dünya sahnesinde kalmakta. Merkez'de, başta ABD firmalarında işçi verimi bu nedenle hızla artırılırken, diğer Merkez ülkeleri bu ivmede geri kalmamaya çalışıyor. Sonuçta, işsizlik oranları yüksek düzeyini sürdürüyor ya da giderek artıyor.

Çevre ise küresel çapta «yeniden biçimlendirme» kalıplarına sokulduğu için, krizin getirdiği dönüşümlerin bu boyutuna hızla uymak durumunda kaldı; ne var ki, Merkez'in yeni teknoloji yaratma vb. yaratıcı yollardan firmalarının geçirdiği dönüşümleri aynı hızda yaratamıyor. Eski düzende emek-yoğun mallar, vasıfsız işçi ve doğal hammaddeler ihraç edip, ÇUŞ'in sınıai mamullerin emek-yoğun aşamalarını kendi toprakla-

rında üretmelerini cazip hale getirerek kurdukları «rekabetçi» yaşama biçimi, gelişen yeni düzende artık önemsizleşti, geçerliliğini giderek yitiriyor. Bu nedenle, dünya ekonomisinde çok derin bir yapısal dönüşüm ortaya çıkmakta: (Uzak Doğu-Güneydoğu Asya hariç) Çevre ile Merkez arasında eski işbirliği yolları tükenmekte, işçi verimi farkları, dolayısıyla gelir farkları büyümekte, rekabet gücü farkları derinleşmekte.

Özetle, Yeni Ekonomik Düzen sermayenin kâr hadlerini yükseltme sürecinde, firma düzeyindeki değişmelerle bir yandan işsizlik, bir yandan verimi çok yüksek bir çalışan kesimi üretirken, güçsüzleri de düzene dışına itiyor.

I- MERKEZ'DE TEKNOLOJİK DEĞİŞMENİN VE ÜRETİM ÖRGÜTLEŞMESİNİN YENİ BİÇİMLERİ

Sermayenin kâr haddindeki düşüşe ve şiddetlenen rekabete karşı koymak için, Merkez ülkelerindeki firmalar, teknolojik yeniliklerin yaratılması ve firma örgütlenmesinde yeni biçimlerin ortaya çıkması alanında başdöndüren hıza ulaştılar. Alanın öncülerinden Japonya'da otomobil firmalarının durumu konuya ışık saçan nitelikte. Dünya pazarlarında Japon arabaları kalite ve fiyat açısından neredeyse «eşsiz» rekabet gücüne sahip. Ancak bu gücü sürdürmek için, Japon firmaları arabalarda sürekli, küçüklü büyüklü teknolojik yenilikler yaratarak kendilerine pazar açmaya çalışıyor. Bu işin hızı o noktaya gelmiş ki, sonunda Japon tüketicileri yenilikleri izlemekte güçlük çekip şikâyete başlamışlar, üreticilerse işin tadının kaçtığını farketmişler. Yani teknolojik yeniliklerin hızı herkesi bezdiren noktaya bile varabiliyor, sırf rekabet gücünü koruyabilmek için.

i) Yeni teknolojiler kendilerini birkaç temel alanda ortaya koymakta: Devrimin öncüsü herhalde mikro-elektronik temelli otomasyon. Bu, işgücünün üretimde sermayeyle büyük ölçüde ikamesi olanağını getirdi; üretim maliyetinde işgücünün payı yarıdan fazla azalarak birçok alanda %15'in dahi altına düştü. Vasıfsız-yarı vasıflı işgücünü ikame ederken, az sayıda ama yüksek vasıflı işgücü ihtiyacını artırdı aynı zamanda. Bu «masum görünümlü» etki, dünyanın her yanında köklü değişimlere yol açıyor: Merkez'de artan işsizlik oranları, çözülen refah

devleti, yarı-zaman çalışma (part-time employment) gibi toplumsal-ekonomik boyutta sorunlar yaratıyor. Bir yandan da, çalışanların verimini artırarak, üretilen malların-hizmetlerin rekabet gücünü yükselterek yeni imkânlar getiriyor. Krizden çıkabilmek için işgücü verimi artışıyla işsizlik artışı ilişkisi ve bunun gelir bölümüşü etkileri ABD örneğinde açıkça ortaya çıkmakta.

ABD 1990'lı yıllarda «işçi verimini artırarak krizi hafifletme» yöntemi uyguladı; 1990-3 arasındaki GSYİH artışının %100'ü işçi verimi artışından kaynaklandı, istihdam artışından değil.

«ABD emek tasarrufu yaparak maliyeti düşürme stratejisi gibi bir yolla dikkate değer verim artışı sağlama uygulaması için yüksek bir fiyat ödüyor. Daha istihdama dönük bir krizden çıkma yöntemi uygulaysaydı tarım-dışı istihdamda, tahminimize göre, ulaşması gereken işçi sayısının 3.5 milyon kişi altında kalıyor... Amerika'nın verimlilik gerekleri büyük ölçüde küresel rekabetin artan gücü tarafından belirleniyor; bu güçler küresel yenden yapılanma ve maliyet düşürme dalgalarını harekete geçirerek Japonya ve Avrupa'nın kıyılarında patlıyor. Bunun sonucunda sanayileşmiş dünyada son yıllarda istihdam artışı dramatik biçimde sınırlandı... öngörü yüksek ve artan işsizlik, özellikle Avrupa'da hem bu yıl hem gelecek yıl...»

(S.S. Roach, «Tensions in the Global Economy»,
Washington Economic Reports, Aralık 1993, s.7)

Tablo X, ABD'de sermaye ve emeğin reel getirisindeki yıllık ortalama artış haddini onar yıllık dilimler itibariyle 1950-90 dönemi için göstermekte. Tablodan açıkça görülen, 1980 sonrası yıllarda emek verimindeki artışın sermayenin reel getirisinde artışa döndüğü, bundan emeğin (yılda %0.2 gibi) ihmal edilebilir bir yarar sağladığı. Başka bir deyişle, hızlı teknolojik değişme bir yandan işçi verimini artırıp işsizlik üretirken, bir yandan da çalışan işçi aleyhine gelir bölüşümünü değiştirme yoluyla, sermaye getirisini artırabilmiş. ABD'deki durum, Batı Avrupa için de kesinlikle geçerli. Ancak Japonya'nın durumu farklı: Daha önce değinildiği gibi, Japonya'da sosyal refah sadece şirketlerin üzerinde bir yük -oySA ABD'de işçilerin kendileri, Avrupa'da önemli ölçüde devlet sorum-

lu- niteliğinde. 1990'lı yılların krizini Japon şirketlerinin çok yoğun biçimde yaşaması, kriz karşısında ABD'nin esnekliğini gösterememesinin nedeni bu olsa gerek.

Tablo X'deki ilginç diğer bir nokta, GSYİH artışının %100'nün işçi verimi artışıyla sağlandığı 1990'lı yıllarda sermayenin reel getirisinin (işçilere hemen hiçbir pay düşmese de) yine de 1980'li yılların yarısına düşmüş olması.

TABLO X

**ABD'de Sermaye ve Emekğin Reel Getirisinin
Yıllık Ortalama Artış Haddi (%)**

	Yıllık ortalama artış haddi (%)					
	1950'li yıllar	1960'lı yıllar	1970'li yıllar	1980'li yıllar	1990'lı yıllar	1950-90 ortalama
Sermaye	12.7	4.9	-6.7	9.1	4.2	4.8
Emek	3.1	2.6	1.0	0.2	0.2	1.6
Tüketici enflasyonu	2.2	2.5	7.4	5.1	4.0	4.2
Reel GSYİH	4.1	4.0	2.9	2.4	1.4	3.2

Not: Sermaye getirisi şöyle ölçülmüştür: Dağıtılan temettülerin artış haddi artı Standard Poors'un 500 hisse fiyatı endeksindeki sermaye kazancı. Emek getirisi ise saat başına reel kazançtır.

Kaynak: M.Keran, *The Prudential Economic Review*, Ekim 1993.

ii) Yeni teknolojik değişimler dizisi, salt mikro-elektronik devriminin emek tasarrufu-verim artışı yoluyla Merkez'de sermayenin kâr had-dini artırmaya katkısına indirgenemez. Diğerlerine de kısaca değinmek-te yarar var.

«Yeni madde yapım», gelişen kimya sanayiye yoluyla pek çok doğal hammaddeyi geçmişte ikame ettiği gibi, günümüzde de aynı yol-da hızla yürümekte; buna şeker gibi bir gıda maddesi bile dahil (G.Rui-venkamp 1986, s.89-103).

1960'lı ve 1970'li yılların tarım teknolojisindeki Yeşil Devrimi, 1980'li yıllara gelindiğinde, Merkez'i tarım pazarlarında egemen kılmıştı. Biyo-teknoloji-gen tekniği ise bugün ve yarının dünyasında bu egemenliği tartışmasız kılacağına benzer. GATT Uruguay Round tarım pazarlarını serbestleştirirken, patent hakkının tekel gücünü sağlamlaştırarak bunu garantiliyor.

Uzay teknolojisi, hava taşımacılığı, demiryolu teknolojileri, uzak haberleşme-ulaştırma alanlarında yeni devrimler yaratılıyor. Güney Kore gibi ekonominin bir «harika çocuğu» bile, bu alanlardaki teknolojiler için tümüyle Merkez firmalarına bağlı.

Yukarda en önemlilerine değindiğimiz teknolojik devrimler, GATT Uruguay Round Anlaşması'nda entelektüel haklar üzerindeki tekel güçlendiren maddelerin kabulüyle çakışıyor. Tabii, telif hakları, patent hakları üzerindeki tekel hakkı güçlenip, bunun uygulandığı süre uzadıkça, sermayenin Merkez'deki kâr haddini yükseltmek olasılığı da o ölçüde artıyor.

Merkez'deki değişim aynı zamanda, firma örgütlenme biçimlerini kitlesele üretime dayanan Fordist-sistemden, fiyat rekabetinden, post-Fordist-sistemin ürün-geliştirmeye dayalı rekabet sistemine doğru değiştiriyor (L. Duruiz-N.Yentürk 1992, s.19-45). Bu yeni sistem artık, 1950'li yıllardan itibaren Çevre imalat sanayiyine Merkez'den akan dolaysız yatırımları kârsız hale dönüştürüyor. Nedeni, 1980'li yıllardan itibaren gelişen post-Fordist sistemin özelliklerinde yatıyor: Üretim ve teknolojinin «esnek» olması, ürün-geliştirme, yüksek vasıflı işgücü gerektirme, sıfır stok-sıfır hatayla çalışma, yerel pazarlar için üretim yapma ve üretimin bütün aşamalarının yakın mesafelerde yerleşme gereği bunların başlıcaları. Gerek Merkez'in kendi içinde, gerek Çevre'de geniş kitlelerin satınalma gücü düşerken, zenginleşen dar toplum kesimleri için üretim, herhalde, ancak post-Fordist nitelikte olabilir.

II- TEKNOLOJİK DEĞİŞME VE KÜRESELLEŞMENİN GİDEREK DARALAN İNSAN BOYUTU: MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNDE YENİ BİR DÖNÜŞÜM

Krizi atlatmak için Merkez firmalarının hızla devreye soktuğu kâr haddini yükseltecek bir dizi büyük ve sayılamayacak kadar küçük tek-

nolojik yenilikler, bir yandan Merkez'de işsizliği artırıp, gelir bölüşümünü giderek işçiler aleyhine bozarken, aynı zamanda Çevre açısından da çok köklü değişimler getirdi; Merkez-Çevre ilişkilerinde öngörülmedik değişimlere yol açtı. Merkez'in markalarının ve marka mallarının, temelde sermayesinin küreselleşmesi, «küreselleşme» edebiyatına hız verirken, ters yönde eğilimler gelişti; öyle ki, daha önceki dönemlerde ortaya çıkan küreselleşmenin başka biçimleri ortadan kalktı ya da giderek zayıfladı. Çevre'de «çevreleşmiş beyin»ler Merkez'in paradigmatlarıyla düşünmeye koşullandığı için, onlar da kendilerini küreselleşiyor varsaydılar. Oysa Yeni Dünya Düzeni birçok alanda ya onları dışlıyor ya da katılımını azaltıyor; küreselleşme dedikleri ise, kendilerinin Merkez'in küreselleşmesine katkı yapmasından ibaret oluyor.

i) Merkez, başta Batı Avrupa, 1970'li yılların başında kriz patlayınca-ya kadar Çevre'den işçi ithalini sürdürdü. Batı Avrupa'ya Kuzey Afrika ve Siyah Afrika'dan, Güneydoğu Avrupa'dan gelen işçiler kendileri küreselleşirken iki biçimde Çevre'nin küreselleşmesine katkı yaptılar: Bir kere, kendileri kadar kendilerini ziyarete gelen aile bireyleri gelişmiş dünyanın yaşama ve çalışma biçimlerini ilk kez gördüler, bir süre sonra buna uyum sağlamak zorunda kaldılar. Ezici çoğunluğu Çevre'nin en fakir kesimi olan, kapalı dünyaların kişileri köylüler, bu biçimde Merkez'deki dünyaya açıldılar ve bu bakımdan küreselleşmeye başladılar. Daha sonraki kuşaklar, eğitim yoluyla üretim ve tüketim süreçlerine daha gelişkin bireyler olarak katıldılar. Geldikleri ülkelerin hükümetleri ise, onlarla ilgili işlemleri izlerken, sanayileşmiş ülkelerin kurumları, kurallarına göre hareket etmek, hatta zaman zaman bunları ülkelere aktarmak durumunda kaldılar. Göç yoluyla geride kalan işçilerin verim artışını sağladıkları gibi, gittikleri yerde kendileri daha yüksek verim-üret olanaklarına ulaştılar.

İkincisi, işçiler ülkelere transfer ettikleri tasarruflarıyla geride kalan aile bireylerinin tüketim kalıplarının değişmesi, Merkez'in daha ileri tüketim standartlarının kalıplarına uyması fırsatını yarattılar; geride kalanların eğitim, sağlık olanaklarını yükseltme fırsatları ortaya çıktı. Bireyin küreselleşmesi dünyada ne olup bittiğini önce algılama, sonra anlama ve yorumlamayla başlıyorsa, Merkez'de kendilerinin ya da yakınlarının çalışma, yaşama fırsatını elde etmesi, Çevre'de bireylerin, ailelerin küreselleşme yolundaki önemli bir aşaması oldu.

Krizle birlikte (1970'li yılların başlarından itibaren) bu olanak ortadan kalktı: Sermaye-yoğun teknolojilerin hızla işgücünü ikame etmesi bir yandan vasıfsız kolgücü ihtiyacını azaltırken, bir yandan artan işsizlik Merkez halklarında ırkçı-etnik merkezli milliyetçilik hareketlerini gün ışığına çıkardı. Yabancı işçiler toplumda istenmeyen, horlanan, hatta yok edilmesi gereken kişilere dönüştü.

Berlin Duvarı yıkıldıktan sonra ise, başta Avrupa ve Avrasya, etnik-merkezli milliyetçilik her yerde çılgın savaşlarla kan dökmeye başladı.

Bu noktada sormak gerekiyor: Acaba ırkçı-etnik-kültürel ayrımlara tabi olmadan insanların çalışmak için yer değiştirdiği, yeni dünyalara açılıp, daha geniş açılımlı olanaklara, daha yüksek verim ve ücrete kavuşmaları mı daha ileri bir küreselleşmeyi temsil ediyor? Yoksa insanların kökeni, rengi, ırkı dolayısıyla dövüldüğü, ayrımcı işlemler yaşadığı, hatta öldürüldüğü ya da sıkı vize işlemleriyle kapıdan döndürüldüğü, ama sermayenin zıp-zıp topu gibi, daha yüksek kâr sağlamak için kapı, sınır tanımadan, istediği gibi her ülkeye girip çıkıp makro-istikrarı altüst ettiği durum mu daha ileri küreselleşmeyi temsil ediyor? Ya da insanların ayrımcılığa tabi olduğu, bu ayrımın ideolojilerin, çatışmaların kökenine girdiği bir dünyada, küreselleşmeyi salt Merkez sermayesinin kârlılık gereği nasıl temsil edebilir?

Gerçek anlamda küreselleşmenin olduğu, küreselleşmenin dünyanın her ülkesine daha yüksek gelir sağladığı bir ortam için, hem sermayenin hem emeğin dolaşımı serbest olmalıdır. Merkez sermayesinin daha yüksek kâr haddi için, kendi toprakları dahil, her yerde istikrarı bozduğu, işgücü dolaşımının ise «yasak» olduğu bir ortam, küreselleşme değil, «küreselleşme maskesi»dir.

ii) Hızlanan teknolojik değişme vasıfsız işgücünü Merkez'de devre dışı bırakmaya başladığı gibi, aynı durum emek-yoğun mallarda ya da emek-yoğun teknolojiyle ucuz emek kullanma amacına dönük ÇUŞ yatırımlarında ortaya çıkıyor.

1960'lı yılların ortasından itibaren önce Asya Kaplanları, daha sonra onları izleyerek diğer GOÜ dünya pazarlarına emek-yoğunluğu yüksek mamul mallarla çıktılar. Bol işgücü, düşük ücret bunlara yüksek ücretli Merkez ülkeleri karşısında bu gibi mallarda yüksek rekabet gücü veriyordu; bunun karşısında Merkez'den sermaye yoğunluğu yüksek ile-

ri teknoloji malları satın aldılar. Merkez'in buna ilk tepkisi, Çevre'den bu gibi malların iç pazara girişini sınırlamak oldu; tarım ürünleri-işlenmiş tarım ürünleri-dokuma giyim vb. emek-yoğun malları çeşitli tarife-dışı-engeller yoluyla, uluslararası düzenleme gücünü kullanarak sınırladı.

İkinci tepki, teknolojik değişme yoluyla «faktör tersinmesi» denen olayın ortaya çıkmasıydı. Yani daha önce emek-yoğun teknolojiyle görece daha düşük maliyetle üretilebilen mallar, Merkez'de sermaye yoğunluğu yüksek teknolojiyle daha kârlı biçimde üretilir duruma girdi (R. Kaplinsky 1984, s.75-95; Kaplinsky 1985). Elektronik temelli otomasyon teknolojisi bu olanağı yarattı. Ayakkabıdan dokumaya, giyim eşyasına vb. yakın geçmişte GOÜ'in rekabet gücü olan mamul mallar bundan etkilendi. Buna hammaddelerin sentetiklerle, yeni maddelerle ikamesi eklendi. Tarımda ise, Merkez zaten Çevre karşısında Yeşil Devrim'le rekabet üstünlüğünü elde etmişti, bunu ayrıca yüksek korumamali destek yöntemiyle pekiştirmişti. 1980'li yılların getirdiği biyo-teknoloji-gen tekniği üstünlüğü ise tartışılmazdı.

İşte, Merkez, teknolojik devrimle üstünlüğü ele geçirdiği bu aşamada GATT Uruguay Round Anlaşması'yla aşamalı olarak Çevre'nin yakın geçmişte üstünlüğü ele geçirmeye başladığı mallarda serbestleşmeye geçti; patentler ve telif hakları gibi alanlarda ise tekel gücünü pekiştirdi.

iii) Yakın geçmişte, Merkez firmalarının Fordist örgütlenme aşamasında, Merkez ÇUŞ'İ Çevre'de imalat sanayiyine maliyet tasarrufu amacıyla yatırım yapmıştı; Meksika, Brezilya ile Uzak Doğu, buna dönük ABD ve Japon kaynaklı ÇUŞ'in gittiği başlıca bölgeler olmuştu. ÇUŞ emek-yoğun üretim aşamalarını buralara kaydırıyor, firma içi ticaret yoluyla bunlar uzak mesafelere taşınarak bir başka yerde birleştiriliyor ve ihracata yöneltiliyordu. Yeni teknolojik değişme ve örgütlenme yöntemleri artık bunu da kârlı olmaktan aşama aşama çıkarıyor: Bir kere, otomasyon teknolojisi üretim değerinde işgücü payını çok küçülttüğü için, «ucuz emek»e yönelmek, uzak mesafeye taşıma giderlerini karşılamaz oldu. Yerini, yüksek vasıflı işgücünün ucuzluğu ve bir dizi altyapı ögesi aldı. Post-Fordist örgütlenme yöntemi ise, malların üretim aşamalarının parçalanmasını değil, aksine birleşmesini getirdiği, sıfır stok-sıfır hata gibi yeni hedefler seçtiği, ürün geliştirme öncelik aldığı vb. için, Çevre'de imalat sanayiyine yatırımların cazibesinin azalmasıyla sonuç-

landı. Nitekim, Çevre'ye yapılan dolaysız yatırımlarda imalatın payı 1980'li yıllardan itibaren azaldı, %50'ye düştü (R. Miller 1993, s. 14).

Yukardaki iki köklü değişim, GOÜ'in emek-yoğun mallar ve üretim süreçleriyle küreselleşmesine ciddi sınırlamalar getirdi; ihracat ve bu yoldan GSYİH artışını sınırlayan öğeleri devreye soktu.

Tablo XI, 1965-80 ve 1980-90 dönemlerinde ülke gruplarının yıllık ortalama ihracat artış hızlarını (sütun 3) gösteriyor. 1980-90 döneminde «ihracata dönük büyüme» stratejisi diye serbestleşme sürecine girme durumunda kalan bütün GOÜ grupları, önceki döneme oranla, (Çin ve Hindistan ile ağır dış borçlular hariç) ihracat artış hızının düştüğüne tanıklık; (Güney Kore, Malezya gibi Uzak Doğulular dahil) üst-orta gelirli ülkelerin yıllık ihracat artış hızı %1.9, Çin ile Hindistan dışındaki düşük gelirli ülkelerin %1.5 kadardır. Oysa sermayenin küreselleşmesi ve teknolojik değişmelerin getirdiği olanaklarla yüksek gelirli sanayileşmiş ülkelerde bu hız yılda %3.1'den 1980-90 arasında %4.3'e çıkmıştır. Yani (Uzak Doğu ve Güneydoğu Asya'nın birkaç ülkesiyle birlikte) görece yüksek ihracat artışı yaratabilenler bunlar olmuş, sermayenin kâr haddini artırmışlardır.

III- TEKNOLOJİK DEĞİŞME, ÇEVRE'DE YATIRIM VE GSYİH ARTIŞ HIZLARI, VERİM ARTIŞI FARKLARI VE SONUÇLARI

i) 1980'li yıllarda, tıpkı ihracat gibi, gayrisafi yatırım artışı da Çevre'de (yine sözkonusu dinamik ülkeler bir yana bırakılırsa) 1965-80 dönemine oranla giderek düşmüştür: (Çin ve Hindistan hariç) düşük gelirli ülkelerde yıllık ortalama gayrisafi yatırım artış hızı sadece %1.3, alt-orta gelirli ülkelerde -%0.4, üst-orta gelirli ülkelerde (Güney Kore, Malezya gibi dinamik ülkeler dahil) %0.2, ağır dış borçlularda -%1.8'dir. Buna karşılık, yüksek gelirli ülkelerde %4.2'dir (Tablo XI).

Bu basit rakamsal bilgiler birkaç açıdan çok önemli ipuçları sunuyor: Bir kere, sermaye-yoğun yeni teknolojilerin iç üretim yapısı ve ihraç edilen mal çeşitlerine rekabet gücü üstünlüğünü verdiği bir ortamda, eğer bir kısım ülkeler gayrisafi yatırım artış hızında ciddi yükseliş gerçekleştiremiyorsa, ne teknolojideki değişmeyi izleyebilir, ne ihracatını artırabilir; hele, teknolojinin giderek sermaye yoğunluğu yüksek mal-

lar/üretim süreçlerine, vasfı işgücüne kaydığı bir ortamda hiç yapamaz. İkincisi, ağır dış borç ödeme baskısı altında olanlar başta olmak üzere, bu ülkelerin, ithalat ve sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bir süreçte, iç tasarruf oranını yükseltmeleri gereken düzeye yükseltmeleri de güçleşir. Nedeni, ithalat serbestliği yeni mal ve tüketim biçimlerini getirip tasarruf oranını düşürme eğilimini yaratırken, mali serbestleşmenin artırdığı istikrarsızlığın, faiz hadlerindeki yükselmenin yatırım eğilimini düşürmesidir; mali piyasalarda sermaye getirisini ya da getiri beklentisini üretken yatırımların üstüne çıkarmasıdır.

TABLO XI

**Yatırım, GSYİH ve İhracatın Ülke Grupları İtibariyle
Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)
1965-80 ve 1980-90**

Ülke Grupları	%					
	1965-80			1980-90		
	I	GSYİH	X	I	GSYİH	X
I) Düşük gelirliler	7.6	4.9	5.1	7.4	6.1	5.4
Çin ve Hindistan	7.0	4.9	4.1	10.1	7.6	9.8
Diğer	8.8	4.8	5.8	1.3	3.9	1.5
II) Orta gelirliler	8.6	6.3	3.9	-0.1	2.5	3.8
Alt-orta gelirliler	8.1	5.5	-	-0.4	2.6	7.2
Üst-orta gelirliler	9.0	7.0	3.9	0.2	2.4	1.9
(Güney Kore)	15.9	9.9	27.2	12.5	9.7	12.8
Ağır dış borçlu	9.9	6.3	-0.5	-1.8	1.7	3.4
III) Yüksek gelirliler	3.3	3.7	7.5	4.2	3.1	4.3

Not: I gayrisafi yatırımı, X ihracatı gösterir

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report 1992*

Tablo XI Güney Kore, Çin, Hindistan gibi Asyalı «dâhi»lerin ulaştığı yüksek ihracat artış hızının yüksek iç gayrisafi yatırım artış hızıyla

tamamlandığını gösteriyor. Bu ülkelerin istikrarsızlığa düşmeden yine ancak «dâhi iktisat çocukları»na özgü büyüme hızlarının gerisinde yatan temel öge ise, «gayrisafi iç tasarruf oranı»¹⁰, dünyada rastlanan en yüksek düzeylere yükseltmiş olmaları: 1980'li yılların sonunda bunların iç tasarruf oranları GSYİH'nin %33'ü veya daha fazlası. Buna karşılık, Arjantin, Meksika, Türkiye gibi yatırım, ihracat artışı yoluyla istikrar içinde büyüyemeyen GOÜ'de ise yurt içi tasarruf oranı, GSYİH'nin %20'sinin altında (*World Development Report*, 1981 ve 1992).

Tabii, yüksek iç tasarruf oranı istikrarlı büyümenin *gerekli şartı*, ama *yeterli şartı* değil. Yeterli olabilmesi için, sermaye veriminin yüksek olduğu alanlarda yatırılması gerekiyor. Asyalı dâhiler, yüksek teknoloji alanlarındaki yatırımlarla bunu da sağlıyorlar. Çevre'deki ülkeler arasında farklılığın bir diğer kaynağı, Asyalı dâhilerin dış baskılara direnip, kendi ekonomi politikalarını uygulamaları, dışardan bastırılan Yeni Dünya Düzeni politikalarına fazla iltifat etmemeleri. Bu alandaki direniş, hele SSCB'nin artık kalmadığı bir ortamda ABD'nin baskıda sınırı da kalmamışken, ne kadar daha sürdürülebilir bilinmez. «Super 301» diye anılan ve ABD ticaretinde «mütekabiliyet» ilkesinin korunmasını hedefleyen, korunmadığında tek taraflı ABD hükümetinin yaptırım yetkisini tanıyan yasa gündemdeyken, işin sürdürülebilirliğinin kolay olmadığı açık. Ancak aynı ölçüde açık olan, bu dâhi Asyalıların sermayenin kârlılığını imalat sanayisinde yüksek tuttıkları, yüksek-tasarruf-yatırım oranlarıyla da GSYİH artışında öne çıkabildikleri.

İlginç olan, yüksek gelirlî ülkelerin, yani Merkez'in de, ihracat gibi yatırım oranını, diğer ülke gruplarına oranla 1980-90 arası yüksek tutabilmesi. Yani Yeni Dünya Düzeni uygulandığı ilk on yılda Merkez'e yararlı olmuş, GSYİH yıllık artış oranını yüksek tutmasını sağlamış. Ancak 1989 sonrasında bu durum sürdürülemedi (bkz: İkinci Bölüm, Tablo II). Teknoloji devriminin büyüme açısından getirdiği olanaklara rağmen, Merkez 1990'dan itibaren durgunluğa girdi. Merkez büyürken dahi emek-i-kamesinin yarattığı işsizlik ise, durgunlukta artışını, özellikle Batı Avrupa'da hızla sürdürdü.

ii) Sermaye yoğunluğunu yükselten teknoloji devrimi sürerken, Çevre'deki ülkelerin çoğunun yatırımı artırma olanaklarının sınırlılığı, bu ülkeler için işçi verimini yükseltme olanaklarının da sınırlanması demek-

tir. Çünkü işçi verimi, nitelikleri veriyken sermaye/işçi oranındaki artışla yükselebilir. Daha önce 1980'li yıllarda (Asyalı dâhiler hariç) kişi başına gelir farklarının Merkez ile Çevre arasında giderek büyüdüğünü saptamıştık. Bunun nereden kaynaklandığı artık anlaşılabilir: Birinci ayağı, bu ülkelerin sabit sermaye yatırımlarını artırıp, yeni ve daha verimli yüksek teknolojili alanları geliştirememeleri; bunda, önceki bölümde incelenen (yüksek reel faizler, istikrarsızlık, aşırı değerlendirilmiş kurlarda ithalat rekabeti gibi) etkenlerin üretken yatırımlarda kârlılığı cazip olmaktan çıkarılmasının payı var. İkinci ayağıysa, Çevre'de yerli paraların Merkez paraları karşısında reel anlamda değer yitirmesi: Bunun bir ayağı ise verimlilik artışı farklarında yatıyor; hangi ülkede verim artışı daha hızlıysa, diğer şartlar veriyken, onun parasının diğerleri karşısında değer kazanması olağan. Dolayısıyla verim artışını Merkez hızlandırırken, Çevre'nin büyük kısmı bunu izleyemiyorsa, piyasa mekanizması birincilerin parasının reel anlamda değer kazanması, ikincilerinkinin değer kaybetmesiyle sonuçlanır. Ayrıca ithalat ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, Çevre paralarının konvertibiliteye geçmesi Merkez paralarına talebi artırdığı için, aynı yöndeki etki giderek güçleniyor. Aradaki gelir farkları giderek açılıyor.

Bu tablo Merkez'de sermayenin kâr haddini yükseltmek açısından uzun dönemde olumlu bir sonuç çıkarmaz. Nitekim, 1990'dan itibaren Merkez'de durgunluğun giderek yoğunlaşmasında bu tablonun rolü yadsınamaz. Üstelik Doğu Avrupa ve eski SSCB Cumhuriyetleri'nin perişan ekonomileri de buna eklenmişken...

IV- SONUÇ: TEKNOLOJİK DEĞİŞME VE KÜRESEL REFAH ARTIŞI BEKLENTİSİ

İnsanlık tarihine bakıldığında, evrimin başlıca kaynağının, tâ ateşin, tekerleğin bulunuşundan günümüzdeki gen tekniği ya da mikro-elektronığın uygulamaya geçişine kadar, teknolojinin ilerlemesi, insanın doğayı kendi amaçlarına uygun biçimde dizginlemesi olduğuna hiç kuşku yoktur. Teknolojik değişme dünyanın görünüşünü değiştirmiş, insanın yaşama biçimini şekillendirmiş, refahını artırmıştır; sermayenin kâr haddinin düşmesini önlediği gibi, yaratılan olanaklardan herkes, az ya da

çok, bir pay alabilmiştir. Dünyada çiçek hastalığı kalmadıysa, bundan petrol zengini Arap şeyhleri kadar Hindistan'daki paryalar da yararlanıyor, hiç kuşkusuz.

Çok geniş bir perspektif ve çok uzun bir zaman süresi içinde bu saptama yadsınamazsa da, teknolojik devrimleri hemen izleyen dönemlerde kazananların yanında kaybeden geniş kitlelerin ortaya çıktığı, toplumda büyük dönüşümler, sarsıntılar yaşandığı, dünya ekonomisinin harman edildiği görülüyor. Bunu anlamak için XVIII. yüzyılın sonunda İngiltere'de başlayan Birinci Sanayi Devrimi'nin sonuçlarına bakmak yeter: Artan hammadde ihtiyacını ucuz biçimde karşılamak, üretilen malları rakipsiz ortamda satabilmek, böylece sermayenin kâr haddini yükseltebilmek için sömürgeciliğin giderek güçlenmesi, Çevre halklarının ırgatlaştırılması, olayın küresel boyutu. Merkez'in kendi insanını da sefil işçi kitlelerine dönüştürmesi ise, olayın yerel boyutu; Charles Dickens, İngiltere'deki işçi sefaletini romanlaştırırken ya da Sismondi krizlerle sarsılan kapitalizmin yergisini kuramlaştırırken, aslında Sanayi Devrimi'nin yarattığı çalkantılan yansıtıyorlardı. Bütün Avrupa'yı sarsan 1830 ve 1848 ihtilalleri ise, Sanayi Devrimi'nin Marx'ın esin kaynağı olan toplumsal sarsıntı boyutunu bu tabloya ekliyor. Ya da XIX. yüzyılın ilk yarısından sonra buharlı gemilerin okyanus aşırı taşımacılığı kolaylaştırarak hızlandırıp ucuzlatmasıyla Avrupa'ya akan ucuz tarım ürünlerinin Avrupa'yı 1870'den itibaren Büyük Depresyon denen durgunluğa düşürmesi, bunun getirdiği sefalet ve çatışmalar yakın tarihten diğer bir örnek. Büyük devletler arasında silahlı çatışma da şiddetlenen rekabetin bir başka yan ürünü.

Bazılarına göre Üçüncü bazılarına göre Dördüncü Sanayi Devrimi denilen ve yaklaşık çeyrek yüzyıldır hem Merkez'i, hem Çevre'yi harman eden teknoloji devrimi ise, etkileri açısından yukardakilerden hiç farklı değil. Merkez'de işsizlik, durgunluk, sertleşen rekabet ve örtülü ticaret çatışmalarının getirdiği yeni düzenlemeler (GATT Uruguay Round, bölgeselleşme gibi) bunun bir ayağı; önümüzdeki yıllarda kriz atlatılamayıp çatışmaların sertleşme olasılığı hiç de az değil. Çevre ise, tıpkı Birinci Sanayi Devrimi'ni izleyen sömürgeleşme dönemi gibi, Merkez tarafından kendi amaçlarına uydurulmak üzere harman ediliyor, dış borçları trilyon doları çoktan aştıkça şekillendirilmesi daha sertleştirili-

yor; bu arada, dünya finans sisteminin kırılganlığı da artıyor. Önümüzdeki yıllarda bu sürecin aşılması hiç kolay gözüküyor; üstelik çok barışçı yolların sürdürülebilme olasılığı da düşük gibi.

Yeni Ekonomik Düzen, işte, bu süreçte Merkez'in kendi iç düzenlemesiyle Çevre'yi kendi çıkarına uygun biçimde şekillendirmesinin küresel yansıması; teknoloji devrimi uygulamaya başlamazdan önce ortaya çıkan sermayenin kâr haddindeki düşmeyi teknoloji devrimiyle aşmayı çalışırken yerel, küresel, toplumsal düzeyde ortaya çıkan sorunlar iç içe geçmekte. Hatta Berlin Duvarı'nın yıkılması, merkezi planlı komünizmin, Doğu Bloku'nun tarih sahnesinden silinmesi, ne ölçüde bu bunalımlı sürecin bir parçası, üzerinde düşünmeye değer: SSCB ve Doğu Avrupa 1970'li yılların başından itibaren elektronik alanındaki teknolojik devrimi Merkez'le atbaşı götürebilseydi, acaba, (*mevhum*) Yıldız Savaşları teknolojisi karşısında Gorbaçov pes edip, bu çöküşü başlatan sürecin yapımcısı olur muydu?

BEŞİNCİ BÖLÜM

Nüfus Artışı, Doğanın Tahribi ve Yeni Ekonomik Düzen

Nüfus artışı, temelde, Çevre ülkelerinin ve özellikle bunlar arasında görece az gelişmiş olanların sorunu. Buna bağlı olarak ortaya çıkan çevresel sorunlar ve doğa tahribi de, yine, Çevre ülkelerine özgü olaylar. Merkez, piyasaya devletin müdahale etmediği serbest piyasa ekonomisini küresel çapta yerleştirmek isterken, nüfus artışının düşürülmesi yolunda müdahaleyi kabul ettiği gibi, kendisi de her türlü yardımı yapmaya hazır; nedeni, biraz, doğa tahribinin önlenmesi, sefaletin azalması gibi Çevre'yi ilgilendiren etkenler olsa da, daha çok, artan nüfusun sonunda kendi topraklarında geçim kaynağı arayacak göç selleri yaratma tehlikesi. Doğu Bloku'ndaki yıkımın yarattığı dar kapsamlı göçlerin etkisini Batı Avrupa henüz atlatabilmiş değil. Kuzey Amerika ise, Orta ve Güney Amerika kadar, Asya kökenli göçlerle neredeyse etnik-kültürel yapısının değişmesi baskısı altında.

Doğanın tahribi ise çağdaş dünyada Merkez için bir numaralı sorunlar arasında yer alıyor. Tıpkı nüfus artışı gibi, tahribi önleyici politikaların uygulanması, devlet müdahalesinin onaylandığı bir diğer alanı oluşturuyor. Çevre'de, daha çok, yoğunlaşan nüfusu kaldıramayan, altyapısı eksik kent ve kırsal alanlarında ortaya çıkan doğa tahribi, kısmen de sanayileşmeyle ilgili. Merkez'de ise, doğa tahribi temelde yoğun sanayileşmeden kaynaklanıyor; nüfus artışı olmadığı için doğrudan bununla bağlantılı değil. Ama kişi başına kaynak tüketimi ve yaratılan atıkların yüksekliği burada rol oynuyor. New York eyaletinin atıkları-çöp-

leri değer açısından birçok Çevre ülkesinin yıllık gelirini aşıyor olmalı.

Ne nüfus artışı ne doğa tahribi, incelenen ekonomik kriz ve bunun ürünü Yeni Ekonomik Düzen'le doğrudan ilişkili olaylar. Ancak sonuçlar, birincilerin giderek çıkmaza girmesi gibi bir süreç yarattıkları için önemli; Yeni Ekonomik Düzen'in «büyük çelişki»lerinden biri de burada yatıyor.

I- NÜFUS ARTIŞI VE YENİ EKONOMİK DÜZEN: ÇELİŞKİLER YUMAĞI

Çevre'de hızlı nüfus artışıyla Yeni Ekonomik Düzen hiç bağdaşmıyor. Eğer son on beş yıldır (Uzak Doğu hariç) Çevre'de yaşanan büyümedeki duraklama atlatılamazsa, Yeni Ekonomik Düzen Merkez'in sermayesinin kâr haddini artırmaya dönük yöntemleriyle uygulamada kalırsa, nüfus artışı düşürülemez; buna bağlı doğa tahribi de önlenemez.

i) Nüfus artış hızının düşürülebilmesinde birkaç temel etken ro oynuyor. Bunlardan biri, sanayileşme yoluyla hızlanan kentleşme ve köylülükten işçiliğe doğru bir toplumsal sıçrama. Köydeki fakir kitlelerin ekme parası kazanmak için aktığı kentlerde oluşturdukları «marjinal» hizmet kesimleri (hamallık, evişleri, işportacılık gibi), köydeki yaşam biçiminin devamı olduğu ölçüde, bunu sağlamaya yetmiyor. İkinci öğe hem erkeklerin hem kadınların eğitim ve yaşam düzeylerinin yükselmesi, çocukların bir üretim aracı olmaktan çıkıp tüketim malı niteliğinin kazanması (G.M. Meier 1980, s.481-495).

Günümüzde nüfus artış hızlarının küresel dağılımına bakıldığında belirtilen etkenlerin doğrulandığı görülüyor: Giderek fakirleşen Sahara-altı Afrika'da, daha önce %2.5-3 kadar olan yıllık nüfus artış hızı 1980-90 arasında %3-3.5'e yükseldi. Buna karşı, Uzak Doğu'nun büyümlü sıçrama yapan, hızla eğitim ve sanayileşme düzeylerini yükseltebilen sanayileşme yoluyla kentleşen ülkelerinde, aynı dönemlerde bu hızla %2'den %1-1.5'e indi. Gerilemese de, 1980'li yıllardan itibaren duraklama geçiren, sanayileşme ivmesi tökezleyen GOÜ'de ise bu hız önemli değişme olmaksızın aynı düzeyini sürdürdü; yılda %2-2.5 arasında kaldı (World Development Report 1992).

Yeni Ekonomik Düzen yatırım artış hızlarını düşürüp, sanayileşme

hızını kestiği, marjinal hizmetlere kitlelerin köyden kopup yığılmasını hazırladığı ölçüde nüfus sorununu ağırlaştıran bir öge oluyor. Çünkü doğum hızları, bu gibi ortamlarda, ölüm hızları kadar çabuk düşürülemiyor; doğum hızları karmaşık bir toplumsal-ekonomik etkenler birleşimine bağlı olarak inebiliyor. Yeni Ekonomik Düzen'in amacı, eski düzenden farklı olarak, Çevre'nin kalkınması-gelişmesi-sanayileşmesi değil; serbest piyasa ekonomisi uygulayarak Merkez sermayesinin kârını artırması. Bu süreç ise, daha önce incelendiği gibi, Çevre'de sanayileşme değil, duraklama hatta birçok ülke için gerileme üretiyor.

ii) Nüfus artış hızının Çevre'de düşürülemediği, birçoğunda sefaletin geniş kitleler için arttığı ortamda, işgücü talebini giderek düşüren etkenler de, artan işsizlik üretmekte: Sermaye yoğun teknoloji devrimi, şiddetlenen rekabetin baskısı ve özelleştirmeye düşürülen çalışan işçi sayıları, rekabet baskısıyla emek-yoğun küçük sanayi-hizmet firmalarının piyasadan silinmesi ya da yenilerinin kurulmasının caydırılması, bunun başlıca nedenleri. Çevre ülkelerinde Yeni Ekonomik Düzen'den yararlanan, zenginleşen bir azınlık olsa da, çoğunluk için durum iyileşmiyor; bu ortamda ise, çocuklar üretim aracı olarak aile gelirine basit hizmetler yoluyla katkı yapıyor, cahil kadınlar da sürekli çocuk yapmayı aynı sefil ortamda sürdürüyor.

Tabii, nüfusun yılda %2-2.5 gibi bir hızla arttığı ortamdaki kısır döngü çok açık: Nüfus artış hızı kişi başına gelir artışını sınırladığı ölçüde bu hızın yüksek kalmasının başlıca kaynağı oluyor.

GATT Uruguay Round'dan çıkan ve önümüzdeki yıllardaki gelişmeyi belirleyecek koşulların ise bu açıdan sonuçları belirsiz: Ya Çevre'nin tarım ürünleri, Yeşil Devrim'den sonra biyo-teknoloji devrimiyle büsbütün rakipsiz olacak Merkez'in tarım ürünleriyle rekabet edemezse, köyler giderek köyleşen kentlerin marjinal kesimlerine işsizler olarak boşalırsa ne olur? Ya da emek-yoğun teknolojilerle kurulmuş olan sanayiler, yeni teknoloji devriminin sermaye-yoğun malları/süreçleriyle rekabet edemezse ne olur? Bu denli marjinalleşen insanlar, herhalde, doğum oranları değil de, ölüm oranlarının sınırlayacağı nüfus artış hızı düşüşüne tanık olabilirler. Nitekim, giderek yayılan AIDS, Afrika'da önümüzdeki yıllarda bu işlevi yerine getirecek gibi gözüküyor.

iii) Merkez'de durağan nüfus, Çevre'de hızla artmayı sürdüren nüfusla birarada, ciddi çelişkiler ortaya çıkarıyor önümüzdeki yıllar açı-

sından. 1990'da 5 küsur milyar olan dünya nüfusunun 3.1 milyarı düşük geliri, 1.1 milyarı orta geliri ülkelerde, sadece 816 milyonu yüksek geliri sanayileşmiş ülkelerde yaşıyordu; toplamda sonuncuların payı %16.3 kadardı. Oysa 1979'daki dağılım oranlarına göre sanayileşmiş ülkeler %20'yi oluşturmaktaydı. 2005 yılı için yapılan öngörülere göre, bu rakamlar, düşük geliri ülkelerde 2.1 milyarlık artışla 5.2 milyar, orta geliri ülkelerde 800 milyonluk artışla 1.9 milyar olacak; sadece 100 bir kişinin eklenmesi beklenen Merkez'in dünya nüfusedeki payı %12'ye inecek. Yani Merkez küresel çapta giderek azalan bir nüfus oranına sahip olabilecek.

Eğer Yeni Dünya Düzeni, Çevre'nin en fakir kesimleri dahil, sanayileşme, refah artışı ve buna bağlı değerler sisteminde çağdaşlaşma yaratmazsa, dünyanın görünümü antik-eski çağ uygarlıklarının küresel boyutta kopyası olacak: Bir yanda refah içinde yaşayan, yönetim-denetim gücünü elde tutan Merkez, bir yanda milyarlarca sefil, işsiz kitleleriyle Çevre. Ancak şu farkla ki, ulaşım-iletişim olanakları her yerde ne olup bittiğini çağdaş dünyada her tarafa yayabiliyor. Çevre kaynak kıtlıkları ve açlıkla kargaşaya düşüp, sık sık yerel, bölgesel savaşlara dönüşen ırkçı-dinci çatışmalarla boğuşurken, türlü salgın hastalıklar yaygınlaşırken, Merkez kendini böyle bir ortamdan acaba ne kadar soyutlayabilir? Başta Afrika, Çevre ülkelerinde nüfus artışı artı çevresel sorunlar-doğanın tahribinden kaynaklanan, yapay sınırlı devletlerin dağılmasına, bitip tükenmek bilmeyen silahlı çatışmalara kadar olumsuzluklar, gelecek için yapılan öngörülerin arasında bulunuyor (R. Kaplan 1994, s.27-41). Merkez ülkelerinin sınırlarını zoriyan göç dalgaları, yayılan salgın hastalıklar, uyuşturucular vb. acaba Merkez'e rahat soluk aldırır mı?

Yeni Dünya Düzeni, bu kargaşayı dışlayıp, Merkez'in sermayesine kâr haddini artırmayı tek amaç edindiğinde, acaba uzak görüşlü davranmış oluyor mu?

II- DOĞANIN TAHRİBİ VE YENİ EKONOMİK DÜZEN: MERKEZ'İN BİR KAÇIŞ NOKTASI (MI?)

Ekonomi kuramı bazı durumlarda rekabetçi piyasa ekonomisininin.

fiyatlar yoluyla firmaların birbirlerine ya da çevrelerine yarattıkları zararları ya da zararları yansıtamadığını kabul eder. Buna, devletin müdahale etmesi gerekli bir alan olarak bakar. Doğanın tahribi bu alana girer. Geçmişte SSCB'nin yarattığı söylenen küresel askeri tehdit, günümüzde Merkez tarafından doğanın tahribi olayına aktarılmıştır. Ozon deliğinin artırdığı kanser tehlikesinden, karbon gazlarının yarattığı küresel ısınma sonucu eriyen kutup buzullarının yüksettiği okyanus sularının karaları basmasına uzanan bir alan, bilim-kurgu söylemiyle bize sunulur. Tabii, bunların hepsinde bilimsel gerçek payı bulunabilir. Ne var ki, dünyadaki beş küsur milyar insanın en az dörtte üçünün günü gününe yaşadığı, uzak yarınları düşünemeyecek durumda olduğu, işsizliğin ve gelir kaybının her yerde en yakın tehdit olduğu 1990'lı yıllar dünyasında, abartılmış çevresel sorun-doğa tahribli edebiyatı herhalde çok etkili olmuyor. Ancak olayın bazı ekonomik boyutları var ki, ihmal etmek mümkün değil; çünkü önümüzdeki yıllarda Merkez içinde ya da Merkez'le Çevre arasında ciddi sorunlara yol açabilir.

i) Bir kere, dünya kaynaklarının dörtte üçünü dünya nüfusunun (1990'da) %16'sını oluşturan Merkez kullanıyor; dolayısıyla kirlenmenin başlıca kaynağı da kendisi oluyor. Eski Doğu Bloku alanı da bu kirlenmede ön planda. Örneğin, fosil yakıtlardan kaynaklanan karbon gazlarının %24'ü ABD'den, %15'i Batı Avrupa'dan, yani %40'ı Merkez'in iki ayağından ürerken, önemli bir doğa tahribini yaşadığı söylenen Çin Halk Cumhuriyeti'nde bu oran sadece %15 (dünya nüfusunun %20'si); gerisi eski Doğu Bloku'na ait (W.U. Chandler 1990, s. 18-25).

Yani doğa tahribinin önlenmesinde Merkez'e ve eski Doğu Bloku'na herkesten fazla sorumluluk düşüyor. Ne var ki, Merkez burada sorumluluğu Çevre'ye yükleme amacıyla gözükmüyor. Doğa tahribini önlemeyen ülkeler için yaptırımlar gündemdedir. Hatta doğa tahribini önlemek için Çevre ülkelerinin sanayileşmeyi yavaşlatmasını bile önerebiliyor. Bu önerilere karşı (o yıllarda Dünya Bankası Başkanı olan) B.B. Conable şöyle diyor:

«Gelişmekte olan ülkelere sanayileşmiş ülkelerin çevreye zararlı politikalarını tekrarlamamaları öneriliyor... Fakat birlikte kabul edilebilir alması getirilmezse, bu öneri, gelişmekte olan ülkelerin çevre koruması adına duraklaması demektir. (Oy-

sa) dünyanın zengin ülkeleri, kendi sanayiye dayalı servetleri için çevreyi yağmalamayı sürdürülecektir. Bu, kabul edilemez.»

(B.B. Conable, «Development and the Environment: A Global Balance», *Finance and Development*, Aralık 1989, s. 2-4).

Doğanın tahribinin ilerki yıllarda tarım ve sağlık açısından yaratacağı sorunları, tabii, kimse yadsıyamaz. Ancak olayın bir de maliyet ve rekabet eşitliğiyle ilgili yönü var ki, o da yadsınamaz. Doğanın tahribini önleme, tahribi yapan firmaya çoğu zaman önemli boyutta maliyet artışı getiriyor. Eğer Merkez ülkeleri bu amaçla firmalarına yaptırım getirip maliyetlerini yükseltiyorken, diğerleri aynı ölçüde sorumlu davranmıyorsa, bu kez, birinciler rekabet gücü kaybederken ikinciler rekabet üstünlüğü sağlamış oluyor. Soruna bu denli önem verilmesinin bir kaynağı bu.

İkincisi, aynı gerekçeyle çok rahat, dış ticaret koruması yaratılabiliyor. Almanya'nın uygulamaya koyduğu «Yeşil Nokta» politikası buna iyi bir örnek; ihracatçıya ambalaj maddesini toplayıp geri götürme, tekrar işleyip kullanıma sokma gibi bir sorumluluk yüklenince maliyet o denli artabiliyor ki, ihracattan vazgeçebiliyor. Bu durumda çevrecilik hareketi, tarife-dışı-engellerden birine dönüşüyor. Yani zengin ülkelerin kendilerine yapılan ihracatı sınırlama için getirdikleri yeni tip bir engel sözkonusu olabiliyor. Merkez'deki durgunluğu aşmak için ithalatı kısıp ihracatı artırmak gerektiğine göre, bu uygulama amaç için uygun bir araç olmakta, tıpkı «insan hakları» gerekçesi gibi.

Bir diğer olgu ÇUŞ'in maliyet-kâr hesaplarını küresel çapta yapmalarıyla ortaya çıkıyor: Eğer kendi ülkelerinde çevresel kirlenmeyi önlemek için harcama gerekirken, bu konuda titiz davranmayan Çevre ülkelerinden birinde bu koşul olmadığından maliyetin düşmesini sağlıyorsa, o faaliyet bu ülkeye taşınmakta. Başta kimya sanayiye, bu nedenle Çevre ülkelerine taşınıncaya, bu kez, sözkonusu ülkeler son yıllarda bir ikilemele karşı karşıya kaldılar: Doğa tahribine boş verirlerse, yeni sanayiler kavuşacaklar; vermezlerse, bundan yoksun kalacaklar. Geçmişte emek-yoğun mallarda olduğu gibi, Çevre ülkelerinden önemli çapta kimya sanayiye ihracatı önümüzdeki yıllarda ortaya çıkarsa, hiç şaşmamak gerek. Ancak bu kez, doğa tahribi olayına karşı önlemlerin maliyetini kim ödeyecek, belli değil. Buna, Merkez'deki zararlı atıkların gemi

lerle, TIR'larla yakın GOÜ'e (Polonya, Türkiye, Meksika gibi) taşınıp denizlere, karalara farketmeden atılması olgusunu eklemek gerek. Merkez hükümetleri bunun karşısında suskun kalıyor.

Doğa tahribi-çevrenin kirlenmesi olayları Merkez'in kendi içinde de maliyet, rekabet sorunlarını gündeme getirmekte, yeni sürüşme noktaları ortaya çıkarmakta. Ülke aşırı giden nehirlerin (örneğin Tuna ya da Ren nehri gibi) kirlenmesini kim, nasıl önleyecek? Ya da çok sayıda ülkenin kıyısı olan denizlerin (örneğin Karadeniz ve Akdeniz) temizlenmesinde sorumluluk kimde olacak? Ya da nükleer sızıntıların yarattığı radyoaktif bulutlar uzak-yakın ülkelere dağıldığında (Çernobil nükleer santrali olayında olduğu gibi) bunun yarattığı her türlü kaybın maliyeti kimin üstünde kalacak? Bu birkaç örnek dahi maliyeti artırıcı nitelikte sorunların da hızla küreselleşmekte olduğunu göstermekte; yoksa sadece Merkez'in markaları, düşünce ve tüketim kalıpları ya da sermayesinin değil.

Bazı düşünürlere göre, önümüzdeki yıllarda, hızlı nüfus artışıyla birlikte doğa tahribi olgusu, özellikle Çevre ülkelerinde, etnik-dinsel merkezli çatışmalara eklenerek çatışma nedenlerini artırabilecek. Dünya boyutundaki savaşlar yerini işsizlik, açlık, sefalet yoğunlaştıkça yaygın yerel silahlı çatışmalara bırakacak (R. Kaplan 1994, s. 27-41). Ancak bu düşünürlere Yeni Ekonomik Düzen'in «ben-merkezci» şekillendirmelerinin bu sonuçtaki payını hiç sorgulamıyor.

ii) Rekabet şiddetlendikçe, özellikle ithalat ve sermaye hareketlerindeki serbestleşme rekabeti iç piyasaya taşıdııkça, firmalar bu sürece ya uyacak ya tasfiye olacaklar. Uymanın bir yolu yeni sabit sermaye yatırımları ve teknolojik değişimle birim maliyeti düşürmek, bir diğeri işçi ücreti ve/veya yan ödemeler-sosyal yükleri indirmektir. Nitekim, Merkez bunların tümünü gerçekleştirecek esnekliğe sahiptir. Planlarını küresel düzeyde yapabilen Merkez firmaları, ayrıca sınır aşırı olanakları da bu amaçla kullanabiliyor. Hükümetlerin getirdiği doğa tahribini önleme-çevreyi koruma kurallarına, uzun vadeli firma planları çerçevesinde, hiç olmazsa bir ölçüde uyum sağlayabiliyor.

Çevre ülkelerinde ise durum çok farklı: 1980'li yıllardan sonra şiddetlenen rekabet karşısında yeni yatırım yapma gücünün (reel faizlerdeki artış, artan istikrarsızlık nedeniyle rizikoların büyümesi vb. gibi nedenlerle) sınırlanması, mali piyasa oyunlarının yüksek kâr beklentilerine

eklenince, firmalar için maliyeti düşürme baskısı diğer alanlarda aranır oldu. Doğadan varolanı alıp yarını düşünmeme bunun başında geliyor. Özellikle küçük ve orta boy firmalarda bu çok yaygın. Uzak Doğu-Güneydoğu Asya'nın «dâhi iktisat çocukları» için verilen bilgilere göre, bunlarda doğa tahribi çok yoğundur; yüksek verim-yüksek büyüme hızı, bir anlamda, ekonominin doğal sermaye stokunun tüketilmesiyle eşanlıdır. Bu bölgenin dışında kalan görece daha fakir, nüfus yoğunluğu yüksek olduğu gibi nüfus artışı da hızlı olan Çevre ülkelerinde ise, doğanın yıkımı, tamir edilemez noktalara dahi ulaşıyor. Hindistan bunun en tipik örneği; Türkiye'deki «erozyon» olgusu bir diğeri. Ancak rekabet şiddetlendikçe, teknolojik değişme için yatırım yapamayan, geçimlik düzeydeki reel ücretleri düşürme olanağı kısıtlı Çevre firmalarının daha sorumlu davranmalarının kolay olmadığı da açık. Oysa yakın gelecekte çoraklaşma ve yaygın sağlık sorunlarının ortaya çıkması, öngörülere göre, işten bile değil. Bu öngörülere karşı, herhalde Çevre insanları, İstanbul'un Haliç'indeki istavrit balıklarından esinleniyor olmalı: Onca kirliliğe rağmen balıklar yaşadığı gibi onları tutup yiyenler de yaşıyor. Anlaşılan çevresel sorunlara doğal bir uyum oluyor.

ALTINCI BÖLÜM

Geleceğe Dönük Senaryolar: 2010 Yılına Kadar Neler Olabilir?

İnsanlık tarihinde en öngörülmedik olayların birbirini izlediği, sürekli olacağı varsayılan birçok olgunun sessizce ya da biraz gürültüyle tarihe karıştığı, inanılmaz çelişkilerin yaşandığı, güç dengelerinde beklenmedik kaymaların ortaya çıktığı, en yerleşik düzenlerin bile kısa sürede allak bullak olabildiği bir çeyrek yüzyıl oldu 1970-94 dönemi. Olayların bu başdöndürücü ivmesi gelecek için öngörü yapma olanaklarını çok sınırlıyor. Buna karşılık, (Astroloji'ye bulaşmamış) «Fütüroloji», yani geleceği öngörme bilimi çok gözde, çok moda. Nedeni açık: Bireyler, toplumlar, firmalar, gelecekteki olaylar konusunda bir öngörüye sahip olmadan bugünkü işlerini düzenleyemiyorlar. Hele serbest piyasa ekonomisinin fiyat sistemi, gelecekte ne olabileceğini yansıtmak açısından son derece yetersiz, üstelik yanlış göstergeler de verebiliyor. O zaman iş, varsayımsal modeller üretip, bunlar üzerinde fikir yürütmeyi, olasılıkları hesaplamayı gündeme getiriyor.

Dünya ekonomisinin son çeyrek yüzyıllık serüvenini incelemekten bir amaç, tabii, bugünü daha iyi anlayabilmek. Türkiye'nin 1980'den bu yana uyguladığı «reform»ların nereden kaynaklandığını, dolayısıyla bunlardan neler beklenebileceğini gerçekçi bir çerçeve içine yerleştirebilmek. Diğer amaç ise, Yeni Ekonomik Düzen'in gelecekte ne olacağı, nasıl evrileceği, bu yeni evrimin neler getirebileceği için tahminler yapabilmek. Bu tahminler, bizi, «yarına hazırlanmak için bugünden ne yapabiliriz?» sorusuna cevap üretmeye götürecektir; yoksa amaç, soyut

düzeyde fütüroloji yapmak değil. Türkiye 1980-90 arasında küreselleşme edebiyatının gerisindeki gerçekleri yeterince değerlendiremediği içindir ki, «gözü çok kara» olarak politikaları uygulamaya soktu. Bilgi çağında, basit bilgileri bile yetkinlikle değerlendiremedi. Önümüzdeki yakın gelecekte aynı davranışı tekrarlamamak için, neler olabileceği konusunda bugünden fikir üretmekte yarar var. Tabii, bu fikirler tümüyle tartışmaya açık olacak.

I- 2010 YILINA KADAR YENİ EKONOMİK DÜZEN NASIL DEĞİŞEBİLİR?

Yeni Ekonomik Düzen'in önümüzdeki 15 yıllık sürede nasıl evrileceği, Merkez'in 1990 başından beri içinde bulunduğu durgunluğu atlatıp atlatamayacağına, durgunluk-gelişme süreçlerinin bölgesel dağılımına, her birinin zaman olarak uzunluğuna ve güçlülüğüne bağlıdır; Merkez'in kendi içindeki ve Merkez'le Çevre arasındaki ilişkilerin niteliği, bundan, önemli boyutlarda etkileniyor. Bu da Dünya Düzeni'nin alacağı biçimi belirliyor.

1) Durgunluğun Aşılma Olasılığı

i) Merkez 1980 başından itibaren adım adım Çevre pazarlarını (Uzak Doğu-Güneydoğu Asya hariç) kendi mallarına, sermayesine ve teknolojisine açtı. Kâr transferleri, dış borç faizleri, teknoloji-marka gelirleri, sermaye kazançları yoluyla kendisine kaynak aktardığı gibi, ayrıca teknoloji değişimi ve özelleştirme yoluyla Çevre'nin rekabette üstünlük edinebildiği alanları da iyice sınırladı. Çevre paralarının, hiç olmazsa çoğunun, konvertibiliteyle birlikte reel değer kayıplarına uğraması, dış ticaret hadleri yoluyla da kaynak aktarma olanakları yarattı. Ancak bu sürecin içine çekilen Çevre ülkeleri o denli kaynak kanamasına uğradı ki, bu kez büyümeleri çok yavaşladı. Yani süreç, bindiği dalı kesme gibi bir sonuç yarattı. Gelecek yıllarda bu ülkeleri daha fazla kanamaya tabi tutma olanağı herhalde yok.

Yine de, bu sürecin içine çekilmemiş bazı geniş alanlar hâlâ bulunuyor. Bunlardan biri eski SSCB Cumhuriyetleri; birçoğunda zengin hammadde kaynakları (başta petrol) bulunmakta. Sorun, burada, kendi-

ni bu cumhuriyetlerin patronu sayan Rusya Federasyonu'yla, hem Rusya hem diğer cumhuriyetler konusunda, bir çözüm bulabilmekte. Rusya ise, Merkez'in ağına girmemek ve eski egemenlik alanını kendi ağı içinde tutabilmek için direniyor. Bu direnç kırılırsa, aynı zamanda buradaki siyasal çalkantılar durulur, rizikolar sermaye için azalır, Merkez sermayesine kâr haddini artırmak için yeni bir alan açılmış olacak. Eğer bu koşullann hiçbiri yerine gelmezse, bu olanak kullanılamayacak.

İkinci geniş alan Çin. Halen ABD, Çin'in her alanda açılması için çok büyük baskı uyguluyor. İthalatı kısma tehdidinden insan haklarına kadar elindeki bütün araçları bu amaçla kullanıyor. Ancak Japonya, Çin'i istikrarsızlığa, dağılmaya götürebilecek baskılardan rahatsız. Nedeni, Çin'in boyutları dolayısıyla oradaki istikrarsızlığın bölgedeki bütün dengeleri altüst edebilme olasılığı. Eğer ABD, Avrupa'yı arkasına alıp Doğu Bloku'nu parçalamaya yaptığı katkıları Çin'e de yapmaya kalkarsa, Uzak Doğu'da kendisine destek verecek güçlü ortak bulamayacak gibi gözüküyor. Tek başına bu işi göze alırsa, ortaya çıkacak kargaşanın ne getireceği ise belirsiz. Durum, SSCB sonrası karşılaşılan çoraklığa dönüşebilir. ABD'deki stratejistler ne düşünüyor, tasarlıyor bilinmez, tabii. Ancak APEC çerçevesinde barışçı yollardan bu pazara girmek daha akılcı bir çözüm gibi gözüküyor. Sanıyoruz ki, ABD bu ikinci yolu seçer. Durumu düzelen Latin Amerika ülkelerini de NAFTA'ya katarak, ABD durgunluğu aşabilir. Bu durumda, dünyanın ekonomi merkezi Atlantik'ten Pasifik'e kaymış olacaktır.

Oysa Avrupa'nın yeni alanlara açılabilme olanakları daha sınırlıdır. En yakın alan eski SSCB, yeni BDT Cumhuriyetleri'dir. Tabii, Çin açılırsa, (ABD ve Japonya ölçüsünde olmasa da) o pazardan da yararlanacaktır. Büyük bir olasılıkla, ABD, Batı Avrupa ve Japonya bu iki büyük pazarı paylaşmak için kıyasıya bir mücadeleye girecektir. Merkez'in büyük güçleri arasındaki mücadelede, rekabette üstün gelen, pazarlardaki olanakları ele geçirecektir. Rekabette geri kalanınsa, kendi içine kapanıp, korumacılığa geçme olasılığı vardır. Şimdilik, bu olasılığın en yüksek olduğu bölge Batı Avrupa'dır.

Eğer bu yeni pazarlar açılmaz. işsizlik ve durgunluk sürerse, bölgesel blokların her birinin korumacılığa geçip, ticarî savaşın şiddetlenmesi olasıdır. Bu olasılık %40, pazarların açılması olasılığı %50, bu süreçlerin siyasal çatışmalara götürme olasılığı ise %10 gibi gözüküyor.

ii) Merkez'in durgunluktan çıkmak için kullanabileceği diğer bir kaynak yeni teknolojik buluşlar. Biyo-teknoloji tarım, doğal çevrenin korunması, tıp, gıda sanayiye, yeni hammaddelerin devreye sokulması gibi alanlarda, önümüzdeki yıllarda köklü değişimler getirebilecek gibi gözüküyor. Bu alanda, elektronik devriminde biraz geri kalmış olsa da Avrupa (başta Almanya) iddialı. Biyo-teknolojinin, mikro-elektronik temelli otomasyondan farklı olarak, teknolojik işsizlik yaratıcı bir etkisi de yok. Bu devrim, yeni mallar, yeni girdiler, yeni üretim süreçleri yaratarak Merkez'in ilgili alanlardaki üstünlüğünü pekiştirecek. Bu da durgunluğu aşmasına katkı yapabilecek.

Ancak burada Çevre için ciddi tehlikeler var: Bir kere, ABD öncülüğünde dünyaya yayılmaya çalışılan Yeşil Devrim'den farklı olarak, (C.E. Pray 1982) biyo-teknoloji özel firmaların elinde ve patentlenmiş, (G. Ruivenkamp 1986, s.94). Yani teknolojinin yayılması kısıta tabi. Merkez, başta Kuzey Amerika, bu alandaki devrimle Çevre'nin geleneksel tarımını, hammaddelerini devre dışı bırakırsa, bu kez Çevre'deki fakirleşmenin boyutlarının büyüklüğü hem Merkez hem Çevre için çok ciddi olacak, pazarın yıkımı sözkonusu olabilecek. Aksine, yeni teknolojinin Çevre'ye yayılmasıyla, burada olanaklar genişlerse, her iki taraf da bundan yararlanabilecek. Tahmin edilebilir ki, nasıl mikro-elektronikte bir dizi GOÜ bu devrimi yakalayarak üst gelir dilimlerine sıçrama yaptıysa, burada da, bunu yakalayabilenler sıçramayı yapabilecek; yakalayamayanlar ise devre dışı kalacak. Merkez bu sıçramayı yapanlarla ilişkileri yoğunlaştırırken diğerleri fakirleşmekle kalmayacak, midesinden Merkez'e bağımlılığı artacak; işsizlik, çatışma günlük yaşamın bir parçası haline gelecek. Bu olasılık Sahara-altı Afrika, hatta Kuzey Afrika ülkeleri, Güney Asya'nın, hatta eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin bazıları için çok yüksek (%80 gibi).

Önümüzdeki yıllarda, bu bakımdan, Çevre'nin bir bölümü biyo-teknolojideki sıçramayla kendini kurtarıırken, diğerleri giderek daha fakirleşmeye aday gibi gözüküyor. Fakirleşenlerden kitlesel göçlerin yaratabileceği Çevre-Merkez sürtüşmeleri, yayılan salgın hastalıklar ve çatışmaların nerelere varabileceğini ise düşünmek bile güç.

iii) Merkez kendi içindeki düzenlemelerle de durgunluğu aşmaya çalışıyor. Reel ücretlerin artmaması, birçok ülkede düşürülmesi, sosyal nitelikli yan ödemelerin giderek daraltılması ya da refah devletinin çözül-

mesi, sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi giderek yayılmakta.

Yeni pazarlar açılır, biyo-teknolojinin ve diğer yeni teknolojilerin olanakları kullanılır ve kendi iç düzenlemeleri sürdürülebilirse, 1990'lı yılların ikinci yarısında, Merkez tekrar büyüme sürecine girer ve dünyanın büyüme motoru olma işlevini yerine getirir. Yılda %2.5-3 gibi bir büyüme hızı, incelenen etkenler sayesinde artacak sermaye kârlılığıyla ulaşılamaz bir hız değildir, ama uzun soluklu olamaz.

Önümüzdeki yıllarda ekonomik konjonktürün giderek daha kısa refah artışı, daha uzun durgunluk dönemleriyle tanımlanma olasılığı %50'nin çok üstündedir. Başlıca nedeni, Merkez'de nüfus artışının durmuş, hatta bazılarında geriye gidiyor olmasıdır; ayrıca genç nüfusun giderek azalması, yaşlıların nüfus payının büyümesidir. Dünya Bankası'nın öngörülerine göre, 2025 yılına gelindiğinde yüksek geliri ülkelerde 64 yaşına kadar olan nüfusun payı %77.5'e düşerken, 65 ve artı yaşlıların payı %22.5'e çıkmış olacaktır. Batı Avrupa ve Japonya'da yaşlıların oranı biraz daha yüksek, ABD ve diğer yeni yerleşim ülkelerinde daha düşüktür; bu sonuncular, nüfus dinamiğini biraz daha iyi koruyabileceklerdir.

Buna, teknolojik değişimin niteliği de eklenmelidir: Sermayenin kâr haddini yükseltebilmek için giderek sermaye yoğunluğunu artıran teknolojiler gereklidir. Bu da büyüme dinamiği zayıflamış ekonomilerde artan işsizlik demektir; ayrıca sermaye yoğunluğunun yüksekliği dolayısıyla firmaların artan sabit maliyeti ekonomilerin esnekliğini giderek azaltacaktır. İşçilere yol vermenin üretimi kısım maliyetleri düşürerek durgunluktan çıkmaya yaptığı katkı, otomasyon teknolojisi uygulayan firmalarda artık neredeyse bulunmuyor. Nihayet, Çevre'de büyük bir sıçramayla kişi başına gelir artışı yaygın biçimde gerçekleşmedikçe, yeni pazarlar da eski SSCB ve Çin ile birlikte tükenmiş olacak. Merkez'in uzun durgunluk dönemleri, kendi içindeki sürtüşmeleri ve Merkez-Çevre arasındaki sürtüşmeleri kaçınılmaz olarak artıracak. Barışçıl ve gelişen bir dünya olasılığı sadece %15-20 gibi çok düşük değerde ancak.

2) Konjonktürel Değişim ve Yeni Düzen

2010 yılına kadar geçecek sürenin Merkez'de en az yarı yarıya refah-durgunluk arasında paylaşılma olasılığı %70'in altında değil. On

beş yıllık tüm dönemde refah artışına tanık olunma olasılığı ise herhalde %5'in çok üstünde değil.

Eğer bu öngörü gerçeğe yakınsa, Merkez, giderek kendi içinde daha fazla sürtüşmeye tanık olacak, Çevre'ye Yeni Ekonomik Düzeni en sert biçimde uygulamayı sürdürecektir. Eski düzendeki hoşgörü, bu ülkelerin kalkınmasına katkı yapma gibi uygulamalar öyleyse beklenemez. Ancak burada çok ciddi sürtüşmeler de olabilir: 1990 yılı itibariyle bütün GOÜ toplamının GSYİH'sı 3.3 trilyon dolar, dış borçlarının toplamı yaklaşık 1.5 trilyon dolardı. Bunun 1 trilyon doları büyümenin durakladığı 1980'li yılların serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme döneminde birikmiş bulunuyor. Özelleştirme ve Merkez sermayesine KİT'leri satma yoluyla bu borçlarda çok önemli indirim sağlama olasılığı yok gibi. İhracat artışı yoluyla ödemek ise neredeyse olanaksız: Bir kere, Merkez, kendisi karşısında ihracat fazlası veren ülkelere baskı yoluyla bunu ortadan kaldırmaya çalışıyor. En yakın örnek ABD-Çin dış ticareti. 1990'lı yıllarda bu iki ülke arasındaki siyasal-ekonomik gerilimin kaynağı temelde bu ihracat fazlası. İkincisi, kendi sermayesinin önemli bir plasman alanı, iyi faiz getiren bu dış borçlar. Ayrıca Çevre'nin ithalat fazlasına kendi sanayiyini verimli ve gelişiyor halde tutabilmek için de görelî ihtiyacı var.

Eğer bu çözümlene gerçeğe yakınsa, bu, dış borç birikimi önümüzdeki yıllarda da giderek artacak demektir. O zaman Merkez bu borçlara karşılık yeni teminat isteyecektir. Bu teminat sahip olunan doğal kaynaklar, tesisler, bankalar dışında ne olabilir? Bu açık bir sorudur. Belki müzelerdeki tarihi eserler, belki turizme elverişli alanlar burada adaydır. Ama ne olursa olsun, önümüzdeki 10-15 yıl sonunda Merkez-Çevre ilişkilerinde bu noktada ciddi sürtüşmeler olma olasılığı, herhalde %60-70'in altında değildir. Hele bölgeselleşen Merkez'in her bir ayağı bir de korumacılığı yoğunlaştırırorsa, ticari savaş, Merkez-Çevre ilişkilerini de tanımlayabilir.

II- ÇEVRE ÜLKELERİ İÇİN OLASI SENARYOLAR

İ) Merkez'in bölgesel blokları kapsamına alınan GOÜ görelî şanslı olabilecek gibi gözüküyor: Bir kere, bunlar blok dayanışmasıyla destek-

lenecek; ikincisi, blokun karşı bloklara aldığı koruyucu önlemlerden yararlanabilecek; nihayet kendi malları, hizmetleri, sermayesi için hazır pazarlara sahip olabilecek. Ayrıca blokun kendi içinde yaratabileceği teknolojik değişme, dışa karşı pazar hakimiyeti her bir üyenin tek başına yaratabileceğinden daha güçlü olacağı, blok, kartel gibi davranmanın yararlarını sağlayacağı için, büyüme hızının da daha yüksek olması beklenir; tabii, her üye, bunlardan yararlanabilme koşullarını kendi içinde yaratabileceği ölçüde olur bu ancak. Bu açıdan, NAFTA'da Meksika, AB'da Portekiz ve Yunanistan'dan sonra Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan, Japonya etrafındaki dinamik Uzak Doğu-Güneydoğu Asya ülkelerinin diğerlerinden daha şanslı olduğu düşünülebilir her açıdan. Tabii, bu şans, blokun kendi içinde büyüme yaratma gücüyle doğru orantılıdır. Blokun devleri durgunluğa düşerse, durgunluk kolayca bu ülkelere de yayılır. Birinci ve üçüncü bloktakiler daha şanslı olabilecek gibi gözüküyor.

Çin ve Hindistan gibi GOÜ ise kıtasal boyutlardadır. 1990'lı yıllarda her ikisi de hızla büyüyor, yeni teknolojilere dönük sanayilerle dünya pazarına çıkıyor. Bu ülkeler etnik-dinsel çatışmalarla ya da Merkez'in müdahaleleriyle dağılmaya girmezse, 2000'li yılların başında dünya sahnesinin önemli «aktör»leri, hesaba katılması gereken güçleri olabilecekler. Bu şansları %60-70 oranında.

Blokların dışında kalan GOÜ'den Afrika kıtasındakiler giderek parçalanacak. Bunların hiçbir şansı yok gibi, ne siyasal, ne ekonomik, ne toplumsal koşullar buna elverişli. Burası etnik, dinsel, aşiret temelli savaşlarla tükenmeyi sürdürecektir; buna salgın hastalıklar da eklenecek.

Eski SSCB, yeni BDT Cumhuriyetleri'ne gelince: Bu alanın Rusya Federasyonu'nun güdümünde kalması, Rusya'nın da bir diktatörlüğe dönüşmesi yüksek bir olasılık (%60-70) gibi gözüküyor. Çünkü Rusya'nın kendisinin «Çevreleşmek»ten kurtulması buna bağlı. Daha küçük bir olasılık ise, BDT'nin tam dağılıp, kargaşaya düşmesi ve üyelerin Merkez'in yeni «Çevre»sini oluşturması.

Türkiye'nin «arsası»nın bulunduğu ve arsasına yakın komşu alanlara gelince: Orta Doğu'daki Arap ülkelerinin geleceği karanlık gözüküyor. Petrole dayalı zenginlik ya da geçimlik gelir, artık umut vaat etmiyor. Çalışıp üretmeye ise hiç alışık değiller. Ayrıca dış müdahale olasılığı

ğı (Libya, İnan, Irak gibi ölkelere) hiç az değil. Buralarda aşırı hızlı nüfus artışının getirdiğı kaynak kıtlıklarına bağı çatışma olasılıkları da yüksek gözüküyor. Bunun yanısıra, bugün güçlükle (Mısır, Ürdün gibi ölkelerdeki) bastırılabilen şeriatçı akımların giderek güç kazanması olasılığı yüksek (%60-70 gibi). Medyumların küresinde ne görülüyor bilemeyiz, ama varolan veriler bu bölge için aydınlık senaryolar yazmıyor.

Romanya, Bulgaristan, Makedonya gibi Balkan ölkeleri ise, daha kolay düzen kurabilecek ve işbirliği yapılabilecek bir alan olmaya aday görünümünde; şu kadar ki, Bosna'laşma felaketine düşmesinler. İyi eğitilmiş nüfus, iyi bir altyapı, Avrupalı olma iradesi, girişimcilik geleneğine sahip olma gibi vasıflarla, bu ölkeler, Türkiye'nin gelecekte yakın işbirliği yapacağı bir bölge olacak gibi gözüküyor.

Genel görünümdeyse, yerkürede gelir farklılaşmasının giderek büyüdüğü, buna karşılık akılcı davranıp (Yeni Ekonomik Düzen'e rağmen) işlerini halkının desteğı, becerikli yöneticileri sayesinde iyi yürütebilenler, hele bir de Merkez'in bloklarında destek görüyorsa, sıçrama yapabilecek. Dünyadaki güçlü aktörlerin sayısı artmış olacak. Buna rağmen ABD, NAFTA'yı güçlendirerek, APEC çerçevesinde dinamik ölkelerle işbirliği yaparak bir numaralı ölk konumunu yitirmeyecek büyük bir olasılıkla.

ii) Kültür alanında Çevre'nin giderek Merkez sermayesi ve teknolojinin etkenlik alanına artan ölçüde girmesi çok yüksek bir olasılık. Bunun yeni bir nedeni ABD'de geliştirilen haberleşme teknolojisinin gelecekte getirebileceğı artan etkenlik. «Haberleşme otoyolları» (Information super highways) diye tanımlanan bu yenilik bilişim, televizyon, telefon şebekeleri arasındaki bütünleşmeye dayanıyor. Sistem, dolayısıyla bilgisayar ağıyla bağlanmış kurumları (bankalar, borsalar, üniversiteler gibi) televizyon, telefon sistemleriyle de bütünleştirerek tam bir haberleşme ağı yaratacak. (Bizim PTT'nin T'si gibi) her yerde telefon sisteminin özelleştirilmesi baskısı, işte, ABD'de geliştirilen bu yeni teknolojiye alan açabilmek için. Kültür ya da kültürsüzlük ürünleri disketlere kaydedilmiş ses ve görüntülerle her ölkede etken olabilecek.

Merkez içinde ABD'nin kültür egemenliğine direnme, şimdiden Batı Avrupa olsun, Japonya olsun bundan kurtulmak için gerekli önlemleri almaya götürüyor. Nasıl ABD kökenli pembe dizilerin ya da vur-kır

filmlerinin egemenliğinden kurtulma savaşı veriyorlarsa, bu alanda da bilinçle savaşıma girişiyorlar. Ancak Çevre'nin yatırımsızlıktan kıvranan, özelleştirme baskısı altında günlük yaşamını kurtarmak için dünya devletlerine altyapı kurumlarını satan ülkelerinde, bu endişenin önceliği olamıyor. Bu bakımdan, önümüzdeki yıllarda Merkez'in Çevre üzerindeki kültür egemenliğinin artması kaçınılmazlaşıyor.

Haberalma otoyolları sistemi, kuşkusuz, her alanda bilgilenme olanaklarını çok genişletecek. Ama aynı zamanda, bilgi kaynaklarına ve bunun iletimindeki teknolojiye egemen olanlara kültür alanındaki egemenliği güçlendirme olanağı da verecek.

Biyo-teknolojinin canlılar dünyasında yaratabileceği değişiklikler buna ilişkin bir «ahlakçılık»ın doğmasına yol açtı. (Bio-ethos). Haberalma otoyolları da böyle bir yeni ahlakçılığı doğurursa buna şaşmamalı, çünkü bunu gerektirecek izlenimi veriyor.

III- YENİ EKONOMİK DÜZEN'İN ÇELİŞKİLERİ, TEPKİLER VE İDEOLOJİLER

Yeni Ekonomik Düzen, yerleştiği toplumlarda veya toplumlar arasında ya da paradigmasıyla yaşanan olgular arasında ciddi çelişkiler yaratmakta; «gidişat» dizginlenmeden aynı hızda sürerse bu çelişkiler giderek şiddetlenecek kaçınılmaz olarak. Geçmişte, XIX. yüzyıl kapitalizmi, tam serbest piyasa ekonomisi ağına çektiği ülkelerin bir kısmını yarı sömürgeleştirmiş (Wittfogel'in sınıflandırmasında Osmanlı ve Çin İmparatorlukları bu sınıfta bulunuyordu), bir kısmını tam sömürgeleştirmiş, bir kısmıyla pek ilgilenmemişti. Kendi içindeyse, yoğun işçi sömürsü yaşanmıştı. Bu çelişkiler, kendi aralarında savaflara (Birinci ve İkinci Dünya Savaşları), XIX. yüzyıl boyunca bir kısmı Avrupa çapında yayılan ihtilallere (1830, 1848 ihtilalleri) yol açtı. İzleyen XX. yüzyılda ise bir yandan totaliter-otoriter devletlerin yükselişi, bir yandan sömürgelerdeki ya da yarı sömürgelerdeki milliyetçilik hareketleri varolan düzene tepkileri ortaya çıkardı. Bağımsızlığa dönük milliyetçilik ve sınıfsal içerikli sosyalizm, vahşi kapitalizme karşı tepkileri dile getiren iki temel ideoloji olarak «fikir yaşamı»nda yerleşti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra düzen değişti: Bir yandan komünizmin yayılma tehlikesi, bir yandan 1914-1945 arasında yaşanan fela-

ketlerin yarattığı (Konrad Lorenz'in terimiyle) «bilinç sıçraması» serbest piyasa ekonomisi-vahşi kapitalizm uygulamasının sonunu getirdi. Sistem insancillaştırıldı; sosyal devlet, sosyal demokrasi, toplumun ve ekonominin gidişatını düzenleme işlevi olan devlet, kalkınmasına destek verilecek Üçüncü Dünya, demokratikleşmenin yayılmasının hedeflenmesi vb. sanki dünya düzeninin yeni bir evreye girdiği kanısını uyandırdı.

1970'li yıllarda Merkez'in girdiği durgunlukta sallanmaya başlayan savaş sonrası düzen, 1985'de Gorbaçov'un politika değişikliği ve 1980'li yılların sonunda Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sona erdi. Artık sosyalizmin, ister hayalisi ister bilimseli olsun, tepkilerin sözcülüğünü yapabilecek bir ideoloji olma olasılığı iyice törpüledi. Şimdi güçlenen tepki akımları çok sayıda ve değişik nitelikte. Gelecekte hangisinin eylem planında öne çıkacağını ise kestirmek hiç kolay değil.

Bir kere, dinsel akımlar, her yerde, ortaya çıkan insan sefaletine bir sığınak oluşturuyor sanki; din adamları, bunu fikir adamlarından, politikacılardan daha güçlü biçimde dile getiriyorlar. Aydınların ciddi, söylediğine kulak verilir almaşıklar sunduğu, toplumda kabul edilmiş kişilikleriyle, yayınlarıyla öncülük yaptığı dünya sanki birden tarihin derinliklerine gömüldü. Bu da dinlere meydanı boş bıraktı. Tek tanrı dinlerine bağlı topraklarda zaten bu eğilim şimdiden kendisini duyuruyor, hem de bu dinlerin en iyi örgütlenmiş, en geçmişe bağlı kesimlerinde. İslamiyetin yaygın olduğu yerlerde şeriatçı akımlar, Hıristiyanlığın yaygın olduğu yerlerde Katoliklik ve Ortodoksluk bu alanda etkinlik kazanacak gibi.

Ancak dinsel akımlar bununla kalmayacak. Sanırsız ki, dayanışmacı Konfüçyüs felsefesi ve Budizm yayılacak. Buna, ekoloji-yeşiller akımının dinlere içerilmesi eklenecek; doğanın korunması, Tanrı'nın yeryüzüne yansıyan canlılar dünyasındaki «akis»inin korunması gibi yeni bir anlayışla karşımıza çıkacak. (Bu anlayış zaten Şamanizm, Budizm ya da tasavvufa yabancı değil.)

Dinsel akımlara, ırkçılık ve kültürel milliyetçilik eklenerek toplumlar arasındaki ayırıcı akımları pekiştirecek. Sefilleşen Çevre ülkelerinden Merkez'e yasal olmayan göçler sınırları zorladıkça, bu ayırıcılığın güçlenmesi de olağanlaşacak. Bu akımlar, zaten başlamış olan etnik temelli ulusal devlet parçalanması olgusuna güç katacak. Önümüzdeki yıllarda daha birçok devlet parçalanma sürecine girerse, buna şaşmamak

gerek. Post-modernizmin anlamsız kargaşası, galiba toplumsal ve ekonomik düzlemde de post-modernliği bu biçimde getirecek.

Dünya yeni ahlaki ilkeler de gerektirecek. Biyo-teknolojinin canlılar âleminde yaratacağı devrimci değişme, haberalma otoyollarının tek boyutlulaşan bir kültür ortamı yaratma tehdidi, aşırı bireyciliğin ve bireyin toplum aleyhine davranışlarının yayılma tehlikesi, bireylerin hayal gücünü dürtten uyarıların cinsellik, kin ve vahşetten ibaret bir ilkelliğe dönüşmesi mutlaka yeni bir «humanizma» yaratmak zorunda. Ne var ki, bu kısa sürede olamayacak.

Önümüzdeki 10-15 yıllık sürede teknolojinin hızla insan ilişkilerini, bireyle toplum ya da toplumlar arası ilişkileri altüst ettiği yeni bir evre gelecek. Doğal kaynak kıtlıkları özellikle nüfus artışını kısıtlayamayan ülkelerde ve bölgelerde ciddi çekişme, çatışma kaynağı olacak. Buna artan refahtan pay alanlarla alamayanlar arasındaki çatışmalar eklenecek. Ben-merkezci ideoloji bunların hiçbirine çözüm üretemeyecek.

Serbest piyasa ekonomisi giderek güçlenen tekeller elinde kalacak ve esnekliğini yitirecek. Merkez, daha bugünden, anti-tröst (tekel karşıtı) yasalarını yürürlükten kaldırıyor, tekellerin güçlenmesini hazırlıyor. Bu da, hem Merkez içinde hem Merkez-Çevre arasında sürtüşmeleri artıran bir diğer etken olmaya aday.

Kısacası, 1980'de serbest piyasa ekonomisi-küreselleşme diye başlayan süreç yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra bir Yeni-Yeni Düzen gerektirecek.

Yeni Dünya Düzeni'nin hem uluslararası siyasal, hem ekonomik boyutuyla, sonunun geleceği savı bir «kehanet» değil, doğa kanunudur. Evrende canlı-cansız sonu olmayan hiçbir varlık, bir nesne yoktur; aynı kanun toplumlar ve onun kurumları için de geçerlidir. Ancak Yeni Düzen, özellikle ekonomi boyutunun etkileriyle, çelişkileri derinleştirecek, tepkileri giderek yoğunlaştıracak ve gerilimleri artıracak gibi gözüküyor. Bu nedenle, sonunun gelmesi, sessiz-gürültüsüz değil, çok fırtınalı olabilir; tıpkı, iki dünya savaşı ve bunların arasındaki Büyük Depresyon'da (1910-1945) olduğu gibi... Yeni Düzen'in demokrasisi ise, antik çağın Atina'sındaki demokrasinin çağımızdaki yeni uluslararası uyarılması olduğu ölçüde, fırtınanın şiddeti daha yükselebilir.

KAYNAKÇA

- Adelman, I. (1975): «Growth, Income Distribution and Equity-oriented Development Strategies», *World Development*, Cilt II, No.2
- Ahmed, M.-Gooptu, S. (1993): «Portfolio Investment Flows to Developing Countries», *Finance and Development*, Mart
- Akyüz, Y. (1993): «Does Financial Liberalization Improve Trade Performance?», *Trade and Growth: New Dilemmas in Trade Policy* (ed. M. R.Agossin-D.Tussie), St. Martin's Press, New York
- Conable, B.B.Jr- Lampton, D.M. (1992/1993): «China: The Coming Power», *Foreign Affairs*, Kış sayısı
- Dornbusch, R.(1992): «Lessons from Experiences with High Inflation», *World Bank Economic Review*, Ocak, No.1, cilt 6
- Duruiz, L.-Yentürk, N. (1992): *Facing the Challenge*, İletişim Yayınları, İstanbul
- Du Vellay, A. (1903): *Essai sur l'histoire Financière de la Turquie*, Paris
- Galbraith, K. (1990): *A Short History of Financial Euphoria*, Penguin Books, New York
- Kaplan, R.(1993): «Çöken Sınırlar, Hastalık ve Sürekli Savaş», *The Atlantic Monthly*'den *Finans Dünyası* dergisi, Mart 1994, sayı 51
- Kaplinsky, R.(1984): «The International Context for Industrialization in the Coming Decade», *Journal of Development Studies*
- Kaplinsky, R. (1985): «Electronics-based Automation Technologies and the Onset of Systemofacture: Implication for Third World Industrialization», *Micro-electronics and Clothing: The Impact of Tehcnical Change on a Global Industry*, (ed. K.Hoffman-H.Rusk), University of Sussex

- Karataş, C.-Öniş, Z.(1993): *Dünyada Özelleştirme Deneyimleri ve Türkiye*, TÜSES Vakfı, İstanbul
- Klein, J.(1993): «Facing up to the Big Worry», *Newsweek International*, 27 Ekim
- Magdoff, H.-Sweezy, P.(1987): *Stagflation and the Financial Explosion*, Monthly Review Press, New York
- McCulloch, R. (1993): «Foreign Direct Investment in the United States», *Finance and Development*, Mart
- Meier, G.M. (1980) (ed.): *Leading Issues in Economic Development* (3. baskı) Oxford University Press, New York
- Miller, R.(1993): «Determinants of US Manufacturing Investment Abroad», *Finance and Development*, Mart
- Olle, W. (1986): «New Technologies and the International Division of Labor: Retransfer of Foreign Production from Developing Countries», *Vierteljahres berichte: Problems of International Cooperation, Special Issue: New Technologies and Third World Development*, Nr. 103, Mart
- Pray, C.E. (1982): «The Green Revolution: An Appraisal», *Economic Impact*, no.3
- Roach, S.S. (1993): «Tensions in the Global Economy», *Washington Economic Reports*, Aralık
- Ruivenkamp, G.(1986): «The Impact of Biotechnology on International Development: Competition between Sugar and New Sweeteners», *Vierteljahres berichte: Problems of International Cooperation*, Tüzün, G.(ed.) (1976): *Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen*, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, Ankara
- Underhill, W.(1994): «Winds of Change Blow in the City», *Newsweek International*, Şubat 7
- Washington Economic Reports: US Perspectives on the Global Economy*, 1993 ve 1994 sayıları, US Information Agency, Washington D.C.
- World Bank (1981-1993): *World Development Report*, Washington D.C. Yıllık Raporlar
- World Bank (1992-3) ve (1993-4): *World Debt Tableo*, Washington D.C.

«YENİ EKONOMİK DÜZEN»DE TÜRKİYE

24 Ocak 1980 İstikrar Paketinden
5 Nisan 1994 İstikrar Kararlarına Küreselleşme Arayışı
ya da Bir Pirüs Zaferinin(*) Öyküsü

«Özal-Demirel-Çiller eksenini, hem bizim halkı, hem dış âlemi yaman aldattı. Enflasyonla dış borçlanmayla, başıboş ve başıbozuk bir iktisadi canlılıkla, Türkiye'de büyük hamleler yapıldığı gibi bir 'göz aldanması' yarattılar. Er geç memleket de, dış âlem de gafletten uyanıp Hanya'yı Konya'yı anlayacaktı.

Şimdi kıskacın içindeyiz. 'Büyük Türkiye' artık 'Büyük müflis'.»

TALAT HALMAN
Milliyet, 24 Nisan 1994

(* Eski Roma'da ölümcül yara almış iki rakip gladyatörden hangisi daha uzun yaşayabilirse, zafer onun olur.)

YEDİNCİ BÖLÜM

1990 Sonrası Dünyada Türkiye'nin Merkez Nezdindeki Yeri

I- 1990 ÖNCESİNDEKİ ÖZGÜN KONUM

i) Türkiye'nin yöneticileri, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, Merkez'in Çevre'sinde yer aldı. Ne var ki, bir Çevre ülkesi olarak değil, bütün temel Merkez kurumlarının tam üyesi olarak ilişki kurdu. Avrupa Konseyi, OECD, NATO gibi, az sayıdaki Merkez ülkelerine açık olan kurumlardaki üyeliğinin, sonuçta, Avrupa'da oluşma yoluna giren bütünleşme hareketinde kendisine tam üyelik yolunu açacağını düşünerek, 1963'de (o zaman) altı üyesi olan Ortak Pazar'a «ortak üye» sıfatıyla katıldı.

Oysa Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik göstergeleri ya da benimsediği demokratik rejimin tam oturtulamamış olması, bu zenginler kulüplerinin tam üyeleri arasında yerinin «özgün» olması demektir. Bu özgünlük, iki kutuplu dünya olgusunun yarattığı bir çelişkiydi; SSCB'nin süper güç olarak sahnede bulunduğu dönemdeki jeo-stratejik önemle ilgili bir olguydu; NATO'nun Güneydoğu kanadındaki işlevinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim, daha demokrasinin «d»sini öğrenmeden o dönemde Avrupa Konseyi'ne alınmış; faal nüfusunun %70'i köyde yaşarken, okur-yazar oranı %50'yi bulmazken, sanayinin «s»sini yeni kurarken, kişi başına geliri OECD'nin %10'una ulaşmazken OECD üyesi olabilmişti. Gerçi Türkiye'ye ilişkin istatistikler, OECD'den iyice farklı olduğu için, OECD ortalamalarına çoğu zaman alınmıyordu; ya da BM,

Türkiye'yi hangi «ülke sınıfı»na sokacağını şaşırıyordu. Türkiye ise, uluslararası sorunlar karşısında gelişmekte olan bir Çevre ülkesi gibi değil de, sanki Merkez'in bir üyesiymiş gibi davranmak zorunda kalıyordu. Ancak başı sıkıştığında, örneğin ekonomik bir kriz patladığında, soyut kalmayan desteklere kavuşuyor, Dünya Bankası'ndan önemli boyutta krediler yanında OECD Konsorsiyumu'nun kredileriyle besleniyordu. Askeri yardımlar, tabii, bunun tamamlayıcısı olarak her zaman devreydi. Bu saadet zincirinde bazı çatlaklar olmuyor değildi. Kıbrıs Barış Harekâtı'nı izleyen ABD ambargosu (1974) bunun tipik örneği sayılabilir. Ne var ki, tam ikame edemese de, bu kez (o zamanki) Batı Almanya'nın askeri yardımı devreye girmişti. Ya da üyelik şartında «demokratik rejimi benimsemek» olan Avrupa Konseyi, askeri darbeler olduğunda, Türkiye'yi üyelikten atmak gibi bir işlem yapmıyordu. Gerçi 12 Eylül 1980'deki askeri darbe üzerine Avrupa Topluluğu ilişkileri dondurmuştu. Ama ekonomik sıkıntıları nedeniyle gümrük indirimlerini sürdürmeyeceği için, Türk hükümeti zaten 1977 sonunda bunu kendisi talep etmişti.

Bu yararların yanında, NATO üyeliği ve iki kutuplu dünyada üstlendiği işlev, Türkiye'ye toplumsal-siyasal yararlar da sağladı ve Türkiye bunların ekonomik nimetlerinden yararlandı: Bir kere, NATO'daki «müttefiklerimiz» büyük devletler, Türkiye üzerinde ya da bölgede Türkiye aleyhine olabilecek ciddi boyutlu tahriklere pek girişmediler; bölgede SSCB'nin varlığı da bu tür eylemlere sınır getirmekteydi. İkincisi, tâ Osmanlı döneminden kalma hınçlarını ya da Kurtuluş Savaşı'nda yedikleri dayağı unutamayan bir dizi komşumuz ya da Türkiye'nin laik, demokratik ve gelişen-sanayileşen bir ülke olmasını çekemeyen diğerleri, iki kutuplu dünyanın sert disiplini içinde veya Türkiye'nin NATO şemsiyesi altında olmasının etkisiyle Türkiye'ye pek fazla ilişmiyorlardı. Sevr Antlaşması'nı anımsatır bir parçalanmayı ise, Osmanlı karşısında buna «taraf» olan büyük güçler hatırlarına getirseler de, uygulama düzeninde eylemsiz kalmayı yeğliyorlardı. Bu ortam, geleneksel olarak (petrol bölgesi olduğu için) fırtınaların, kasırgaların estiği Orta Doğu'yla Balkanlar eksenindeki komşuların bir yandan, Kuzey'le Kafkasya eksenindekilerin diğer yandan büyük başağrısı yaratmalarına bir set çekti (G. Kazgan 1994-2).

ii) Gerçi Merkez'in pek içine sindiremediği Kıbrıs müdahalesinden sonra dışarda Türklere hayati tehditler ve Türkiye'de iç karışıklıklar gündeme gelmişti. Bunlar sermaye için rizikoyu yükselttiği ölçüde, yatırımları sınırlayabilirdi. Ancak 1977 sonuna kadar olan dönemde bu da olmadı. Türkiye gelişmesini sürdürebildi. Büyük dönüşüm, Gorbaçov'un SSCB'de iktidara gelmesi ve «ringde havlu attığı»nı duyurmasıyla başladı. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye, Merkez karşı-sındaki konumunun giderek zayıfladığına tanık oluyor, bunun ekonomik-siyasal sonuçlarını yaşamaya başlıyordu.

Özal hükümeti Nisan 1987'de AT'a tam üyelik için başvurduğunda ortaya çıkan tepkiler dizisi, AT ülkeleri nezdinde bir şeylerin değiştiğini göstermekteydi. Irkçılık ve kültürel milliyetçilik hareketlerinin şiddetlenmeye başladığı Avrupa'daki «müttefik»ler, Türkiye'de halkın çoğunluğunun Müslüman olduğunu, Türklerin Asyalı kökenden geldiğini, demokrasinin pek de övülür düzeyde olmadığını, ülkenin görece az gelişmiş olduğunu, coğrafi konumunun Avrupa'da bulunmadığını hatırladılar birden. Bu niteliklerin hiçbiri AT tam üyeliğiyle bağdaşmazdı. Bu arada Türkiye'deki etnik kaynaklı terör eylemleri giderek yükselmeye, bu da ayrıca ilişkilerde sorun yaratmaya başladı.

İzleyen paragraflarda görüleceği gibi, Berlin Duvarı yıkılıp tek kutuplu dünya ortaya çıktıktan sonra, Merkez'in Türkiye'ye ve bölgeye yaklaşımında çok ciddi boyutta değişme görüldü ve bunun ağır bir ekonomik faturası oldu. NATO'nun Güneydoğu kanadında, SSCB'ye karşı tampon olma gibi bir işlevi kalmamıştı artık Türkiye'nin. Gerçi başka yeni roller ortaya çıktı; bunlara dayanarak Türkiye hiç olmazsa bir «bölgesel güç» olabilmeyi tasarladı. Ama Türk ekonomisine 1993 sonunda çöken ve giderek yoğunlaşan (kısmen de Merkez'in yeni yaklaşımından etkilenen) ekonomik bunalım, şimdilik bu işlevi iyice ertelemiş gözüküyor. Nedeni açık: Ekonomik güç olmadan siyasal güç olamıyor.

II- YAKLAŞIMDAKİ DEĞİŞİMİN GENEL DOĞRULTUSU

Türkiye'yi çevreleyen komşu bölgeler (Kafkasya, Orta Doğu, BDT ülkeleri, Balkanlar, Doğu Akdeniz), 1990 ve izleyen yılların Yeni Dünya Düzeni'nde Türkiye açısından yaşamsal bir önem taşıyor oldu. Bu önem, politik-askeri olduğu kadar ekonomik nedenlerden kaynaklanıyor.

Ancak bölgedeki «büyük güçler»in etkinlikleri çoğu zaman bu yaşamsal çıkarlarla uyuşmuyor, hatta sık sık açıkça çatışıyor. Türkiye'nin ekonomisi için büyük yarar, politik açıdan kendisine güç kaynağı olabilecek bu bölgeler, aksine, ekonomisinde «kanama» yaratan alanlara dönüşüyor; politik güç sağlarken bunun reel bir ekonomik maliyeti oluyor. Oysa Merkez'in elinde politik ve ekonomik çıkarları birlikte gerçekleştirme olanağı bulunmakta (E. Manisalı 1993, s. 17-29).

Bölgede etken büyük güçler ABD, Rusya Federasyonu, Almanya, Fransa ve İngiltere; bu beş ülke hem politik, hem ekonomik çıkarlar peşinde. Japonya ise, hedefleri itibariyle salt ekonomik planda oynayan bir aktör. İlk beş ülke bölgede bazen birlikte, bazen tek başlarına hareket etmekle kalmıyor; aynı zamanda küçükleri alet olarak kullanmaları, bütün bölgelerde ekonomik-toplumsal-politik sorunların iç içe geçmiş olması, «iki kutuplu dünya»nın çöktüğü günümüzde, her düzeyde sürüşmeye çok açık bir ortam yaratıyor (E. Kalaycıoğlu 1994).

Genelde, uluslararası ekonomik-politik ilişkilerin en yoğun olduğu ülkeler, eş-sınır ya da aynı coğrafi alan içinde bulunanlardır: ABD için Kanada, Meksika; ya da Polonya için Almanya, Rusya gibi. Günümüzde, artık yoğun ticari ilişki bile yeterli sayılmayıp, komşu ülkeler ve bölgelerin gümrük birliği ya da serbest ticaret bölgesi-ekonomik alan gibi birleşme biçimlerine girdiği görülüyor (bkz: İkinci Bölüm, prag. II-3).

Türkiye ise, bulunduğu bölgenin ya da bunu çevreleyen alanların içinde serbest hareket etme olanağından yoksun kalmakta. İlişkileri biraz ileri götürmeye çalıştığında, büyük güçlerden biri ya da diğeri buna bir sınır getiriyor. İlişkileri en ileri düzeyde kurmak istediği AB ise, Türkiye pazarını kendisine tam açık tutup, böylece orada diğer güçlere rekabet üstünlüğü edinmek ötesinde bir ilişki kurmayı hedeflemediğini açıkça belirtiyor; tam «mütekabiliyet» temelinde, karşılık olarak kendi pazarını açıyor, o kadar.

Bu görünüm, Türkiye'nin kendi bölgesindeki ülkelerle, doğal biçimde, günümüzün gerçeği olan ekonomik bütünleşme hareketine giremediği gibi, bütünleşmeyi kendine hedef koyduğu AB ile de sorunları olduğunu ve «ne tam içerde-ne tam dışarda» tutulmak gibi bir konumda bulunduğunu ortaya koyuyor. (G. Kazgan 1994 -I ve bu kitap Onuncu Bölüm). Ayrıca artık Avrupa Konseyi gibi temel Batı kurumlarında, demokrasininin yetersizliği dolayısıyla üyeliği de tartışmalı hale gelmiş bulunuyor.

III - DOĞU BLOKU VE SSCB'NİN DAĞILMASI SONRASI BÖLGESEL DENGELERİN VE BÜYÜK GÜÇLERİN YAKLAŞIMINDAKİ DEĞİŞMELERİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

Berlin Duvarı'nın çökmesi ve Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle birlikte Orta Doğu'daki güç dengesi kadar Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki güç dengesi de değişti. Bu bölgelerde rol oynayan aktörlerle birlikte oynanan oyunlar da değişti. Bu bağlamda, tabii, büyük güçlerin Türkiye'ye yaklaşımı ve Türkiye'nin oynayabileceği roller de farklılaştı.

i) Doğu Bloku ve SSBC'nin dağılması, Sovyet egemenlik alanlarında önce bir boşluk bıraktı. Bunu ABD ve onu izleyerek İngiltere, Fransa, Almanya doldurmaya girişti. Ancak Yeltsin'in meydanı diğerlerine bırakmayacağı, eski egemenlik alanlarını yine kendi çevresinde tutmaya çalışacağı artık anlaşıldı. Ne var ki, hiç olmazsa ekonomik planda, diğer güçlerin buralarda rol almaması demek değil bu. Aksine, bütün eski Sovyet egemenlik alanında yapısal dönüşüm sürecinin çok sancılı olması, Merkez sermayesine büyük ihtiyaç yaratıyor; teknolojinin geriliği, yönetim bilgisinin eksikliği yeni işbirliklerinin kurulmasını gerektiriyor.

Rusya'nın koruması altındaki Sırbistan hariç, Balkanlar'ın geri kalan kısmında Rusya'nın etkenliği pek görülüyor; Makedonya, Kosova, Romanya, hatta Bulgaristan şimdilik ne Rusya'nın, ne Batı'nın, ne Japonya'nın fazla ilgisini çekiyor. İşte bu alan, Türkiye'nin, önümüzdeki yıllarda da aynı eğilim sürmek kaydıyla, ekonomik işbirliği için rahat oynayabileceği bir alan olabilecek (K. Megalommatıs 1994). Nitekim, son bir iki yıldır bunun göstergeleri ortaya çıktı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Anlaşması'nın kapsadığı alana giren ülkelerin bir kısmı, Türkiye için, ne bir ne diğer güçlerin sürüşmesine tanık olmadan işbirliğini geliştirebileceği bir bölge oluşturmakta. (Yunanistan'ın tatsız oyunları olabilirse de, bunlara karşı konabilir herhalde). Bugünden, başta Romanya, Türk işadamları bu alanda çok sayıda küçük işletme kurmuş ve iş yapıyor. Her ne kadar Romanya'nın petrol kaynakları, petrol konusunda çok hassas Merkez'in ilgisini çekse de, bunun, rezervlerin çok azalması nedeniyle «sorun yaratıcı» noktaya gelmediği anlaşılıyor.

ii) Orta Asya'daki Türki Cumhuriyetler ise, Rusya'nın BDT çerçevesinde kendi ekonomik ve siyasal egemenlik alanı içinde keskin tutmaya kararlı olduğu bir bölge. Başta petrol, bunların hammadde zengin olmaları, gerek Kazakistan'daki nükleer tesisler, gerekse başta Kazakistan, nüfuslarında etnik Rus halkın azınlık olarak bulunması, bunun başlıca nedenleri. Rusya'nın koyduğu sınırları aşmamak kaydıyla, burada Çin, Japon ve G.Kore'den ABD şirketlerine, Türkiye'ye kadar sermaye ve teknoloji alanında katkısı olabilen herkes iş yapabiliyor. Merkez sermayesi için, bu bölgede Türk işadamlarıyla işbirliği yapmak daha elverişli; hem rizikoyu paylaşmış oluyorlar, hem tanımadıkları bir kültür çevresiyle ilişkide kolaylık sağlamış oluyorlar. Türk iş dünyası dışındaki gruplar da (üniversiteler, kültür kurumları) bu alanla karşılıklı dayanışmaya dayalı bir ilişki ağı oluşturmaya çalışıyorlar. Ancak yapılabilecek bütün işlerde sınırlar belli: Rusya'nın egemenlik alanıyla çatışmayacak, Batılı-Uzak Doğulu firmalarla ise ya işbirliği yapılacak, ya kesin rekabet üstünlüğü olacak ya da bunların rizikolu bulunduğu, ilgi duymadığı alanlarda iş yapılacak. Başka bir deyişle, SSCB'nin dağılması, iki bloklu dünyanın ortadan kalkması eskiye oranla Orta Asya'da iş yapma olanaklarını çok artırmış olsa da, bu özgürlük, büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda sınırlı kalmak zorunda. Ama yine de yeni bir alanın herkesle birlikte Türk iş dünyasına açılmış olması önemli bir kazanç.

Kafkasya'da durum daha farklı: Rusya, BDT'den ayrılmak isteyen Gürcistan, Azerbaycan gibi ülkeleri kendi egemenlik alanında tutmak için buralarda savaş oyunu oynuyor: Gürcistan-Abazya ya da Ermeni Karabağ-Azerbaycan savaşları bunun bir ürünü. Azerbaycan'ın zengin petrol rezervleri sadece Rusya değil Merkez açısından da önemli, gözardı edilemeyecek bir olanak (H. Refiğ 1994).

Türkiye ve Batılı güçler ya da Japonya ve Uzak Doğulu güçler bu alanlarda eskiden olmayan iş olanaklarını kullanabildikleri gibi, eski SSCB'nin Ukrayna, Rusya Federasyonu gibi büyük boyutlu devletlerinde de önemli iş olanakları sağlayabiliyorlar. Türkiye açısından müteahhitlik hizmetleri, ticaret-hizmetler ya da imalat kesimlerine doğrudan yatırımlar, Türk tur operatörlerinin getirdikleri turistler, buraya gelenlerin satın alıp götürdükleri mallar, eskiye oranla, 1990'lı yıllarda büyüyen olanaklar. Aynı olanaklar, Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin tümü için de geçerli.

Kısacası, SSCB ve Doğu Bloku'nun dağılması, bu topraklarda yeni ilişkilerin kurulması ve Merkez'in yaklaşımındaki değişmeler, yeni imkânların kaynağı oluyor. Bu imkânlar, tabii, sözkonusu ülkelerin ödeme güçleri genişlediği, iş yapma rizikosu düşürülebildiği oranda ilerde büyüyebilecek.

iii) Ancak bu arada yoğunlaşan iş ilişkilerinin yarattığı yoğun rizikolar ve kayıpların ortaya çıkabildiğine de değinmek gerekiyor. Sınırlı olması gereken «sınır ticareti»nin sınırsızlaşması ve yüksek sübvansiyonlu malların (başta demir-çelik, cam eşya) Türk iç pazarına dökülmesi, yerli sanayiye tehdit eden boyutlarda.(*). Özellikle Orta Asya ülkelerine verilen kredilerin geri dönüşü konusunda yeterli garanti yok. Oysa Türkiye kendisi bunların borç yükünü taşıyor. Ayrıca başta ticari bankacılık, bu ülkelerde piyasa kurumlarının gelişmemiş olması iş yapmayı güçleştirdiği gibi, rizikoları artırıyor. (Tabii bir de Nataşa'ların getirdiği sorunlar var.) Yine de, bölgeselleşen dünyada eski Doğu Bloku alanına giriş olanaklarının artması, bütün büyük güçlerin bu alanda iş yapmak istemesi ve Orta Asya için Türkiye'yle işbirliğinin tercih edilmesi, yadsınması olanaksız yeni imkânların kaynağı olabiliyor.

Yukarda değinilen ekonomi alanındaki rizikolara, politik düzeydeki bazı olguların getirdiği ekonomik yükleri eklemek gerekiyor. SSCB'nin dağılması, yeni cumhuriyetlerin ya da Yunanistan'ın eski düzende askeri paktlar çerçevesinde baskı altında tutulabilen düşmanca girişimlerini, artık serbest bırakmış bulunuyor. İdeolojik kampaşmanın bittiği günümüz dünyasında, din ya da dinsel mezhepler, bütünleştirici hareketlerde rol oynamaya başladı. Ortodoks Birliği bu açıdan çağdaş modaya uygun bir olgu; temelinde Hıristiyanlık olduğu, Rusya Federasyonu'nu komünizme dönüştürten uzak tutacak her girişim kendi açısından olumlu sayıldığı için, bu girişim, Merkez'den destek görür, en azından muhalefet görmez.

Öte yandan Ortodoks Birliği, Türkiye'nin düşman bir ağıla (güney ve doğu sınırının bir kısmı dışında) çevrilmesi, ekonomik alanda işbirliği kaynağı olabilecek ülkelerin devreden çıkması, işbirliğini ileri düzeye

---

(*) Bu kitap baskıya girerken sınır ve kıyı ticaretinin kapsamını daraltan, bunun yapılabileceği illerin sayısını azaltan ve bu ticaret biçimine ilişkin «değerlendirme kurulları»nın oluşturulmasını getiren bir kanun taslağının hazırlandığı basında açıklanıyordu (Milliyet 24 Mayıs).

götürmeyi istediği Orta Asya'yla arasına yeni bir duvarın çekilmesi demek.

iv) Batı Avrupa'da güçlenen kültürel milliyetçilik ve bunun dinsel kökeni olduğu savına Ortodoks Birliği eklendiğinde, Türkiye kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğuda topraklarını çevreleyen alanlardan dışlanmış, Orta Doğu'yla baş başa kalmış demektir. Bu ciddi bir siyasal tehlikedir. Bunun ekonomik boyutu ise belki daha da ciddidir.

Bir kere, ekonomik çıkarlar sağlayabileceği alanlarda Türkiye'nin özgür hareketlerini kısıtlayan yeni bir öge devreye girmiş olur. Bu gelişmeler Türkiye'nin, SSCB ve Doğu Bloku'nun dağılmasıyla ulaşmayı beklediği ekonomik yararları büyük ölçüde yok edebilir.

İkincisi, bütün dünyanın ideolojik kamplaşmanın bitmesini izleyerek askeri harcamaları azalttığı, sivil amaçlı teknolojik değişme, eğitim, sanayileşme harcamalarını artırabildiği bir ortamda, Türkiye için bunun geçerli olmamasıdır. Zaten Güneydoğu olayları dolayısıyla genişleyen askeri harcamaların bir de çevredeki düşmanlığın artmasıyla sıçramaya girme zorunluluğu, Türk halkının refahını artırmaya dönük üretim yerine ulusal savunmaya dönük üretimin artması demektir. Başka bir deyişle, P. Samuelson'un ünlü tereyağı-top, tüfek tercihi örneğinde, ağırlığın birinciden ikinciye kayması olayıdır. Üretim artışı sürse de, bunun halkın refahı, eğitimi, sağlığı için değil, ulusal savunma ağırlıklı olmasıdır. Öte yandan eğer Türkiye askeri donanımı dış dünyadan sağlama yoluna giderse, hem siyasal hem ekonomik sorunların çok boyutlu olmaya aday olabileceği görülür (G. Kazgan 1994-2).

Bir kere, PKK terörüne karşı savaşta olduğu gibi, askeri donanım satışları (belirli bir savaşta kullanılmaması yönünde) koşullu olabilir. Bu koşullar ister Rusya ister ABD ister AB kaynaklı olsun, Türkiye'nin hareket alanının sınırlanması demektir. En yakın örnekler 1974 Kıbrıs çıkartmasını izleyen ABD ambargosu ya da Güneydoğu'da Almanya kökenli donanımın kullanıldığı savıyla Almanya'nın uyguladığı ambargodur. Bu açıdan Türkiye ulusal savunmaya dönük sanayiyini geliştirmek zorundadır.

İkincisi, dışardan satın alınan döviz bilançosuna getireceği yüküdür. 1993'deki cari işlemler açığının (6.3 milyar dolar) 1984'den bu yana olan toplam açığı aşmasında, Güneydoğu'daki harekât için yapılan alımların payı bilinmiyor, ama bir payı bulunduğu kuşkusuz. Bu açıkla

birlikte başlayan sürecin ekonomiyi krize getiren etkenlerden biri olduğu konusundaysa şüphe yok. Dolayısıyla, salt ithalata güvenip Türkiye'nin yakın gelecekte ortaya çıkabilecek bir düşmanlık kuşağına karşı koymasını beklemek olanaksız gibi gözüküyor. Unutmamak gerekir ki, gerek dış gerek iç düşmanlar, ekonominin en sıkışık olduğu noktada harekete geçer. (1875'de Osmanlı dış borçlar için moratoryum ilan ettiğinde, silah alamayacağını gören Rusya'nın 1876'da savaş açması, Kurtuluş Savaşı'nı izleyen 1920'li yıllarda ekonominin en güçsüz olduğu bir dönemde, İngilizlerin aşiretleri silahlandırarak Doğu isyanlarını başlatması, Türkiye'nin borç ödeyemez duruma düştüğü ve ithalat gücünün tükendiği 1977'yi izleyen yıllarda Marksist-Leninist-Ülkücü çatışmalarının doruk noktasına gelmesi vb...) Yani bu tehlikelere karşı, Türkiye dışarıya güvenmeyip kendi silah sanayisini kurmak zorundadır.

Üçüncüsü, özelleştirmeye ilgilidir. Dış borç yükünün ağırlığı yüzünden özelleştirme baskısı altına giren gelişmekte olan ülkelerden Merkez'in beklediği özelleştirme, temel haberleşme, ulaştırma, enerji, ağır sanayi alanındaki kamu girişimlerinin önemli bölümünün yabancı sermayeye satılmasıdır. Meksika, Arjantin, Şili gibi ağır dış borcu olan ülkeler bu tür bir özelleştirmeyi büyük çapta gerçekleştirdiler; Türkiye'den de beklenen budur. Ancak bu tesisler bir kere yabancılara satıldığında, ilk blok satışta hangi şirketin alacağı belirlenebilse de, ilerde kimin ya da kimlerin eline geçeceği belli değildir. Türkiye'nin haberleşme, ulaştırma, enerji gibi ulusal güvenliği açısından hayati önemdeki kamu kuruluşlarının satışında çok boyutlu düşünmesi, ulusal güvenlik boyutunu da belirleyici etken olarak hesaba katması gerekir. (Kıbrıs Savaşı sırasında yabancı sermaye elindeki ATAŞ rafinerisinin Türk uçaklarına benzin vermediği herhalde unutulmadı.)

Kısacası, tek süper güçlü dünyaya geçilmesi Türkiye'ye yeni imkânlar açmış olsa da, birlikte yeni rizikolar getirdi. Bu rizikolar, Merkez'in aksine, Türkiye'nin milli savunma giderlerini artırma, ulusal savaş sanayiyini geliştirme, özelleştirme konusunda ise dış baskılara gözü kapalı boyun eğmeme gibi çok yönlü yeni atılımları gerektiriyor.

vi) Türkiye açısından büyük olanaklar sağlayabilecek ve bölgede rol alan güçler açısından görünürde onaylanabilecek bir imkân, Azerbaycan ve Orta Asya petrolerinin Türkiye üzerinden boru hatlarıyla

taşınması. Boruların Türkiye topraklarından geçmesi petrol konusunda Türkiye'yi «kilit» ülke konumuna getireceği gibi, taşıma kirası alınması, petrol akışının garantilenmesi, müteahhitlik hizmetlerine katılma gibi çeşitli yararlar da sağlayabilecek. Ancak Doğu-Güneydoğu Anadolu'daki terör, Türkiye'nin doğu sınırlarındaki karışıklıklar boru hattının güvenliği bakımından sakıncalar yaratıyor. Ayrıca Rusya'nın, kamplaşmanın ortadan kalktığı yeni dünya düzeninde bile Türkiye'nin eline böyle bir gücü vermeye çok istekli olmadığı anlaşılıyor. Batılı şirketler ise kendileri açısından daha güvenli gördükleri Ermenistan'ı devreye sokmak eğiliminde.

1994 yılı başında henüz askıda olan bu önemli konunun nasıl çözüleceği belirsiz. Ne var ki, tartışmalar bir gerçeği ortaya koymakta: Kamplaşma sona ermiş olsa da, 1990'lı yılların getirdiği yeni sürtüşmeler, yeni rizikolar, ortaya çıkan yeni olanaklardan ayıramıyor.

IV- IRAK SAVAŞI SONRASI BÖLGESEL DENGELERİN VE BÜYÜK GÜÇLERİN YAKLAŞIMINDAKİ DEĞİŞMELERİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

i) Irak Savaşı ve onu izleyen BM ambargosu, Irak'tan belki daha fazla, Türkiye ekonomisini kayıplara uğrattı ve bugün de uğratmaya devam ediyor. Aynı zamanda, PKK eylemlerinin ivme kazanmasının yarattığı askeri harcama artışları ekonomiyi sarsıyor. Buna, Çekiç Güç'ün yerleşmesinin getirdiği siyasal rizikolar, sınırda bir Kürt devletinin oluşma yoluna girmesinin bugün ve gelecek için yarattığı sorunlar ekleniyor. Bu süreç, sadece kayıplar getirmekte. kazanç hanesine yazılabilecek hiçbir somut olgu yok. SSCB dağıldığında bölgede bıraktığı boşluk, BM yaftası altında, Merkez tarafından dolduruldu. Bunların bölgeye temel ilgileri şu birkaç nedenden kaynaklanıyor:

Temel neden, Orta Doğu'dan petrol akışının garanti altına alınması ve Merkez'e karşı bir silah olarak kullanılmasının önlenmesi. Zengin rezervlerin bulunduğu bu alanlardan bazılarında şeriatçı rejimler Merkez'le iyi geçindiği için sorun yaratmıyor olsa da, İran ve Libya gibi ülkeler Batı karşıtı bir kökten-dinci İslami rejimi benimsediler ve bu rejim Mısır, Ürdün'le Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerine yayıl-

ma eğiliminde. Irak'ın işgal etmeye kalkıştığı Kuveyt (Suudi Arabistan ve diğer Körfez şeyhlikleriyle birlikte) birinci nitelikte bir rejim.

İkinci neden, Merkez'in kendisine başkaldıran gelişmekte olan hiçbir ülke istememesi. Merkez karşıtı kökten-dinci rejimler sadece düzenli petrol akışını aksatma tehdidi yaratmıyor; aynı zamanda ülkelerinde Batı sermayesi rahatça yerleşemiyor, Batı tüketim kalıplarını benimsemedikleri için ithalatları sınırlı kalıyor, ayrıca Batılılar için terör eylemleriyle tehdit oluşturuyor.

Üçüncü neden, bir Kürt devletinin kurulmasını sağlamak. Bu devletin kurulabileceği Kuzey Irak bölgesinde henüz işletilmeye açılmamış petrol alanları bulunduğu söyleniyor; bunlar da Merkez açısından Irak'a bırakılamaz.

Gerçi Türkiye, Merkez'e, NATO üyeliği, AB'a tam üye olma isteği, dış borçlarının ağırlığı ve dizginlenemeyen yeni borç alma iştahı dolayısıyla ekonomik ve siyasal açıdan çok bağımlı. Ama Türkiye'nin Orta Doğu'daki çıkarlarıyla Batı'ninkiler her zaman uyuşmuyor. Türkiye, Ermenistan'a geçit vermiyor, Azerbaycan'la savaşında ikinciyi destekliyor, bağımsız bir Kürt devletine karşı çıkıyor, Araplarla ilişkileri bozmamak için İsrail'le ilişkileri alt diplomatik düzeyde sürdürüyor. Üstelik artık SSCB tehdidi de kalmadı.

Bölge için yazılan senaryonun henüz sona erdiği söylenemez. Bir kere, sürekli gündeme getirilen «su sorunu» var (G. Kut 1993, s. 473-84). Her ne kadar sorun temelde Suriye tarafından gündeme getiriliyorsa da, İsrail'in de ciddi su sorunu olduğu biliniyor. Nüfusu hızla artan, su kullanımında hiçbir ekonomi kuralına uymayan Arap ülkelerinin -özellikle GAP'ın tamamlandığı 2000 sonrası yıllarda- Türkiye'ye karşı nasıl bir tavır alacağı, Batı'nın burada nasıl bir rol oynayacağı açık sorular niteliğinde. Türkiye'nin artacak tarımsal potansiyeli kendi pazarları için bir tehdiye dönüşürse, (başta ABD ve Fransa) Batı'nın çok olumsuz rollerine tanık olunabilecek.

Fakat bunların belki de en önemlisi siyasal bilimciler arasında tartışılan şu varsayım: Batı Avrupa, Berlin Duvarı'nın yıkılmasını izleyerek Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Macaristan'la birlikte üç Baltık Cumhuriyeti'ni (Letonya, Litvanya, Estonya) eski SSCB'den koparıp aldı. Bu ülkeler Merkez'in etkenlik alanına girdi. Batı bir taviz vermedik-

çe bunu gerçekleştiremezdi. Tarihsel bilgilerimiz, bunun Türkiye'nin güçlendirilmemesi ve parçalanması yolunda olabileceğini gösteriyor (H. Refiğ 1994). Nitekim, J.F. Kennedy'nin Başkan olduğu sırada ABD-SSCB arasında patlayan Küba krizinde ABD, Türkiye üzerinden taviz vererek (Jüpiter füzelerinin haber bile verilmeden sökülmesi) SSCB'yle savaşın kıyısından döndü.

Bu oldukça tatsız bir varsayım, ama üzerinde düşünmeye değer. Özellikle ABD'nin Rusya'yla işbirliğine girmiş olması konunun önemini artırıyor.

(ii) Bilançosunda Türkiye için hiçbir kazanç bulunmayan Irak Savaşı ve izleyen ambargonun getirdiği ağır maliyete biraz yakından bakmakta yarar var. Yetkili kişilerin 20 milyar dolar olarak verdiği kayıp toplamının gerisinde ekonomik olduğu kadar siyasal ve toplumsal kayıplar da var.

Bir kere, Türkiye, İran-Irak Savaşı'nın bittiği 1988'de ve izleyen 1989'da toplam ihracatının %10'unu Irak'a, yaklaşık %20'sini Orta Doğu ülkelerine (sırasıyla yılda ortalama 1.5 milyar ve 3.0 milyar dolar) yapıyordu. 1990'lı yıllarda bu oranlar %1 ve %12'ye düştü. Bu dönemde toplam ihracat artmadığı için kaybın büyüklüğü ortada; toplam ihracatı artıramamanın gerisindeki bir nedense bu kayıp. Bu alana ihracatın yılda ortalama 2 milyar dolara düşmesi, bütün dönem için mal ihracatından en az 5 milyar dolarlık kaybın savaş ve izleyen ambargo dolayısıyla bugüne kadar ortaya çıktığını gösteriyor.

İkincisi, petrol boru hattı kirası (yılda 350 milyon dolar), ambargo nedeniyle boruda kalan petrolün değeri, boru hattının yapımı için alınan kredinin borç servisi, Türkiye'nin Irak'tan alacağı tahsil edilemeyen kredi, toplam olarak 3 milyar dolarlık bir kaybı içeriyor.

Üçüncüsü, müteahhitlik hizmetlerinden kayıplar sözkonusu; savaş sonrasında Kuveyt'in yenilenmesi için gereken müteahhitlik işlerinin büyük bölümü aktif olarak savaşa katılan (ABD, İngiltere gibi) ülkelere verilmiş bulunuyor. Ayrıca Orta Doğu'ya Irak üzerinden taşımacılığın son bulması, bölgeden turist gelişinin (başta Irak) azalması, en az toplam 3 milyar dolarlık kayıp ifade ediyor.

Dördüncüsü, savaşı izleyerek Kuzey Irak'ta ortaya çıkan denetimsiz bölgede PKK'nın yerleşmesiyle hızlanan terör eylemleri ve buna karşı yoğunlaştırılan askeri harekât Türkiye'ye (180 trilyon TL, yani car

dolar kurundan) 6 milyar dolar kadar yıllık bir kayba maloluyor. Buna, terör eylemleri yüzünden Batılı ülkelerden gelen turist sayısının artmamasının turizm gelirlerini sınırlaması, Türkiye'nin en fakir bölgesi Doğu Anadolu'nun bir parçası olan Güneydoğu'da ekonominin tam çöküşe girmesi ve bunun yarattığı siyasal-toplumsal sorunları Batı'nın istismar etmesi, Çekiç Güç'ün Türkiye'ye yerleşmesinin getirdiği siyasal sorunlar ve Kürt devletinin oluşmasındaki rolü konusundaki kuşku, terör eylemlerinin yarattığı maddi kayıpların bölge ekonomisini giderek fakirleştirilmesi gibi olumsuzlukları da eklemek gerekiyor.

Kısacası, hesaplanabilir 20 milyar dolarlık maddi kaybın yanında hesaplanamayacak nitelikte toplumsal-siyasal kayıplar var. Hiç kuşkusuz, SSCB'nin ayakta bulunduğu ve süper güç olarak NATO'nun karşıtı olduğu, Türkiye'ninse NATO'nun Güneydoğu kanadındaki «kale» işleviği gördüğü yıllarda yukardaki tablo sözkonusu olamazdı.

iii) Yaşanan olaylardan çıkarılan bu sonuç gerçeği yansıtıyorsa, Türkiye, bugün olduğu gibi önümüzdeki yıllarda da, Orta Doğu bölgesinde faaliyetlerini sınırlayacak güçler olarak NATO'lu müttefiklerini bulacak demektir. Bölgeyi kendi etkenlik alanı içinde gören Merkez'in yaşadığı yoğun durgunluk, yeni pazarları ihraç malları ve sermayesi çin ele geçirmek zorunluğu yaratıyor. Bu da, Irak'a ambargo kalktıktan sonra, Türkiye'nin sınır komşularının pazarında müteahhitlik hizmetleri, ihraç malları, doğrudan yatırımları için karşısında en büyük rakipler olarak NATO'lu müttefiklerini görmesi; Güneydoğu'ya özerklik verilmesi ve bu sorununun sürekli gündemde tutulması demek oluyor.

Çetinleşeceği anlaşılan rekabet ortamına Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda kendini hazırlaması için, bugünden Merkez'in Batı dışındaki kanadından ortaklar bulması gerekiyor. Burada, tabii, akla ilk gelen Uzak Doğu'nun devleşen ülkeleri, bu arada Japonya. Bu ülkelerin en büyük özelliği Türkiye ya da bölge üzerinde «siyasal emelleri»nin olması.

Japonya, Türkiye'ye ekonomik kaynaklı iki temelde ilgi duymakta: Biri, Türkiye'nin AB ile gümrük birliği, diğeri çevredeki ülkelere kültür ve mesafe yakınlığı. Bu nedenlerle Türkiye'de yapılacak ortak-girişimler, Japon mallarına Batı Avrupa pazarlarında gümrüksüz giriş olanakları yaratabilir; çevredeki ülke pazarlarında ise uzak olmama ve Türk giri-

şimcilerin kültür yakınlıkları, Japon şirketlerinin rekabet gücünü artırır. Ken pazarlama yetkinliğini yoğunlaştırabilir.

Japonya'nın 1990'lı yıllarda bu tür desteklere şiddetle ihtiyaç duyduğu bir gerçek. Japon yeninin ABD doları karşısında değer kazanması Japon mallarının rekabet gücünü aşındırırken Japonya'nın çok yoğun bir bunalım yaşaması, bu ihtiyacın başlıca nedenleri. Ayrıca ABD pazarını daha fazla zorladıkça ABD'yle sürtüşmeler de artacağından, Japonya yeni pazarlar aramakta, yeni dostluklar kurmaya çalışmakta. Bu, Türkiye için çok yeni ve çok olumlu olanaklar yaratıyor. Henüz araba ve araba lastikleri alanında başlamış olan işbirliği, çok geniş bir yelpazeye (ilaç-kimya, yan sanayi, elektronik) yayılabilir. Bunun yanısıra, Japonya'yla Güney Kore arasındaki ezeli rekabet, Japonya'yı izleyerek, kendisi de bir sanayi devi olma yolundaki bu ikinci ülkenin şirketlerini de mutlaka çekecektir. Türkiye, Batı'nın gerek AB gerek Orta Doğu çerçevesinde aleyhine işleyen ve önümüzdeki yıllarda iyileşmesi beklenmeyen ilişki biçimleri karşısında, ortaya çıkan bu olanağı sonuna kadar kullanmak durumunda. Böylece sanayisinde yeni alanlarda atılımlar, dış pazarlarda rekabet gücü artışı, yeni pazarlara açılma gibi olumlu gelişmelere tanık olunabilir. Uzak Doğu-Güneydoğu Asya eksenindeki hızlı sanayileşme ve kalkınmayla büyük ihracat atılımlarında, Japonya'nın ekonomik desteğinin büyük payı olduğu bir gerçek. AB'in Türkiye'nin gelişmesi ve kendisiyle bütünleşmesi gibi bir isteği bulunmuyor; sadece, büyük ve büyüyen pazarını diğer güçlere kaptırmamak için çevresinde tutmak istiyor. Bu da, Japonya'nın Türkiye için tek şans olması demek.

V- SONUÇ: EKONOMİK SIÇRAMASI GİDEREK GÜÇLEŞEN TÜRKİYE

Türkiye 1960'lı ve 1970'li yıllarda (1978'e kadar) büyük bir ekonomik sıçrama yaşadı. Merkez'in görece bir durgunluk yaşadığı 1970'li yıllarda, Dünya Bankası verilerine göre, GSMH 12.6 milyar dolardır (1970) 55.8 milyar dolara (1980) çıktı, on yılda dört kattan fazla arttı. 1992'ye gelindiğinde bu rakam 108.2 milyar dolardı, yani 12 yılda ik katını dahi bulmuyordu (*World Debt Tables* Cilt II 1993-1994). Gerç

1980'li yılları, Uzak Doğu-Güneydoğu Asya dışındaki GOÜ'in hemen tümüne yakını çok daha başarısız bir çizgide götürebilmişti. Ne var ki, bu dönemde Türkiye'nin dış borç stoku da diğerlerinin çok ötesinde bir hızla arttı: 1980'de 14.2 milyar dolardan 1993'de 66 milyar dolara çıkmıştı (*World Debt Tables 1993-1994*). 1993 sonu ve 1994 başında patlayan ekonomik krizle birlikte bu rakamların nerelere varacağı ise, tabii, şu anda bilinmiyor.

Türkiye'nin GSMH'sının hızlı artışı, sanayi-tanım üretim gücünün büyümesi, teknolojisinin ilerlemesi ve finans kesiminin sağlamlaşması, Merkez karşısındaki konumunun da güçlenmesi demek. Buna karşılık, dış borç stokunun büyümesi, şiddetli ekonomik krizlerin patlayarak IMF kapılarına gitmesi, Merkez nezdindeki yerinin bir Çevre ülkesine dönüşmesi, her alanda Merkez'in baskılarına açık duruma gelmesi anlamına geliyor. 1990'lı yılların incelediğimiz değişen dünyasında ve Türkiye'nin değişen konumunda bir Çevre ülkesi konumuna düşmek ise, dışlanması anlamına gelebilecek; bölgesel etkenlik kazanmak arzusu boşlukta kalabilecek. 1990'lı yılların dünyasında artık ideolojik kampların içinde yer edinip, o biçimde bir «yer»e kavuşma olanağı kalmadığına göre, Türkiye dünyadaki yeni oyunu kendi kurallarına göre oynamak zorunda. İzleyen bölümlerde, Türkiye'nin bunu ne ölçüde başarabildiği, nerelerde tökezlediği ya da hata yaptığını saptamaya çalışacağız.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1970'li Yıllarda Serbestleşmeye Geçiş ve 1978-80 Krizi

1950'li yılların başındaki ithalatı serbestleştirme denemesini 1958'deki kriz ve IMF denetimine geçiş izlemişti. Yeni bir deneme, 1970'li yılların başından itibaren gündeme geldi. 1971-3 arasında dünya ekonomisinde yaşanan spekülâtif boom Türkiye için ihracat geliri olanaklarını artırırken işçi dövizlerinin önemli bir gelir kaynağı olması; 1970 devalüasyonunun her ikisini artırıcı etkileri büyük bir iyimserlik yaratmıştı. Serbestleşme yolunda ilk güdü bu iyimserlikten kaynaklandı.

İkinci güdü, birinci petrol krizinin (1973 sonu) döviz talebini birden artırdığı bir ortamda «petro-dolarların yeniden dolanımına iadesi» politikasının Merkez tarafından gündeme getirilmesi idi: Uluslararası bankalar Çevre ülkelerine, bu arada özellikle Türkiye gibi yeni sanayileşmekte olan ülkelere, çok elverişli koşullarda kredi vermek üzere yola çıktılar. Bu kredilerin alınmasını ve ithalatın genişlemesini sağlayabilmek için, Türkiye'nin denetimli ekonomisinde ciddi bir serbestleşmeye geçmesi gerekti. Böylece dönemin başında döviz geliri konusundaki iyimserliğin başlattığı serbestleşme, bu kez döviz ihtiyacını şiddetlendiren ortamı aşabilmek için sürdü. Tıpkı 1950'li yılların kredili ithalatında olduğu gibi, bir ithalat furyasıyla yürüyen bu serbestleşme süreci de birkaç yılda soluksuz kaldı ve 1977'de tükendi: 1978-79 yoğun bir krizle noktalandı; Türkiye yine dış borçlarını ödeyemez duruma düşmüş, IMF denetimine girmek zorunda kalmıştı.

Aslında Türkiye 1969-70'de de yine borç ödeme güçlüğüne düş-

müş. IMF ile yine *stand-by* anlaşması imzalamıştı. Ancak yüksek dünya konjonktürünün etkisiyle bu kolay atlatılmıştı. Yaklaşık her on yılda bir benzer krizlere giren Türkiye'nin durumu, Antik Yunan mitolojisindeki Sisifus'un kaderini andırıyordu: Sisifus mahkûm olduğu cehenneme gitmeyi reddettiği için, yakalanınca bu kez ağır bir kayayı dağın tepesine çıkarma cezasına çarptırılır; ne var ki, dağın zirvesine varmadan kaya aşağı yuvarlanır; tekrar aynı çabayı harcıyıp kayayı yukarı itelemek zorunda kalır. Ve bu işkence durmadan tekrarlanır; üstelik soluk almak için durunca kırbaçlanır.

Türkiye'nin serbestleşme süreçleri de, soluk almak için durduğunda kırbaçı yiyen Sisifus gibi, hep IMF denetimiyle sonuçlandı bugüne dek. Ve hep aynı kayayı dağa tırmandırmak zorunda kaldı.

I- 1971 ÖNCESİ UYGULANAN DENETİMLİ EKONOMİNİN AYIRICI ÖZELLİKLERİ

Türkiye ekonomisi 1930-74 arasındaki yaklaşık yarım yüzyıllı denetimli bir rejim altında geçirdi. Dönemlere göre denetim derecesi ve yöntemleri farklı olsa da, kaynak dağılımı ve gelir bölüşümünün tam «serbest piyasa güçleri»ne göre oluşumuna olanak bırakılmaması, bütün dönemlerin ortak temeliydi. 1971 sonrasında kısmen 1980'den sonra da tümüyle terkedilen denetim yöntemleri ise, 1962'den başlayarak uygulamaya giren beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde oluşturulmuştu. Kamu yatırımları için zorunlu, özel yatırımlar için özendirici yöntemler, kaynakları planda saptanan toplam ve kesimsel hedeflere yöneltmek için uygulanıyordu. Temel iç fiyatlar, faiz hadleri, döviz fiyatları hükümetin denetimindeydi. Uygulanan sistemin mantığı, tarımda (köyde) yığılmış bulunan faal nüfusu (1950'de bile toplam faal nüfusun %80'i) sanayiye geliştirmek yoluyla daha yüksek emek verimi olan faaliyetlere aktarmak ve bu yoldan gelişmeyi sağlamak; bu hedefe yönelik olarak öncelikle ithalatı ikame eden ve iç talep artışını karşılayan sanayileri kurmaktı. Bu yapıdaki bir ekonominin, Merkez'deki serbestleşmeden çok farklı süreçleri ve yeniden yapılanmayı gerektireceği çok açık.

Türkiye'deki serbestleşme süreci Merkez'dekinden çok, 1990'lı yıllarda Doğu Avrupa'da Macaristan'ın yaşadığı deneyime yakın. Gerçi Türkiye'de özel kesim çok daha geniş, girişimci sınıf toplumda çok

daha etkindi; merkezi plan bulunmuyordu ve fiyat oluşumu iç piyasada çok daha serbestti. Ancak özellikle sabit sermaye yatırımlarının dağılımı piyasa tarafından değil, planlı bir sanayileşme stratejisine göre gerçekleştiriliyordu; önemli sayılan sanayi girişimlerini özel kesim yapamıyorsa, kamu kesimi devreye sokularak yapılıyordu. Ekonominin hedefi, serbest piyasanın kurallarıyla küreselleşme değil, sanayileşme yoluyla büyüme olarak saptanmıştı. Tarımda ise, bir yandan halkın daha iyi beslenme düzeyine ulaşması hedeflenirken, bir yandan ülkenin kendine yeterlik düzeyinin temel gıda maddelerinde artırılmasına çalışılıyordu.

i) Ekonomide en sıkı denetim mali piyasalar üzerindeydi. Sermaye piyasası yoktu; serbest ve yasal döviz piyasası yoktu; ticari bankalar ve faiz haddi denetim altındaydı, tıpkı döviz kuru gibi; hükümetin iç borçlanması «marjinal» önemdeydi; yasal otonom sermaye çıkışı olmadığı gibi girişleri de denetim altındaydı. «Bastırılmış mali piyasalar» (repressed financial markets) denen bu sistem, kaynak dağılımını ekonominin büyüme-sanayileşme hedefine yöneltmede başlı başına etkiliydi. Türkiye'nin bu deneyimi Endonezya, Güney Kore, Filipinler ve Tayvan'ı yaşadıklarıyla desteklenmekte. Yeni araştırmalara göre (P. Anderson 1993), Uzak Doğu'nun dinamik büyümesi olan bu ülkelerinin bastırılmış mali piyasalarla uzun yıllar ekonomilerini götürmüş olmalarının olumlu sonuçları olduğu ortaya çıkıyor. Nitekim, Türkiye de 1930'dan başlayarak bastırılmış mali piyasalarla sanayileşme-büyüme hedeflerini uyguladı. Faiz hadlerinin döviz fiyatını etkileme endişesi çok sınırlıydı. Böylece devlet iç borçlanmasının ve serbest dış sermaye hareketlerinin bulunduğu, mali piyasalarda spekülasyon fon talebinin çok sınırlı kaldığı bir ortamda, hükümetçe faiz haddinin düşük düzeyde saptanması mümkün oluyor; bu da, üretken alanlarda özel sabit sermaye yatırımlarını canlı tutabiliyordu.

Sabit sermaye yatırımlarının düzeyini yükseltmek yanında, kaynakları, seçilmiş plan hedeflerine uygun alanlara yöneltmek amacıyla farklılaştırılmış faiz hadlerinden yararlanılıyor; buna, aşağıda değinilen diğer yollardan destek veriliyordu. Böylece girişim gücü ve yatırılabilir fonla beş yıllık kalkınma planlarında saptanan hedeflere yöneltilmeye çalışılmaktaydı. Bastırılmış mali piyasalar, zaten bu kaynakların mali piyasalar

larda büyük kazançlar sağlamasını iyice sınırlıyordu. Böylece faiz had-
di, hem düzeyi hem farklılaştırılmasıyla, hükümetin sanayileşme-büyü-
me hedefinin kilit fiyatı olma işlevini yerine getirebiliyordu. Reel faiz had-
lerinin uzun süreler negatif düzeyde seyrettiği bir gerçektir.

Döviz kuru da aynı amaçlarla hükümet tarafından denetlenmekteydi. Devalüasyon yapmaya hükümet, ancak içerde enflasyon uzun süreyle dışardaki enflasyon oranını aştığında karar verebiliyordu; deva-
lüasyon yapmak hükümetin prestij kaybetmesi olarak algılanmaktaydı. Döviz fiyatları faiz hadleriyle bağlantılı olmadığı gibi, uzun süreler cari işlemler açıklarından bile bağımsız olabiliyor; artan dış borçlanmayla karşılaşamıyorsa, ithalat kısıtlamaları ve ihracat teşvikleri yoluyla açıklara çözüm aranılıyordu. TL hemen hep «aşırı değerlenmiş» düzeydeydi. Ancak bunun, ne iç piyasada ithal mallarının rekabetini güçlendirmesi, ne de ihracatı caydırması gibi ciddi sonuçlarını düşünmek gerekiyordu. Bir kere, dış ticaret hacmi çok küçüktü (GSMH'nın %10-12'si kadar). İkincisi, dolaysız (miktar) kısıtlamaları ithalat rekabetini önlerken, katlı döviz kurundan teşviklere uzanan bir zincir hem ithalatı, hem ihracatı ayarlamakta kullanılıyordu.

ii) Bastırılmış mali piyasalar rejiminin döviz boyutunu dış ticaretin sıkı denetimi tamamlamaktaydı. Nelerin ithal edileceği listelerle belirlenmişti; yatırım malları ithali iyice serbestken, tüketim malları ithali ancak zorunlu sayılanları kapsıyordu. Gümrük vergileri değil, ithal yasaklarıyla miktar kısıtlamaları belirleyici oluyordu. İthalatın denetimi de plandaki sanayileşme hedeflerini gerçekleştirme amacına dönüktü. Yatırım mallarını ithalinin serbest olması, aşırı değerlenmiş TL fiyatı dolayısıyla bunların görece fiyatını iç piyasada düşük tutarken, tüketim mallarının miktar kısıtlamalarıyla korunması görece fiyatlarını yükseltiyor, böylece üretimi kârlı hale getiriyordu. Tabii, düşük düzeydeki faiz hadleri bunu ayrıca desteklemekteydi.

Bu dönemde ihracat birkaç kalem tarım ürününden (pamuk, tütün, fındık, kuru üzüm, kuru incir ve ancak 1970'li yıllarda bir miktar işlenmiş pamuk ipliği gibi mamullerden) oluştuğu için, ekonominin gelişmesiyle ihracat arasında bağ henüz kurulmamıştı. Zaten imalat sanayiye yeni yeni gelişmekteydi.

Sermaye hareketlerinin denetimi ise, yukarıda konu edilen bastırıl-

mış mali piyasalar ve dış ticaret düzeninin kaçınılmaz bir uzantısıydı; Ülkeden otonom sermaye çıkışı ya da vatandaşın döviz tutması (elinde ya da mevduat olarak) yasaktı. Büyük yetkili ticari bankaların döviz pozisyonu tutmaları ancak 1970'li yılların başında devreye girebildi. Serbest kısa vadeli sermaye girişi ya da sermaye piyasasında portfolio yatırım sözkonusu bile değildi. Dolaysız yatırım biçiminde gelen yabancı sermaye her istediği alana yatırım yapamıyor (örneğin tarım ve hizmetler), belirli nitelikler taşıyorsa (yeni teknoloji getirme gibi) kabul ediliyordu. Kısacası, bu alandaki denetim düzeyi de Merkez'dekiyle karşılaştıramayacak kadar farklı ve fazlaydı.

iii) İç piyasada yaygın fiyat denetimi vardı. Belediyelerin temel gıda maddeleri (ekmek, süt, et) fiyatlarını denetlemesinden hükümetin temel fiyatlar saydığı fiyatları denetlemesine, düşük tutulan ara girdi ve hizmet üreticisi KİT fiyatlarından kamu kurumlarının alıcı olduğu tarım ürünleri fiyatlarına uzanan bir mal ve hizmet fiyatları zinciri, bir veya diğer biçimde kamusal karar süreçlerinden etkilenmekteydi. Dış ticaret ve döviz üzerindeki denetimlerden ötürü de, iç fiyatlar dünya fiyatlarından bağımsız olabiliyordu.

Kamu girişimleri temel hizmetlerde (eğitim, sağlık, ulaştırma-haberleşme, enerji) ve ara girdi sanayilerinde (demir-çelik, petrokimya, alüminyum, bakır gibi) büyükçe piyasa payına sahip olduklarından, fiyat denetimi, bunların fiyatlarının «uygun» biçimde saptanması demekti. Tarımdaki KİT'ler ve kooperatif birlikleri de aynı işi bu alanda yapmaktaydı.

Bu yaygın denetim sistemi hem ekonominin büyümesi-sanayileşmesi, hem gelir bölüşümünün daha kötüleşmesini önlemek amacıyla dönüktü. Köylü kesiminin ağır bastığı, sanayide ve hizmetlerde özel girişimi yeni gelişen bu az gelişmiş yapı, ancak birtakım zorlamalarla gelişme sürecine sokulabilmişti. Bu zorlamaları da, denetimli ekonomi, özel girişimin kâr haddini büyüme kaynağı olan alanlarda yükselterek yapıyordu. Sabit sermaye yatırımlarının üretken alanlarda artışını önleyeceği düşünülen girişimler çok kısıtlıydı. Böylece özel girişimin kârlılığının ekonominin büyümesiyle tutarlı hale getirilmesi hedeflenmişti.

DENETİM REJİMİNİN SERMAYE İTHALİNİ ARTIRMAK ÜZERE GEVŞETİLMESİ: 1974 PETROL KRİZİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI(*)

1) Gevşemeyi Hazırlayan Etkenler

Yukarda anahatlarıyla mantığı anlatılan denetim rejiminde, Türkiye 1969'da hafif bir krizle sarsılıp IMF istikrar programını yürürlüğe koymuş, TL'yi devalüe etmişti (1 dolar = 9 TL'den 1 dolar = 14.85 TL'ye). Dünya piyasalarında doların altın paritesinden ayrılmasıyla eşanlı olarak ortaya çıkan spekülâtif boom hammadde fiyatlarını hızla yükseltirken, Türkiye, devalüasyonun da etkisiyle, hammadde ihracatçısı olarak bundan yararlandı; dış ticaret hadleri lehe dönerken miktar olarak da ihracatı arttı. Bu arada (pamuk ipliği gibi) mamul mallar ihracatı ve dış dünyadan işçi transferlerinin sıçraması, tarımsal ihracat artışına eklendi. Merkez'deki yükselen konjonktürün doruğu, Türkiye'ye, cari işlemler açıklarının 1972'de 8 milyon dolara inerken bilançonun 1973'de 484 milyon dolar fazla vermesi olarak yansdı. Net döviz rezervleri ise, 2 milyar dolara yükseldi.

i) 1974 yılına gelindiğindeyse, petrol fiyatlarının patlamasına, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı izleyen ABD ambargosu ve Batı'nın örtülü ekonomik ambargosu eklenmişti. Bu arada, Türkiye'nin dış temsilcilerine karşı Ermeni teröristlerin öldürme girişimleri ve içerde ideolojik kaynaklı çatışmalar gündeme geliyordu. Yani Merkez, Türkiye'yi Kıbrıs Harekâtı nedeniyle çeşitli yollardan sıkıştırmaya başlamıştı.

Dış ticaret hadleri ise tersine dönmüş, şiddetle kötüleşiyordu: Petrol fiyatındaki dört kat artışı Merkez'den ithal edilen sanayi mamulleri fiyatlarındaki artış izledi; 1972-77 arasındaki 4.2 milyar dolarlık ithalat artışının sadece 800 milyon dolarlık kısmı reel artışı. Geri kalan 3.4 milyar doların 2.49 milyar dolarlık bölümü sinai mamul fiyatlarının artışından kaynaklanırken, petrol fiyatı artışı 1 milyar dolardan az bir tutar götürdü (DPT 4. BYKP, s. 38).

Bütün dünya petrol tasarruf etmeye çalışırken, Türkiye'nin petrole sübvansiyon vererek tüketimi patlatması ise, yaşanan bir diğer gerçek-

(*) Bu konuda daha geniş ve ayrıntılı açıklama için bkz. G. Kazgan 1988-1.

ti. Bir yandan içerde petrole dayalı enerji üretimi, bir yandan yabancı sermayeye dayalı olarak gelişen otomotiv kesimi üretimi patlamıştı. 1972-77 arasında, dış dünyada fırlayan petrol fiyatına rağmen, Türkiye'de petrol tüketimi 10.8 milyon tondan 17.7 milyon tona, petrolün enerji tüketimindeki payı %50 civarına çıkmıştı.

Ekonominin büyümesine ivme verme amacıyla, %20'nin üstüne çıkan enflasyon hızına rağmen, nominal faiz hadleri bunun çok altında tutuldu: Bankalarda yıllık mevduat faizi %9, devlet tahvillerinin faizi %11'di; yani reel faiz hadleri negatif düzeyde sürüyordu (Tablo III). Bu, sık sık küçük oranlı olarak yapılan devalüasyonlara rağmen aşırı değerlenen TL/dolar kurunu tamamlıyor ve yatırımlara ivme veriyordu. Tabii, bu arada ithalat da her ikisinin baskısıyla patlamıştı: 1972'de 1.6 milyar dolardan 1977'de 5.8 milyar dolara fırlamıştı. Gerçi ihracat da 890 milyon dolardan 1.8 milyar dolara çıkmıştı, ama açık giderek büyüyordu. Ne var ki, aynı dönemde ekonomi de hızla büyümüş (yılda ortalama %7'nin üstünde), sanayi kapasitesi genişlemiş, tarımda teknoloji değişmiş ve üretim artışı hızlanarak Türkiye «kendine yeter» bir konuma gelmişti (Tablo I).

Bu arada Türkiye ekonomisinde görülmedik boyutta bir savurganlığın ortaya çıktığı, turizm bilançosunun dahi negatif bakiye verdiği bir gerçektir (G. Kazgan 1988-1, s. 278-296).

ii) Petrol krizini izleyen dönemde Merkez stagfasyona (durgunluk içinde enflasyona) girerken, Türkiye'nin, diğer birçok (başta Latin Amerika'dakiler) Çevre ülkesi gibi, yaşadığı hovardalıkla birlikte bu hızlı yatırım ve GSMH artışındaki temel etken, «petro-dolarların dolaşıma iadesi» politikasıydı (bkz: İkinci Bölüm, prag. II-2). Uluslararası bankalar, bir ara reel olarak negatif düzeylere düşen faiz hadlerinde kredi vermek için «kapiya geliyor»; henüz IMF-bankalar işbirliği kurulmadığı için, Türkiye de ağustos böceği gibi yarını düşünmeden gırtlığına kadar borca, hem de kısa vadeli borca batıyordu.

Merkez kendi sermayesinin kâr haddini yükseltmek için geliştirdiği «Çevre'yi borçlandırarak bunların ithalatını artırma» politikasıyla Türkiye'yi de aynı ağın içine çekmişti. Uluslararası bankalar bu borçlandırma politikalarının, sonuçta nereye gideceğini düşünmeden kredi verdikleri gibi, Türkiye'deki hükümet de bu düşüncesizce borçlanmanın nereye

gideceğini hiç düşünmemişti. Aksine, alınan bütün politika önlemleri sermaye ve mal ithalini kolaylaştırıcı yönde oldu. Bu arada denetimli ekonomide serbestleşme girişimleri de ortaya çıktı.

2) Sermaye İthalini Kolaylaştırma Yolları

Uluslararası piyasadan sermaye girişini kolaylaştırmak amacıyla, Türk hükümeti ihracatı gözardı edip ithalatı kolaylaştıracak önlemleri bir yandan devreye sokarken, bir yandan da döviz rejimini gevşeterek sermaye ithalini kolaylaştırdı. Böylece ekonomide denetimli rejim yerini, adım adım serbestleşmeye bırakıyordu.

i) İthalatın kolaylaştırılması amacıyla alınan başlıca önlemler şunlardı. Bir kere, ithalat vergileri azaltıldı, 1971'de ortalama %41.8'ken 1975'de %27.7'e indirildi. İkincisi, yapılan devalüasyonların oranı enflasyon hızının gerisinde tutularak TL'nin reel efektif değeri yükseltildi; 1977'de 1973'e oranla TL %20 oranında değerlenmişti. Üçüncüsü, ithalatta liberasyon oranı 1970'de %37.7'yken, 1974'de %62'e yükseltilmişti; böylece ithalatın giderek artan bir oranı miktar kısıtlamalarının etkisi dışında kaldı. Bu arada Türkiye, 1973'de AT ile imzalanan Katma Protokol gereği yapması gereken gümrük indirimlerini yerine getirmeye başladı.

Buna karşılık, ihracatı artırmak için hiçbir çaba yoktu. Oysa komşu petrol üreticisi Arap ülkeleri ve İran, patlayan petrol fiyatları dolayısıyla beklenmedik bir zenginliğe kavuşmuştu. Hükümet bu zenginleşmeyi izleyerek İslam Konferansı'na ve İslam Kalkınma Bankası'na üye olmayı düşündü; fakat zenginleşen bu pazarlara ihracatı artırmayı düşünemedi. Tıpkı ataları Osmanlı Sultanlarının ihracatı kısıtlayıp ithalatı serbestleştirerek ekonomide bolluk yaratmaya çalışmaları gibi... TL'nin reel olarak %20 değer kazanmasına karşılık ihracatta vergi iadesi oranını sadece %5.6'dan %10.9'a yükseltiyor, sanki ihracatı, döviz kazanmayı istemiyordu. Oysa müteahhitler bölgede oluşan bu altın madenini keşfetmiş, işleri buraya taşımaya başlamışlardı bile.

Turizm harcamaları üzerindeki denetim de tıpkı ithalattaki gibi gevşetildi; buna aşırı değerli TL eklenince, turizm giderleri iyice arttı, çünkü dışarı çıkış çok ucuzlamıştı. Oysa dışardan gelecek turistler için tersi geçerliydi. Böylece bütün Akdeniz ülkeleri turizmden milyarlar kazanır-

ken, 1976 ve 1977'de turizm bilançosu açık verdi (sırasıyla 27 ve 64 milyon dolar). Bu arada işçi döviz girişi de azalmaya başlamıştı: Batı Avrupa'daki stagflasyon işsizliği artırırken, bir de TL'nin aşırı değerlenmiş olması bunun gerisindeki temel etkenlerdi. Birinci etken işsizliğin Türkiye'ye yansımaysdı; ikinci etken ise, tıpkı diğer döviz gelirlerinin bir bölümü gibi, aşırı değerli TL'nin bu gelirlerin bir kısmını da karaborsaya (paralel piyasaya) aktarmasıydı.

Böylece mal ve hizmet ithalatındaki denetim gevşetilirken, ihracatın ihmal edilmesi, dış kredi kullanımındaki artışın temelini hazırladı. Türkiye böyle bir deneyimi 1950'li yıllarda da yaşamıştı; yine ihracatı artırmadan ithalatı artırabilmek temel hedefti; «kredili ithalat» sistemiyle, yine kısa vadeli sermaye girişlerine güvenilmişti (Kazgan 1988-1, s.265-77).

ii) İthalatı genişletmeye dönük yukardaki önlemleri tamamlamak üzere, yürürlükteki döviz rejimini serbestleştiren, daha önce sakıncalı bulunduğu için yürürlükten kaldırılan dış kredi türlerini devreye sokan uygulamalar gündeme geldi. (*)

● 1963'de planlı döneme girildiğinde yürürlükten kaldırılan «Özel Dış Kredi»ler tekrar yürürlüğe sokuldu. Böylece özel firmaların ve KİT'lerin, üçüncü beş yıllık kalkınma planına uygunluğu onaylanan projeleri için dış kredi alma olanakları yaratıldı. Ancak özel kredilerin «kur garantisiz» olmaması bir yandan, çok daha cazip koşulları olan yeni kredi türlerinin gündeme gelmesi diğer yandan, bu kaynağın geniş kullanımı olmasını önledi.

● Aynı şekilde, daha önce sakıncalı görüldüğü için yürürlükten kaldırılan bir diğer kredi türü olan «döviz çevrilebilir Türk lirası mevduat» (DÇM) hesapları tekrar geri getirildi. 1973'de «hariçte mukim» kişilere ilişkin hesapların tasfiyesine ve bir daha açılmamasına verilen kararın gerekçesi, bunların enflasyonist kredi genişlemesine yol açmalarıydı: Dışardan girdiklerinde, TL kredisi olarak çekilince, ticari banka sisteminin kredileri genişletmesine kaynaklık ediyor, bu da enflasyon baskısını artırıyordu. 1974'de petrol fiyatlarının patlayışı hükümeti döviz arayışına sokunca, 1975'de çıkarılan bir tebliğle sistem geri getirildi. «Hariçte

---

(*) Bu konuda daha ayrıntılı açıklama için bkz: G. Kazgan (1988-1, s. 284-300).

mukim gerçek ve tüzel kişiler»in, başta bankalar, DÇM hesapları açabileceği kabul edildi. Kısa vadeli mevduat niteliğindeki bu hesapların %90'nın «hariçte mukim» kişilerce açıldığı görülüyordu.

Türkiye'deki en büyük sekiz banka «yetkili banka» kabul edildi ve konvertibl dövizler karşılığı bu hesapları açma yetkisiyle donatıldı. Bu bankalardaki DÇM hesaplarına devlet «kur garantisi» tanıdığı, yani borç ödeninceye kadar geçen süredeki kur değişmelerinden doğan rizikoyu devlet üstlendiği için, bu kredi türü, hem krediyi veren hem alan için çok cazipti.

DÇM girişlerini teşvik etmek için, bir yandan dış piyasanın çok üstünde tutulan reel faizler yanında, devlet bunların faizlerini stopaj yoluyla vergilendirmemekle, stopaj yoluyla vergilemeye tabi olan doğrudan borçlara oranla cazibesini artırdı.

Temelde, Avrupa para piyasasından LIBOR artı «spread»e(*) göre belirlenen değişken faizli ve kısa vadeli bu borçlanma türü, Türkiye'nin ithalatının ihracatından bağımsız olarak patlar bir hızda büyümesine, döviz piyasasında TL'nin aşırı değerlenmesine ve kısa vadeli borç birikimi sonucunda 1978'de vadesi gelen dış borçlarını ödeyemez duruma düşmesinde ön planda etkili oldu. Ne var ki, hükümet hiçbir kısıtlayıcı önlem almaya gerek duymadığı ve rizikosu yüksek dış krediyle de olsa halkı hoşnut edip oyları garantilediği için memnundu; döviz-faiz arbitrajından iyi para kazanan yerli bankalar memnundu; pek çok Çevre ülkesiyle birlikte Türkiye'nin de ithalatının patlaması yoluyla ihracatını bir ölçüde canlı tutabilen Merkez memnundu; rizikosuz dış kredi kullanan borçlular memnundu; paralarını kârlı biçimde plase edebilen uluslararası bankalar memnundu. Bu saadet zinciri ancak üç yıl sürebildi.

● Yetkili sekiz banka döviz pozisyonu tutma yetkisine 1974 sonunda kavuştular. Çeşitli ithalat finansman biçimleri arasında «mal mukabili ithalat» (malın ithalatçı müşteri tarafından devralınmasından sonra ödeme yapılması) ihracatçı kabul etmek kaydıyla, ticari bankalar için en kârlı yöntem oldu; çünkü işlemlerin devir hızını yükselttiğinden, döviz pozisyonlarındaki fonların etkinliğini ve kârlılığını artırıyordu. İthalatın bu kaynaktan finansmanını kolaylaştırmak için, hükümet ayrıca, yeni önlemleri 1975 ve 1976'da devreye soktu.

(*) Londra bankalar arası faiz haddine, ülkenin ve/veya şirketin, kredi veren açısından taşıdığı rizikoyu gösteren primin eklenmesi ile oluşan faiz haddi.

1978'deki krizde, DÇM'lerle birlikte, mal mukabili ithalattan kaynaklanan «garantisiz ticari borçlar» ön planda rol oynadı.

● DÇM'lerle birlikte devreye sokulan döviz tevdiat hesapları (DTH) ise, kur garantisinden yararlanmadığı için, o dönemde büyük sorun yaratmadı. Bunların büyük sorun kaynağı olmaları, 1985'de tekrar devreye sokulmalarıyla başladı.

Böylece Türkiye, Merkez stagflasyon yaşarken DÇM'ler, mal mukabili ithalat vb. yollardan kısa vadeli sermaye hareketlerinin «giriş» ayağını teşvik ediyor, IMF denetimi olmadan borçlanıp ithalatını patlatabiliyordu. Ancak 3-4 yıl gibi kısa bir sürede iç ve dış dengeler sürdürülemez boyutlarda bozuldu.

3) Artan Borçlar ve Bozulan Dengeler

i) Kısa vadeli sermaye girişlerinin teşvik edildiği bu süreç sonucunda, Türkiye'nin dış borç stokunun vade dağılımı hızla kısa vadeli borçlar lehine değişti: 1970'li yılların başında payları önemsizken 1975-6'da dörtte bire yaklaştı; 1977'ye gelindiğinde bu oran %58, 1978'de %52 oldu. Bu son yılda toplam kısa vadeli borç tutarı 7.2 milyar dolara varmış, cari işlem gelirlerini aşmıştı (Tablo II): Türkiye'nin ihracatı 2 milyar doların, işçi döviz geliri ise 1 milyar doların altındaydı. Ama bu arada orta ve uzun vadeli borçlar da patlamış, 1975'de 3.6 milyar dolardan 1978'de 6.7 milyar dolara çıkmıştı; üç yılda, dış borç stoku hızla artarken, kısa vadeli borçlar bunun yarısından fazlasını oluşturur olmuştur. Türkiye, 1958'deki krize de tıpkı 1978'deki gibi aynı süreçler sonunda, biriken kısa vadeli borçların baskısıyla girmişti. Yirmi yıl arayla, ders alınmayan tarih, «tekerrür» ediyordu. Aynı «tekerrür» 1993 sonu ve 1994 başında ortaya çıkmaktaydı, çünkü yine tarihten ders alınmamıştı.

Kısa vadeli borçların «borç ödeyememe» krizinde öncü rol'eri, hem yakın Türk ekonomi tarihinden, hem Türkiye'yle birlikte ya da kısa bir süre sonra diğer ülkelerin yaşadığı dış borç krizlerinden ortaya çıktı. Nedeni ise açık: Ülkenin iç ve dış dengeleri kredi güvenilirliğini sarsacak gibi değilse, uluslararası bankalar bunların faizleri ve anaparalarını yeniler, hatta ayrıca yeni kredi açar. Ancak büyük boyutlardaki kısa vadeli sermaye girişleri bir yandan iç ve dış dengeleri bozar, kredi güvenilirliğini azaltır; bir yandan da yenilenen krediler artı yeni krediler, borç stokunu 1-2 yıl içinde çığ gibi büyütür. İç ve dış dengesi bozulmuş

borçlu ülke bir de çığ gibi büyümüş kısa vadeli dış borç stokuyla yüklü olduğunda, alacaklı, rizikosunu azaltmak için borcu yenilemez. Borç yenilenmeyince, bu kez, hem faiz hem anapara olarak kısa vadeli borçların ödenmesi zorunlu olur. Aşırı değeri yerli paranın uzun süre caydırdığı mal-hizmet ihracatı birden artırlamadığı, körüklediği ithalat hemen kısılmadığı için, yeni borç alınmayınca kriz patlar. Bu tip krizler, her zaman aynı biçimde, adeta bir doğa kanunu gibi, hükümetler tarihten ders almadıkça tekrarlanıyor. Üstelik yürürlükteki döviz rejiminden bağımsız olarak tekrarlanıyor; denetimli rejimde de oluyor, serbest rejimde de oluyor. Nitekim, 1958'de tam denetimli, 1978'de yarı serbestleşmiş döviz rejimlerinde bu süreci yaşayan Türkiye, 1993 sonunda dünyanın neredeyse en serbest döviz rejiminde aynı sonucu yaşadı.

Bu hızlı borçlanma süreci tüketim yanında hızlı yatırım artışı da yarattı. Ancak kamu yatırımlarında politik çekişmeler nedeniyle büyük bir savurganlık ortaya çıktı. Mevduat faizlerinin reel olarak negatif düzeylere düşmesi (Tablo III), Türkiye'deki ailelerin gözde plasman aracı altın ithalatına ivme verdi: 1974'de ülkeye sadece 18 ton altın girerken, 1975'de 55 ton, 1976'da 115 ton altın girdi; bu son rakam neredeyse toplam işçi dövizini girişine eşitti. Dış dünyaya indirimli kürk satışlarına geziler, otomobil fabrikaları önünde uzayan kuyruklar, dünyanın dört bir yanından onlarca değişik markadaki traktörlerin ithali, gelişigüzel devlet sübvansiyonları, işte bu rizikosu yüksek kredilerle karşılandı. (Ama şu da var ki, Türkiye 1980'li yıllarda uzun süre, bu dönemdeki yatırımların yarattığı kapasiteleri kullandı.)

ii) Yukardaki tabloyu ağırlaştıran bir olay da, Bretton Woods para sisteminin çökmesini izleyen dönemde, uluslararası piyasada Merkez paraları arasındaki çapraz kurlardaki değişmeydi. Türkiye, Avrupa para piyasasından hızla borçlanırken, Batı Alman markı ve İsviçre frangı diğerlerine (başta dolar) karşı hızla değer kazanıyordu; ancak bunlar üzerindeki nominal faiz haddi diğerlerinden daha düşük olduğu, kısmen de bu iki ülkeyle ticari ilişkiler sıkı olduğu için, ticari bankalar bu paralar üzerinden DÇM'leri getirdiler. Oysa hammaddeleri Türkiye dolarla satıyordu. Yukarda dolarla verilen kısa vadeli borç rakamları bu çapraz kur değişmesi nedeniyle büyüdüğü gibi, dolarla sağlanan bir bölüm gelir nedeniyle ödeme yükü de ağırlaşmış oldu. Türkiye, ekonomisini hızla serbestleştirip borçlanırken, bu tür hesapları yapmamıştı.

iii) Üç yıl süreyle kısa vadeli borçlanmaya dayalı büyüyen ekonomi, 1977'ye gelindiğinde bir doruk noktasından aşağı inmeye başlamıştı. İhracatın iki katına ulaşan dış ticaret açığı (4 milyar dolar), 560 milyon dolara düşen brüt döviz rezervleri, fiili ithalatın yarısına düşen ithalat transferleri dolayısıyla T.C. Merkez Bankası'nın yüksek faizli banka kredileriyle ithalatı karşılıyor olması, yeni DÇM girişlerinin çıkışları pek az bir marjla aşması (150 milyon dolar kadar), beklenen proje kredilerinin (850 milyon dolar) ancak 500 milyon dolarlık kısmının gelmesi, saat zincirinin kopmakta olduğunu gösteriyordu. Buna bir de tarım ürünü kıtlığının gerektirdiği ithalat eklenince zincir koştuktu. Türkiye vadesi gelen DÇM borçları ve bunlara ilişkin faizleri (1.38 milyar dolar) ödeyemedi.

III- 1978 DÖVİZ KRİZİ VE IMF İSTİKRAR PROGRAMINA GEÇİŞ

1) Krizde Ortak Özellikler ve Kuraldışı Uygulamalar

Türkiye ekonomiyi serbestleştirme oyununu kurallarına göre oynamadığı ya da oynamaya koşulları elvermediği için, bu alandaki deneyimleri hep «hüsran»la sonuçlandı ve sonuçlanıyor. 1970'li yılların sonunda da, tıpkı 1958'deki gibi, vadesi gelen borçları ödeyememe sonucunda IMF ile anlaşılacak bir istikrar programı uygulama arayışına girdi.

i) 1978'de vadesi gelen borçların tutarı 4.84 milyar dolardı: Bunun 1.38 milyarı DÇM, 1.51 milyarı mal mukabili ithalattan doğan garantisiz ticari borçlar olmak üzere, yaklaşık %60'ı bu iki kısa vadeli borç kaleminden kaynaklanıyordu. Bu yılların olağan ithalat düzeyi olan 5 milyar dolarla birlikte toplam döviz gereksinimi 9.84 milyar, buna karşılık beklenen ihracat ve işçi döviz geliri 3 milyar dolar kadardı. Kısa vadeli borçların dörtte üçüne yakın kısmı ise «özel ticari borçlar» niteliğindeydi. Ülke borç ödeyememe durumuna düştüğünde, tekrarlanan ikinci bir özellik de buydu: Hem 1958'de hem 1993'de, tıpkı 1978'deki gibi, kısa vadeli borç birikiminde ağırlığı özel kesim borçlarınının almasıydı.

Vadesi gelen borçlar ödenemediği gibi, özel kesimin onlarca küçük ve orta boy lu yabancı firmaya taktığı, mal mukabili ithalattan doğan «garantisiz ticari borçlar»ın hesabını TC Merkez Bankası tutma-

mişti bile. Ticari ilişkiye giren iki ayrı ülke arasındaki firmaların borç-alacak ilişkisine, genelde devlet kurumları karışmaz; eğer borçlu taraf ödeyemezse, devlet garantisi olmayan, yani garantisiz borçlar alacaklı firmaların kendi riziko alanı içinde sayılır. Oysa İşler Çevre ülkelerinde böyle yürümüyor: Türkiye devlet olarak garantisiz borçları devralıp ödemek zorunda kaldı, yani sorumluluk bütün vergi yükümlüleri ve enflasyondan zarar görenlerce üstlenildi. (1993'de aynen, ticari bankalar arası ilişkide İsviçre bankalarına olan borçlarını iflas nedeniyle ödeyemeyen Türk ticari bankalarının -TYT, Impexbank, Marmara Bankası gibi- borçlarını Hazine'nin ödemesi için baskılar ortaya çıktı.) DÇM'lerde ise zaten TC Merkez Bankası sorumluluğu üstlenmişti.

ii) Borç ödeyememe kadar kredi güvenilirliğini sarsan bir olay ise, döviz sıkışıklığına giren TC Merkez Bankası ve yetkili bankaların karşılıksız çek çekmeye benzer işlemlere girişmiş olmalarıydı: Muhabir bankalardaki pozisyon hesaplarında karşılığı olmaksızın, sanki varmış gibi, ithalat finansmanı yapılmıştı. İthalattan kâr etme baskısı ne boyutta olmalıdır ki, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve en büyükleri kamu bankaları (Ziraat Bankası, İş Bankası, Vakıflar Bankası) olan, diğerleri de özel kesimin en saygın bankaları olan (Garanti Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Türk Ticaret Bankası, Osmanlı Bankası) yetkili bankalar, bu tür kuraldışı işlemlere başvurmak durumunda kalmış olsunlar.

Bu çarpık ithalat finansmanı, bu kez Türkiye'nin karşısına alacaklı olarak ilişkisiz yabancı kurumları çıkardı. Çünkü Türkiye'ye mal satan ihracatçı, muhabir banka dışındaki bir aracı bankadan alacağını belgeleriyle tahsil ediyordu; ancak aracı banka muhabir bankaya rücu ettiğinde, (kredi limitleri dahil) karşılığı bulunmadığını görüyordu. Bankalarla muhabir bankalar arasında bir kredi şekli olan çok kısa vadeli kurye kredilerinde de benzer bir olay yaşandı: TC Merkez Bankası, 1-2 ay vadeyle çok sayıda muhabir bankadan aldığı borçları biriktirmişti aynı biçimde.

Kısacası, bu krizde hükümet, ithalatı patlatacak uygulamaları devreye soktuğu için sorumluydu; ama uluslararası bankalar da riziko hesabı yapmadan kârlı plasman yapabilmek için bu fonları birtakım kolaylıklarla sağladıkları için sorumluydular. Türkiye'de bankalar kuraldışı uygulamalar yaptıkları gibi, sonuçta garantisiz borcun devlete yüklenmesi de

kuraldışıydı; bu kuraldışılık ise, Merkez'in Türkiye üzerindeki yaptırım gücüyle ilgiliydi.

2) İstikrar Arayışı ve IMF'nin Devreye Girişi: 1977-79

i) 1977'de doruğa çıkan dengesizlikler, 1978'de vadesi gelen borçları ödeyememe durumu ortaya çıkınca, dengeye döndürülme sürecine girdi; kısmen alınan politika önlemleri, kısmen de başlayan darlıklar yoluyla bu sağlandı. 1977'de iç kaynak açığı (iç yatırımla tasarruf farkı) GSMH'nin %7'sine varmışken, 1978'de %2.7'ye indi. Yatırım oranı düşerken tasarruf oranının yükselmesi bunu sağladı. 1977'de GSMH'nin %3.6'sına inerek dibe vuran ihracat oranı 1978'de %4.4'e çıkıyor, ithalat oranı ise %12.2'den %8.9'a çekiliyordu. Böylece dış ticaret açığı %8.6'dan %5.5'e inmekteydi. Ancak dengeye yönelme gibi gözükken bu değişim süreçleri, ithal edilen girdi kıtlıklarının yarattığı GSMH büyüme hızında hızlı düşüş, hızlanan enflasyon ve bir dizi darlıklarla birlikte yaşandı (Tablo I): Elektrik enerjisinde kesintiler, ısıtılamayan binalar, darlıkların yarattığı karaborsa fiyatları ve tezgâh altı satışları, bu arada hızla büyüyen karapara, yani kayıtdışı ekonomi, 1978'in ayırıcı koşullarıydı.

Hükümet çılgın noktalara ulaşan iç ve dış dengesizlikleri gidermek için 1977'den itibaren istikrar paketlerini gündeme getirmeye başlamıştı. Hükümetler değiştikçe paketler de değişti. 1978'de IMF devreye girdi; ama iktidardaki hükümet IMF ile anlaşamayınca, Türkiye anlaşmanın gerçekleştiği Mart 1979'a kadar taze kaynak girişinden yoksun kaldı. Ancak bu arada borç patlamasını önleyecek ekonomi politikalarını yürürlüğe koymaya başladı: TL %20 oranında devalüe edildi ve 25 TL/bir dolara düşürüldü; TCMB resinkont ve banka mevduat faizleri yükseltildi; ithalatta damga resmi iki kattan fazla artırıldı; akseptans kredileriyle mal ithali kısıtlandı; DÇM'ye kur garantisi kaldırıldı; altın üzerine işlemler kayda alındı; turist çıkışları ve yanlarında götürbildikleri döviz kısıtlandı; KİT fiyatları artırıldı. Yanısıra, Batı Almanya'daki işçi tasarruflarını Türkiye'ye kazandırmak için bir program yürürlüğe kondu.

ii) Haziran 1979'da yürürlüğe giren istikrar programı yukardaki önlemleri biraz daha güçlendirdi, TL/dolar kuru 47 TL=1 dolar oldu; ithalat biraz daha kısıtlanırken, kur ayarlaması işçi dövizini artırın-

ca cari işlemler açığı biraz azaldı. Bu arada 1978'de iki katın da üstünde artarak %52.6'ya çıkan yıllık enflasyon hızı, 1979'da biraz daha hızlanıp %63.9'a yükselmişti; GSMH'nın yıllık artış hızı ise aynı yıllarda %2.9'dan %-0.3'e iniyordu. Yani görece düşük ortalama yıllık enflasyon hızı (%20 kadar) ve yüksek büyüme hızı (%7 gibi) ile geçirilen 1970-77 dönemi, 1978 ve izleyen yıl bu açıdan kötü göstergeler veriyordu (Tablo I).

IMF ile varılan anlaşma sonucunda kısa vadeli özel dış borçların 2.8 milyar dolarlık bölümü uzun vadeli devlet borcuna dönüştürüldü; bu da, sonuncunun tutarında 1978'de, 6.26 milyar'dan 1979'da 9.7 milyara, 3.4 milyar dolarlık bir yükselişe, buna karşılık birincinin tutarında 2.83 milyar dolarlık bir düşüşe yol açtı (5.28 milyardan 2.45 milyar dolara). Türkiye aynı zamanda 190 milyon dolar kadar borç anaparasını da ödeyerek toplam dış borç stokunu 13.79 milyardan 1979'da 13.6 milyar dolara indirmek zorunda kaldı. 1978 anlaşmasında 6-9 yıl olan vadeler 1979 anlaşmasında gerçi 7-9 yıla çıkarılmıştı; ne var ki, beklenen tutarda kredi alınmadığı için bir miktar borç anaparasını da cepten ödemek gerekmişti. Ne OECD, ne Suudi Arabistan beklenen kredileri vermişlerdi.

Ekonomideki sıkıntıların, durgunluğun ve enflasyonun iyice yoğunlaştığı 1978 ve 1979 yıllarında, dışarda Ermeni terör örgütünün ve içeride ideolojik kökenli olarak gözükken (?) örgütlerin terör eylemleri de doruktaydı. Bunlara TBMM'de birbirini suçlarken cumhurbaşkanını dahi seçmek için anlaşamayan siyasal partilerin yarattığı kargaşa eklendi. Türkiye ekonomik, siyasal ve toplumsal kargaşasının bunalımını yaşarken, dünyadaki değişmeler, bu sıkıntıları ağırlaştıracak nitelikteydi; 1979 ve 1980 yılları çok büyük ve olumsuz değişmelerin habercisiydi.

3) İkinci Petrol Krizi (1979-80) ve Ağırlaşan Dünya Koşullarına Karşılık Türkiye'de ve Komşularında Doğan Yeni Olanaklar: 24 Ocak 1980 Programına Geçiş

i) OPEC üyeleri petrol fiyatını 1979 ve 1980'de ikinci kez (%150 oranında) artırdı. Gerçi bu kez riyat artış oranı daha düşüktü, ama çok daha yüksek bir fiyat düzeyinden yapıldığı için ithalatçı ülkeleri sarsmaya yetti. Bu şok Türkiye'yi yoğun kriz yaşarken yakaladı.

Dünya piyasaları, Merkez ve petrol ithalatçısı Çevre daralmaya girerken, Türkiye'nin ihraç ettiği tarım ürünlerinin dış ticaret hadleri de tepetaklak oldu: 1973-79 arasında dünya piyasalarında tarım fiyatları/sanayi fiyatları endeksi %40 oranında gerilemişti. 1980 ve 1981'de geçici bir iyileşme olduysa da, gerileme eğilimi 1981'den sonra süreklilik kazandı. Merkez'in yüksek sübvansiyonlu üretim ve ihracat politikasıyla hızlı teknolojik değişmesi bunun başlıca nedeniydi.

Bir diğer olumsuz gelişme, ABD'nin faiz hadlerini sıkı para politikası yoluyla yükseltmesiydi. Bu bir yandan 1970'li yıllarda çok düşük nominal faiz hadleriyle alınan değişken faizli borçlar ve yeni borçlar için çok yüksek reel faizler ödenmesi demekti; bir yandan dolar uluslararası piyasada değerlenmeye başlıyordu.

Ayrıca Türkiye ve bir dizi diğer gelişmekte olan ülkenin borç krizine sürüklenmesi, finans merkezlerini önlem almaya itti. Uluslararası bankalar ve Dünya Bankası, IMF ile işbirliğine girerek, IMF onayına bağlı kredi sistemine geçti; rizikolar çok yakın incelemeyle değerlendirilmeye alındı.

Nihayet, ABD'den başlayarak ekonomi politikalarının dünya çapında değiştirilmesi sürecine girildi; serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme Çevre için de geçerli politika oluyor, bunlara tanınan hoşgörü sona eriyordu (bkz. İkinci Bölüm).

Türkiye'nin ekonomisini yeni baştan, hem de daha köklü biçimde serbestleştirme sürecine başlamasını, IMF ile imzalanan yeni bir istikrar programı ve 24 Ocak 1980 programının 12 Eylül askeri rejimi gözetimine alınması izledi; kendisi yoğun bir kriz yaşarken dünyadaki ortamın giderek kötüleşmesini aşmak, ancak IMF'nin tam desteğini alacak yeni bir paketle mümkün olabilirdi.

ii) Petrol ithalatçısı Merkez ve Çevre ülkelerinde koşullar ağırlaşırdıkça, Türkiye'nin komşularında yeni olanaklar doğdu. Hemen tümü petrol ihracatçısı olan Arap ülkeleri ve İran petrol fiyatlarındaki fırlama sonucu zenginleşmişler, sanayileşmemiş-çeşitlenmemiş iç üretim yapıları nedeniyle iğneden sürmeye her şeyi ithal eder olmuşlardı; 1979'da ithal kapasiteleri yılda elli beş milyar doları aşmıştı. Bir ikinci olanak, 1978'de başlayan İran-İrak Savaşı'nın Türkiye'ye, coğrafi konumu açısından verdiği neredeyse «tek» gücünden doğdu. Bu, artan petrol gelirleri ve savaşın pompaladığı talebi Türkiye'ye yöneltmekte etken olabilirdi.

Buna, birinci petrol krizini izleyerek Orta Doğu piyasasında iş yapmaya başlayan müteahhitlerin edindiği beceriyi diğer biçimlerde değerlendirmenin de kârlı olması eklendi. Nihayet, 1970'li yılların hovardaca dış borçlanma furyasında imalat sanayiyinde büyük yeni kapasitelerin yaratılmış olmasına karşılık, Türkiye'nin yaşadığı kriz, özel imalat sanayiyinde kapasite kullanımını %51'e düşürmüştü. Yani ortam bir yeni atılıma hazır ve bunları yoğuracak yeni bir paket gerekiyordu.

1970'li yılların petrol krizi sonrası stagflasyonunu Batı dünyası yaşarken, Japonya ve çevresindeki Asya Kaplanları'nın bir iki yılda durgunluğu atlatmaları, yeni bir ekonomi modelinin gelişmesine yol açmıştı: «İhracata Dönük Büyüme.» Dünya Bankası'nın tanınmasında öncülük yaptığı bu modele göre, ekonomiyi serbestleştirme, hızla ihracata yönelmeyi ve büyümenin ihracattan kaynaklandığı yeni bir büyüme biçimini Çevre ülkeleri için mümkün kılacaktı. (Oysa Dünya Bankası'nın ve diğer araştırmacıların çalışmaları, sonraki yıllarda, Hong Kong dışındakilerin hiç de çok serbest piyasa ekonomisinde olmadıklarını, mali piyasaları sıkı denetim altında tuttuklarını ve akılcı bir devlet-işveren-işçi işbirliğiyle bunu gerçekleştirdiklerini gösterdi.)

1980'de ABD'de başlayan ve İngiltere'ye sıçrayan serbestleşme hareketi, borç ödeyemez duruma düşen Çevre ülkelerine yönelik olarak, «İhracata Dönük Büyüme için Serbestleşme» modeline dönüştürülmüştü IMF ve Dünya Bankası tarafından. IMF kadar yeni kredi türlerini devreye sokan Dünya Bankası'ndan kredi almak isteyen hükümet, nele ri taahhüt etmesi gerektiğini, dolayısıyla biliyordu. Bu bilgi yukardaki olanaklara eklendi.

iii) 1970'li yılların şiddetli bir krizle noktalanmış olmasına karşın, Türkiye'de çok büyük değişimler de ortaya çıkmıştı. İmalat sanayiyinde büyük çapta yeni kapasiteler yaratılmış, tarım önemli bir sıçrama yapmıştı. Ekonomide güçlü holdingler oluşmuş, bunlar değişik üretim faaliyetlerine kök salmıştı. Müteahhitler Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmış, bu pazarları yakından tanımıştı. Önce işçilerin peşinden Batı Avrupa'ya taşınan bankalar, bu kez müteahhitlerin peşinden Orta Doğu'ya taşınıyordu. Herkes varolan ihracat ve ithalat rakamlarının gerçeği yansıtmadığını, dövizler karaborsaya aktığı için gerçek rakamların bunun yaklaşık iki katı olduğunu biliyordu. Başka bir deyişle, 1970'li yıllarda ekonomi birtakım hizmetlerle (bankacılık ve

müteahhitlik), işçilerden sonra, fiilen dış dünyaya açılmıştı. Sermaye ithalini kolaylaştırıcı nitelikteki serbestleşme hareketi, beklenmedik şekilde dış dünyaya açılan yeni kesimler yaratmış, diğerlerinde üretim kapasitesinde büyük artışlar olmuştu.

1973'ten başlayarak dünyada başaşağı giden tarım ürünleri fiyatları bir yandan, krizden yoğun biçimde etkilenen imalat sanayiye ve büyük holdingler öte yandan, Türkiye'nin yeni bir dış ticaret politikası ve döviz rejimine kayması gerektiğini göstermekteydi. Ülkenin beş-altı kalem, fiyatı görece gerileyen tarım ürünü ihracatıyla yaşaması mümkün değildi. Oysa 1978-9 krizi büyüyen imalat sanayiye kapasitesini yarı yarıya atıl bırakmıştı; hem de komşu ülkelerde büyük yeni olanaklar doğarken, Türkiye'de girişimcilerin bu olanakları kullanmıyor olmaları akılcı bir yaklaşım olamazdı.

iv) İktidardaki Demirel hükümeti ve Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal, bir yandan krizi atlatabilmeyi sağlayacak kredileri IMF ve Dünya Bankası'ndan alıp, IMF onayını izleyecek OECD ve İslam Kalkınma Bankası kredilerine ulaşabilmek; bir yandan dünyada artan reel faiz hadleri ve daralan piyasaların kısıtlarını aşmak ve komşularda doğan olanakları değerlendirebilmek için bir ekonomi politikaları paketi hazırladılar. Bu paket, temelde, IMF onayını alabileceği kesin olan, ekonomiyi serbestleştirme yolundaki politika araçlarından oluşuyordu. Ancak bunların birçoğunun yurt içinde ve yurt dışında iş yapan girişimcilerin de isteklerini yansıttığına kuşku yoktu. 24 Ocak 1980 paketi diye anılan bu politikalar paketi, nitekim, IMF ve Dünya Bankası yanında Türkiye'deki iş dünyasının da desteğini aldı.

24 Ocak paketini yapan ve içerden-dışardan onay alan hükümet, uygulamaya gelindiğinde, ayak sürümeye başladı. Bunu, içerde yoğunlaşan siyasal kargaşa tamamlıyordu. Ve 12 Eylül 1980'deki askeri darbe, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'la birlikte, bu paketin uygulanmasını üstlendi.

DOKUZUNCU BÖLÜM

24 Ocak 1980 Paketiyle Serbestleşmeye Geçiş(*) ve 1988-89 Krizi

I- TEPEDEN İDEOLOJİYİ DEĞİŞTİRME

12 Eylül askeri rejiminin, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal önderliğinde yürürlüğe koyduğu 24 Ocak paketi, kısa sürede, istikrara dönme ve borç ödeyebilmeyi tekrar sağlamak amacına dönük ekonomi politikaları içeren bir paket olmanın çok ötesine geçti. Bir çeşit «avamlştırılmış liberal ideoloji»yle insanları aşılama, ekonominin yapısını buna göre oluşturma kampanyasına dönüştü. Bu kampanyanın Merkez'deki «ekonomiyi bürokratik kurallardan arındırma» hareketinin çok ötesinde bir süreci ortaya çıkardığını belirtmek gerekiyor.

Türkiye'nin denetimli ekonomisinde iktidardaki ideoloji, sanayileşme-büyüme, köylüyü kalkındırma hedefine dönüktü; karma ekonomi ve yol gösterici türde bir planlama ise bunun başlıca araçlarıydı. Geçmişte bütün «laik devlet» söylemine rağmen din ögesi gerçi toplumsal hayatta önemini korumuştur. Yine de Türkiye'nin toplumsal felsefesi Batı Avrupa'daki «sosyal devlet» anlayışını iyice benimsemişti; tabii, aynı zamanda bunun temelindeki demokrasiyi.

Askeri rejimle birlikte yürürlüğe giren değişim süreci, bu yerleşik ve toplumun büyük kesimince desteklenen, ayrıca hukuksal-kurumsal

---

(*) Serbestleşme sürecine ilişkin daha ayrıntılı açıklama için bkz. G. Kazgan 1988-1, s. 333-375 ve G. Kazgan 1993-1, s. 69-100.

temeli oluşmuş düzeni altüst etmek yoluna girdi. Ekonomide amaç serbest piyasa ekonomisine geçiş ve küreselleşmeye dönüştürüldü; karma ekonomi yerini KİT'lerin özelleştirilmesi ve devletin küçülmesine bıraktı; köylüyü-tarımı kalkındırma, «gelişmiş toplumlarda hizmetler kesimi ön plandadır.» anlayışıyla ikame edildi; sosyal devlet işçi düşmanlığı ve zenginlik övgüsüne, ithal malı kullanma merakına yerini bıraktı; bireycilik ön plana çıktı. Ayrıca kökten-dincilik bütün toplum kurumlarına sızdırıldı, laiklik -ki, Türkiye Cumhuriyeti devletinin temel ögesidir- tartışılır oldu, etnik kökene göre insanları ayırma olağan hale geldi.

Bu değişimin Türkiye'de ne felsefesi oluşmuştu, ne kurumsal-hukuksal, ne de ekonomik temeli vardı. Olmadığı için, 24 Ocak programı hem ekonomik düzlemde büyük sorunlar yarattı, hem toplumsal düzlemde. Türkiye eski dönemdeki ekonomik başarı çizgisinin çok gerisine düştü; toplumsal düzlemdeki yozlaşma inanılmaz boyutlara geldi. Gelir bölüşümünün zaten çok bozuk olduğu ülkede, aşırı zenginlerle aşırı fakirler arasındaki orta sınıf giderek cılızlaştı. Oysa liberal ideolojiyi ve serbest piyasa ekonomisini Batı toplumlarında bu sonuncusu yaratmıştı. Bütün ekonomi politikaları ise bölüşümdeki bu değişmeyi gerçekleştirmeye dönük biçimde uygulandı. Uygulanan politikaların doruğuna çıktığı 1988 yılında, ekonomi tekrar şiddetli bir krize girdi. Oysa programın uygulandığı 1980-3 döneminde Merkez ve petrol ithalatçısı bütün ülkeler durgunluk yaşadılarsa da, 1984-89 arasında Merkez'de önemli bir canlanma yaşanmıştı. Krizin, dolayısıyla, Merkez'deki krizin bir uzantısı olması sözkonusu değildi.

Bu açılardan, uygulanan 24 Ocak paketi, 1978'de başlayan krizi aşmanın gereklerini yerine getirmenin çok ötesine geçti; daha önceki diğer istikrar paketlerinden bu bakımdan ayrıldı. Gerçi programın bir boyutu «yeniden yapılanma» amacına dönüktü ve bunun için verilen Dünya Bankası kredileriyle desteklendi. Merkez'deki durgunluğu aşmak ve kâr haddini artırmak için Çevre'yi buna göre biçimlendirmek yolundaki Merkez politikasına göre, Türkiye yeniden yapılandırılmaya çalışılıyordu. Ancak uygulamadaki sonuçlar bunun ötesinde, bütün siyaset yaşamına bulaşan yozlaşma, zenginlik için her türlü kuraldışılığın olağan sayıldığı bir yeni aşamayı başlattı. Bu yozlaşma, XIX. yüzyıl Avrupa'sının vahşi kapitalizmi benzeri bir ekonomiyle iç içe geçiyordu.

II- 24 OCAK PROGRAMININ UYGULANMASI

1) Ortamı ve Kaynakları

İki kutuplu dünyanın henüz geçerli olduğu, Merkez'in SSCB ve Doğu Bloku'nu çözmek için Yeşil Kuşak kuramından yola çıkarak dinsel öğelerle, Yıldız Savaşları projesinden kalkarak teknolojiyle yoğun bir mücadeleye giriştiği 1980'li yılların başında, Türkiye'nin NATO çerçevesindeki jeo-stratejik önemi henüz büyüktü. Bu nedenle, Türkiye, sadece IMF ve Dünya Bankası değil, aynı zamanda OECD ve diğer kurumların (İslam Kalkınma Bankası, Avrupa İskan Fonu gibi) kredileriyle de desteklendi. IMF'nin denetim-gözetim işlevi 1985 yılına kadar sürdü. Bu sürede Türkiye hem borç ertelemesi, hem yeni-taze krediler için borçlandı: Yaklaşık beş milyar birinci, 9 milyar dolar ikinci amaca dönük olarak kullanıldı. Yani büyük miktarda kaynak Türkiye'ye aktarılmış oldu.

Bu büyük fon kaynakları, daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'nin içindeki ve komşularındaki olumlu koşullara eklendi; böylece ülke, borç krizine düşen diğer ülkelerden farklı olarak, dünyada 1980-3 yıllarında süren bunalımdan görece daha kolay sıyrılabilirdi. Tabii, bu dönemi, askeri rejimin askıya aldığı (toplu sözleşme, grev, lokavt gibi) sosyal haklar, ses çıkmadan uygulanabilen çeşitli baskılar tanımladı. Bunlar da uluslararası kredi kurumlarına yapılan taahhütlerin görece kolay uygulanabilmesini sağladı; her ne kadar yarattığı toplumsal baskı çok büyük olsa da, büyük tepkiler ortaya çıkmadı.

Programın ilk aşaması tipik bir istikrar programı niteliğindedir; askeri rejim altında 1980-3 arasında uygulandı. İkinci aşaması, ekonomiyi serbestleştirme ve yeniden yapılanmanın devreye girmesiydi; 1984'den itibaren, demokrasiye geçişle birlikte yürürlüğe girdi. İzleyen bölümün ele aldığı üçüncü aşama ise TL'nin konvertibilitesi ve mali piyasaların serbestleşmesi, özelleştirme ve küreselleşmeyle 1989'dan itibaren yürürlüğe girdi. Ancak bu dönemlemenin biraz yapay olduğunu, her dönemin diğerindeki birçok öğeyi de içerdiğini belirtmek gerekiyor.

2) 1980-88 Dönemi Politikalarının Ortak Noktaları

1980-88 arasında ekonomiyi giderek serbestleştirmeye dayanan politikalar istikrarlı biçimde değil, deneme-yanılma yöntemine göre

uygulandı. Bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politika birden gündeme getirildi (1980 Temmuzundan 1983 Temmuzuna kadar faiz haddi serbestliği gibi); eğer tuttuysa bırakıldı, tutmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçildi. Kimi zaman denetim daha düzenli biçimde azaldı (ithalatta olduğu gibi). Bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidildi (döviz tevdiat hesaplarının 1985'de serbest bırakılırken, döviz piyasasının denetim altında tutulması gibi). Başka bir deyişle, serbestleşme süreci el yordamıyla, bir mantık tutarlılığı olmaksızın, «Belki tutar» anlayışıyla yürüdü. Sanki birileri sabah yataktan kalkıp terliklerini giyerken aklına geleni o gün yürürlüğe koyuyor; gidişatı beğenmezse, akşama pijamalarını giyerken vazgeçip geri alıyordu. Bu tür bir uygulama devlet yönetimindekiler kadar iş dünyasında karar alma konumunda olanları da şaşırtıyor, ne yapacaklarını bilemez, olayları öngöremez hale getiriyordu.

Devletin dayadığı kurumların görev-sorumluluk dağılımı, iç bölünme biçimi altüst edildi, öyle ki, kararlar neredeyse tek elde toplandı. Bölümlerin kendi aralarındaki eşgüdüm ortadan kalktı.

Dönem boyuca yukardaki çerçeve içinde uygulanan politikalar temelde şu amaçlara yönelik oldu:

i) *Dış ticaretin geliştirilmesi ve serbestleştirilmesi*: Reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın artırılması; dış ticaret sermaye şirketleri adı altında getirilen yeni bir ihracat örgütlenmesinin bu artışın aracı görevini üstlenmesi, bu alanda ilk adım oldu.

İthalatın giderek yasaklar ve miktar kısıtlamalarından arındırılarak serbestleştirilmesi; ilk aşamada bunların gümrük vergileri-fonlar gibi fiyat destekleriyle ikame edilip, daha sonra sonuncuların da azaltılıp ithalatın tam serbestliğe kavuşması temelde 1984 sonrasına kaldı ve bundan sonra sürdürüldü.

Beklenti ise, Türkiye'nin ihracat artışı yoluyla dış sermaye çevrelerinin güvenini kazanıp tekrar uluslararası finans piyasalarından borçlanabilir duruma gelmesiydi; borç ödeyememe durumunun bu piyasalarda yarattığı güvensizliği azaltılabilecekti. Böylece ithalat da artabilecekti.

ii) *Döviz piyasasının ve sermaye girişlerinin serbestleşmesi*: Hükümet döviz fiyatının belirlenmesini TC Merkez Bankasına bıraktı; günlük kur uygulamasına geçildi (Mayıs 1981). Ticari bankalar bir marj farkıyla

bu kuru izledi. Sermaye girişlerinin artması için dolaysız yatırımlar üzerindeki idari denetim giderek gevşetildi; serbest bölgelerin kurulmasına başlandı. Döviz tevdiat hesaplarının serbestleşmesi 1985'de oldu.

iii) *İç fiyatların piyasa denge fiyatını yansıtması*: Bu amaçla iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim, bir kısmına verilen mali destekler giderek kaldırıldı; KİT'lere yapılan mali destek yerini KİT fiyatlarına sürekli zam yapmaya bıraktı.

iv) *Para miktarının denetlenmesi, sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi ve iç borçlanmaya geçiş*: 1985'e kadar süren IMF denetimi enflasyonu düşürmek için para miktarının belirlenmesiyle ilgiliydi ve kamu kesiminin TCMB'den alabileceği kredilerin kısıtlanmasına dayanıyordu. Sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi dönemin gözde Laffer kuramından kaynaklandı: Hesapça vergiler hafifleyince, üretim öyle artacaktı ki, vergi gelirleri de artışa girecekti. Bu politika, vergi kaçakçılığını ve vergiden kaçınmayı kolaylaştıran uygulamalarla kamu açıklarını süregelenleştirdi. Tabii, para miktarı denetlenince, vergiler hafifletilince kamu kesimi (dış borçlanma dışında) ancak iç borçlanmayla gelir sağlayabilecekti. 1985'de ağırlık kazanan iç borçlanma politikası içeride reel faizlerin giderek yükselmeye geçişine de kaynaklık etti.

v) *Faiz hadlerinin serbestleşmesi ve reel pozitif düzeye yükselmesi*: Beklentiye göre bu yoldan tasarruflar artacak, kurulacak sermaye piyasası yoluyla yatırımcılara aktarılacak ve artan sabit sermaye yatırımlarıyla ekonomi geliyecekti. Ancak enflasyonist finansman azalacaktı.

vi) *Devlet kesiminin küçülmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi*: Piyasa her alanda serbestleşirken devletin de girişimcilikten ayrılması, özel girişime ivme verecek; ekonomi giderek dünya fiyatlarının egemenliğine girerken, özel kesim kararlarını rekabet koşullarına göre alacaktı.

vii) *Reel ücretlerin-maaşların düşürülmesi, tarım fiyatlarının baskı altında tutulması*: IMF ve Dünya Bankası gibi istikrar programını finanse eden kredi kurumlarına yapılan taahhütler arasında ücretlerin denetleneceği, geçmiş değil beklenen enflasyona göre ayarlanacağı, aynı politikanın tarım ürünlerinde izleneceği de vardı. Bu politika reel ücretlerin dönem boyunca sürekli düşmesi ve 1988'de dibe vurmalarıyla sonuçlandı. Genel reel ücretler, 1988'e gelindiğinde (1977=100) 1977'deki düzeyinden %55, imalat sanayisinde ise %20 oranında kaybetmişti. Reel

ücretlerdeki gerileme yanında benzer bir gelişme devlet personeli maaşlarında ortaya çıktı. Bu gerileme o boyutta oldu ki tarım dışı istihdamda iki milyon kişilik artışa rağmen, ücret-maaş gelirinin yurt içi net faktör gelirindeki payı yarı yarıya azaldı (S. Özmucur 1992) (Tablo IV).

Tarım ürünleri iç ticaret hadleri de, 1977-8 dönemine oranla, 1988'de yarılanmıştı. Burada, dünya ticaret hadlerindeki bozulmanın iç piyasaya yansımaları etken olduğu gibi, tarım destekleme politikasında getirilen değişiklikler de etkili oldu. Bir yandan kapsanan ürün sayısı azaltıldı; bir yandan kamu kurumlarınca satın alınan ürünler için ödemeler büyük gecikmelerle gerçekleştirildi; bir yandan kimyasal gübre dışındaki girdi fiyatları serbest bırakıldı vb. (G. Kazgan 1992).

Kısacası, dönemin ortak politikası, faiz hadlerinin reel pozitif düzeylere yükseltilmesi, KİT kârlarının artırılması yoluyla sermaye ve kamu kesimine çalışan kitleden gelir aktarırken, öte yandan doğrudan etkili yöntemlerle de bu sonuncu kesimin gelir payının daraltılması oldu. 1988 sonuna kadar hiç nefes aldirmeden uygulanan bu politika, 1989 ve izleyen yıllarda artık uygulanamayacaktı; tâ ki, 1994'de ekonomi tekrar yoğun krize girene dek.

III- 24 OCAK PROGRAMININ UYGULAMA AŞAMALARI

Yukarda anlatılan politika demeti, temelde, liberal ekonomi ideolojisinden türetilen «serbest piyasa ekonomisi» modelinin Çevre ülkesi modeliydi (bkz. Birinci Bölüm).

İktisat ders kitaplarının soyut «tam rekabet piyasası» modelini öğrenen (ve de başka bir şey öğrenmeyen) her öğrencinin bildiği bir kuramla ilgiliydi uygulama. Ayrıca Osmanlı bu modeli 1840-1914 arasında uyguladığı için, yakın çağ ekonomi tarihini bilenler, bunun az gelişmiş bir ekonomide doğurduğu sonuçları bilirler. Neyse ki, bu politikaların bir «şok» programla devreye girmesi önlendi ve uygulama üç aşamada gerçekleşti. Oysa Rusya 1990 sonrasında bu şok programı birden uygulamaya koydu ve şoktan hâlâ çıkabilmiş değil (bkz. İkinci Bölüm, prag. III-2).

1) İstikrar Programının Ana İlkeleri ve 1982-83 Para Piyasası Krizi

i) İstikrar programı askeri rejimin yönetimi altında, birinci önceliği Türkiye'nin hızla ihracatını artıracak önlemleri uygulamaya koymasına ve düzenli dış borç ödeyebilir duruma gelmesine verdi. Tarım ürünleri dış ticaret hadlerindeki gerilemeden ötürü, ihracat artışının sınırlı mamullere ve hizmetlere dayanması gerekiyordu. Özel sanayideki büyük atıl kapasiteler, dış taze krediler sayesinde girdi ithalinin kolaylaşması nedeniyle harekete geçirilebilecekti. Zaten bu dönemde «ihracata dönük büyüme ya da ihracata dönük sanayileşme», modelin kamuoyuna pazarlandığı «marka»sı oldu. Gerçekten, içerdeki ve dışardaki elverişli ortama Orta Doğu'daki elverişli koşullar (bkz. Sekizinci Bölüm, prag.-III-3) eklenince, ihracat sıçrayabildi.

Ancak ihracat artışı cari işlemler açıklarının küçülmesi demek değildi. Alınan büyük dış krediler dolayısıyla bu açıklar 1981-3 arasında İSMH'nin yılda ortalama %3'ü gibi yüksek bir düzeyde seyretti (bkz. Tablo I). İhracatın artışı temelde görece fiyat değişimlerine dayandırıldı: 1 Mayıs 1981'den itibaren geçilen yavaşlayan kur (crawling peg) sistemine, TCMB günlük kurları ekonominin gereklerine göre ayarladı; katlı kur sistemi kaldırıldı. Ticari bankalar bu kurları dar bir marj farkıyla izledi. İhracata teşvikler (vergi iadesi yaftasıyla) artırıldı. Ayrıca ihracat mallarının çoğunda girdi olan ve işçi ücretlerinin belirlenmesinde rol oynayan tarım ürünleri fiyatları, 1981 sonrasında da görece gerilemesini sürdürdü. Bunda kısmen tarım dışı ticaret hadlerinin gerilemesinin, kısmen tarım desteklerinin giderek azalmasının payı vardı (G. Kazgan 1992, s. 51-76). İşçilerin sosyal hakları askıya alındığı, «militan» sayılan bir işçi sendikası konfederasyonu (DİSK) kapatıldığı için, hızlı enflasyon sürecinde, reel işçi ücretleri ve reel memur maaşları sürekli geriletilirdi. 1978-9'da cari fiyatlarla tarımın net yurt içi faktör gelirlerindeki payı %25.5'den 1981-3'de %22.3'e, ücret-maaş payı ise sırasıyla %34'den %24.8'e düştü (Tablo IV). Böylece reel devalüasyonlarla TL'nin reel efektif tartılı endeksi 126'dan 87.8'e inerken (1981 = 100), bu girdi fiyatlarının da baskı altında iç piyasada geriletilmesi (Tablo III), dış piyasalarda malların dolar fiyatlarının düşürülmesini ve rekabet gücü kazanmasını sağladı. Tabii, ayrıca özel imalat sanayisindeki atıl kapasiteler devre-

ye girerken, birim sabit maliyetlerin düşmesi ve ihracata vergi iadesi teşvikleri buna eklendi.

Öte yandan, tarım üreticisi ve ücretli-maaşlı kesim gibi faal nüfusun üçte ikisini oluşturan sınıfların reel gelirinin düşmesi, sıkı para politikasının diğer yüzü olarak iç talebin şiddetle azalması demektir. Bu öğe yukarıdakilere eklenince, Türkiye'nin içe dönük kurulmuş imalat sanayi-i ihracata yöneldi. 1978'de 2.3 milyar dolar kadar olan (GSMH'nin %4'ü) ihracat, 1983'e gelindiğinde 5.72 milyar dolar (GSMH'nin %11.2'si) olmuştur (Tablo V).

İthalatın serbestleşmesi ise, «yasaklayıcı» yaklaşımın hafifletilmesi niteliğinde olmakla yetindi. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1978-79'daki %45 civarındaki düzeyinden %60 dolayına çıktı.

ii) Büyük baskılarla da olsa sanayi mamulü ihracatına dayanan ihracat artışı, istikrar politikalarının en «başarılı» alanı oldu. En başarısız alanı ise, herhalde mevduat ve kredi faiz hadlerinin serbest bırakılmasıydı: 1982 başında para piyasasında küçük «banker» iflaslarıyla başlayan finansal çöküş, büyük banker iflaslarıyla (Kastelli, Meban gibi) sürdü. Bunları Hisarbank, Odibank, İstanbul Bankası, İşçi-Kredi Bankası, Bağbank gibi küçük boylu bankalar izledi. Sıkı para politikası nominal ve reel faizlerde çok büyük artışlara yol açmıştı. 1980 öncesi büyük ölçüde eksi olan reel mevduat ve kredi faizleri, sırasıyla %14.5, %17 gibi yüksek reel pozitif düzeylere fırlamıştı (Tablo III). Bu bankalar ve bankerler mevduat toplama yarışında faizleri yükseltirken, bunlardan borçlanan küçük firmalar (başta inşaatçılar) talep daralması yüzünden kârlarının zarara dönüştüğüne tanık oluyordu. Kaçınılmaz son olan banker iflasları, başta Ankara ve İstanbul, çok sayıda kişinin parasının batmasına, felaketselere neden oldu. Bu politikanın yapımcıları da istifa etmek zorunda kaldı.

1983 sonunda para piyasası ve bankalar sistemi tekrar denetime alındı; mevduatın vade ve faizlerini belirleme yetkisi önce Maliye Bakanlığı'na sonra TCMB'ye bırakıldı. Ancak faiz hadlerinin reel pozitif düzeyde tutulması yetkili makamlarca da sürdürüldü, fakat bu kez mevduat faizleri reel olarak düşerken kredi faizleri artışı devam etti; birinci saptırırken, ikinci serbest bırakılmıştı.

iii) IMF 1980 Temmuz ayından 1984'e kadar Türkiye'de para mikta-

rını denetim altında tuttu. TCMB'nin kamu kesimine açtığı kredilere ve net iç varlıklarına getirdiği sınırlamalarla enflasyonu indirmeyi başardı. Yükselen reel faizler ve iflaslar, bunun için ödenen fiyat oldu. 1978-80'de yılda ortalama %73 kadar olan GSMH deflatörü, 1981-3 arasında %32.5'e düşmüştü. Yurt içi tasarruf oranında küçük bir artış ve yatırım oranında küçük bir azalış iç kaynak açığında bir iyileşme yaratmıştı (Tablo I).

iv) İstikrar programının GSMH artışına etkisi üretim kesimleri açısından farklı oldu. Gerçi GSMH'nın 1981-83 arası yılda ortalama %4 gibi bir hızda büyümesi (Tablo I) hiç de fena sayılmazdı. Ancak fiyat baskısı (iç ve dış ticaret hadlerinde şiddetle aleyhe dönüş) bir yandan, üreticiye ödemelerin uzun gecikmelerle yapılmasının enflasyonda yarattığı reel gelir aşaması diğer yandan, mali desteklerdeki azalma ve iç talep düşüşüne eklendiğinde, tarım durakladı; yıllık büyüme hızı %1'in altına (0.7) düştü; tarım 1978-83 arası yaşadığı yoğun krizi atlattı. İmalat sanayisinde işler görece daha iyi gitti: 1978-80 döneminde yılda ortalama %2.3 azalan katma değer, 1981-3 arasında yılda %7.4'e yükseldi; birinci dönemin stagflasyonist etkilerinden çıktı.

v) Türkiye'nin dış borçlarının vade yapısı, önemli ölçüde iyileşti, kısa vadeli özel borçların uzun vadeli kamu borçlarına dönüştürülmesi (bkz. Sekizinci Bölüm, prag. III) toplam borçlardaki payını %13'e indirmişti ve bu düşük oran 1983 sonuna kadar aynı kaldı (Tablo II). Diğer borç göstergelerinde hafif bozulmalar olsa da, cari işlemler gelirlerinin giderlerinden daha hızlı artması, cari işlemler açığını 1980'deki 3.4 milyar dolar yarıya, 1.6 milyar dolara indirmişti (Tablo II). 1980'de 14.2 milyar dolar olan toplam dış borç stoku 1983 sonunda 17 milyar dolara, uluslararası rezervler 1970'li yılların sonunda 1 milyar doların altındayken istikrar dönemi sonuna doğru 2 milyar dolara çıktı. Türkiye bu dönemde dış dünyadan «net kaynak transferi» aldı, yani cari işlemler açığı yıllık faiz ödemelerini aştı: Ekonomide enflasyon hızının düşmesi, GSMH'nın büyümesi, yaşanan para piyasası krizine rağmen yatırımların sürmesi, bunun getirdiği kaynak genişlemesiyle mümkün oldu.

Yukardaki göstergeler istikrar politikalarının görece başarılı olduğunu göstermekte. Ancak bu dönemde serbestleşme yolundaki uygulamaların görece sınırlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Buna rağmen, yapılan en önemli serbestleşmenin (faiz hadlerinin serbest bırakılması)

büyük bir fiyaskoyla sonuçlandığı bir gerçek. Ayrıca gelir bölüşümünde, ki olağanüstü kötüleşme ve fonksiyonel dağılımda rant, faiz, kâr gelir toplamındaki şişmenin, bu dönemin politikalarıyla başladığı da (Tablô IV) olumsuzluklarda bir diğer gerçek.

2) Serbestleşmenin Başlatılması: 1984-1989

i) 1984'de IMF denetiminin ve resmi kaynaklardan verilen kredilerin sona ermesi, ilginç bir rastlantıyla, askeri rejimin de Kasım 1983 seçimlerinde yerini demokrasiye bırakmasıyla birlikte gitti. (Daha önceki istikrar programları da askeri rejim altında yine resmi kredilerle desteklenmişti.) Ekonomide serbestleşmenin yürütülmesi, böylece askeri rejim baskılarının (kalıntıları 1980'li yılların sonuna dek gitmiş olsa da) sona erdiği bir dönemle örtüştü.

IMF denetiminin sona ermesi ekonomi düzleminde üç değişiklikti getirdi: Birincisi, kredi güvenilirliği artan Türkiye dış finans piyasalarından borçlanabilme olanağını elde etti; ikincisi, para arzı üzerindeki IMF denetimi gevşediği için, bunun görece genişletilmesi mümkün hale geldi; üçüncüsü, dış kredi güvenilirliğini sürdürebilmek için Türkiye, dış borç faizlerinin giderek artan bir bölümünü kendi kaynaklarından ödemek, cari işlem açıklarını küçültmek zorundaydı.

Bu arada, 1979-80'deki borç konsolidasyonunda kısa vadeli öze dış borçlar uzun vadeli kamu borçlarına dönüştürüldüğünden, devlet bütçesindeki dış borç faizi yükü de sıçrama göstermişti.

Dış dünyada ise, önceki döneme göre bazı değişimler ortaya çıktı. Bir kere, Merkez durgunluğu atlattı; buna karşılık, petrol fiyatlarındaki düşüş ve 1988'de İran-İrak Savaşı'nın sona ermesi bölgedeki ihracat olanaklarını kısıtladı. Aynı zamanda, Türkiye'nin Güneydoğu'sunda etnik kökenli terör 1984 sonrası dönem boyunca askeri harcamalardaki artışın nedeni oldu.

İncelenen etkenlerin tümü birarada, serbestleşme politikalarının uygulamaya girdiği ortamın, istikrar politikalarının uygulandığı ortamdan farklı olduğunu gösteriyor.

ii) 1984'den itibaren mal-hizmet ile sermaye, para ve döviz piyasalarında serbestleşme süreci ivme kazandı. İthalattaki serbestleşme, miktar kısıtlamalarının yerini gümrük vergisi artı fonlar yoluyla fiyat korumasına bırakmasıyla başladı; gümrük vergileri yarıya indirildi (%76.3'der

%48.9'a). TL'nin tartılı reel efektif deęerinin dūřūrölmesi 1988'e kadar sūrdürüldü, öyle ki, ithalat serbestleřmesi bir ithalat patlamasına yol açmasın. 1980'li yılları sonunda ithalatta (liberasyon) serbestleřme oranı %94'e ulaşmıştı.

İthalat serbestleştirilirken ihracattaki vergi iadeleri -Türkiye'nin imzaladığı GATT sübvansiyon anlaşmasıyla çeliştiği için- önce indirildi, sonra 1988'de buna son verildi. İhracatta vergi iadesi, hayali ihracata, hazinenin soyulmasına ve rüşvet yoluyla devlet bürokrasisinde yozlaşmaya yol açan nedenlerden biri olmuştu. (Yozlaşma ne boyuta varmış olmalı ki, dosyaların incelemesi geciktirilerek, sonunda zaman aşımına uğradı ve suçlular ceza almadan dosyalar rafa kalktı.)

1987'de Eximbank dış işlemlerde kredilendirme, ihracat sigortası ise (1989'da) ihracat rizikosunu azaltma amacıyla kuruldu; daha doğrusu, KİT yatırımlarının finansmanı amacıyla eski rejimde kurulmuş olan Devlet Yatırım Bankası, yeni rejimin amaçlarına uygun bir yapıya dönüştürüldü.

İthalatla ihracatta serbestleşme ve kurumlaşmayı, döviz piyasasındaki serbestleşme izledi: 1985 sonunda yurt içinde yerleşik olan ve olmayanların ticari bankalarda döviz tevdiat hesapları açmaları serbest bırakıldı. 1988 ve 1989'da döviz ve altın piyasaları kurumlaşdırıldı.

Benzer serbestleşme süreçleri ve kurumlaşmalar para ve sermaye piyasalarında gerçekleştirildi. TCMB 1986'dan itibaren para programları hazırlamaya başladı; hedef para değişkeni önce M2'yken 1990'da «Merkez Bankası Parası» hedeflenmeye başlandı. 1987'den itibaren TCMB açık piyasa işlemleri yapmaya, 1986'dan itibaren de bankalararası (İnterbank) para piyasası işlemleri yapılmaya geçildi. 1982-83'de yaşanan finansal kriz sırasında denetime alınan mevduat faizleri tekrar serbest bırakıldı. Böylece para piyasasında önemli serbestleşme dönemin sonuna doğru ortaya çıktı.

Sermaye piyasası kurulu 1981'de kurulmuştu, ancak borsa kurulmadığı için faaliyeti işlerlik kazanamadı. Devlet 1985'den itibaren ciddi boyutta iç borçlanmaya başvurmaya geçmişti. Bunu, 1986'da İstanbul'da borsanın kurulması izledi. 1986'da başlatılan özelleştirme sürecinde, KİT hisselerinin borsada satılabilmesi böylece mümkün oldu.

Başlangıçta borsanın temel malzemesi devlet borçlanma kâğıtlarıyla KİT hisselerinden ibaret kaldı; ancak bir süre sonra bunları özel kesim şirketlerinin kâğıtları izledi. (Yabancıların bu piyasaya girmeleri ancak 1989'da sermaye hareketleri bilançosu işlemlerinin serbestleşmesinden sonra mümkün oldu.)

Dolaysız yabancı sermaye yatırımlarını çekebilmek için izin verme işlemleri basitleştirildi; 1985'de Serbest Bölgeler'in kurulmasına ilişkin kanun çıkarılarak, yabancı sermaye yatırımlarını artırma yolunda bir diğer imkân yaratıldı. Bunların dışında komşu ülkelerle sınır ticaretinin serbestleştirilmesi, yabancı bankaların şube açmaları vb. gibi yabancı sermayeyi cezbedecek kolaylıklar devreye sokuldu.

Askeri rejim altında geçirilen istikrar politikaları döneminde askıya alınan toplu-sözleşme ve grev hakkıyla işverenlerin lokavt hakları Kasım 1983 seçimlerini izleyerek iade edildi; 1984 KİT'lerde toplu-sözleşme düzenini ikame etmek üzere getirilmiş olan «Koordinasyon Komitesi» ise ancak 1987'de kaldırıldı. Genelde sedikal faaliyetin güçlenmesi ve reel ücretlerin artışa geçişi 1988 ve izleyen yılları bekledi.

Bu değişimler hem mal piyasaları, hem finansal piyasalar, hem faktör piyasalarını kapsayan genel bir serbestleşme sürecinin göstergeleriydi. Ekonomi giderek dış dünyadan yansıyan mal-hizmet fiyatları kadar, sermaye hareketlerinin etkilerine de açık hale geldi.

iii) Serbestleşme sürecinde sürekli gözardı edilen politikalar, devlet gelirlerini artırıcı nitelikteki vergi politikaları oldu. Hem iç hem dış borç faizleri devlet bütçesinde giderek artan bir yer kapsamaya başlamıştı: İç artı dış borç faiz ve anaparalarının vergi gelirlerine oranı 1980'de %12 kadarken, dönem boyunca sürekli artarak 1988'de %94'e varmıştı; bu, bir doruk noktasıydı (Tablo VI). Girişilen yoğun kamu altyapı yatırımları buna eklendi ve bütçe giderlerini şişirdi. (*) Ayrıca hükümetin dış borç faizi dışındaki cari işlemler açığını küçültme hedefi, iç tasarruf oranının mutlaka yükseltilmesini gerektiriyordu. Bu gereklere rağmen, vergi alanındaki çaba cılız kaldı.

(*) Gerçi borç anaparaları bütçe giderlerine artık konmuyor, ama yeni borçla ödenmediğinde Hazine'nin bunu karşılaması gerekiyor. Yeniden borçlanıldığında ise borç stokunu azaltmak olanaksızlaşıyor.

1985'de modası geçmiş dolaylı vergiler sistemi yerine çağdaş vergileme ilkelerine uygun Katma Değer Vergisi sistemi getirildi; vergi iadesi sisteminin uygulanması sayesinde bu vergi yerleşebildi. 1987'de getirilen vergi düzenlemeleri, gelir bölüşümündeki payı giderek kötüleşmiş olan memurlar ve işçiler için vergi yükünü daha da artırdı. Bunu izleyerek, 1980'li yılların başında kaldırılmış olan döviz tevdiat hesapları faizleri, TL hesapları faizleri ve devlet iç borç kâğıtları üzerindeki stopaj vergileri tekrar kondu.

iv) Yukarıda incelenen serbestleşme hareketleriyle 1989 sonuna gelindiğinde, Türkiye dünyanın iyice dışa açık serbest ekonomilerinden biri oldu. Ne var ki, gerek uygulamaya konulan çelişik politikalar, gerek artan iç ve dış finansal dengesizlikler, gerekse yapısal uyumsuzluklar dönem boyunca giderek şiddetlendi; serbestleşme ekonominin reel üretim kesimlerini boğazlar hale getiriyordu.

3) Serbestleşme Sürecinin Başarı Göstergeleri

i) 1984-9 döneminin 1987'e kadar geçen yıllarında ekonominin serbestleşme çerçevesindeki başarı göstergeleri «iyi» işaretler veriyordu; Türkiye, Merkez kurumlarınca o denli başarılı sayıldı ki, benzer politikaları uygulama yolunda ikna edilmeleri için, adeta propaganda aracına dönüştürüldü. Tunus'tan Macaristan'a bir dizi ülke, Türkiye'nin olumlu göstergeleri verilerek aynı yola sokulmaya çalışıldı; TV ekranlarından basına, Türkiye serbestleşme propagandasının gözde aracı oldu. Gerçekten bir kısım göstergeler iyice olumluydu; ne var ki, geri planda 1988-9'daki krizi hazırlayan temel dengesizlikler de giderek büyüyordu.

1984-87 aralığında GSMH büyüme hızı yılda ortalama %6.7 gibi yüksek bir düzeye ulaştı. Bu, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1977'e kadar ulaştığı ortalama yıllık büyüme hızına eşitti. GSMH deflatörünün yükseliş hızı, gerçi istikrar politikası dönemine oranla bir miktar artmıştı (%32.5'den %49.9'a), yıllık enflasyon hızlanmıştı. Ancak buna hızlı büyümenin bedeli diye bakıldı. İmalat sanayiinin büyüme hızı yılda %8.9 gibi rekor düzeydeydi; tarım ise, yılda %2 gibi, düşük de olsa, önceki dönemin olumsuzluğunu aşan bir büyüme hızına ulaşabilmişti. Türkiye'yi uluslararası propaganda malzemesi yapan işte bu rakamlardı (Tablo I).

Başarı diğer alanlarda da göze çarpıyordu: Bir kere, cari işlemler

açığının GSMH'ya oranı 1981-3 arasındaki %3'den %2.2'ye indi; cari işlemler 1984-7 arasında dış borç faizleri dışında pozitif bakiye verdi, yani Türkiye dış borç faizlerinin bir kısmını cebinden öder hale gelebildi. İhracat neredeyse ikiye katlandı; 1983'de 5.7 milyardan 1987'de 10.2 milyar dolara çıktı: Toplam cari işlemler gelirlerinde de hızlı bir artış vardı (Tablo II); sanayi mamulü ihracı yanında, yeni hizmet ihracı gelirleri devreye girmeye başlamıştı (turizm, taşımacılık vb. gibi). Bu tablolar uluslararası finans piyasalarının Türkiye'ye güvenini sağladığı için, Türkiye aynı zamanda rahatça borçlanabiliyordu.

ii) Bu olumlu göstergelere rağmen, ekonomide hem yapısal-temel nitelikli, hem finansal nitelikli dengesizlikler giderek büyümekteydi ve bu sürecin sonunu hazırlamaktaydı.

Bir kere, hayali ihracat bir hesaba göre yılda 1 milyar dolar kadardı; bu da, 1984-8 arasındaki yaklaşık 4.5 milyar dolarlık ihracat artışının hayali ihracattan kaynaklanması demektir. Ayrıca ihracatı artırabilmek için yapılan reel devalüasyonlar, 1988'e gelindiğinde, 1981'e oranla TL'nin yaklaşık %40 oranında reel değer yitirdiğini gösteriyordu. Yüksek oranlı vergi iadesi teşvikleri de eklendiğinde, verilen büyük desteklere rağmen, ihracat dönemin başındaki ivmesini kaybetmişti. Memur maaşları ve işçi ücretleri, yine 1988'e gelindiğinde dibe inmiş, yurt içi net faktör gelirlerindeki payı 1976-7'ye oranla yarıya düşmüştü (%34.8'den %17.4'e) (Tablo IV). 1988'de ise ihracata vergi iadesi rejimi son buluyordu. Yani zoraki baskılarla artırılmaya çalışılan ihracata, artık aynı olanakları sürekli sağlamak pek olası değildi. Sosyal haklarına kavuşan sendikalar reel ücretlerin daha fazla geriletilmesine izin vermezdi; reel devalüasyonlar ise hem enflasyona ivme veriyor, hem dış borcun TL yükünü hem devalüasyonlar dolayısıyla dolar üzerinden yükünü artırıyor, hem dış dünya malları itibarıyla satın alma gücünü düşürdüğünden, fakirleşme anlamına geliyordu. Bu politikaların tükendiği noktada, Türkiye'nin komşu ülkelerdeki pazarları da (İran-İrak Savaşı'nın bitmesi, petrol fiyatının düşmesi nedeniyle) iyice daralıyordu.

İkincisi, ihracat artışına temel oluşturacak sabit sermaye yatırımlarının tarım, imalat sanayiye gibi alt-kesimlere yönelmesi gerekirdi; imalat sanayisindeki atıl kapasite 1988'e gelindiğinde tükenmişti. Oysa kamu altyapıya, özel kesim de konut yatırımlarına ağırlık verdiği için, ihracatın

kaynağı büyümemişti. Sabit sermaye yatırımlarında bu ikisinin toplamı %60'a yaklaşırken, doğrudan üretken alanların payı giderek azalıyor, üçte birin dahi altına iniyordu (Tablo VII).

iii) Serbestleşme sürecindeki uygulamalar ise, bir yandan ekonominin temel üretim yapısını ciddi biçimde tahrip ederken, bir yandan ciddi bir yozlaşmanın kaynağı oldu. Merkez için liberal ideoloji, kendi üretimini geliştirdiği, tüketicisinin refahına katkı yaptığı ölçüde varlığını sürdürür; söylemi sürse de, üretimi tahrip ettiği noktada korumacılığın her biçimi «mubah» olur. Bilinir ki, üretim tahrip olduğunda, tüketicinin refahı da kalmaz, çünkü refahın kaynağı üretimdir. Oysa Türkiye'deki uygulama, üretimi tahrip etmek yoluyla, işsizliği artırma pahasına gerçekleştirildi; ayrıca hükümete yakın olan işveren kesimi kollanırken, karşıt olanların çökertilmesi biçiminde işletildi.

Bir kere, serbestleşen hayvansal ürünler ithalatı, hayvancılığı çöker ten ve bir daha düzelmesine olanak bırakmayan nedenlerden biri oldu. Merkez'in yüksek sübvansiyonlu süttozu ve et ürünleri, bunu telafi edecek fonlara tabi olmaksızın içeri girince, rekabet gücü zaten zayıf olan bu kesim çöktü. 1980'li yılların sonuna doğru bir de TL'nin aşırı değerlenmesi eklenince, bir daha kendisini yenileyemedi. Bu politikayla AT'a «şirin» mi görünmek istendi, yoksa ithalatçı çıkarları mı ya da bir kısım üreticileri cezalandırma isteği mi ağır bastı, bilinemez. Ancak 1990'a gelindiğinde, Türkiye'nin tarım ve işlenmiş tarım ürünleri ithalatı 3 milyar dolara varmıştı.

Bir ABD pazarlama tekelinin (United Fruit) baskıları muz ithalatının serbest bırakılmasıyla sonuçlandı ve yerli muz üretimi neredeyse tasfiye oldu. Anamur ve diğer üretim merkezlerindeki bahçeler yazlık konut alanına dönüştü. AT'a verilen taviz karşılığı bir taviz de ABD'ye verilmişti.

Sınır ticareti diye başlatılan bir uygulamanın sonucu, Doğu Avrupa ve eski SSCB'nin, yüksek sübvansiyonlu, maliyet fiyatı belirsiz, paralarının dolar kuru spekülâtif olan ülkelerinden yapılan «sınırsız» ithalat oldu: (Özel-tüzel) demir-çelik, cam eşya, seramik-porselen sanayileri atıl kapasitelerle çalışma durumuna, bazıları tasfiyeye girdi.

Buna karşılık, hükümete yakın olan kesimlerin korunması için bir ay yürürlükte kalan kararnameler, geçmişe dönük uygulamalar

«umur-u adiyeye»den oldu. Tabii, yalnız üretim tahrip olmakla kalmadı, «devlet» kavramı da saygınlığını yitirdi.

iv) Öte yandan ekonominin dış borçları ve borç profili çok kötüleşmişti. İstikrar politikaları uygulanırken ortalama 17.4 milyar dolar civarında tutulan dış borç stoku, 1987 sonunda iki katından fazlaya çıkarak 38.3 milyar dolara varmıştı. Fakat daha kötüsü, borçların vade yapısındaki bozulmaydı: Kısa vadeli borçlar toplam borçların %19'una yükselmiş, dış borç servisi (anapara artı faiz) artı kısa vadeli borçlar, cari işlemler gelirinin dörtte üçüne yükselmişti (Tablo II). Bu, sözkonusu ödemeler için yeni borçlanmaya gidilmezse, Türkiye'nin tekrar 1978'deki duruma düşmesi demektir. Ticari bankaların döviz açığı giderek büyüyordu: 1987 Kasımında dış varlıkları 6.7 milyar dolar, dış yükümlülükleri ise 10.2 milyar dolardı; kur riski oranları tavana yaklaşmıştı. TCMB'nin uyguladığı «resmi kur»la serbest piyasa döviz fiyatı arasındaki açık giderek büyüyordu. İhracatçılar da, hızlı devalüasyon beklentisi içinde, dövizleri ülkeye getirmeyi geciktiriyordu. Yani döviz-borç cephesi hiç de olumlu göstergeler vermiyor, aksine tehlike çanları çalıyordu (Ö. Akgüç, 1988).

Devalüasyon beklentisi bir yandan, nominal (mevduat) faizlerinin hızlanan enflasyonu ancak karşılayıp %2.5 gibi düşük bir reel faize yer vermesi (Tablo III) diğer yandan, «para ikamesi» olayına ivme verdi. Ekonominin izleyen yıllarda ciddi bir parasal sorununa dönüşecek olan «TL'den kaçış» başladı, bankalara TL mevduat gelişi giderek zayıflıyor, yerini döviz mevduatı alıyordu.

Enflasyon ise hızlanmaktaydı: Bir yandan hızlı devalüasyonlar içinde maliyetleri ve fiyatları yükselttiği için tekrar devalüasyon gerektiriyor, böylece bir enflasyon-devalüasyon sarmalına giriliyordu; bir yandan TCMB'nin uluslararası yükümlülükleri varlıklarını aştığı için, bilançosundaki «yeniden değerlendirme hesabı» büyüyordu; bu da, emisyonu ve para arzını genişletiyordu. Bir yandan da, 1988'e gelindiğinde, iç-dış borç anapara ve faizleri vergi gelirlerinin %94'ü gibi olağanüstü bir orana ulaşıyordu (Tablo VI).

İşte, yukarıda değinilen temel-yapısal ve finansal dengesizlikler 1988-9'daki stagflasyonist durgunluğu hazırladı; gerçekte hükümetin 4 Şubat 1988 kararları sadece ikinciye düzeltmeye yönelikti.

4) 4 Şubat Kararları ve 1988-89 Stagflasyonu

i) 1986 ve 1987'de GSMH ve sanayileşme hızındaki yükseklik (sıra-sıyla yılda ortalama %7.5 ve %9) temelde kamu altyapı yatırımlarından, biraz da ihracattan kaynaklandı. Hükümet büyümeye ivme verirken enflasyonun hızlanması, gelir bölüşümünde giderek kötüleşme, TL'nin dış reel efektif değerinin bir dibe gelmesi, kısa vadeli borçlarda olağanüstü birikim, para ikamesinin ivme kazanması, dövizin TCMB ile serbest piyasa fiyatı farkının büyümesi gibi bir bedel ödendi. 4 Şubat 1988 kararları bu bedelin açığa çıkması oldu.

Ekonomideki temel-yapısal bozuklukların hiç üzerinde durulmaması yüzünden getirilen politika önlemleri yine mali piyasalara ilişkin oldu. Ancak bütçe-kamu kesimi dengesizliğinin giderek büyümesi, buna vergi önlemleri eklemeyi gerektirdi.

● Ticari bankaların mevduat munzam karşılıkları (%14'den %16'ya), genel disponibiliteler oranlarıyla (%23'den %27'ye), vadesiz ve kısa vadeli mevduat faizleri yükseltildi. Özel kesim yıllık tahvil faizleri azami %78 olabilecek, mevduat faiziyle bunun arasındaki orantı, 1.2 kat-sayısıyla birincinin çarpımı sonucu bulunabilecekti. Bankalara yeterli mevduat gelmediği için, enflasyon hızıyla birlikte faiz hadleri tırmanma-ya geçmişti.

● Döviz-dış ticaret düzenine ilişkin önlemler ihracat gelirini ve ülkeye döviz girişini artırmak, ithalatı kısıtlamak amacına yönelikti: Bir ay içinde getirilecek dövizlere teşvikler %20 artırıldı, ihracatçıların %80 olan ihracat gelirinin yurda getirmesi zorunlu kısmı %100'e çıkarıldı; bir süre için ithalat depozitoları (%15'e) yükseltildi. Bu, aynı zamanda, TCMB'ye yatırılan depozitolar yoluyla piyasadaki para çekilmesi, hızla-nan enflasyonun denetime alınması isteniyor demektir.

● Dolaylı vergilerin ağırlıklı olduğu vergi sisteminde, bunların biraz daha ağırlaştırılması yoluna gidildi: Taahhüt ve taahhüt alım vergileri, resimler ve harçlar vb. artırıldı. Ancak devlet tahvili ve hazine bonusu, döviz tevdiat hesaplarından yapılan kesintiler kaldırıldı.

1985 ve sonrası yıllarda dünyada serbest (resmi olmayan) mali kaynaklardan, çoğunlukla *merchant bank* denen tüccar bankalar aracılığıyla, LIBOR artı yüksek komisyonlarla borçlanan Türkiye, giderek vadesi kısılan bu borçların içinde ne amaçla kullanıldığını da izleyemiyordu.

Türkiye bu önlemleri uygulamaya koyduğunda bir stagflasyon sürecine girdi; GSMH büyüme hızı %1.5'e düşerken tüketici fiyat endeksi %75'e yükseldi. Yükselen faiz hadleriyle birlikte içerde talep daralması, ekonomiyi bir stagflasyon sürecine sokmuştu. Bu arada beklenmedik bir olay oldu: Cari işlemler bilançosu 1.5 milyar dolarlık fazla verdi (Tablo II). Dibe vuran TL reel efektif kuruyla net yurt içi hasılda işçi-memur gelirleri ve tarım ürünleri payı, fırlayan faizler ve dolaylı vergiler, negatif olan tarım üretimi ve yine dibe vuran tarım iç ticaret hadleri hep birlikte, pek de öngörülemeyen bu sonucu yarattı. Türkiye bu sayede kısa vadeli borç birikimini azalttı; uluslararası rezervlerde de küçümsenmeyecek artışlar oldu (Tablo I ve II).

ii) 1988 yılı, 1980'li yılların ekonomi tarihinde bir dönüm noktası oldu. Bu yıldan sonra hızlanan demokratikleşme çerçevesinde hükümetin baskıcı ekonomik eylemleri artık sürdürülemedi. Bir yandan «Koordinasyon Komitesi»nin kalkması, bir yandan iktidardaki T. Özal başkanlığında ANAP hükümetinin gerek parlamento gerek yerel seçimlerde önemli oranda oy kaybetmiş olması, bir yandan tarım kesiminde üretimin durgunlaşma yanında büyük istikrarsızlık gösteriyor olması, bunun başlıca nedeniydi. Öte yandan GSMH artışı nüfus artış haddinin altına düşerken enflasyon iyice hızlanmıştı. Stagflasyona çözüm bulmak gerekiyordu; hükümet yeni çözüm arayışına 1989'da geçti.

IV- 1989'DA YENİ SERBESTLEŞME SÜRECİNİ BAŞLATMAYA YOL AÇAN BASKILAR

i) 1989 yılı, 1993 sonuna kadar süren ve 1994'de tekrar bir krizle noktalanın dört yıllık yeni bir sürecin hazırlandığı yıl oldu. Bu dönemin Körfez krizi-savaşı ve Irak ambargosuyla süren çok şanssız bir dönem olduğunu, buna 1990 ve izleyen yıllarda Merkez'in yoğun durgunluğunun eklendiğini belirtmek gerekiyor (bkz. Üçüncü Bölüm, prag. III ve İkinci Bölüm, prag. III-2). Ayrıca 1987 sonrası dönemde sermaye hareketlerinin dünyada aldığı yeni şekil, kazandığı ivme ve GOÜ'de yüksek kâr arayışı, 1980'lerin son yıllarının bir diğer gerçeğiydi (bkz. Üçüncü Bölüm). Dünyada sermaye bu kadar bollaşırken içerde sıkıntı çekmenin ne gereği olabilirdi?

1989 ikinci stagflasyon yılı oldu: GSMH'nın yıllık büyüme hızı %1'in altına inerken GSMH deflatörü yaklaşık aynı hızda kalmış olsa da, (Tablo I) yine %70'e yakındı. Göreli serbestleşen siyasal ortamda, işçi ücretleri ve memur maaşları hızla reel olarak yükselmiş ve 1988'de net yurt içi faktör gelirlerindeki paylarını %17.4'e indiren baskıları üzerlerinden atarak bu payı %20.5'e çıkarmıştı (Tablo IV). Tarımda üretim %7'i aşan bir oranda düşmüştü. Kamu kesimi açıkları ise tırmanmaya geçmişti. Yani tablo bir önceki yıldan hiç de iyi değildi. Ne var ki, bu yıl da cari işlemler bilançosunda 1 milyar dolara yakın bir fazlalık vardı (Tablo II).

Hükümet, işte bu olumsuz koşulları aşabilmek amacıyla, 1950'den beri her kez yeniden keşfedilen ve her kez bir krizle noktalanmış yapıyı bir çözümü tekrar devreye soktu: Kısa vadeli sermaye ithali. Ne var ki, günün koşullarında bundan bol bol yararlanabilmek TL'nin konvertible olmasını, mali piyasaların iyice serbestleştirilmesini gerektiriyordu. Türkiye'nin temel-yapısal sorunlarını aşabilmesi için hiçbir önlem yine görünürde yoktu. Bu yeni dönemde «ihracata dönük büyüme» yerini, sermaye ithali yoluyla «ithalata dönük büyüme»ye bıraktı. Merkez'in sermaye ihracı gereklerine Türkiye tam uydu. Yapılan tek olumlu girişim, TCMB'nin «Yıllık Para Programı» hazırlamaya başlaması oldu. O da sonradan tarihe karıştı.

ii) 1980'li yılların sonuna doğru, döviz-faiz-enflasyon-borsa sarmalında ekonomi dönüp dururken, ekonominin temeli olan büyüme, yapısal dönüşüm ve üçüncü sanayi devrimini yakalama, gelir bölüşümü, ihracatı geliştirecek tabanı büyütme arka plana itilmişti. Yöneticiler bu temel olgularla ilgilenmedikleri gibi, basın-yayın araçlarında da iktidarın sözcüleri, bu biçimdeki bir serbest piyasanın erdemlerini söylemekteydi. Ayrıca TL'nin konvertibilitesiyle «gelişmiş ülkeler safı»na katılacağımız ileri sürülüyordu.

Oysa ilk 24 Ocak programının hazırlanmasına katılan, Demirel hükümetinin Maliye Bakanı İsmet Sezgin, uygulamanın ekonomiyi hangi noktalara getirdiğini bir röportajda şöyle açıklıyordu:

«Bugünkü ekonomide insan unsuru hiç yok. Sokaktaki insanla kimse ilgilenmiyor. Bugünkü yöneticiler sadece ihracat için Türk lirasının değer düşürmesini, hayali ihracatı bile kabul

eder durumdadalar. Döviz girdileri çoğalsın, borcumuzu ödeyelim, zam yapalım diyorlar. Hep parasal tedbirler. Bizim için Anadolu insanı önemlidir, ama bunların umurunda bile değil.

..... «Bugünkü model fukaranın daha fukara, zengin daha zengin olmasını gerektiriyor. Pamukta 20 günde dört kararname değiştirildi. Böylece, üç firmanın 10 milyar kâr sağladığı ifade edildi. Öyle kararname çıkartıyorlar ki, üzerinde bir fotoğraf eksik. Hangi firmalar için çıkartıldığı ortada.

..... «Bu modelde amaç ekonomik, sosyal kalkınma, vatandaşın refah ve mutluluğu değil, her ne surette olursa olsun, ödemeler dengesini sağlamaya ve dış borçları ödemeye çalışmaktır.

..... «Eskiden kolay kolay rüşvet istenmezdi, verilemezdi, bu kadar suistimaller yapılamazdı. Bugün irtikap, irtica umur-u adiyeden hale geldi.»

Milliyet Gazetesi, 25 Ocak 1987

1989'la başlayan dönemde yukardaki değerlendirmelerin, biri dışı da, diğerleri geçerliliğini korudu: Dışlanan, ödemeler dengesine ve dış borçlanmanın gidişatına dikkat oldu. TL'nin konvertibilitesine geçiş, onca temel sorunu dışlayıp, yine bir parasal önlemlerle kısa vadeli sermaye ithalini kolaylaştırıp günü kurtarmaya çalışmak demektir. Konvertible olsa da, vatandaşın elde tutmadığı TL'yi, varolan koşullarda hangi yabancı tutmak isterdi acaba?

ONUNCU BÖLÜM

TL'nin Konvertibilitesi, Uluslararası Sermaye Hareketleri ile Mali Piyasaların Serbestleşmesi ve 1994 Krizi

I- 1989 SONRASINDA EKONOMİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

i) 1988-89 stagflasyonunun Türkiye'ye armağanı, TL'nin konvertibilitesi ve uluslararası sermaye hareketlerinin tam serbestleştirilmesi oldu. Temel ve finansal dengesizliklerin çözümü, yerini, değil komşu Yunanistan, Batı Avrupa'da bile misli az bulunur bir dışa açıklığa bıraktı. Bu noktadan sonra artık hükümet makro-ekonomi politikalarıyla ekonomiye doğrudan çeki düzen veremeyecek, ancak makro-değişkenleri belirleyen parametreleri etkileyerek, gidişatı dolaylı yoldan şekillendirebilecek demektir. Üstelik Türkiye'de, bu ölçüde açık bir ekonominin gerektirdiği hukuksal ve kurumsal düzen de mevcut değildi, bunu düşünen de zaten yoktu.

1989'dan 1994 başında kriz patlayıncaya kadar geçen dönem, döviz piyasası, para ve sermaye piyasası arasında hızla hareket eden serseri fonların başdöndürücü hızla değiştirdiği, yukarı fırlatıp düşürdüğü fiyatların kovalanmasıyla geçti. Açılan döviz büfeleri önündeki kuyruklar (İstanbul) Tahtakale ve Kapalıçarşı piyasasının döviz çığırkanlarına eklendi. Dışardan içeriye girip, vurgun vurduktan sonra hızla yine dışarı giden fonlar, sermaye piyasasında yeni döngeçler yarattı. Faiz hadleri-döviz fiyatları-hisse senedi fiyatları, fonlar için almaşık «plasman» göstergeleri haline geldiğinden, elinde parası olan kim varsa, yer-

li ya da yabancı, para üzerinden para kazanmaya soyundu. Bu arada 24 Ocak paketinin pazarlama markası «ihracata dönük büyüme» tarihe karışıp yerini, kısa vadeli sermaye ithal edip ithalatı patlatmaya bıraktı. Reel büyüme-sanayileşme tepetlak olurken, Türk toplumu, siyasal- toplumsal bir yozlaşma beraberliğinde inanılmaz bir makro-ekonomik istikrarsızlığa düştü.

ii) Türkiye kor ateş üzerinde dans yapan kanadı kırık bir kuşa benziyordu. İki ayağını birden ateşe basamadığı için önce biriyle basıyor, o yanınca diğere geçiyordu. İkisi birden yandığında uçmaya çalışıyor, kanadı kırık olduğu için uçamıyordu. Arada bir gücünü toplayıp havalandığında, uçuyorum sevincine kapılıyor, ama sevinci boşa gidiyor, bu kez iki ayağıyla kor ateşin üstüne düşüyor ve iki ayağı birden yanıyor. Hiç yorulmadan, umudunu yitirmeden belki uçabilirim diye bu dansı sürdürüyordu. Kor ateşi söndürmek, tabii, bu işkenceden kurtulmanın en kestirme yolu; ne var ki, ona gücü yetmiyor, yapamıyordu. Arada bir kendisini seyredenlere gülücükler, tavizler yağdırarak onların ateşe biraz su serpmelerini sağlayabiliyordu. Gelgelelim ateş tam sönmüyor, çünkü alttan sürekli pompalanıyordu. Yani geçici rahatlama bile ancak seyircilere biriken taahhütlerle gerçekleştiriliyordu.

Kuşun nasıl kurtulabileceği belliydi: Ateşin tam söndürülmesi ve kırık kanadın iyileştirilerek uçmasının sağlanması. Bu dans 1990-93'ü kapsayan dört yıl boyunca sürdü. Üstelik 1995'de kendisini yeme gücündeki büyük kuşların saldırısına uğrayacağını bile bile (G. Kazgan, 1994-1).

Yukardaki benzetmeyi Türkiye ekonomisinin sembolik bir tasviri diye düşünmek mümkün: Kanadı kırık kuş Türkiye ekonomisi. Kanadı kırık, çünkü dünya üçüncü sanayi devriminde başını almış gitmiş, ona yetişmek zorunda. Ne var ki, kaynak yetersizliği bir yandan varolan, kaynakların çarçur edilmesi ve umursamazlık diğer yandan, yetişmesine olanak bırakmıyor. Üstelik yakalayabildiği az sayıda noktada «özelleştirme» diye, bir dünya tekeli tarafından yutulup yok ediliyor (Teletaş örneği). Almaşık ayaklı kor üstü dansı, döviz-faiz çekişmesinin yarattığı gel-gitler; tabandaki kor ateş ise harcamalar: Patlayan ya da patlatılan (tüketim kredileri yoluyla) özel tüketim bir yandan, PKK'ya karşı silah-

lanma için ya da devlet erkânının görkemi için giderek artırılan kamu harcamaları öte yandan, bu ateş dansının üzerinde yapıldığı zemini oluşturuyor. Arada bir gücünü toplayıp havalanma 1990'da ve 1993'de beklenmedik düzeylere ulaşan GSMH büyüme hızı; havalanmayı izleyerek iki ayak üstüne kor ateşe düşüş, hızlı büyümeyi izleyen yıl, büsbütün bozulan dengeleri düzeltmek için getirilen kısıtlamaların GSMH büyüme hızını düşürmesi, atıl kapasitelerle işsizliği tırmandırması. Arada bir altta yanan kor ateşe serpilene su, dış kaynaklar; bunlar için seyircilere kuşun verdiği tavizler, özelleştirilen KİT'lerin dış sermayeye peşkeş çekilmesinden Çekiç Güç'ün kalış süresinin uzatılmasına yayılan bir dizi boynu büküklük. Biriken taahhütler ise, olağanüstü bir hızla büyüyen dış borçlar. Ateşin alttan pompalanması, (ihracatı artırmak yerine) ekonomiye biraz canlılık getirmek için tüketimin pompalanması ve kamu harcamalarının iç-dış borç anapara ve faiz ödemeleri artı silahlanma harcamalarıyla kısılamayıp sıçraması. 1995 sonunda kendisini yeme gücündeki kuşların akını ise çok açık: AT ile gümrük birliği için süre tamamlandığında, durgunluktan bunalan Avrupa firmalarının Türkiye pazarını ele geçirmek için Türkiye'ye ihracata saldırmaları, finansman darboğazındaki yerli firmaları borsa oyunları ile ele geçirmesi. 1994 ilkbaharında 5 Nisan kararlarına götüren finansal istikrarsızlık ise, kuşun iki ayağıyla birlikte yanıp tutuşması, üstelik kırık kanadının da ateş alması.

Bu ateş kuşu dansını, Türkiye ekonomisi üstelik Stravinsky'in nefis bale müziği eşliğinde yapmıyor; artalanda bir kakafoni var: İnanılmaz boyutta özel-tüzel yolsuzluklar, mevduat sahiplerinden çalınıp çırpılıp «banka» ismini taşıyan kurumlarca dışarı kaçırılan milyonlarca dolarlık fonlar, buralarda kamu bankalarının «plase» edilip batırılan yine milyonlarca dolarlık kamusal kaynaklar, devletin en üst katlarındaki siyasetçilerin, ABD'deki kaynağı «meçhul ve meşhuk» servetleri... Bu çalma çırpma, «hepimiz aynı gemideyiz» türkülerini çağıranlarla, işvereninden işçisine duruma yağdırılan protestolarla sürüyor. Tabii, orada burada patlayan bombalar, sınır boyu ve sınır aşırı süren çatışmalar da bu kakafoniye davullu, zilli Mehter Marşı havası veriyor.

II- 32 NO.LU KARARNAME VE DEĞİŞİKLİKLERİYLE GETİRDİKLERİ

I) Dışarı Kaçan Sermayeyi Geri Getirme

1980'li yıllar için yapılan hesaplar, Türkiye dışına önemli boyutta sermaye kaçıışı olduğunu göstermişti. Başta Latin Amerika ülkeleri, GOÜ'de yurt dışına sermaye kaçıışı neredeyse dış borç artışına eşitti. Bazı işadamları Türkiye'den kaçan karapara tutarını 100 milyar dolar olarak tahmin ediyordu. (*) (*Kapital* dergisi, Eylül 1989, s.18). Oysa 1976-85 yılları için Morgan Guaranty Trust adlı bankerlik kuruluşunun yaptığı sermaye kaçıışı tahmini, Türkiye için 3.5 milyar dolar, bunun ekonomiye maliyeti için verdiği rakam ise 5 milyar dolardı. *Kapital* dergisi 1980-88 dönemi için dışarı kaçan sermayeyi 14.5 milyar dolar tahmin etmekteydi; ki, bu da o dönemde Türkiye'nin toplam dış borç stokundaki artışa eşitti. Tahminlerdeki hata payı ne olursa olsun, sermaye kaçışının büyük boyutlara vardığından kimse kuşku duymuyordu.

1988-89 stagflasyonunu aşmak için sermaye ithaline güvenen hükümet, işte, yurt dışındaki bu karaparayı içeri çekmeyi düşündü. Bunun tek yönlü bir hareket olacağını varsaydı. 32 no.lu Kanun Hükümünde Kararname ve değişiklikleriyle, Türkiye'nin sermaye hareketleri açısından en serbest ülkelerden biri haline getirilmesinin başlıca bir nedeni bu durumdu. Sözkonusu kararname yürürlüğe girerken ithalat fonları hızla düşürüldü ve IMF tarafından TL'nin konvertibilitesi onaylandı. Türkiye sadece ödemeler bilançosu sermaye hesabı kalemlerini serbestleştirmekle kalmadı; mali piyasaları da tam serbestleştirdi, öyle ki, yurt içinde dövizle TL birbirini tam ikame edebilir ödeme araçları haline (faiz haddi oluşumu da serbest duruma) geldi. Kimse döviz nereden buldu ya da ne yapacağını diye sorgu-sual edemezdi artık.

Türkiye'de yerleşik kişilerin

- sınırsız miktarda döviz elde tutma ve dışarı transfer hakkı,
- yabancı borsalarda kote edilen menkul değerleri, devlet tahvili ve hazine bonolarını satın almak için döviz yurt dışına transfer hakkı ya da

---

(*) Bu tahmin işadamı Üzeyir Garih'e aittir. Aynı yıl katıldığımız bir Türkiye-AT bankacılık konferansında, bankacıların sadece İsviçre bankalarındaki Türkiye kaynaklı fonlar için verdikleri tahmini rakam, 40 milyara 90 milyar dolar arasında değişiyordu.

yurt dışında sermaye şirketlerine iştirak etmek, satın almak veya kurmak için döviz transferi hakkı, (*)

- yurt dışında mevduat tutma amacıyla döviz transfer etme ya da yurt dışından borçlanabilme hakkı yasallaştırıldı.

Aynı şekilde, *yurt dışında yerleşik kişiler* de, benzer işlemler için Türkiye'de aynı haklardan yararlanabiliyordu.

Tabii, (hesapça) TL konvertible sayıldığı için, yabancılar da sınırsızca TL tutabilir, Türkiye'nin ithalat ve ihracat işlemlerinde TL kullanılabilir; ya da TL üzerinden yazılı kâğıtlar aynı işlevleri yerine getirebilecekti.

2) Sermaye Girişleri, Döviz Fiyatı ve Para İkamesi

Mali piyasaların bu boyutta serbestleştirilmesi, Türkiye'nin mali piyasalarının dış dünyayla bütünleştirilmesi demektir. Yani artık hükümetin döviz fiyatını, faiz haddini, para miktarını belirlemedeki gücü, yerini, uluslararası mali piyasalarla Türkiye arasındaki karşılıklı fon akımlarının belirlemesine bırakıyordu. Böylece döviz fiyatı artık cari işlemler bilançosu açıkları ya da fazlalarına bağlı olarak değişen bir anahtar fiyat olmaktan çıktı; sermaye hareketlerinin belirlediği bir fiyata dönüştü.

Ağır dış borcu olan ve bunu düzenli biçimde, en azından faizinin yüksekçe bir oranını, kendi kaynaklarından ödemek zorunda olan Türkiye gibi bir ülke için, bu değişimin rizikosu iyice yüksekti. Ayrıca ithalat da neredeyse tam serbestleştiğinden, yüksek oranlı sermaye girişi ve rezerv birikimi TL'yi aşırı değerli hale getirirse, yerli sanayinin rekabet gücü ne olacaktı, ihracat kapasitesi nasıl artırılacaktı? İthalat patlarsa, bunun karşılığı bcrç birikimi ne olacaktı? «İhracata dönük büyüme»ye geçiş diye getirilen 24 Ocak programı, bu noktada kimlik değiştirmiş oluyordu. Türkiye sermayenin küreselleşmesi sürecine katılırken, hizmet ve mallarının iç-dış rekabet gücünü yükseltmek, cari işlemler dengesini kurabilmek amacıyla döviz fiyatını, kendisi saptamasa da hiç olmazsa etkileyebileceği, bir değişken olarak kullanmaktan iyice vazgeçmiş oluyordu. Nitekim, izleyen yıllarda sermaye ithali yoluyla mal-

---

(*) 5 bin dolardan büyük tutarların kişi yanında götürülmesi yasaktır, banka kanalıyla transfer gerekir; 50 milyon doları aşmayan dış yatırımda izin gerekmez de, Hazine'ye bilgi verilmesi, bundan daha büyük yatırım için Bakanlar Kurulu izni gerekir. Yanda götürülebilecek miktar daha sonra 10 bin dolara çıkarıldı.

hizmet ithalinin patlaması, Türkiye'yi 1994 başındaki krize götüren başlıca etkenlerden biri oldu.

Dışardaki karaparayı içeri çekerken her türlü kamu denetiminin dışına alabilmek için, döviz büfelerinin kurulması yasallaştırıldı ve neredeyse tamamen denetim dışı bırakıldı; hukuken olmasa da, uygulamada fiilen, 1994 krizine kadar böyle oldu. Ancak burada, *para ikamesi* olayı, en hafif deyimle, «ayağa düştü». Ayın başında ücretini alan büfeye koşup dolara-marka çeviriyor, ay boyunca harcamaları TL'yle yaparken de doları-markı bu kez TL'ye döndürüyor. Tabii, bu işlemler toplam olarak önemli değil, ancak önemli olanları da bulunuyor. (*) Para ikamesi olayı ise, Türkiye devletinin senyoraj hakkını yabancı devletlere kaptırması demek; yani satınalma gücü yaratma hakkının kısıtlanması demek. Öte yandan efektif olarak günlük kullanıma giren, cepte dolaştırılan yabancı paralar, Türkiye'nin bu paraları çıkaran yabancı devletlere faizsiz kredi vermesi demek (Birinci Bölüm, prag. II-3).

Döviz tevdiat hesapları ise, para ikamesi olayının efektif para değil de «mevduat cephesi»ni oluşturuyor. 1985 yılında yurt içinde yerleşik olan ve olmayan kişilerin döviz üzerinden hesap açmaları yasallaştırılırken, herhalde bunun ilerki yıllarda varabileceği boyutlar düşünülmemişti. 1993 yılı sonuna gelindiğinde, bunun tutarı içerde yerleşikler için 17 milyar, dışarda yerleşiklerle birlikte 19.1 milyar dolara ulaşmış, TL karşılığı ise TL tasarruf mevduatını neredeyse aşmıştı. Yani para ikamesi, sadece yabancı efektifler (nakit para) ile değil, aynı zamanda yabancı paralar (temelde dolar ve mark) üzerinden tutulan mevduatla da olmaktadır.

Türkiye'nin döviz rezervleri 1989'dan başlayarak hızla şişti; 1988'de 5.3 milyar dolardan 1993 sonunda neredeyse 3 katına çıkarak 16.3 milyar dolara yükselmişti; yavaşladığı tek yıl 1991'deki Körfez Savaşı yılıydı. Daha da ilginç TCMB bu rezervlerin giderek daha düşük bir oranını tutabilir oldu (1989'da %60, 1993'de %38) (Tablo II). İşte rezervlerdeki bu şişme, TL'nin dış değerini «aşırı değerli» hale getiriyor.

Tabii, Türkiye'deki bu döviz kaynakları şişmesini, büfeler ve ticari bankaların döviz rezervleriyle tevdiat hesaplarını, TCMB'nin rezervlerini ya da halkın cebinde, yastık altında tuttuğu yabancı paraları ne ölçüde

---

(*) Büfelerin döviz varlıklarının %20'sini TCMB'ye devir zorunluluğu bulunsa da, denetimsiz ortamda, bunun gerçeklere uygun yapılmadığı biliniyor. Yıllık cirolarının 15-20 milyar dolar arasında olduğu tahmin ediliyor (1993).

dışardaki karaparanın beslediği bilinmiyor. Ancak görüleceği gibi, Türkiye bu dönemde (artık yasal olarak) yurt dışında o denli büyük çapta bir yatırımcı konumuna girdi ki, «Acaba karaparanın gittiği yer bu mu?» diye düşünülebilir.

Piyasa içinden edinilebilen bilgiler daha çok, hükümetin sermayeyi dışardan içeri çekmek için uyguladığı mekanizmanın, bu paranın içeri girip kalması yerine, emme basma tulumba gibi, içeri girip büyük bölümünün kazancı vurup tekrar dışarı çıkmasını kârlı kıldığı biçiminde. Belki de karapara kısmen, dışardaki dolaysız yatırımlara, gayrimenkullere ya da portföy yatırımlarına (artık yasal olarak) gitti.

Kısacası, eldeki verilerden, geçmişin karaparasının büyük ölçüde Türkiye'ye TL'nin konvertibilitesi ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sayesinde aktarıldığına ilişkin bir sonuç çıkarmak pek olası değil. Bu umutla getirilen sistem ise, Türkiye'nin başına ciddi sorunlar çıkarıyor.

3) Kısa Vadeli Sermaye Girişleri, Kredi Genişlemesi ve Enflasyon

Türkiye'de 1980'den 1988'e kadar geçen sekiz yılda enflasyona ivme veren başlıca kaynak, devalüasyonların yüksek reel boyutu oldu; TL'nin reel efektif değerini %40 oranında yitirdiği bu sekiz yıl süresince devalüasyonlar iki yoldan enflasyonu körükledi: Bir yandan dış ticaret kesiminde fiyatlar iç fiyatlardan daha hızlı artarken, bu fiyatları bir gecikmeyle de olsa peşinden sürükledi; dış ticaret kesimi lehine görece fiyat yapısının korunması, bu kez devalüasyona tekrar başvurulmasını gerektirdi. Ve böylece enflasyon-devalüasyon sarmalı yaşandı. Öte yandan TL'nin döviz karşısında değer yitirmesi, dış borçlar nedeniyle TCMB bilançosundaki «değerleme» hesabını şişirdi; TCMB bu hesabı aktifleştirirken, karşılığında emisyon artışı ortaya çıktı. Bu dönemde konsolide bütçe açıkları GSMH'nin %4.5'inin üstüne çıkmadı, dolayısıyla, para arzı genişlemesinin başlıca kaynağı kamu kesimi olmadı (Tablo I).

1988'den sonra TL kısa vadeli sermaye girişlerinin etkisiyle aşırı değerlenmeye girdiği için, reel devalüasyonların fiyatları sürükleme etkisi sözkonusu olmadı; aksine, dış ticaret kesiminde fiyatların görece olarak iç fiyatlardan daha yavaş artması, genel fiyat düzeyini aşağı çek-

mek yolunda bir etki yarattı. Ancak bu kez, kısa vadeli sermaye girişleri- nin banka sisteminde yarattığı kredi genişlemesi, enflasyona ivme veren bir etken olarak devreye girdi. Döviz tevdiat hesapları 1985'de devreye girdiğinde parasal boyutu önemsenmemişti. 1989'da 6.8 milyar dolara, sürekli artarak 1993'de 19.1 milyar dolara ulaşmış bulunuyordu. Ticari bankaların döviz-faiz arbitrajı için getirdikleri fonlar da giderek büyüdü (Tablo IX). Bu kalemlerin, ticaret bankalarının kredi hacmini genişlettiği, topladıkları mevduatın üzerine çıkardığı görüldü. Buna, Varlığa Dayalı Menkul Kıymet (VDMK), Repo gibi yeni mali araçlar eklendiğinde, bu eğilim daha da güçlendi. Nitekim, TCMB'nin yıllık raporunda, bu konuda şöyle bir açıklama var:

«1993 yılında parasal büyüklüklere ilişkin dikkat çekici diğer bir gelişme de, kredilerin mevduatlardan ve fiyatlardan hızlı artmış olmasıdır... 1993 yılında kısa vadeli sermaye girişi, büyük ölçüde bankalar aracılığı ile ve döviz kredileri biçiminde olmuştur. Nitekim, bankaların kullandıkları yabancı para kredilerinin, bilançolarının finansmanı içindeki payı artmıştır. 1992 yılı sonunda başlayan bankaların bilançolarında mevduat dışı kaynaklara yönelmeleri eğilimi ve özellikle yabancı para kaynaklarının ağırlık kazanması, 1993 yılında Merkez Bankası'nın parasal denetimini güçleştiren önemli bir unsurdur.»

TCMB Yıllık Rapor 1993, s.40

1992'de mevduat artış hızı %60, kredilerin artış hızı %78.5, 1993'de sırasıyla %56.7 ve %99.4'dür. Bu noktanın önemi şurada: Türkiye'de genel kanı, kamu açıkları kapandığında, KİT'ler satıldığında enflasyon hızı sıfırlanır, yolundadır. Tabii, bu durumda kuşkusuz enflasyon hızı geçici olarak düşer. Ne var ki, kısa vadeli sermaye girişleri ticari banka sisteminde kredileri şişirdiği, VDMK gibi yeni mali araçlar yarattığı sürece, enflasyon belki daha düşük hızda olsa da sürer.

Türkiye'de enflasyon kaynağını kamu kesiminde ararken, Tablo VI a ve VI b'yi karşılaştırmalı incelemekte yarar var. 1990 yılıyla birlikte kamu kesimi nakit finansman açığının GSMH'ya oranının yükselmeye başladığı görülmekte: 1989'da %5.5'den 1990'da %7.5'e ve izleyen yıllarda %12'ye kadar çıktığı bir gerçek. Özelleştirmenin temel gerekçesi

haline getirilen KİT açıklarının ise, toplam içinde payının giderek azaldığı, 1993'de dörtte birine düştüğü de bir diğer gerçek. Yani KİT'ler (son zamanlarda, bunların yukardan verilen emirlerle zarar ettirildiği ya da çeşitli oyunlarla zarar ediyor gösterildikleri basına yansımış bulunuyor) satılırsa enflasyon bitmez, çünkü kamu açıkları ya da kredi genişlemesi bitmez. Tablo VI b, fonlar ve diğer kamu kalemlerindeki açıkların toplamının işletmeci KİT'lere yakın olduğunu gösteriyor. En büyük açığın bulunduğu konsolide bütçenin açmazı ise Tablo VI a'dan anlaşılıyor: İç ve dış borç anapara ve faiz ödemeleri. Bu kalemler 1988 sonrasında toplam vergi gelirlerini neredeyse götürmekte. Gerçi anapara ödemeleri bütçeye içerilmiyor artık; ne var ki, tekrar borçlanarak karşılanmadıkça. Hazine bunları ödemek zorunda. Başka bir deyişle, enflasyonun gerçekleri, Türkiye'de işlenen propaganda sürecinden iyice farklı.

III- DIŞ SERMAYEYİ İÇERİ ÇEKME YOLLARI

1) GOÜ Arasında Türkiye'nin Yeri

Merkez'in 1970'li yıllardan bu yana çıktığı gibi büyüyen, kâr haddi düştüğü için dünyanın dört bir yanında kendisine daha yüksek kâr haddi arayan muazzam büyüklükte fonları bulunduğunu; 1987'de başlatılan sermaye piyasaları ve portfolio yatırımlarına ilişkin kısıtlamaları kaldırma sürecini izleyerek, Merkez sermayesinin küresel dolanımının kolaylaştırdığını; GOÜ'nin de buna uyum sağlamak için konvertibiliteye geçme ve sermaye hareketlerini serbestleştirme sürecine katılma yoluna girdiklerini daha önce incelemiştik. Sermaye hareketlerinin sermaye piyasasına yönelik bölümü, ya hisse senetleri fiyatları üzerine oynuyor ya faiz hadlerinin reel anlamda yüksekliğinin cazibesine kapılıp bonolara, tahvillere geliyor; ya da «özelleştirme sendromu»na tutulmuş ülkelerdeki kamu şirketlerine ortak olmak veya tümünü ele geçirmek üzere hisselerini satın alıyor; tabii, aynı durum özel şirket hisseleri için geçerli. Bu sonuncu durumda dolaysız yatırım sözkonusu olabiliyor.

İçerdeki bankalar, şirketler, KİT'ler de döviz-faiz arbitrajının kârlı gözüktüğü durumlarda, dışardan borçlanmak yoluyla kısa vadeli sermaye girişlerini teşvik edebiliyor.

Kuşkusuz, sermaye hareketlerinin serbestleştiği ortamda, bunların tümü, içerden dışarı yatırım amacıyla çıkmakta kâr artışı gören yerli sermaye için geçerli.

1989'da (32 no.lu KHK ve değişiklikleriyle) serbestleşme sürecine giren Türkiye'de, her iki yönde (içeri doğru ya da dışarı doğru) sermaye hareketleri yoğunluk kazandı. Bir kere, Merkez sermayesinin Çevre'ye yaptığı portfolio yatırımlarda Türkiye önde gelen beş ülke arasında yer aldı. Bu ülkelere toplam yatırımların üçte ikisi gitmişti; dolar üzerinden en yüksek getiri ise Türkiye'ye aitti (Üçüncü Bölüm, Tablo III). Türkiye aynı zamanda, Merkez sermayesinin Çevre'ye yaptığı dolaysız yatırımlarda 1991'de, en büyük tutarı alan ilk on ülke arasında (810 milyon dolarla) onuncu sırada yer aldı (*World Bank Bulletin* 1993). Kısa vadeli borç birikiminin hızla büyümesi de bunlara eklendiğinde (1989 ile 1993 arası artış 11.3 milyar dolar) (Tablo II), GOÜ arasında Türkiye'nin sermaye girişi açısından önlerde yer aldığı apaçık.

2) İçerde Yüksek Reel Faiz Hadleri

İçerde yüksek reel faiz hadleri uygulaması, Türkiye'ye kısa vadeli dış sermayeyi çekmekte başrolü oynadı ve oynuyor: Rizikosuz menkul değer sayılan kamu borçlanma kâğıtlarında (temelde Hazine bonoları) faiz hadlerinin yüksekliği, döviz-faiz arbitrajı yoluyla kâr etmek isteyen dış yatırımcıları çektiği gibi, yerleşik ticari bankalar, şirketler de dışardan kısa vadeli borçlanıp içerde bu kâğıtlara yatırım yapma yoluna gitmekte. Tabii, her iki durumda da sermaye girişi emme basma tulumba gibi işliyor. Dışardan sermaye girdikçe TL'nin dış değeri reel olarak yükseliyor, yani enflasyondan daha düşük devalüasyon yaratıyor; çıkarken tersi oluyor. Gelen fonlar TL'ye çevrilip yüksek getirili kâğıtlara yatırılıyor; vade sonunda getiriyle birlikte tekrar dövize çevriliyor. (*)

Türkiye'de yüksek reel faiz hadleri üç temel nedenden kaynaklanmakta: Birincisi, ödemeler bilançosunda sermaye hareketleri kalemlerinin serbestleştirilmiş olması; bu koşulda, içerde reel faiz haddinin, «dışardaki reel faiz artı ülkenin rizikosuna eşit hadde» olduğu durumda ancak dengenin sağlanması. Eğer dışardan sermaye çekilmek isteni-

---

(*) Ancak uzun vadeli yatırım amacıyla gelen fonların da bulunduğunu eklemek gerekiyor. Emekli sandıkları, sigorta kurumları gibi kamusal nitelikli fonların uzun vadeli yatırım amacıyla geldiği bilinmekte.

yorsa, ayrıca ülke «rizikosu yüksek» bir yatırım alanı sayılıyorsa, içindeki reel faizin dışardakinin çok üstünde oluşması gerekiyor. Eğer içinde reel faiz bunun altına düşerse, bu kez içerden dışarı sermaye çıkışı gerçekleşir. Öte yandan içindeki enflasyon oranıyla dışardaki farklıysa, bu ikincinin çok üstüneyse, nominal faiz oranı, ayrıca, beklenen devalüasyon oranını yansıtır. Örneğin, Türkiye'de enflasyon %65, dışarda %2 ise; beklenen devalüasyon -reel kurun aynı kalması için- %63 kadardır; dışarda nominal faiz %8 ise riziko payı hariç, bu durumda denge nominal faiz haddi %71 olacak demektir. Eğer istikrarsızlık-belirsizlik-devalüasyon beklentisinin yükseldiği riziko payı eklenirse, diyelim en az 10 puan gibi, nominal faiz haddi %80'i, reel faiz haddi de %15'i aşar. Ülkenin dışardan sermaye girişini uyarmak istediği durumda buna ek puanlar gerekir. Türkiye'nin yaşadığı yüksek reel faiz hadlerinin ve ülke daha rizikolu hale gelince daha da yükselmesinin bir kaynağı bu. Faiz haddi düşerse, spekülâtif saldırıdan ötürü döviz fiyatı patlıyor, alıp başını gidiyor.

İkinci kaynağı, istikrarsız-belirsiz ortamın spekülâtif kâr olanakları yaratıyor olması. Türk ekonomisinin her yıl yarattığı «ödünç verilebilir fonlar»ın giderek artan bir oranı (malî derinleşme denir buna) malî piyasalara kaymakta. Döviz-hisse senedi-repo vb. malî plasman araçları arasında spekülâtif amaçla dolanan bu fonlar, çok yüksek kâr beklentisiyle giderek büyüyen fon talebi yarattıkları ölçüde, reel faiz hadlerini yükselten bir etki kaynağı olmakta. Nedeni şu: Yüksek spekülâtif beklentileri karşılayacak yükseklikte reel faiz yoksa, fonlar bankalardaki mevduattan, sermaye piyasasındaki Hazine bonolarıyla tahvillerden kaçıp, spekülâtif kâr alanlarına gidiyor.

Yüksek reel faizin bir başka önemli kaynağı, kamu kesimi borçlanma gereğinin yüksekliği ve bunun iç borçlanmayla karşılanıyor olması. 1989'dan itibaren patlayan bu açıklar, bir rekor kırarak 1993 yılında GSMH'nin %16'sını aştı.(*). Zayıf bir malî piyasada giderek artan boyutta kamu iç borçlanması, diğer iki etkenle birlikte, yüksek ve giderek yükselen reel faizlerle sonuçlanmakta. İç borçlanmanın alternatifleri

---

(*) Bu oran, DİE'nin eski GSMH tahminine göre: yeni GSMH tahminine göre oran %11.8'dir (Tablo VI b). Nedense, kamuoyuna yansıtılan, birinci orandır, ikinci değil.

ise, dış borçlanma ve/veya emisyonu artırmak. Cari giderleri karşılamak için kamu dış borçlanmasının tehlikeleri bilinmekte; zaten bu tür kısa vadeli dış borçlanma bir noktada tıkanır. Örneğin, 1994'de Türkiye'nin «rating»i, yani dış borç değerliliği derecesi, giderek azaldığından, dışarda ancak yükselen faizlerle ve kısalan vadelerle borçlanabilir. İçerde para arzının genişlemesine gelince: Devletin emisyonla açıklarını kapama olanakları giderek sınırlandı; geliştirilen yeni mali araçlar paranın dolanım hızını yükseltmekte, belirli bir enflasyon hızını sürdürebilmek için, dolayısıyla devletin yapabileceği emisyon miktarını azaltmaktadır. 1970'li yılların sonuna oranla (M2Y) itibariyle, paranın dolanım hızı 1990'lı yılların başında 4 kattan fazla artmış bulunuyor. Başlıca nedeni, TL finansal varlıklarının yüksek getirisine rağmen, «para ikamesi» olayında yeni döviz tevdiat hesaplarındaki patlama ve yeni mali araçlar.

Artan kamu açıklarının bir ayağı kamu harcamalarının kısılanmaması; bir ayağı da kamu gelirlerinin, başta devletin vergi almak için gösterdiği çabanın yetersizliği. AT ile 1996 başında gümrük birliği tamamlandı-ğındaysa, devlet en sağlam bir gelir kaynağının da ciddi biçimde azaldığına tanık olacak: Bir yandan ithalatın (AB artı EFTA ülkelerinden yapılan) %60'a yakın bir kısmı gümrük vergisinden muaf, bir yandan üçüncü ülkelerden yapılan ithalat daha düşük oranda vergiye tabi olacak. Devlet önemli boyutta dolaylı vergi kaybına uğrayacak. Görünürde, bu kaybı telafi edecek uzun dönemli ciddi bir önlem yok. Tek beklenti, özelleştirmenin sağlayacağı gelirlerle açıkları kapatmak. Buysa çıkmaz bir sokak: Bir süre sonra tükenecek bir kaynağa dayanarak kamu açıklarını kapatmak, bu süre sonunda aynı sorunu tekrar gündeme getirir. Ayrıca satılanlar en kârlı KİT'ler olduğundan, zararlıların yükü devlet üzerinde kalmakta.

En büyük özelleştirmeyi dünyada gerçekleştiren İngiltere'nin izleyen yıllarda artan bütçe açıkları (1993'de GSMH'nin %9'u) tehlikenin bir işareti. 5 Nisan kararlarıyla getirilen ek vergilerin ömrüyse bir yıllık. Hükümetlerin bu tutumu artı sermaye hareketlerinin serbestliği, Türkiye ekonomisini yüksek reel faizlerle yaşamaya mahkûm ediyor.

3) Spekülatif Beklentilerle Sermaye Girişi

i) Bu kalem, hisse senedi fiyatlarındaki değişimlere ilişkin beklenti-

lerden kâr etmek amacıyla gelen portfolio yatırımlarından oluşuyor. Türkiye'de sermaye piyasasının fevkalade sığ, dar (thin market) olması, yani küçük olması, oyunu büyük fonlarla oynayanlara geniş kâr olanakları yaratıyor. Sermaye piyasasının sığ olma nedeni ise, özel şirketlerin aile şirketi niteliğini korumaları, sermayelerini ancak küçük oranlarda piyasaya açmaları. Bu piyasa satılan KİT hisseleriyle biraz zenginleşti.

İstanbul Borsası gibi sığ bir piyasaya büyükçe fonlar dışardan girdiğinde, hisse senedi fiyatları hemen sıcıyor; öte yandan bu fonlar aynı zamanda döviz piyasasında TL'yi aşırı değerli hale getiriyor. Hisse senedi fiyatları değerlenirken TL'nin aşırı değerli hale gelmesi ise, fonların dövize dönüştüğünde her iki kaynaktan da kâr etmesini sağlıyor. Bu bakımdan, dışardaki yatırımcı şirketler hisse senedi fiyatlarına dayalı spekülasyonu seviyor. Bu şirketler Doğu Avrupa-Orta Doğu eksenindeki GOÜ'e yatırım yaparken, Türkiye de bunlar arasında önemli bir yer tutuyor.

ii) Sermaye piyasasındaki yabancı portfolio yatırımları, eldeki verilere göre (Tablo IX), 1992 ve 1993 yıllarına gelindiğinde, dolaysız yatırımları kat kat aştı: 1989-93'ün kapsadığı beş yıl boyunca giren toplam dolaysız yatırım tutarı 3.55 milyar dolar, portfolio yatırım tutarı ise 9.11 milyar dolar. Bu da, dış sermaye için Hazine bonusu-devlet tahvili faizleri ve hisse senedi spekülasyonu gibi sermaye piyasasındaki mali yatırımların, yurt içinde üretim yapmaya dönük dolaysız yatırımlardan çok daha kârlı olduğunu göstermekte. İşin ilginç, portfolio yatırımları toplam kısa vadeli net sermaye girişlerini de aşmakta: Bu sonuncu, 4.43 milyar dolarla birincinin yarısına dahi varamamış (Tablo IX).

Portfolio yatırımlarının diğer sermaye girişi biçimlerinin çok üzerine çıkmasının nedeni ise, Türkiye'nin bu alanda dolar üzerinden sağladığı sermaye getirisinin, (ABD'de kısa vadeli faiz hadleri %3'lerdeyken) inanılmaz bir yükseklikte olması; Üçüncü Bölüm, Tablo Iil'deki oranla Türkiye diğer bütün GOÜ'in önünde yer almakta. Türkiye'deki hesaplara göre, bu, dışardan 1 dolar olarak giren sermayenin 1.2 dolar olarak dışarı çıkması demek, Türkiye'nin «ütülmesi» demek, yani. (*)

(*) Kamu kâğıtlarının dolar bozdurarak satın alınıp, dönem sonunda fonların tekrar dolara çevrilmesinin net getirisi, 1993'ün ikinci yarısında %6-19 arasında değişirken, net getiri Alman markı üzerinden %20'nin üzerindedir.

iii) Gerek içerdeki bankaların, Şirketlerin vb. dvız-faiz arbitrajından yararlanmak, kâr etmek için dışardan borçlanarak içeri sermaye girişi sağlamaları, gerek dış sermayenin aynı nedenle ya da spekülatif beklentilerle giriş-ıkıŐları, bir yandan kısa vadeli dış borçlar birikirken, bir yandan ekonomiyi küçük sarsıntılar karşısında bile çok duyarlı hale getiriyor: En küçük bir riziko artışı durumunda dışardaki derecelendirme (rating) kurumları kredi güvenilirliği derecesini düŐürdüğünde, bunun etkisi bir Şok olarak ekonomiye yansıyor: Devalüasyon beklentisi kâr beklentisini düşürdüğünden, dışardan portfolio yatırımları için giren yabancı sermaye dışarı kaçıyor; dışardan borçlanarak sermaye girişi sağlayan yerleşik kurumların kısa vadeli borçlarını ise ödemeden yenilemeleri olasılığı bu durumda ya hiç kalmıyor ya da faiz (LIBOR artı spread) o denli yükselip, vade o denli kısılıyor ki, yenilemek rizikoların daha büyümesi anlamına geliyor. Dolayısıyla bunların ödenmesi gerekiyor. Bu dvız talebi artışı dolar fiyatının fırlamasına yol aınca, içerde ancak faiz had-dinin göklere tırmanmasıyla dolar fiyatının tırmanması durdurulabiliyor; çünkü bir kere hızlı dvız fiyatı artışı beklentisi bunu en kârlı plasman haline getirince, içerde para ikamesi de devreye giriyor. Faiz hadlerinin göklere tırmanması ise, ekonomiyi ani bir frenle durdurarak, arabayı bu kaygan zeminde tepetaklak ediyor. Bu tablo, 1993 Aralık ayından 5 Nisan kararlarına götüren kriz sürecinin st tabakadaki en yakın nedeni oldu.

4) KİT'lerin ve Yerli zel Şirketlerin zelleŐtirilmesi-Dışa Satışı

Dış sermayeyi içeri çekmenin bir yolu, KİT'lerin özelleŐtirilerek dış sermayeye satışı ya da dış sermayenin ortak alınması; bir diğeri, zel Şirketlerin benzer yola baŐvurması. Çoğunluk hissesi ele geçirildiğinde, bu işlem dolaysız yatırım sayılıyor.

i) Merkez, sermaye hareketlerini serbestleştirirken, özelleştirmeyi de bunun tamamlayıcı bir öğesi olarak gündeme getirmişti. Türkiye ise buna 1986'dan itibaren KİT'lerin özelleŐtirilmesine geçerek başladı. Büyük boyutlu, tekel konumundaki KİT'lerin satışı ise daha sonraya kaldı. Tablo VIII, 1988'den itibaren dolaysız yatırım girişlerinde önemli artış gösteriyor: Bu yıla kadar orta;ama yılda 100 milyon dolar civarında seyreden dolaysız yatırımların, bu yıldan sonra artışa geçtiği görülmekte.

Borsanın faaliyete geçtiği ve TL'nin konvertibilitesiyle birlikte sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989 ve sonrası yıllarda ise, yılda ortalama 700 milyon doların üzerinde bir giriş bulunmaktadır. Ancak girişlerdeki bu artışı salt sözkonusu serbestleşme politikalarına bağlamak tam gerçeği yansıtmaz. Nedeni, 1989 sonrası yıllarda Merkez'in durgunluğa girmesi ve bunu izleyerek her yerde sermayesinin yeni yatırım alanlarında kâr haddini yükseltmeye çalışması. Türkiye'deki sermaye hareketlerinin serbestleşmesi süreci bununla çakışmakta. Portfolio yatırımları gibi dolaysız yatırımlardaki sıçramanın bir nedeni de bu. Türkiye'ye giren toplam 4.92 milyar dolar tutarındaki dolaysız yatırımın %80'i, 1989-93'ü kapsayan beş yılda gerçekleşmiş.

Portfolio yatırımları çekmenin bedeli, karşılığında Merkez'dekinin kat kat üstünde bir getirinin yurt dışına transferini kabullenme demek; özelleştirme-yabancılaştırma karşılığı dış sermayenin girişinin bedeli ise, bunun çok daha ötesine geçiyor; «küreselleşiyoruz» sanısı ya da aldatmacasıyla ülkenin altyapısı, teknolojik birikimi, iç pazarı, tekel rantları ve ekonomik-siyasal karar süreçleri yabancılara geçmekte. Özelleştirme yoluyla yabancılara satış, yeni bir alana gelip yabancılardan yatırım yapmasından çok farklı bir olay.

ii) Özel şirketlere ortak olarak gelen ya da tümüyle ele geçiren yabancı şirketlerin durumuna oranla KİT'lerin satışı, ekonomiden dışarı çok daha ciddi bir kanama yaratıyor. Bu savı bugüne dek satılan KİT'lerin ya da satılmaya hazırlanan KİT'lerin durumlarını inceleyerek ortaya koymak mümkün. Bir kere, Türkiye'de bugüne dek dış sermaye için bir çeşit «misyonerlik» yapmayı üstlenen politikaclar, üst düzey bürokratlar, basın-yayın araçlarının bir kısmını elde tutanların birlikte gerçekleştirdikleri bazı olgular var: Birincisi, [Karabük Demir-Çelik tesislerinde ortaya çıktığı gibi (A. Engin 1994)], KİT'lerin bilinçli biçimde, emirle zarar ettirilip, kamuoyuna «sırtımızdaki kambur» diye pazarlanmaları. Hele kapatılma noktasına iş getirildiğinde, sonuç belli: O KİT bedava fiyata birilerine peşkeş çekilebilir, tabii, bu arada ilgililer yurt dışında kendilerine düşen büyük ödülü bazen banka hesabı, bazen gayrimenkul ya da başka biçimde alabilirler. Nitekim, Karabük Demir-Çelik'te işi tezgâhlayanın bir ABD tekeliyle yurt içinde yerleşik bir demir-çelik trös-

tü olduğu basına yansıdı (A. Yalçın 1994). Ancak açığa çıkmayan, politikacı-bürokrat düzeyinde bu tezgâhı kimin kurduğu. Şimdilik, Türkiye'nin bu tek (entegre) dikey tamlanması olan, demir cevherinin çıkarılmasından mamule bütün aşamaları kapsayan tesisi, önce kapatılıp sonra bedava fiyata gitmekten kurtuldu. Dikkat edilirse, KİT'ler için yapılan kampanyada, bu «misyonerler» sürekli «Bedava verelim, kurtulalım» kampanyası yürütmekte. Yani KİT'ler bedavaya gidecek, ama, tabii, bu arada misyonerler gereken fiyatı alacak. Kısacası, KİT satışlarında en büyük kayıp bunların rayiç piyasa değerlerinin altında satılması. Nitekim, bugüne kadarki satışların (örneğin Teletaş) en büyük özelliği bu (C. İsrail 1994). Oysa bir özel şirkette bu sonucun olma olasılığı, çok özel durumlar dışında, sıfıra yakın. Şirket sahibi hisselerin bir kısmını satıyorsa, bu, yüksek faizli kredi yerine ortak alma, yeni teknolojiye ulaşma, sermaye artırımına gitme ya da dış dünyada yeni bir pazara açılabilme gibi nedenlerle ilgilidir. Satışın da rayiç fiyat altında olması sözkonusu değildir. (*) KİT'lerin yabancılara satışını daha ciddi bir olaya dönüştüren bir neden bu.

iii) İkincisi, KİT'lerin satılması planlananlarının önemli kısmı için tekel konumu sözkonusu: Örneğin, petrol rafinerileri, enerji santralleri, PTT'nin T'si (telekomünikasyon hizmetleri), özel bir yabancı tekele geçtiğinde, Türkiye yalnız ekonomik değil, siyasal açıdan da çok güç durumda kalabilir. Türk hükümeti yabancı tekelin ülkesinin onaylamadığı hiçbir uygulamayı yapamaz duruma düşebilir. Kıbrıs çıkartması sırasında (1974) Türkiye'deki bir yabancı rafireninin Türk uçaklarına benzin vermeyi reddettiği bilinmeyen bir olay değil. Ya da, bugün PKK'ye karşı mücadelede kendilerinin verdiği silahın kullanılmasına ambargo koyanlar (Almanya, İsviçre gibi), yarın böyle bir durumda ne benzin verir, ne elektrik verir vb. Oysa özel şirketler, Türkiye'de bu gibi stratejik önemi olan alanlarda faaliyet göstermemekte.

Tabii, sözkonusu kamu tekellerinin bir de tekel rantı yönü var. Bunlar bugün uyguladıkları fiyatlarda «tekel rantı» içermiyorlar. Oysa özel bir tekelin eline geçtiğinde, fiyatlar olağan biçimde tekel rantı içerir; bu

---

(*) Ancak finansman darboğazındaki bir şirket için ya da ekonomideki durgunluk sonucu bu sözkonusu olabilir.

da fiyatı yükseltir ve buna bağlı sanayilerin kârlılığını azaltır. Buna iyi bir örnek başlangıçta Fransız şirketine satılan çimento üreten (beş tane) KİT'dir. Teknolojileri yenilenmiş, kârlı bu KİT'ler, aynı zamanda yerel tekellerin oluşmasını, kartel fiyatı uygulanmasını, fiyat düzenleyici rolle-riyle önlemekteydi. Böylece satış yaptıkları bölgede inşaat sanayiyini teşvik ediyorlardı. Bu KİT'lerin (alan Ciment Français Fransız şirketi, sonra İtalyanlara sattı) satışını izleyerek yerel özel çimento fabrikalarıyla yabancı şirket bir kartel oluşturdu. Çimento fiyatları çok yükseldi ve böl-gelerin inşaat sanayiye baltalandı. Özel şirketlerin bu tür fiyat düzenleyici işlevi de yok.

iv) Üçüncüsü, Merkez'de, özellikle belirli sanayi dallarındaki atıl kapasiteler; ya da teknoloji tekellerinin başka ellere geçmesini, rekabe-te diğerlerinin girmesini önleme baskısı altında ortaya çıkan veya güçle-nen tekелci eğilimlerdir. Dış tekelin eğilimi, diğer rakip firmayı ele geçi-rip, bunu bir biçimde devredışı bırakmak yolunda oluyor; yani rakip fir-mayı tasfiye ediyor.

Türkiye'de satılması planlanan KİT'ler ikinci sanayi devrimi malları üreten ve kendi alanlarında Merkez firmalarının büyük atıl kapasitelerin baskısı altında bulunduğu faaliyet kesimlerinde yoğunlaşmış bulunuyor. Demir-çelik bunun en tipik örneği. AB bu kesimi ayakta tutabilmek için yoğun mali destekler vermekte. Çevre ülkeleri, Doğu Avrupa dahil, bu alanda güçlü rakip konumunda. Dolayısıyla bir yabancı demir-çelik fir-masına Erdemir'i sattığınızda, bu firma kendine yeni rakibi güçlendir-mek yerine bunu rahatça kapatıp, pazar dışı bırakabilir.

Aynı durum teknoloji tekeli elde tutmak için geçerli. Türkiye bu deneyimi Teletaş'ın satışıyla yaşadı. PTT içinde otuz yılda geliştirilen, dış dünyada yatırım yapabilecek konumdaki Teletaş, «misyoner»lerin oyunlarıyla Fransız Alcatel'e sonunda neredeyse bedava devredildi. (C. İsrail 1994) Bir yıl içinde Alcatel, Teletaş'ın özgün teknoloji geliştirmeye çalışan araştırma-geliştirme bölümünü tasfiye etti; kârlı çalışan Teletaş'ı kendi fason imalatçısına dönüştürdü. Nihayet, konkordato isteyecek duruma getirdi ve devredışı bıraktı (H. Geray 1994). Alcatel kendi pazar-larında rakip olabilecek bir firmadan kurtulurken, Türkiye uzun yıllar boyunca geliştirip, teknoloji üretebilir hale getirdiği bir firmayı kendi elle-riyle «özelleştirme» diye yok etti.

Atıl kapasiteler dolayısıyla Merkez firmaları, özel yerli firmaları da ele geçirdikten sonra tasfiye edip, pazarın tümünü kendisine bağlayarak atıl kapasiteden kurtulmak isteyebilir. Ancak Türkiye'deki özel şirketler genellikle kendileri teknoloji geliştirmiyor, yabancı lisanslarla çalışıyor. Bu nedenle de, özgün teknoloji geliştirme için örgütlenmiş KİT'lerin yabancılara satışı, özel şirketlerin satışından çok daha ciddi bir kayba uğranılması demek.

Kısacası, dolaysız yabancı sermaye girişini artırmak baskısıyla KİT'lerin yabancılara satışı, hele bunun cari bütçe giderlerini karşılamak için yapılması altından kalkılamayacak, büyüme-çağdaş sanayiye yakalayabilme çabalarını baltalayacak bir girişim. Tabii, küçük boy, bu amaçları olmayacak firmalara küçük bir fabrikanın satışı için bu savlar geçerli değil. Ancak satılması planlanan KİT'lerin (Petkim, Erdemir, Kardemir vb.) hiçbiri bu tanıma uymuyor.

v) Türkiye bu temel KİT'leri yabancılara satmaya niçin zorlanıyor? Bunun başlıca nedeni, Türkiye'nin giderek ağırlaşan, 1980'li yıllarda diğer GOÜ'in hemen hiçbirinde görülmedik hızda büyüyen dış borçları. Bu borçların anapara taksitleri ve faizlerinin yıllık tutarı 8 milyar dolar kadar; hem Türkiye hem dış dünya, ülkenin kendi cebinden bu boyutta bir ödeme kapasitesi yaratamayacağını farkında. Hele ithalatın tam serbestleştirildiği, sermaye hareketlerinin neredeyse sınırsızlaştırıldığı bir ortamda bu hiç mümkün değil. Ayrıca alacaklı konumdaki Merkez ülkelerine Türkiye'nin bu transferi yapabilmesi iki koşulu gerektiriyor: Birincisi, Türkiye borç servisine eşit tutarda cari işlem fazlası vermeli, alacaklılar ise bu fazlanın ifade ettiği mal-hizmet ihracatına pazarlarını açıp, cari işlemler açıkları vererek sermaye transferinin yapılmasını sağlamalı. İşsizlik ve görece durgun Merkez ekonomilerinin, kendi sorunlarını ağırlaştıracak böyle bir sermaye transferinin yapılmasını sağlamaları hiç olanaklı değil. Özelleştirme, dış borç ana paralarını ödeyip, borç stokunu azaltmanın bir yöntemi olarak bu nedenle geliştirildi.

Yunan trajedilerindeki kahramanların mahkûm oldukları kaderi değiştirememeleri ve o acıları ister istemez yaşamaları gibi bir olay bu. Türkiye, hiç olmazsa, KİT satışlarının getireceği ağır yükleri nasıl hafifletebilir, bu açıdan irdelenmeli sorun. Çünkü bu kaynaktan sermaye girişinin bedeli diğerlerinden çok daha ağır olacak.

1989'dan bu yana hızlanan dolaysız yatırımların özelleştirmeye iliskisi çok açık. Bu yıldan sonraki girişlerin yaptığı sıçramada TL'nin konvertible hale gelmesi, ağırlaşan dış borçlar ve Merkez'de yaşanan durgunlukla birlikte özelleştirme de ön planda gelen bir etken niteliğinde. Nitekim, gerek beş çimento fabrikasının, gerek Teletaş'ın Fransız sermayesine satışı, Türkiye'deki toplam yabancı dolaysız yatırımlar arasında Fransa'yı bir numaralı ülke konumuna yükseltmiş bulunuyor.

vi) Nihayet, belirtmek gerekir ki, yeni bir yatırım için gelen dolaysız yatırım açısından yukarda değinilen sorunlar geçerli olmayabilir. Bir kere, bunlar çoğu zaman özel şirketlerin yukarda değindiğimiz sermaye, teknoloji, pazar gereksinimini karşılıyor; çoğunlukla yerli ortakla çalıştıkları için yönetim-teknoloji bilgisini Türkiye'ye transfer etmekte rol oynuyorlar. Bazen yakındaki komşulara ihracat için Türkiye'yi yerleşme mekânı olarak seçip, ihracatı artırmaya katkı yapabiliyorlar.

İkincisi, geldikleri alan tekelleşmeye elverişli olmayıp, rekabete açık bir alansa, rekabet piyasası düzenleyici işlevini yapabiliyor. Ancak 1988'den sonra dolaysız yatırım için gelen yabancı şirketlerin Türkiye'deki 500 büyük firma içinde giderek artan bir paya sahip olduklarını belirtmek gerek: Bunların sayısı 87'den 1993 sonunda 103'e çıkarak, payları %17.4'den %20.6'ya yükseldi. KİT'lerin özelleştirilmesi sürdükçe, en büyükler arasında bulduklarından, bu oranın yarıya yaklaşması beklenir. Bu da, tabii, üzerinde durulması gereken bir nokta.

Nihayet, üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, bazı lisans anlaşmalarındaki «ihracat yasağı» ya da «bazı pazarlara ihracat yasağı»na ilişkin madde. Bu tür bir yasak hem ihracat artışını önlediği için önemli, hem de o malın talebini canlı tutmak için tüketimin içerde sürekli pompalanmasını gerektirdiği ve enflasyona katkı yaptığı için önemli. Ayrıca AB ile gümrük birliği sürecinde ihracat yapamayan, rekabet gücü olmayan firmaların yaratacağı sorunlar da buna ekleniyor.

vii) KİT'lerin «sırtımızdaki kambur» tanımıyla özelleştirilmesi için büyük gürültü koparıldığı günümüzde, başlıca gerekçe, bunların verimli çalıştırılmaması. Oysa unutulmuş nokta, 1980'li yıllarda zor duruma düşen çok sayıdaki özel şirketin kurtarılması için KİT'lere devredildiği, hem de bazılarının bir kere değil iki kere bu kurtarma işlemine tabi tutulduğu. 1986 yılında çıkarılan bir yasayla, 1986-89 yılları arasında çeşitli yollardan işletildi kurtarma operasyonu.

Bir kısmına, özellikle kur farkları dolayısıyla zor duruma düşenlere, TCMB'den orta vadeli düşük faizli kredi sağlandı; 1982'deki para krizinde güç duruma düşen banka ve bankerlere yine TCMB'den iştiraki kredisi verildi; Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan faizsiz kredi verildi; zordaki şirketlere vergi erteleme olanağı sağlandı.

1980'li yıllarda devam eden bu destekler de yetmeyince, birçok şirket tamamen ya da KİT'lerin iştirakiyle kurtarıldı. DİSÜTAŞ, TOE ve Asil Çelik gibi üç şirket, üstelik üst üste iki kez kurtarıldı.

TOE'nin önce %90 hissesi TC Ziraat Bankası'na geçti, arkasından beş kamu bankasına borçları nedeniyle diğerleri de kervana katıldı.

Paktaş (Toprak Holding) önce Hazine'ye, sonra Sümerbank'a satıldı.

Asil Çelik (Koç Holding), Ziraat Bankası iştiraki oldu.

Transtürk ve Meban, Meban'ın borcu karşılığı Anadolu Bankası'na devredilmesiyle, Transtürk Holding de kurtuldu.

Başak grubu, aynı şekilde Anadolu Bankası tarafından kurtarıldı.

Güney Sanayii (Sapmaz Holding), Ziraat Bankası ve Sümerbank sayesinde kurtarıldı.

Gülüm Süt, Emlak Bankası'na borçları dolayısıyla bu bankaya kaldı.

Anadolu Endüstri Holding; Okumuş, Demirören, Ercan grupları Hazine'ye başvurarak kurtarılmak isteyenler arasındaydı.

Öte yandan batma durumuna giren çok sayıdaki banka, iştirakleriyle birlikte (Hisarbank, İstanbul Bankası, Odibank, Bağbank ve 30 iştiraki) Ziraat Bankası'na devredildi; Türkiye Sınai Kalkınma Bankası yine Ziraat Bankası iştirakiyle kurtarıldı.

Bu kurtarma işlemleri sonunda Türkiye Emlak ve Kredi Bankası ve Anadolu Bankası ayakta duramaz hale geldiler ve birleşmek zorunda kaldılar (*Kapital* dergisi, Aralık 1989). Acaba 1994'de başı dara giren özel şirketler kendilerini nasıl kurtaracaklar?

IV- TÜRKİYE'NİN DIŞ YATIRIMLARI VE SERMAYE ÇIKIŞI

i) 1989'dan önce yasal olmayan, ancak tahminlere göre çok büyük boyutlara varan sermaye kaçışları, 32 no.lu KHK ve değişiklikleri yoluyla yasallaştı. Kısmen içerde yatırım ikliminin olumlu olmaması, kısmen

körfez krizi ve ambargonun getirdiği olumsuzluklar, kısmen iş dünyasında imalat ve çeşitli hizmetler için dış yatırımın kârlılığı artırıcı etkisinin olacağı beklentisi, kısmen TL'nin aşırı değerlenmesi, Türkiye'den dolaysız dış yatırımları sıçrattı. Yayınlanan resmi tahminlere göre, 1989-93'ü kapsayan beş yılda, bunun toplamı 663.5 milyon dolara ulaştı; içeri doğru dolaysız yatırımların %18.4'üne vardı (Tablo VIII). Bu yatırımların büyük bölümü Avrupa'da; eski BDT ülkeleri ve Balkan ülkelerinden (Romanya), dünyanın dört bir yanına kadar dağılmış bulunuyor. İmalattan çeşitli hizmetlere geniş bir alanı kapsıyor.

Ancak Tablo VIII'deki resmi tahminlerin gerçeği yansıttığına ilişkin kuşkular da var: Örneğin, Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'ndeki yatırımları 6.5 milyar dolar düzeyinde belirten resmi görevliler bulunmakta (On Birinci Bölüm, prag. III). Yatırımların toplam tutarını ve işletme sayısını belirlemenin güçlüğü'nün nedeni, bunların büyük kısmının küçük ve orta boylu işletmelerle ilgili olması. Örneğin, basına yansıyan bilgilere göre, sadece Romanya'da 2500 tane küçük işletme (fırın, lokanta gibi hizmet işletmeleri başta olmak üzere) yerleşmiş. Oysa HDTM'nin resmi verileri toplam işletme sayısını 398 olarak vermekte (Tablo VIII). Herhalde, on bin doları cebinde çıkarma serbestliğinden ve doların eski BDT ile Balkan ülkelerindeki yüksek satınalma gücünden yararlanan küçük girişimciler, resmi makamlara bilgi verme gereği duymadan dış yatırımı gerçekleştirmekte. Bu işin boyutu, eski BDT ülkelerinde (başta Rusya Federasyonu) kamyon taşımacılığı yapmaya kadar uzanıyor.

Tabii, bu arada, büyük yatırımlar da bulunuyor: (Eski) Doğu Almanya'nın tasfiye edilen devlet işletmelerini satın alan, Rusya'da eczane zinciri kuran, Almanya'da seramik fabrikası olan büyük holdinglerden dışarda satın alınan yabancı bankalara uzanan geniş bir alanda büyük şirketlerin büyük yatırımları bulunmakta.

1989-93 dönemi ihracat artışı bakımından hiç başarılı olamadı. İhracat 1989'da 11.8 milyardan 1993'de ancak 15.6 milyar dolara çıkabildi; toplam artış sadece %32.5 kadar olabildi. Buna karşılık, resmi rakamların göstermediği, fakat varlığı bilinenler de eklendiğinde, Türkiye'nin bu dönemde dolaysız dış yatırımlar yoluyla büyük ölçüde küreselleşme hareketine katıldığı anlaşılıyor. Kaldı ki, resmi rakamlar bile, bu 5 yıl süresince yılda ortalama 130 milyon doları aşan tutarda dış yatırım yapıldığını; bu tutarın ise, 1988'e kadar olan yıllarda bütün dış dünya-

dan Türkiye'ye yapılan ortalama yıllık dolaysız yatırımın üstünde olduğunu göstermekte (Tablo VIII).

ii) Türkiye'nin sadece dolaysız yatırımlar değil, diğer yollardan sermaye çıkışlarıyla da dışa açıldığı, küçümsemeyecek ve giderek artan faiz gelirini dışardan sağlamaya başladığı anlaşılıyor. 1989'dan itibaren yasallaşan dışarda «menkul kıymetler»e yatırım olanağıyla 1993 sonuna kadar 268.7 milyon dolar çıkmış (Tablo X). Bunların büyük kısmı (dünyada olduğu gibi) tahvil ve bonolara yapılan, faiz geliri sağlayan yatırımlar. Bunlara dış dünyaya verilen kredilerden sağlanan faiz geliri eklendiğinde, 1989 ve izleyen yıllarda, Türkiye'nin hızla artan faiz gelirine ulaştığı görülmekte: 1990'lı yıllarda bunun tutarı yılda ortalama 1 milyar dolar kadar olmuş, 1993'de 1.14 milyar dolara ulaşmış (Tablo IX). Türkiye'nin 1993 sonunda 66 milyar dolara ulaşan toplam dış borç stoku üzerinden 1993'de ödediği toplam faizin 3.5 milyar dolar olduğu düşünülürse, dışardan sağlandığı faiz gelirini küçümsemek mümkün değil; ancak bu faiz gelirinin böylesine küçük dış kredi ve menkul değer yatırımıyla nasıl sağlandığını anlamak da pek mümkün değil.

Ayrıca cari işlemler açıklarıyla birlikte artan dış yatırımlar ilginç bir çelişki yaratmakta. Türkiye'nin dış yatırımları da dış borçlanmayla karşılanıyor demek oluyor; çünkü iç tasarruflar yurtiçi yatırımları dahi karşılamaya yetmiyor.

V- 1989-93 DÖNEMİNİN BAŞARI GÖSTERGELERİ

1) Başarıyı Olumsuz Etkileyen Dışsal Öğeler

Hızlanan sermaye hareketlerinin yarattığı olumsuzluklar ve istikrarsızlık yanında, bu dönemde dışsal etkenler de dönemin başarı düzeyinin düşük kalmasında etken oldu.

Irak Savaşı ve ambargonun Türkiye'ye 20 milyar dolarlık bir fatura çıkardığına değinmiştik. İhracat duraklaması, dalgalı GSMH artışı, çeşitli hizmet gelirleriyle, hızlı sermaye hareketlerinin para piyasasında ve döviz fiyatında yarattığı istikrarsızlıktan, gelir bölüşümünün kötüleşmesine uzanan çizgideki olumsuzluklar, dönemin belirleyici koşulları oldu.

Buna, 1988 sonrasında hızlanan demokratikleşmeyle birlikte (Koordination Komitesi'nin kaldırılması) artan sendikal faaliyetin ücretlerde

yarattığı hızlı yükseliş eklendi (Tablo XI). 1989'a kadar sürekli geriletilen reel ücretler, baskı kalkınca, özellikle kamu kesiminde katlanarak arttı: Reel ücret endeksi (1981=100) 1988'de özel kesimde 81'e, kamuda 46'ya düşmüşken, 1993'e gelindiğinde, sırasıyla 194 ve 141 oldu. Oysa bu dönemde, 1992'de bir verim artışı özel kesimde olsa da, kamu kesiminde verim artışlarının hızı negatifti. Bunun doğal sonucu, reel işçi maliyetlerinin, reel ücretler hızında ya da daha hızlı artması oldu. Nitekim, kamu imalat kesiminde bu, iki katına ulaştı; personel harcamalarının satış hasılatına oranı 3 katına (%36'ya) çıktı.

İşçi kesimi geçmişteki kayıplarını beş yıl içinde fazlasıyla telafi etti ve kişi başına gelir artışından daha hızlı reel ücret artışı sağladı. Ancak bu, bir yandan maliyetleri hızla artırdığı ve dönem içinde TL aşırı değerli kaldığı için, ihracat artışını sınırlayan bir etken oldu; bir yandan maliyet artışları fiyatlara yansıdığı ölçüde enflasyona ivme verdi; dış rekabet dolayısıyla bunu fiyatlara yansıtamayan kesim ise zarar etti. Bu sonun- cu durum, temelde kamu kesimini kapsadı, KİT açıklarının bir nedeni oldu.

Merkez'deki durgunluk ise, bir yandan Türkiye'nin ihracat artışını sınırladı; bir yandan düşen ithal fiyatları, kolaylaştırılan finansman olanaklarıyla ithalatını teşvik etti.

Bunlara, 1991'deki milletvekili ve 1994 başındaki yerel yönetim seçimlerinin finansal dengeleri altüst eden harcamaları eklendi.

2) Çelişkili Büyüme ve Hızlanan Enflasyon

1989-93'ü kapsayan beş yıl GSMH'nın reel artışı yıldan yıla şiddetli iniş çıkış gösterdi: 1989'daki duraklamayı (artış hızı %1.9) ertesi yıl patlayan bir büyüme (artış hızı %9.2) izledi. 1991'de (Körfez Savaşı yılı) GSMH artışı bu kez %0.5'e düştü. İzleyen iki yılda sırasıyla %5.9 ve %7.9 ile tekrar sıçradı.

Bu inişli çıkışlı büyüme, GSMH deflatöründe sürekli yükselişle birlikte gitti (Tablo I); 1993'e gelindiğinde yıllık artış hızı %66.8 ile bir doruk noktasına çıkmıştı.

Büyüme hızındaki yükselme yılları, yurt içi tasarruf-yatırım açığı ve cari işlemler açıklarının patladığı yıllar oldu. Büyüme zoraki yollardan yaratıldı: Aşırı değerli kur ve AB ile ticarete (%2.5 oranında) gümrük

indirimi yoluyla ucuz ithalat patlamasının getirdiği görece düşük fiyatlı girdiler, üretimi teşvikin bir ayağını; genişleyen tüketim ve konut kredileriyle ve reel artışa geçen ücret-maaş gelirleriyle pompalanan iç tüketim artışı ikinci ayağını oluşturdu. Cari işlem açıkları 1990'da GSMH'nin %3'üken (2.6 milyar dolar), 1992'de tekrarlayan açık 1993'de GSMH'nin %7'sine çıkararak sürdürülemez bir noktaya gelmişti; açık 6.9 milyar dolara yaklaşıyordu (Tablo II).

Döviz-faiz arbitrajı yoluyla çekilen dış sermayenin ekonominin dengeğini nasıl bozduğu, Tablo IX'da açıkça görülüyor: 1990'da 3.5 milyar dolara varan portföy yatırımı artı kısa vadeli sermaye girişi, 1991'de 2.3 milyar dolar çıkışa dönmüştü. Oysa sermaye girişi 1993'de neredeyse 7 milyar dolardı. Mevduat artışının üzerinde şişen banka kredileri, sermaye piyasasında hisse senetlerine gelen fonların yükselttiği hisse senedi fiyatları bir yandan ekonomide boom yaratırken, bir yandan da hem iç hem dış borçlar şişmekteydi. Nominal ve reel faiz hadleri ise, kamu açıkları artı özel tasarrufların azalışıyla körüklendi; gerçi kredi genişlemesi ve özellikle 1993'de emisyonadaki genişleme reel faiz hadlerinin daha fazla tırmanmasını sınırlayabildi; ama 1992 ve 1993'de GSMH'nin %12'si civarında oluşan kamu kesimi nakit açığı ve GSMH'nin sırasıyla %20'sine ve %15'ine düşen iç tasarruflar buna olanak bırakmadı. Sürekli hale dönüşen «seçim iklimi»nin faturası bu istikrarsızlıkla koştur gidiyordu.

1993'de talep patlaması hem reel kesimin, hem finans kaynaklarının sınırını zorlamaktaydı: İmalat sanayiyinde kapasite kullanımı %80'i aştı; tarımda üretim artmamıştı (%0.1) neredeyse, oysa imalat sanayiyi %8'den fazla büyüttü; ticaret bankaları kredileri mevduatın iki katına yakın bir hızda (%99.4) artmıştı. Hükümet ise ek parasal kaynaklara ulaşabilmek için 21 trilyon TL tutarında KİT ve Hazine borcunu tahkim edip TCMB bilançosundan silerken, ek bir bütçeyle 12 trilyon tutarında TCMB avansına daha ulaştı. Hükümetin iç ve dış borçların anapara ve faiz ödemeleri toplamı vergi gelirlerini aşmaktaydı. Dış borçlar ise (Tablo II) 1989'da 41.8 milyardan 1992'de 55.6 milyara, 1993'de tam 65.9 milyar dolara çıkmıştı. Buna karşılık yurt içi tasarruf oranı; aynı tarihlerde sırasıyla %23.3, %20 ve %15.3'dü (Tablo I). Hükümet, para piyasasındaki baskılar sonucu tırmanışa geçen faiz hadlerini, bu ortamda düşür-

mek istedi. Nedeni, döviz-faiz arbitrajının ekonomiyi içine soktuğu kısır döngüyü kırmak, sermaye girişlerini yavaşlatıp döviz fiyatının yükselmesini sağlamak. Bunu kırmak haklı bir gerekçeye dayanıyordu: Bir yandan kısa vadeli borçlar artı dış borç servisinin toplam cari işlemler geliri-ne oranı hızla tırmanmaktaydı (Tablo II); oran 1991'de %60'ken 1992'de %70.7, 1993'de %73.4'dü. Bu ise, tehlike çanları çalıyor demektir. Öte yandan patlayan ithalat, hem üretimin yapısal derinliğini azaltıyor, hem haksız rekabet yaratıyor, hem de ihracat artışına olanak bırakmıyordu. Türkiye işçiden pamuk ipliğine her şeyi ithal eder olmuştu.

Yılın sonuna doğru faiz hadlerini düşürüp bu kısır döngüyü kırmak için iç borçlanmada miktarın düşük tutulması ve ihalelerin sık sık iptal edilmesi yolu seçildi; borçlanma yerine, hükümet TCMB'den kısa vadeli avans kullanma yoluna gitti. Gerçekten de ekonomide likidite arttıkça, döviz fiyatları, rezervlerin yüksekliğine rağmen, tırmanmaya geçti. Yılın son gününe gelindiğinde TCMB ile bankalararası döviz piyasası arasında, kur farkı %3'ü aşmıştı. Reel olarak artan parasal büyüklükler ise M_1 , M_2 Y ve M_3 Y' oldu. Döviz tevdiat hesapları (M_2 Y ve M_3 Y'de içerilmiştir) %137.5'le hepsinin öncülüğünü yaptı.

3) Boom'dan Aşağı Dönüş ve Finans Piyasasında Krizin Patlaması: Ocak 1994

[i) Devletin tepeden tırnağa içine gömüldüğü lüks ve israf ekonomisine, özel kesimin yatırım ve üretim yerine mali piyasalarda oyunları ve zorla şişirilen genel tüketim, düşen özel tasarruflar eklenince, ortaya herkesin borçlanarak yaşadığı bir ekonomi çıkmıştı 1993'ün sonuna doğru. Dışardan giren bol kaynaklar, üstelik bu borçlanmanın büyük kısmının dış dünyaya olması demektir. Dört yıldan fazla süren bu hovar-dalık dış borç stokunu 24 milyar dolar artırarak (bunun 1.8 milyar doları Japon yeni'nin dolara karşı değerlendirilmesine aittir) 66 milyar dolara yükseltmişti. Dış borç servisi artı kısa vadeli borçlar, 1993'de %73.4'e yükselirken, dışardaki (rating) «derecelendirme» kurumları da Türkiye'nin kredi güvenilirliğinin yokuş aşağı gittiğini gördüler. 1994'ün ilk ayında (13 Ocak) Moody's, arkasından Standard and Poor's bunu dünyaya ilan ettiler; Türkiye'yi «yatırım yapılabilir ülke» derecesinden «spekülatif ülke» derecesine düşürdüler.] Bu kurumlar dış yatırımcıların kârlarını

korumak için araştırma yaparlar: Bir kere, (borsaya giren dış sermaye dahil) çeşitli önlemlerle olağanüstü şişirilen borsa fiyatları mutlaka inişe geçecekti; ikincisi, hükümet sürekli döviz fiyatlarına müdahale edilmeyeceğini ve faizlerin düşüleceğini açıklıyordu. Bu üçü birarada, Türkiye'ye giren paranın bir an önce Türkiye'den kaçması gerektiğine işaret etmekteydi. Derecelendirme kurumları da, görevlerini yerine getirip, bunu dış sermayeye açıklıyordu. Bu açıklamalar, spekülative amaçla ya da döviz-faiz arbitrajı yoluyla kâr sağlamaya çalışan herkesin, oyunu bir an önce terketmesi demektir. Buna, tabii, aynı oyunu oynayan Türkiye'deki kurumlar: (ticari bankalar, şirketler, KİT'ler) da dahildir.

TCMB, hem olağanüstü boyutlarda şişen likiditeyi masnetmek, hem de bunu yaparken döviz fiyatını tutmak için 1993'ün son çeyreği ve 1994'ün başında 3.5 milyar doları piyasaya satmıştı. Bunun sürdürülemeyeceği anlaşılınca politika terkedildi; Ocak sonunda dolar karşısında TL %13.5 kadar devalüe edildi. Bundan sonra döviz ve faiz arasında kovalamaca başladı; bir yandan TL devalüe olmayı, bir yandan faizler tırmanmayı sürdürdü.

Açık pozisyonla (dış borcu dış alacağından fazla) çalışan kurumlar, borçlarını ödemek, rizikosu artan dış sermaye bir an önce kaçmak, diğer yandan yerli kişi ve kurumlar para ikamesi için döviz piyasasına hücum ederken, hem TL talebi hem döviz fiyatları tırmandı; şişmiş hisse senedi fiyatlarının sürdürülemeyeceği anlaşılınca, bunlar elden çıkarıldı ve borsa başaşağı gitti; üç-dört ayda doların 14.5 bin TL'den 40 bin TL sınırına dayandığını gören hükümet, bu spekülative fiyatı tutabilmek için faiz fiyatlarını tırmandırdı: (interbank) bankalararası piyasada (overnight) geceşırı faizler %1000'e kadar çıktı. Artan para talebi baskısıyla bankaların aylık mevduat faizleri %140'ı, kredi faizleri %250-300'ü oldu. Piyasadan para çekmek için tekrar, döviz satışına geçildi ve Ocak-Nisan arasında, TCMB'nin döviz rezervleri 6.2 milyardan 3.2 milyar dolara indi.

ii) Faizin tırmandırılması, Mayıs başına gelindiğinde doları 35 bin TL civarında tutabilmişti. Ancak olağanüstü yüksek faiz bir yandan, artan dolar fiyatlarının ivme verdiği maliyet artışları öte yandan, ekonomiyi hızlanan enflasyonla birlikte, giderek yoğunlaşan bir durgunluğa sürükledi: Nisan 1993-Nisan 1994 arasındaki yıllık fiyat artışı tüketici

fiyatlarında %138.2, toptan eşya fiyatlarında %117.4'e yükseldi. Türkiye üç haneli enflasyon yaşamaya başlıyordu. İzleyen ayda enflasyon, tipik bir maliyet enflasyonuna dönüştü: Toptan fiyatlar, tüketici fiyatlarından daha hızlı artıyor ve ekonominin yoğun bir stagflasyon sürecine girdiğini gösteriyordu. Bu aşamada kriz, üretim kesimine geçmişti.

1989-93 döneminin gidişine uygun biçimde, 1994'ün ilkbahar aylarındaki banka-banker iflasları ise, finans piyasasında olup bitenleri tamamladı: Aracı finans kurumlarının en büyüklerinden olan Türk İvest AOG, onu izleyerek on diğer aracı kurum faaliyetten men edildi; Bank Ekspres hisseleri el değiştirdi. Fakat en gürültülü çöküş, TYT Bank, Impexbank ve Marmara Bank'ın batışında yaşandı. Kamu kurumlarının milyonlarca doları, halka salınan zamları ve vergileri neredeyse aşan tutarlarda fonlar bu bankalarda battı; fonların büyük kısmı herhalde dışarı kaçtı. Bu kurumların hangi yetkilinin emriyle ya da ne gibi nedenlerle, bu spekülatif kurumlara plasman yaptıkları ise anlaşılamadı. Tabii, çok sayıda Türkiye vatandaşı (ve dışardaki yabancı alacaklı banka) da birkaç puan daha yüksek faize kanmanın bedelini batırdıkları parayla ödediler. (Mevduat sigortası sadece 150 milyon TL için geçerliydi.)

iii) Nisan ayında finans piyasasında bu kargaşa sürerken, çok tehlikeli bir eğilim ortaya çıkıyordu: «Döviz tevdiat hesaplarına hükümet el koyacak» söylentisini izleyerek, bu hesaplardan ve yaşanan kargaşanın yarattığı güvensizlikle TL mevduat hesaplarından hızla para çekilmeye başlandı. Birinciden beş milyar dolar, ikincidense trilyonlar eksilmeye başladığında, bütün banka kesiminin çöküş tehlikesi ortaya çıktı. En güçlü banka dahi buna dayanamazdı. Bunun üzerine hükümet, Mayıs başında (5 Mayıs) bütün bankalardaki mevduatı devlet garantisi altına aldığı açıkladı, çekiliş durdu. TCMB de ticari bankalara reeskont kredilerini genişleterek onları rahatlattı.

Ocak 1993'ün son günüyle 15 Nisan 1994 arasında, TCMB'den Hazine'nin aldığı avans 55 trilyon TL kadar oldu; TCMB bu sürede yaklaşık 3 milyar doları piyasaya satarak artan likiditeyi geri çekti; 1993'ün son çeyreğinden Nisan ortasına kadar döviz rezervlerindeki azalış, 6.5 milyar dolara vardı; elinde kalan ise ancak 3 milyar dolar gibi asgari bir miktardı. Bu, TCMB'nin artık döviz piyasasını döviz satışı yoluyla düzenleme gücünün kalmaması demekti; piyasaya çıkan, Hazine'nin baskısı

altında şişen parayı ancak çıldıran faiz hadleriyle denetleyebilmesi, bu yoldan bu serseri paranın döviz piyasasına kaymasını önleyebilmesi demekti. İşte, bu baskı altındadır ki, Hazine üç ay vadeli, %50 faizli (yıllık birikimli %406) bonoları piyasaya sürdü. Aslında ekonomiyi tam bir açmaza götüren bu noktadan itibaren dolar fiyatı (dış dünyada da doların değer yitirmesinin etkisiyle kısmen) 30 binle 32 bin TL arasında istikrar buldu. Ancak bunun için ödenen bedel korkunç oldu: Bir kere, bu çılgın faiz enflasyon beklentilerini kamçıladi; hükümet %300 gibi reel faiz ödeyemeyeceğine göre, mutlaka enflasyonun ivme kazanması gerekiyordu. İkincisi, ekonomi yüz km hızla giden bir arabanın ani frenle durduğunda tepetaklak olması gibi, birden durdu, iç talep sanki yok oldu. İhracat ise, (Ocak-Nisan verilerine göre) canlanamadı; sadece ekonomideki duraklama, ithalatta bir miktar düşüş yarattı. Bu nedenle duran iç talep, başta otomotiv ve dayanıklı tüketim malları sanayileri, bütün sanayilerde satışları duraklattı; bunun girdi ve satış bağlantılarıyla etkileri katlanarak yayıldı. İmalat sanayisinde kapasite kullanımı %80'den %64'e inerken, Mayıs 1994'de üretim bir önceki yıla oranla %18 azaldı; makine sanayisinde düşüş %50'ye vardı; işsizlik çığ gibi büyüdü, işten çıkarılan işçi sayısı 600 bine ulaştı. Tabii, kayıtdışı küçük firmalarda ne olduğunu hiç kimse bilmiyordu. Fakat hepsinin kötüsü (bu satışların yazıldığı Haziran ayı başında), dolar istikrar kazanırken faizlerin göklere tırmanması, döviz-faiz arbitrajını tekrar başlatmıştı. Hükümet kırmak istediği «saadet zinciri»ni kırarım derken, ekonomi derin bir krize sürüklenmiş, ancak daha ihracatın kımıldamasına olanak doğmadan, aynı saadet zinciri tekrar ülkenin boğazına dolanmaya başlamıştı. Bir de üstelik döviz kurunun belirlenmesi TCMB'den alınıp on büyük bankanın kararına bırakıldı.

iv) Bu sonuç, tam bir «Pirüs zafer»iydi. Serbestleşen sermaye hareketleriyle sermaye girişine dayalı yapay refah yaratma politikası sadece iflas etmekle kalmadı, aynı zamanda ekonomiyi içinden çıkılmaz bir açmaza sürükledi. Devlet bürokrasisinde ve politikada geçmişte deneyim edinmiş kişiler (Sn. Naim Talu gibi) gerçekleri dile getirmeye başladılar: 32 no.lu KHK ve faiz serbestliğine son verilmeliydi. Sanayi çökmüş, herkes kumar oynamaya başlamış; büyüme, sanayileşme, köylülükten kurtulma, gelir bölüşümünü iyileştirme gibi hedefler unutulmuş

tu. TL ise, konvertible para gibi zaten işlem göremiyordu. Ancak hükümet, sermaye hareketleri serbestliğine bağlıydı ve bunu IMF'ye garanti etmişti. Olayı da sadece bir finans piyasası krizi olarak görüyordu. Nitekim, ilan edilen 5 Nisan paketi bu yaklaşımı açıkça gösterdi. Tam bu sırada işadamı Selçuk Yaşar düzenli olarak yayınladığı küçük kitapçıklardan birinde şöyle yazıyordu:

«En büyük yanlış, 32 sayılı kararnameydi. 32 sayılı kararnameyi çıkaranların hepsi bugün kamu vicdanında yargılanmaktadır. Böyle liberal ekonominin, böyle liberal yabancı para aşkının teşvik edildiği bir kararnameyi Danimarka'da, Almanya'da, Fransa'da ya da Japonya'da çıkar, o milletler de üç sene sonunda dolarkolik olur, kendi öz paralarını aşağılar hale gelirler...»

Hadî görelim bakalım, 32 sayılı kararnameyi değiştirmek kimin aklına geliyor veya değiştirmeye kim cesaret edebiliyor?

Türkiye ithalat cenneti oldu.

Döviz çarçur edildi.

Devletin kasası boşaldı.

İsraf ve eğlence teşvik edildi.

Vergi kaçırmayı teşvik eden vergi kanunları çıkarıldı...

Herhalde biraz daha batacağız, o zaman aklımız başımıza gelecek...

BİZ serbest ekonomi taraftarıyız.

Ama 10 senede vergi vermeden trilyoner olma imkânı sağlayan politikalara ve denetimsizliğe karşıyız.

Batı serbest ekonomi kuralları ile işler. Soygun yapanlar kurtulamaz, hapsi boylar.

Batılı bir bankacı, peki, milletî'n parasını batıranlar ne oldu, diye sordu. Hapse girdi mi, dedi. Hepsi trilyoner ve serbest, dedim...»

(Mesaj Dergisi, Kitap No: 11, 1994, s.8-10)

Bunların hepsi yüzde yüz gerçek. Ne var ki, *ilginç bir rastlantıyla*, bu gerçekleri gören hiç kimse devlet yönetiminde yer alamıyor. Bu düzenin çalma-çırpma olanaklarını sonuna kadar kullananlarsa, devlet yönetiminin tepesinde ve en kilit noktalarında; 32 no.lu KHK'yi de hiçbir gündeme getirmiyor.

4) 5 Nisan İstikrar Paketi ve IMF ile Anlaşmaya Geçiş

i) 27 Mart 1994'deki yerel yönetim seçimlerinde oy oranını artırmak umuduyla yaklaşık 9 ay, ekonominin dengesinin giderek bozulması pahasına hükümet yapay biçimde, dış borçlanmaya dayalı bir refah artışı, hızlı büyüme yaratmıştı. Seçim bitince, yaşanan kargaşaya pek de melhem olamayacak bir paket gündeme geldi; 32 no.lu KHK'nin dokunulmazlığı anlaşıldı. Buna karşılık, kaldırılmasa da sermaye girişlerine sıkı denetim konmadıkça dengenin kurulamayacağı anlaşılammıştı... ya da bazı güç mihrakları buna izin vermiyordu. Oysa sadece şu rakamlar bile sermaye girişini denetimin ne denli önemli olduğunu göstermeye yeter: 1994 Mayıs başıyla yıl sonu itibariyle büyük bankaların ödemesi gereken sendikasyon kredileri toplamı 1.8 milyar, küçük bankaların 1.5 milyar dolar olmak üzere, 3.3 milyar dolar; birincilerin ithalat bağlantılarından kaynaklanan ödeme gereği 3.7 milyar dolardı. İhracat finansmanı, küçük tutarlı sendikasyon kredilerinin tutarı ise bilinmiyor. Bir hesaba göre, 1994'de anapara artı faiz ödemesi 9.3 milyar, 1995'de 11 milyar dolar kadar. Bu rakamlar, 1994 sonbaharında (öngörülemez çok büyük yeni döviz geliri olanakları ortaya çıkmadıkça) Türkiye'nin bir dış borç erteleme sürecine girebileceğini göstermekte. Bunun, 1994'ün ilk yarısında 400 trilyon TL tutarındaki iç borçlara ilişkin bir konsolidasyon hareketiyle birlikte gitmesi ise, hiç şaşırtıcı olmayacak. Hele birikimli yıllık %406 faizli üç aylık Hazine bonolarının ödenmesinin geldiği yaz sonu aylarında bu süreç kaçınılmaz gözükmekte(*) ya da enflasyon hızının %400'e çıkmasına göz yumulacak. Çünkü bu bonolar için üç ay sonra ödenecek faiz 32 trilyon, halka ve sanayiye salınan ek vergilerden beklenense sadece 72 trilyon.

İşte 5 Nisan kararları bu denli ağır bir borç yükü altındaki ekonomide gündeme geldi. Türkiye ekonomisinin geçmişte yaşadığı krizlerin hiçbirinde iç ve dış borç yükü bu denli ağır değildi.

(*) Bu kitap baskıdayken, bu beklenti, şu haberle doğrulandı: «Hükümetin bankalara Mayıs başında yaptığı erteleme önerisi reddedilince, Hazine bankaları zorunlu tutma kararı aldı. Bankaların ellerinde disponibl değer olarak tuttıkları devlet kâğıtları, üç yıl vadeli LIBOR artı 6 puanlık devlet kâğıtlarıyla değiştirilecek.» *Cumhuriyet* 30 Haziran 1994.

(ii) 5 Nisan kararları, kamu açıklarını azaltarak finans piyasalarını dengeye getirmek; ihracatı ve döviz kazandırıcı faaliyetleri teşvik ederek dış açığı azaltmak; yapısal reformlarla kamu açıklarını azaltmaya ek destek vermek biçiminde düşünülürdü.

● Kamu açıklarını azaltmak için önlemler

Kamu gelirlerini artırmak için:

a) Geciktirilen KİT fiyat ayarlamaları yüksek oranlı zamlar olarak uygulandı.

b) Ekonomik denge vergisi, net aktif vergisi, ek gayrimenkul vergisi, ek motorlu taşıtlar vergisi bir yıllık olarak (bankalar ve müteahhitler için yapılan oran indirimi dışında) uygulamaya girdi; maktu vergi ve harçlar artırıldı.

c) 12 KİT'in yıl sonuna kadar özelleştirilmesi, özelleştirilemeyenlerin kapatılması, lojman ve kamuya ait dinlenme tesislerinin satışı kararı alındı. Kamu sermaye stokunun gelire dönüştürülerek geliri artırma anlamına gelen bu politika, (Haziran 1994'e kadar) öngörüldüğü gibi uygulanamamış bulunuyordu.

d) Akaryakıt istikrar fonu %10'dan %25'e çıkarıldı; ancak özel şirketlerin ters davranışı nedeniyle sonunda sıfırlandı.

e) Kasım 1993'de artırılan KDV oranları, krize giren bazı kesimlerde düşürüldü.

Kamu giderlerini kısmak için:

a) Tüm kamu projelerinde %20 kısıntıya gidilmesi kararı, (yap-işlet-devret yöntemiyle yapılacak mega-projelerin dışında) uygulamaya girdi.

b) Tarım politikalarının değiştirilerek yapılan mali desteklerin azaltılması adım adım uygulamaya girmeye başladı.

c) Kamu işyerlerinde çalışanların geçen toplu-sözleşme döneminde geçmiş enflasyon oranında zam görmesi (bu yıl için) kararlaştırılmışken, bunun ancak beklenen enflasyon (%20 gibi) oranında olacağı bildirildi; bu, 1980-88 arasındaki politikaya geri dönüş demektir.

d) Kamu açıklarının artışına katkı yapan, başta SSK, sosyal güvenlik kuruluşlarının yükünü azaltmak için emeklilik yaşının ileri alınması kararlaştırıldı. Ancak Çalışma Bakanlığı bu taslağı geri çekti. 1980'li yıl-

lardaki bu yönde başlatılan uygulamaya koalisyon hükümeti büyük eleştirilerle son vermişti.

e) TCMB'nin özerkleşmesi ve kamuya açtığı kredilerin zaman içinde giderek daraltılması hedeflendi; ama Hazine ödemeler için sıkışınca, bu hedefe rağmen TCMB'den avans kullanıldı.

d) Ekim 1993'de kaldırılması kararlaştırılan katmadeğer vergisinde iade sistemi, tepkilerden ötürü yürütülmedi.

Bu zigzaglı uygulamalara rağmen 1994'ün ilk beş ayında kamu açığının giderek azaldığı, 49.2 trilyon TL'ye indiği açıklandı. Ancak pakette sadece bir yıla mahsus önlemler (ek vergiler gibi) bulunduğu için, yeni gelir artırıcı politikaların mutlaka gündeme geleceği beklentisi bulunuyor. Ayrıca sonbaharda ağır borç ödemeleri gündeme gelecek.

● **İhracatı artırmak** amacıyla, döviz fiyatının yükselişi ve Eximbank'a verilecek 2 milyar dolarlık kredinin destek olması tasarlandıysa da, Mayıs sonu itibariyle sadece 300 milyon dolar ayrılabilirdi. Ayrıca küçük ve orta boy şirketlerin kesim itibariyle ihracat için örgütlenmeleri, dış ticaret sermaye şirketlerinin koşulları yeniden belirlendi. Ne var ki, Mayıs ayında ihracat çöktü; 1993 Mayıs ihracatına oranla dokuma, giyim, halı ve deri ihracı %31 geriledi. İçerde maliyetler hızla yükselirken döviz-faiz arbitrajıyla TL değerinin yükselişe geçmesi, üretimin gerilemesi, ihracat için tehlike işaretleri veriyordu. Turist gelişinde de gerileme oldu; Türkiye'de demokrasinin niteliğine ilişkin aleyhte propaganda, bunda başlıca etkendi.

Sonuçta, cari işlemler açığının küçülmesi, mal-hizmet ithalatının azalmasına bağlı kaldı. Üretimdeki büyük düşüşe rağmen ithalatta yılın ilk beş ayında düşüş sınırlı oldu. Nedeni, yılın ilk yarısı için bir yıl önceden yapılan siparişlerin iptal edilememesiydi. Bu da, tekrar kısa vadeli kredilerle ithalat finansmanının sürmesi demektir. }

iii) 5 Nisan paketinin burada kalmayacağı, özellikle finans piyasasına ilişkin yeni önlemlerle zenginleştirileceği, basına yansıyan bilgilerden anlaşılıyor. Yurt dışında, başta Almanya, çalışan işçilerin tasarruflarının Türkiye'deki bankalara yüksek faizle çekilmesi; kayıtdışı ekonominin kayda alınarak vergi tabanının genişletilmesi, çek-senet gibi kıymetli evrakın denetime alınması; ticaret borsalarının çağdaşlaştırılması; ihra-

catı destekleyecek ek önlemlerin uygulamaya sokulması bunlar arasında.

Ancak bu önlemlerin hiçbiri, ekonominin temellerini yıkan 32 no.lu KHK'nin yarattığı tahribatı ortadan kaldırmaya yönelik değil. Oysa yapılacak ilk işin, ekonominin boğazına dolanan «saadet zinciri»ni kesin yok etmeye yönelik olması gerekiyor. 1993 sonu ve 1994 başında yaşanan olaylar, bu zincir varoldukça, bunu kırmak için ödenen fiyatın yüksekliğine rağmen, dolanmayı sürdürüleceğini gösterdi. Üstelik 1994 ilkbaharındaki çılgın faiz hadleriyle döviz-faiz arbitrajı, ekonominin dışarıya canını kanını aktarması anlamına geliyor.

Acaba bu kararnamenin dokunulmazlığı nereden kaynaklanıyor?

1994'deki krizden çıkabilmek için tek umut ihracatın artırılması: 1992 ve 1993'deki yöntemler artık geçerli değil; kamu harcamaları, iç tüketim ve yatırım artışı hem enflasyonu azdıracacağı, hem dış borçları şişireceği için uygulama dışı. Verimlilik artışı yatırıma bağlı, teknolojik değişme gibi uzun vadede gerçekleşebilecek bir uygulamadan kaynaklandığı için geçerliliği sınırlı. Geriye sadece ihracatı artırarak ekonomiyi durgunluktan çıkarmak kalıyor.

Oysa varolan koşullarda oluşan yüksek reel faizlerin yarattığı «saadet zinciri» ihracatın önündeki en önemli engel.

1994 krizinde 32 no.lu KHK'nin yarattığı sorun işte burada.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Bölgeselleşme Hareketlerine Türkiye'nin Katılması

Türkiye 1980'li yılların başından itibaren Merkez'de güçlenen (ve bir kısmına katılmaya zorlandığı) eğilimleri izledi. Bölgeselleşme hareketlerine uyum sağlamaya çalışması bu yöndeki bir diğer adımdı. Eski bir Çin atasözü «Fakirsen zengine, zenginsen devlete karşı çıkma» der. Bu atasözünün birinci kısmının uluslararası uygulamasını Türkiye benimseyordu. Ne var ki, bölgeselleşme hareketinde kendisine ticaret ortağı bılması hiç de kolay iş değildi. Bölgeselleşme genelde aynı bölge içindeki ülkeler arasında gerçekleştiği halde, Türkiye'nin komşularının büyük çoğunluğuyla kültürel, siyasal ve ekonomik nedenlerden ötürü çok yakın ticari ilişkilere girmesi pek olası değildi.

İlk adım, on yıldır dondurulmuş olan (o dönemin) Avrupa Topluluğu'yla ilişkileri canlandırmaya çalışmak oldu; ama Ortaklık Konseyi, Kıbrıs gibi siyasal nedenlerin araya sokulmasıyla bir türlü toplanamadı. Bunun üzerine, Özal hükümeti tam üyelik için AT'a başvurdu (Nisan 1987) Başvuru aslında, «flört etmeyi dahi kabul etmeyen birine evlenme teklif etme»ye benziyordu. Böyle olduğu için de Türkiye'ye ağır bir fatura çıkarırken, AT'ın cebinden kuruluş çıkmaması gibi bir sonuç yarattı. Evlenmeyi gerçekleştirmek için salt «teklif etme»nin yeterli olmadığını gören Türkiye yetkilileri, bu kez AT'ın soyunu sopunu ikna etme, konusunu komşusunu kendi yanına çekme yöntemini deneme yolunu seçti: EFTA'ya üyelik başvurusu yaptı. Ancak bir serbest ticaret bölgesi olan EFTA'ya bile ortak üye sıfatıyla kabul edilebildi (Ekim 1991). Yetkililer

bunu, «AT'a arka kapıdan da olsa, kapıyı aralama düzeyinde de olsa girebileceğiz» diye yorumladılar.

Resmi beyanlar böyle olsa da, yetkililer uzak komşuların hevessizliğini gördükleri için yeni arayışları sürdürdüler. Berlin Duvarı'nın yıkılması bu fırsatı yarattı. 1990'dan başlayarak yakın komşularla sürdürülen görüşmeler sonuçlandırıldı ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) Anlaşması on bir kurucu üyeyle imzalandı (Haziran 1992). Bu da yetmedi. Günün modası kadar ekonomik çıkarlar da, kültürel yakınlığı olan Orta Asya Cumhuriyetleri'yle sıkı ilişkiler kurulmasını gerektiriyordu. Buna da çözüm, İktisadi İşbirliği Örgütü'nün (ECO) bu ülkeleri kapsayacak şekilde genişletilmesiyle bulundu. Böylece Türkiye coğrafi olduğu kadar ekonomik düzey ve kültürel yakınlığı olan komşularla bir yandan, her üçü bakımından da pek yakın olmayanlarla diğer yandan bölgesel bütünleşme hareketine katılmış oldu.

I- TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ'YLE BÜTÜNLEŞME SÜRECİ

1) Ankara Anlaşması'ndan Günümüzdeki Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Geçiş

i) Altı Batı Avrupa Devleti (Batı Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg) 1958 yılında aralarında bütünleşme sürecini başlattığında, Batı kurumlarında yer almayı hedefleyen Türkiye yönetimi bu bütünleşmeye katılma isteğini açıkladı. Bu istekte Yunanistan'ın katılmak üzere girişiminin de payı vardı; çünkü o dönemde Türkiye'yle yaklaşık aynı tarım ürünlerini bu pazara satıyordu.

Türkiye'nin bu isteği 1963'de ortak üye statüsüyle altı «Ortak Pazar» ülkesiyle arasında Ankara Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu anlaşma temelde, Türkiye'yle ilişkilerin üç aşamada geliştirilmesini öngörüyordu: Birinci aşama, süresi 12 yıla kadar uzayabilecek olan Hazırlık Dönemiydi; Türkiye'ye hiçbir yükümlülük getirmeyen bu dönemde Topluluk, tarım ürünlerinin bazılarında pazarına ihracat koşullarını iyileştirdi. Ayrıca mali protokoller yoluyla verilen tavizli kredilerle Türkiye'nin gelişmesini destekledi. Bunun Hazırlık Dönemi boyunca tutarı 175 milyon dolar kadar oldu. Türkiye dünya konjonktürünün çok yüksek, kendi büyüme ivmesinin çok güçlü olduğu bu dönemi 5 yılda

tamamladı; 1969'da Geçiş Dönemi için hazır olduğunu söyledi.

Anlaşma'nın ikinci aşaması olan Geçiş Dönemi, Topluluk'la Türkiye arasında sanayi mamullerinde bir gümrük birliğinin kurulmasını öngörüyor. Bu dönem, Katma Protokol'ün yürürlüğe girdiği 1973 yılında başladı. 1990'lı yıllarda Türkiye işte bu ikinci aşamayı sürüyor. Katma Protokol iki ayrı takım sanayi mamulü için gümrük birliğinin tamamlanmasını ayrı sürelerle bağlamıştı: İlke olarak süre 12 yıl olmakla beraber, üzerinde anlaşılacak mamuller için (ilişkin referans yılı olan 1967'deki ithalatın %45'ini aşmamak üzere) 22 yıl olabilecekti. Yürürlüğe girdiği 1970'li yılların başında dahi Türkiye henüz ithalat ve döviz piyasasında sıkı bir denetim uyguladığı için, Katma Protokol serbestleşmenin nasıl gerçekleştirileceği konusunda ayrıntılar içerir. Ne var ki, 1980 yılından itibaren Türkiye'nin bütün piyasalarda serbestleşmeyi gerçekleştirmiş olması, buna ilişkin ayrıntıları geçersiz kıldı.

Anlaşma'ya göre, Geçiş Dönemi'ni, 1996 yılından itibaren Son Dönem izleyecek. Bu son aşamada tarım ürünleriyle üretim faktörlerinde serbest dolaşım, ekonomi politikalarının AB politikalarına yaklaştırılması, tamamlanmış olması gereken sanayi mamullerindeki gümrük birliğine eklendiğinde, AB ile Türkiye arasında ekonomik bütünleşme gerçekleşmiş olacak. Bu Son Dönem için Anlaşma'da bir süre belirtilmemiş.

Ekonomik bütünleşme gerçekleşse bile Türkiye'nin AB'a tam üye olup olmayacağı belirsiz. Çünkü Anlaşma sadece Türkiye'nin bütün Anlaşma koşullarını yerine getirdiği durumda «tam üyeliğinin inceleneceğini» açıklamakla yetiniyor, AB'a tam üyelik için bir taahhüt sözkonusu değil.

ii) Türkiye-AB ilişkilerinde ciddi boyutta olumsuz özgünlükler bulunmakta: Bir kere, Türkiye gümrük birliğini tam üyelik statüsü olmadan, hatta bunun beklentisi olmadan gerçekleştiren ilk ülke. Tam üyeliğin getirdiği mali desteklerden yoksun olduğu gibi, Ankara Anlaşması'na göre mali protokoller çerçevesinde alması gereken kısıtlı destekleri bile alamamakta. Siyasi karar mekanizmasında yer almadığı için, kendi çıkarları aleyhine alınan ya da ilerde alınabilecek olan kararları veto etme hakkı yok; kendi çıkarlarını koruma olanağı yok. Nitekim, gümrük birliği oluşumunun son aşamasına gelindiği halde, AB'a yapılan ihraca-

ta karşı yeri kısıtlamaların, anti-dumping vergileri biçiminde yürürlüğe konduğuna tanık olmakta.

İkincisi, AB, Ankara Anlaşması'na göre Türkiye'ye vermesi gereken tavizleri vermedi. Türkiye'nin pazarını AB mamullerine açması, böylece mali destekler ya da bu ek tavizler olmaksızın gerçekleşmekte. Karşılıklı ilişkiler bu denli Türkiye'nin tek taraflı tavizine dönüştüğü halde, «Gümrük birliği ya gereken sürede gerçekleşir ya da hiç gerçekleşmez» gibi bir tehdit altında ilgili yetkilice bırakılıyor.

Nihayet, Ankara Anlaşması imzalanırken altı olan üye sayısı, Katma Protokol'ün imzalandığı yıllarda İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla dokuz, Türkiye tam üyelik için başvururken Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in katılımıyla on ikiye çıkmışken, 1996'dan sonra Avusturya, İsveç, Norveç ve Finlandiya'nın eklenmesiyle on altıya yükselmiş oluyor. Türkiye er gelişmiş bu on altı ülkeye karşı aynı taahhütleri benimsemek durumunda.

Yukardaki özet tablo, AB'in kendini Anlaşma hükümleriyle bağlı hissetmediğini, buna karşılık Türkiye'nin buna «harfiyen» uyması gerektiği bir ortam yaratıldığını göstermekte. Bu tablo, ilişkilerin gelecekteki seyri konusunda ciddi kuşku yaratıyor.

Ankara Anlaşması Son Dönem'in nasıl yürütüleceği, zaman boyutunun ne olacağı konusunda açık hükümler içermiyor. Ancak bugün gelinen noktada, AB, bugüne kadar kendi bütünleşmesindeki bütün birikimin -*acquis communautaire*- katılanlarca kabulü ilkesini benimsemiş bulunuyor. Tam üyeliğin hiçbir olanağından yararlanmayan Türkiye, üstelik tam üyelik için bir garantisi de olmadan, bu yükümlülüklerin altına girmeli midir? Yoksa, eğer AB kesin biçimde tam üyeliğine karşıysa, ilişkiler bir diğer biçime mi dönüştürülmelidir? (G. Kazgan 1993.)

2) Sanayi Mamullerinde Gümrük Birliği ve Ankara Anlaşması: Yeni Koşullar

AB ile on yıl (1976'dan 1986'ya kadar) dondurulmuş olan gümrük birliği ilişkileri, 1987'de (Nisan) Türkiye'nin tam üyelik için başvurusunu izleyerek tekrar canlandı. Ancak anlaşma yeniden işlerlik kazandığında, 1963'de imzalanın Ankara Anlaşması'nın getirdiği çerçeve artık değişmişti. Ve bu değişme, Türkiye'nin lehine Jeğildi.

i) Ankara Anlaşması ve Katma Protokolü, gümrük birliğini sanayi mamulleriyle sınırlarken, bunu dengeleyici koşulları yaratmaya çalışmıştı. Sanayileşmenin henüz başlangıç aşamasında bulunan Türkiye açısından, dengeleyici koşulların varlığı gerekli görülmüştü.

AB, Mali Protokoller yoluyla Türkiye'ye tavizli koşullarda kredi açmayı üstleniyordu; böylece finansman konusuna katkı yaparak Türkiye'nin önemli bir darboğazı hafifletilebilecekti.

İşgücüne serbest dolaşım hakkı 1976-86 yılları arasındaki düzenlemelerle tanınmış olacaktı. Bunun çok yönlü dengeleme etkisi olabilir: Türkiye'de sanayi işletmeleri rekabete dayanamayıp tırsıye olursa, işsiz kalanlar iş bulabildikleri AB ülkelerinde çalışabilecek, gönderdikleri bir bölüm tasarruflarıyla Türkiye'de gelir düşüşüne olanak bırakmayabilecekti. Ya da diğer işsizlerin yurt dışına gitmesi aynı sonucu yaratabilecekti.

Tarım ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerine iki yılda bir toplanacak olan Ortaklık Konseyi çerçevesinde yeni tavizler verilmesi olanakları araştırılacak, tavizlerin artırılmasına çalışılacaktı.

Gümrük Birliği Anlaşması yeniden canlanırken bu dengeleyici koşullardan yoksun kaldı; bunların devreye girme olasılığı da yok gibi. Mali Protokoller Yunan vetosu yüzünden işlerlik kazanamıyor. Türkiye 1978'de yürürlüğe girmesi gereken 4. Mali Protokol'den bile henüz yararlanamadı. İşgücüne serbest dolaşım hakkı verilmesinin en küçük bir olasılığı dahi bulunmuyor. Tarım tavizlerinin ise günümüzde bir yandan anlamı kalmadı, çünkü AT pek az üründe açık vermekte; verdiği ürünlerde Türkiye'nin ihrac kapasitesi zaten yüksek değil. Bir yandan Türkiye tarımının büyüme dinamiği, serbest ithalat nedeniyle ortadan kalkarken, ülke büyük çapta ithalatçı durumuna girdi.

ii) Bundan öte değişiklikler de ortaya çıkmış bulunuyor: AT'a yeni katılan tam üyeler ve Avrupa Anlaşmaları'yla ilişki kuran Doğu Avrupa ülkeleri yeni durumlar yaratıyor. Yeni katılan tam üyelerden Yunanistan'la Türkiye'nin AB'a yaptığı ihracattaki ihrac kalemelerinin «benzerlik endeksleri» birbirine çok yakın (Akder 1992). Yunanistan siyasal karar alma sürecinde yer alan bir «tam üye» olduğu halde, Türkiye bu süreçte yer almayan bir ortak üye. Bu da, Yunanistan'ın, Türkiye'yle paylaştığı AB pazarında çıkarında bir bozulma olursa, Türkiye aleyhine karar

aldırması her an olası demek. Oysa Türkiye için böyle bir olanaktan yararlanma sözkonusu değil. Her ne kadar siyasal karar alma sürecinde yer almıyor olması, Türkiye açısından diğer bütün üyeler karşısında sorun yaratıyorsa da, Yunanistan'ın dostça olmayan tavrı artı ihraç ürünlerinde benzerlik endeksi katsayılarının yüksekliği, sorunun ciddiyetini artırıyor.

Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan ise, Almanya pazarına yönelik ihracat dolayısıyla yüksek «benzerlik endeksi» katsayısı gösteriyor (Akder 1992). AT'ın bu üç devleti 2000 yılı civarında tam üye olarak katma isteğine karşılık, Almanya başta, çoğu üyede Türkiye için böyle bir isteğin bulunmaması (Dauderstadt 1993) yeni bir sorun kaynağı olmaya aday. Çünkü bu ülkeleri Türkiye'ye karşı koruma eğilimi, siyasal karar alma sürecine de katılmadığı için, Türkiye'nin çıkarları aleyhine kararları gündeme getirebilen bir durum olabilecek.

Nihayet, genel dünya konjonktürü ve AB'in konumu da Ankara Anlaşmasının imzalandığı dönemden farklı. AB günümüzde, başta Japonya, Uzak Doğu ile ABD karşısında rekabette zorlanıyor. Bu da, serbest piyasa söylemine rağmen, AB içinde, başta Fransa, dış dünyaya karşı korumacı bir eğilim yaratıyor. Korumacılıkta başlıca araç günümüzde dumping suçlaması ve buna karşı olduğu savunulan (anti-dumping) telafi edici fonlar. Nitekim, Türkiye de sık sık bu savla ihracatının sınırlandırıldığına tanık olmakta. Siyasal karar alma sürecine katılmamanın sakıncaları burada da sözkonusu; çünkü gümrük birliği olduğu zaman da Türkiye'nin karşısına tam üyeler çıkarları bozulduğunda aynı savla çıkabilecek. (*) Bu da, ihracat artışını sınırlayabilecek bir diğer yeni koşul oluşturuyor.

Kısacası, gümrük birliği yeniden işlerlik kazanırken ortaya çıkan yeni koşullar AB'a ihracatı artırma açısından yeni rizikoları getirirken, başlangıçta Anlaşma'da varolan dengeleyici öğeler ortadan kalkmış bulunuyor. Ancak yeniden canlanma işlerlik kazanırken, AB yeni dengeleme öğelerini «yoğunlaştırılmış işbirliği» denen bir çerçevede içinde ele almayı ileri sürmüştü. Sözkonusu yeni çerçeve ise bugüne dek oluşturulamadı. Oysa değinilen yeni koşullar bunu gerektiriyor (G. Kazgan 1993).

(*) Türkiye AB'in «Rekabet Hukuku»nu aynen uygulamadıkça, bu uygulama daima mümkün.

3) Türkiye'nin Ekonomik Sorunları ve Gümrük Birliği

1980'li yılların başından itibaren adım adım devreye sokulan ekonomiyi serbest piyasa ekonomisine dönüştürme girişimleri, Türkiye'yi kurumsal açıdan gümrük birliğine hazırladı. Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'de öngörülen şartların önemli bölümü, ekonominin ve dış ticaretin serbestleştirilmesine dönük bulunuyordu. Yeni uygulama, öngörülen bu şartların yerine getirilmesini geçersiz kıldı.

Ancak TL'nin konvertibilitesine geçişle başlayan ve bugüne dek süren makro-dengesizlik gümrük birliği açısından çok yönlü sorun yaratıyor, geri kalmışlığın yapısal sorunları buna ekleniyor.

i) AB gibi büyük bir pazara serbestçe (dış ticaret korumasına tabi olmadan) ihracat yapabilmekten beklenen yararlar temelde şunlar: İhracat artışı hızlanır; meğer ki, açılan pazar durgun olmasın ve satılan malların gelir esnekliği yüksek olsun. Hızlanan ihracat, içerde yatırımlara ve teknolojik değişmeye ivme verir. Ayrıca dış dünyadan firmalar birlik pazarına serbest girişten yararlanabilmek için bu ülkeye yatırım yapar, ülkede dolaysız yabancı yatırımlar artar. Gerek iç, gerek birlik, gerekse birlik dışı kaynaklardan yatırım artışı ülkenin büyümesine ivme verir. Kısacası, büyük bir pazara serbest girişin sağladığı yararın elde edilmesi: a) ihracat artışı, b) yatırım artışı, c) teknolojik değişme gibi büyüme-yi ortaya çıkaran etkenlere bağlıdır.

1990'lı yılların başında Batı Avrupa (AB + EFTA) pazarı durgunlukla tanımlanmakta. Yüksek işsizlik oranları her ne kadar genişlemeyen bir pazara girişin sözkonusu olduğunu, Türkiye'nin başlıca ihraç pazarı olan Almanya'nın da Doğu-Batı birleşmesinden kaynaklanan sorunları aşamadığını gösterse de, koruma önlemlerinin kaldırılıyor olması, hiç olmazsa dokuma-giyim sanayininin ihracatı için bir fırsat yaratabilecek. (*) Aksi halde, bu sanayi, Avrupa Anlaşması çerçevesinde AB ile ilişki kuran Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin rekabetiyle pazarda güç yitirecek. Zaten AB'a yapılan ihracatın yarıya yakını bu sanayiden kaynaklanıyor.

(*) Ancak AB yetkilileri son zamanlarda Türkiye, AB'in «Rekabet Hukuku»nu tümüyle uygulamaya koymadıkça, bunun olanaksız olduğunu belirtmeye başladılar. Yani eski uygulama sürdürülecek.

ii) İhracat artışından kaynaklanan yatırım artışı beklentisinin gerçekleşmesi, bir kere, Türkiye'nin makro-ekonomik istikrarsızlığı yüzünden engellenmekte. Enflasyon hızı, döviz fiyatları ve nominal-reel faiz hadlerindeki değişimler, belirsizlik yaratarak yatırımları caydırıyor. İkincisi, göklerde dolaşan reel faiz hadleri, yatırımları caydırmakta bir diğer etken. AB'a karşı gümrükler sıfırlanıp, Ortak Gümrük Tarifesi'ne (OGT) bağlı olarak bütün dünyaya karşı gümrükler indirildikçe, TL'nin reel değer kaybı da şiddetlenebilecek. Yüksek reel faizler ve buna rağmen değer yitiren TL, yatırımları caydıran bir başka etken. Üçüncüsü, makro-ekonomik istikrarsızlık, spekülasyon beklentileri yükseltiyor; öyle ki, yatırılabılır fonlar, sermaye piyasası ve iç para piyasası, döviz piyasası, her türlü taşınabilir ya da taşınmaz mallar (antikalardan arsalar) arasında dolanıyor, fakat sabit sermaye yatırımlarına, özellikle tarım-imalat gibi doğrudan verimli alanlara gitmiyor.

Kamu yatırımları ise artık sadece altyapıya yönelik yapılmakta, doğrudan verimli satılabilir mal üreten alanlara gitmemekte.

Bu tablo, 1990'lı yıllardaki görünümüne göre, Türkiye'nin ne ihracatını, ne ihracattan kaynaklanan yatırım ve üretim artışını gerçekleştirebilecek niteliklere sahip olduğunu gösteriyor. Makro-ekonomik istikrarsızlık, dengeli büyüme sürecine dönüştürülmedikçe de, gümrük birliğinin yararlarını toplaması pek olası değil. Dolaysız yabancı sermaye ise, yerli yatırımcıdan farklı değil; yerli işadamını caydıran bunaltıcı ortam yabancıyı da caydırıyor.

iii) Makro-ekonomik dengesizliği yapay biçimde denetlemenin bir yolu, (devalüasyon beklentisini aşan) yüksek oranla reel faiz politikası. Enflasyonu denetim altında tutmak için izlenen bu politika, 1989-1993 arasında yaklaşık 5 yıl ısrarla sürdürüldü. Sanayi mamullerinde gümrük birliğinde böyle bir politikayı sürdürmek ise, yerli imalat kesimini tasfiyeye götürür. Aşırı değerlenmiş TL ile ihracat duraklarken ithalat patlar: İçerde ve dışarda rekabet gücü, haksız yere yitirilir. Rekabet gücü, ancak cari işlemler bilançosunun dengede olduğu kurda belirlenebilir. Türkiye makro-dengesini kurmayıp, sürdürülemez yapay politikalarla durumu idare etmeye kalkarsa, gümrük birliği yoluyla değil ihracat artışının büyümeye ivme vermesi, aksine, ithalat patlaması dolayısıyla iç piyasasını AB mallarına kaptırır. Bu da, sabit sermaye yatırımlarının ima-

lat sanayiinden cayması, teknolojinin yenilenememesi demektir. Tabii, ayrıca dış borç birikimi, işsizlik buna eklenir.

Bu açıdan, gümrük birliğine istikrarlı büyüme çizgisine girmiş bir ekonomiyle katılmak, başarının ön şartıdır. 1994 başında giderek yoğunlaşan bir krize giren ekonomide, bunun hangi sürede gerçekleştirilebileceği ise bilinmiyor. Ankara Anlaşması'nın ilgili maddesinden (mad.60) yararlanarak, gümrük indirimlerini ertelemek şimdilik en akılcı çözüm gibi gözüküyor.

iv) Türkiye 1980 sonrası yıllarda, ihracatında hammaddelerden mamul mallara doğru önemli bir değişimi gerçekleştirdi: Birincilerin payı -kısmen dış ticaret hadlerindeki ciddi bozulmanın etkisi altında-%70'den %30'a düşerken, ikincilerin payı %30'dan %70'e çıktı. Ancak AB'a yapılan ihracatın ağırlığı (1989 ve 1990 ortalamasına göre) bir tek mamul kalemde yoğunlaştı; örme eşya ve dokuma ürünleri toplamın %43'ünü oluşturuyor. Gerisi, deri eşya (%8), demir-çelik (%5), sanayi hammaddeleri (%4), gıda maddeleri (%4.5), kimyasal maddeler (%3), lastik-plastik eşya (%1.5), metal eşya (%1.5), makineler (%1.5) (Şen 1993). Bu malların çoğu birinci sanayi devrimi ürünleri. İhracatın yoğunlaştığı örme eşya-dokuma ürünleri ise, geleneksel mallar. İhracatta ikinci sanayi devrimi ürünleri bile bir ağırlık taşımamakta, hele üçüncü sanayi devriminden neredeyse hiçbir mal bulunmamakta.

Geleneksel mallar arasındaki örme eşya-dokuma ürünlerinin gelir esnekliği çok düşük, bunlar dünya ticaretinde giderek küçülen bir paya sahip. Yani gelir artışları, bunlara önemli harcama artışları yaratmaz. Ayrıca Türkiye marka-moda eşyası da satmamakta. Türkiye'nin beklentisi, bu grup üzerinde AB'ın uyguladığı kotalar kalktığında büyük bir sıçrama olması. Oysa bu olasılık düşük. Nedeni. AB tam üyeleri arasında benzer mallarda rakipler çok olduğu gibi (Yunanistan, Portekiz, İspanya, İtalya), tam üye adayı Doğu Avrupa ülkelerinin de rakip olarak piyasaya girmiş olmaları. Nüfusun artmadığı, ama işsizliğin arttığı, son yıllarda gelir artışının da durakladığı AB pazarına bugün yapılan ihracatın birkaç katı artırılması pek olanaklı değil. Eğer bu olanak gerçekleşirse, bunun tam üyeler ve tam üye adaylarının girişimleriyle durdurulma olasılığı yüksek. Siyasal karar süreçlerine katılmayan Türkiye'nin burada etkili bir girişimi mümkün gözüküyor.

Buna karşılık, Türkiye, AB'dan gelir esnekliği çok yüksek marka-- moda ürünleri, makine-donanım, kimyasal maddeler ve ikinci sanayi devrimiyle birlikte üçüncü sanayi devrimi mallarını ithal etmekte. Gelir esnekliği çok farklı malları ihraç ve ithal etmenin -reel döviz kuru veriyken- dış ticaret rakamlarını nasıl etkilediği, gümrük koruması kalkınca daha da nasıl etkileyeceği belli: Döviz kuru veriyken, ithalat artışı ihracatın artış hızının çok üstünde olacak.

Türkiye'nin gümrük birliği çerçevesinde ihracatını artırarak büyümesine ivme verebilmesi, sürekli reel devalüasyonlar ve/veya reel ücret indirimleriyle dış dengeyi kurmaya çalışması gibi olumsuz uygulamaları gerektirmemeli. Bunun için de Türkiye'nin stratejik bir planlamayla yeni ve geleceğe dönük sanayilerin gelişmesini hazırlaması gerekir. Burada haşta Japonya, yabancı sermayeyle işbirliği yapmak tek çözüm yolu gözüküyor.

İspanya diktatörlüğün yıkılıp demokrasiye geçtiği 1970'li yılların başından itibaren tam üyelik için kendini ciddi bir yatırım programıyla hazırladı. Buna rağmen, 1986-87'ye kadar fazla veren cari işlemler gidererek büyüyen açıklar vermekte: 1990'da 16.8 milyar, 1991'de 16 milyar dolar açık vardı; ama 1986'da %20 olan yatırım oranı da 1991'de GSMH'nin %25'ine çıkmıştı.

v) Türk özel imalat sanayiye temelde 1960'lı yıllarda kurulmaya başlandı. 1970'li yıllarda -dönemin olağanüstü olanaklarından yararlanarak- bugün varolan kapasitelerin büyük kısmı gerçekleştirildi. Bu dönemde yılda ortalama %9 gibi yüksek sayılan bir büyüme hızı, (1978'deki bunalıma kadar) kamu-özel kesimde imalat sanayiine yapılan yüksek orandaki sabit sermaye yatırımlarından kaynaklandı.

Ne var ki, 1988-93 döneminin bütününde, yıllık ortalama büyüme hızı %4.5-5'e, yani daha önceki yılların ancak yarısına indi. Gelişmiş AB ile gümrük birliğine sanayi mamullerinde katılan Türkiye için hiç de iyi bir gösterge değil bu; ihracat artışının temelinde üretim artışı olduğuna göre, ihracatı artıracak kaynak büyümüyor demek. Tabii, bunun gerisinde kamunun imalat kesimine artık yatırım yapmaması nedeniyle KİT'lerde üretimin artış hızının düşmesi, özel kesim yatırımlarının imalattan cayması ve bunların tümünün gerisinde yatan -yukarda incelediğimiz- olumsuz etkenler var. Ama bunlar imalat sanayiinde büyüme ivmesi-

nin zayıfladığı gerçeğini değiştirmez. Bu da, gümrük birliğine katılmanın yararını gerçekleştirebilmek için imalat sanayisinde büyüme hızını artıracak bir seferberliğin gerçekleştirilmesi gerektiğini gösterir.

vi) Yine büyüme ivmesinin düşüklüğüyle ilgili ikinci nokta, imalat sanayisinde toplam faktör verimliliğinin artış hızındaki düşüklük. Türk imalat sanayisinde toplam faktör verimi artış hızı sadece Merkez'in değil, yarı sanayileşmiş Güney Kore, Tayvan gibi birçok ülkenin de gerisinde. (Bu konu On İkinci Bölüm'de incelenecektir.) Özellikle 1988 sonrası yıllarda bu hız neredeyse sıfırlanmıştır. Yani Türkiye'yle dış dünyanın arasındaki verimlilik farkı giderek büyüyor. Bu ise, Türkiye'nin AB'da sürekli gerileyen reel ücretler, TL'nin gerileyen reel efektif değeriyle rekabete soyunması demek. Kaldı ki, son zamanlarda AB'da, düşük reel ücretlerin rekabet gücü vermesinin kabul edilmeyeceğini gösteren «sosyal-dumping» kavramı devreye girmiş bulunuyor.

Dünyanın yeni koşullarında bu sorunların çözümü için sanayicilerin elinde bir tek olanak kaldı: yabancı sermayeyle işbirliği yapmak ve teknolojiyi yenilemek. AB sermayesi ve Uzak Doğu ya da ABD sermayesi, Türkiye'deki görece ucuz emek, yeterli sayılabilecek altyapı ve Batı Avrupa pazarına serbest girişten yararlanmak ve/veya Orta Asya-Kafkasya-Balkanlar'daki pazarlara atlamak isteyebilir. Sanayicilerin bu gerekliliğin bilincine vararak, düşük faktör verimliliği sorununa, firma temelinde çözüm üretmesi gerekir. Tabii, hükümetin de, yerli sanayiciyi caydıran belirsizliği yüksek yatırım ortamına, ivedilikle çözüm üretecek politikaları devreye sokması zorunludur; çünkü yerli sanayiciye uygun gelmeyen yatırım ortamı, yabancıya hiç cazip olmaz.

4) Ortak Gümrük Tarifesi ve Türkiye'nin Dış İlişkileri

Türkiye AB ile gümrük birliğini tamamlarken, aynı zamanda Topluluk'un dış dünyaya karşı uyguladığı ortak gümrük tarifesini (OGT) de tamamlamak zorunda. Bu, Türkiye'nin AB'in dış ticaret politikasını olduğu gibi benimsemesi demek. Ne var ki, günümüz dünyasının dış ticaret ilişkilerinde giderek «mütekabiliyet» ilkesi geçerli olmakta.

i) 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Türk, kendisine AB dışında yeni «hayat alanı» yaratmak için bir girişim başlattı. Oysa OGT

Türkiye'nin Batı Avrupa dışındaki dünyada kendine yeni pazarlar bulma girişimini birkaç biçimde engeller. Birincisi, «mütekabiliyet» ilkesiyle ilgili. Örneğin, ABD, Türkiye'ye Genel Preferans Sistemi tavizleri çerçevesinde çeşitli mallarda gümrük tavizleri verir. Türkiye, AB ile gümrük birliğini tamamladığında, büyük olasılıkla ABD bu tavizleri vermeyecek. Ayrıca AB'in OGT'i çerçevesinde ABD'ye ya da Japonya'ya karşı uyguladığı koruma önlemlerini Türkiye de uygulamaya koyduğunda, aynı koruma onlar tarafından Türkiye'ye karşı uygulanacak.

İkincisi, Türkiye kendisi için yaratmaya çalıştığı yeni hayat alanında ki ülkelere OGT ile bağdaşmayacak herhangi bir taviz veremez. Örneğin, Kazakistan'la karşılıklı tavize dayanan bir gümrük indirimi yapamaz. Karşılıklı tavizlerle ticaretin geliştirildiği bir dünyada bu, Türkiye'nin AB'in politikalarıyla bağdaşmayan ticari gelişmeleri sağlamakta çok zorlanması demek.

ii) Türkiye kendi dış politikasına uygun bir ticari politika yürütmekte zorlanırken, OGT'ne uyum nedeniyle, AB'in tam üyelerinin dış politikalarına uygun bir ticari politika uygulamak durumunda kalacak. Bu ülkelerin, örneğin, eski sömürgelerine verdikleri pek çok tavizi Türkiye de vermek zorunda kalacak; ya da kendisi aslında Genel Preferans Sistemi çerçevesinde tavizler alan bir ülke olduğu halde, bir dizi gelişmekte olan ülkeye bu tavizleri vermek durumunda kalacak.

Ya da işadamları AB dışından ucuz girdi ithal ederek AB pazarında rekabet gücünü yükseltme fırsatını sağlayamayacak. Örneğin, bugün Pakistan, Bengladeş gibi ülkelerden düşük fiyatlı pamuk ipliği ithal ederek dokuma-giyimde sağlayabildikleri fiyat rekabeti gücünü kullanamayacak; çünkü OGT'nin sınırlamalarına bağlı kalacak.

Yani OGT, kendi içinde bir sorun kaynağı olmaya aday.

5) Gümrük Birliği ve Tam Üyelik

Türkiye'de AB ile gümrük birliği sürecinin tamamlanması, resmi düzeyde tam üyeliğe geçişin zorunlu bir adımı olarak algılanıyor olsa da, günümüzün değişen dünya koşullarında, artık Türkiye'de birçok çevre bu beklentinin gerçekleşmeyeceği kanısında. AB yetkilileri tarafından konunun aleyhinde ileri sürülen gerekçeler ise çok çeşitli; bunların

bazılarına kısa sürede olmasa da uzun dönemde Türkiye çözüm bulabilir; buna karşılık, bazıları çözümsüz gözüküyor.

i) Ankara Anlaşması imzalandığı zaman Doğu Bloku'nun varlığı, Batılı ülkeleri saflarını sıkıştırmaya, Türkiye'yi de askeri açıdan bu Blok karşısında bir tampon olarak yanlarında tutmaya zorluyordu. 1990'lı yıllar dünyasında böyle bir zorunluluk artık yok. Aksine, bu Blok'un dağılmasıyla Batı'ya katılan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti AB açısından öncelik almış durumda. Ayrıca 1960'lı yılların teknolojisinde Türkiye'den çekeceği işgücüyü gereksinimini karşılayabilen Topluluk, günümüzün teknolojisinde bundan kurtulduğu gibi, yüksek işsizlik oranları, başta İspanya, birçok üyeyi zorluyor. Yüksek nüfus artışı süren Türkiye gibi bir ülkeye serbest işgücü dolaşımı hakkı verilmesi, bu bakımdan olası değil. Nitekim, Anlaşma'dan doğan bu hak Türkiye'ye tanınmadığı gibi, vatandaşlarına çok sıkı vize işlemleri uygulanıyor.

Çözümsüz gözükten olguların başında ise, AB'daki yetkililerin sık sık ileri sürdükleri «kültür farklılığı», yani din farkı ve bundan kaynaklanan sosyal değerler sistemi geliyor.

Almanya'da iktidardaki Hıristiyan Demokrat Partileri (CDU/CSU) Meclis Grubu Başkanı Wolfgang Schaeuble, işadamlarına yaptığı konuşmada din kaynaklı kültür farkının Türkiye'nin AB üyeliğine temel engel olduğunu şöyle açıklıyor:

«Türkiye'ye kesinlikle AB üyesi olamayacağı söylenmelidir. Böylece Türkiye'ye iyilik yapmış oluruz. Türkiye'nin kökten-dinci olmayan politikalarını destekleyelim. Avrupa'nın birleşmesinden doğan ekonomik avantajlardan Türkiye'nin yararlandırılmasına taraftarım. Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğini de memnuniyetle karşılıyorum. Fakat AB adayları olarak sadece Avrupa-Hıristiyan geleneğine sahip ülkeler sözkonusu olabilir. Müslüman Türkiye ve Asyalı Rusya, AB üyesi olamaz.»

Mainz kentinde «Hıristiyan İşadamları»na yapılan konuşmadan nakleden Taha Akyol, «Hıristiyan Avrupa», *Milliyet Gazetesi*, 13 Mayıs 1994.

Alman politikacısının konuşması, Avrupa'da yükseldiğini belirttiği-

miz kültürel milliyetçiliğin ve kökenindeki etnik-dinsel öğelerin bir yansıması. Açıkça gösterdiği ise, Türkiye'nin AB üyeliği için hemen hiçbir olasılığın sözkonusu olamayacağı.

ii) Bu yeni koşullar Türkiye'nin gelecekte dahi tam üye olma olasılığını gündemden düşürürken, üzerinde durulması gereken öncelikli konu, AB ile ilişkilerin hangi çerçeve içinde sürdürüleceği. Çünkü gümrük birliklerine ilişkin yazında, bu ilişki çerçevesi, «istikrarsız bir ilişki biçimi» olarak tanımlanır. Nedeni, salt dış ticaret korumasını ortadan kaldırmakla rekabet düzeyinin eşit koşullara kavuşturulamaması, bunun için vergilerden sosyal haklara, döviz sisteminden teknik standartlara kadar uzanan bir dizi iç düzenlemenin gerekli olması. Eğer bugün AB'nin yapmaya çalıştığı gibi bütün bu koşullar eşitlenirse ekonomik bütünleşme ortaya çıkar; sonucu siyasal bütünleşmedir. Bu düzeyde bütünleşme olmazsa gümrük birliği sonuçta dağılır. Öyleyse, tam üyelik taahhüdü olmadan gümrük birliğini Türkiye'nin gerçekleştirmesi akılcı bir karar mıdır?

Günümüzdeki bölgeselleşme hareketleri, serbest ticaret bölgesi, yani bir OGT bağı olmayan, çoğu zaman bundan daha gevşek niteliklerde kuruluyor. Kuzey Amerika'da NAFTA, Latin Amerika'da LAFTA, Batı Avrupa'da EFTA birinciye, APEC ikinciye örnek. Ülkeler birbirleriyle ticari ilişkileri sıkılaştırmak isteyebilir; ancak bunu yaparken dış dünyayla ilişkilerini kendi *bağımsız* kararları çerçevesinde yürütebilmeyi de isterler. Çünkü bağımsız devlet olmanın ön koşullarından biri budur. Ancak nihai olarak bir siyasal bütün içinde yer almaları hedeflenmişse, o zaman bu temel bağımsızlık ilkesinden vazgeçerler. Bunun bir örneği, XIX. yüzyılda Alman Devletleri'nin bir gümrük birliği içinde birleşmeleri (Zollverein) ve siyasi bütünleşmeyi sağlamalarıdır; bunun XX. yüzyıldaki örneği önce bir gümrük birliği olan Ortak Pazar'ın çeşitli aşamalardan sonra son zamanda Avrupa Birliği'ne ulaşmış olmasıdır. Bu açıdan, bugün gümrük birliğini serbest ticaret anlaşmasıyla ikame etmek, siyasal bütünleşmedeki yerine göre, bunu ilerde gümrük birliğine döndürmek, Türkiye'nin çıkarları lehinedir; AB'nin de bundan bir kaybı olmaz.

II – KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ VE BEKLENTİLER

1) İlişkilerin 1980'li Yıllarda Yoğunlaşması

Özal hükümeti 1987'de (o zamanki) AT'a tam üyelik başvurusu yaparken, AT dışında yeni pazarlar aramayı, böylece ihracat pazarlarını çeşitlendirmeyi ihmal etmedi. Doğal gaz alımıyla (o zamanki) SSCB ile ticareti genişletmek, bu yolda iyi bir fırsattı. SSCB ile 1980 öncesi yıllardaki kliring anlaşmalı ticaret 1983'de serbest dövizli ticarete döndürülünce, ticaret hacmi çok daralmıştı. Bu kez, günün modasına uygun «karşılıklı ticaret» (counter trade) yoluyla ticaret hacmi artırılabilirdi. Hem ihraç pazarı, hem petrol yerine kısmen doğal gaz alımı garanti edilir, hem de serbest döviz gereksinimi azaltılmış olurdu.

Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle yaratılan görece olumlu ve ılımlı hava, 1987'de 25 yıl süreli bir doğal gaz alımına dayalı karşılıklı ticaret anlaşmasının imzalanması, Türk müteahhitleri için de bu arada yeni bir pazarın yaratılması olanağını verdi. Bunu 1988'de Sarp sınır kapısının açılması izledi. Kısa sürede sınır ticareti canlandı; çay tarımına hapsedilen, sürekli dışa göç veren Kuzeydoğu Anadolu bir çekim merkezi olmaya başladı. Tıka basa mal yüklü Lada'larla mallar geliyor, bir sürü tüketim malıyla yine tıka basa dolu olarak Sarp sınır kapısından dönüyordu. Aynı şekilde, Türk işadamları bağlantılar kurup mal alıp satmak için Gürcistan'ı komşu kapısı yapmış, herkes üç beş kelime de olsa birbirinin dilini öğrenmeye başlamıştı.

Geçmişte Kuzeydoğu Anadolu, Çarlık Rusya'sıyla transit ticaretin merkezi olmuş ve bu yoldan zenginleşmişti. Bir yandan bu bölgeden işçiler çalışmaya Rusya'ya giderken, bir yandan da Avrupa'dan gelen malları gemiler Trabzon'a boşaltıyor, oradan takalarla Batum'a taşınyordu. Osmanlı transit vergisini kaldırırken Çarlık Rusya'sı kaldırmadığı için, transit ticaret Osmanlı'nın eline geçmiş, bölge bu yoldan canlanmıştı. Oysa SSCB kurulup Stalin döneminde bir de ilişkiler kopma noktasına gelince, kapanan Sarp sınır kapısıyla birlikte Kuzeydoğu Anadolu'da ekonomik gerileme başlamıştı. SSCB ile ticaretin bu gerilemeye karşı bir çözüm olacağı tarihsel olayların seyrinden belliydi.

2) Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Kuruluşu ve Beklentiler

1980'li yılların sonunda AT'ın bir «Avrupa Kalesi»ne dönme olasılığı

artarken, Türkiye'nin tam üye olma olasılığının iyice düşmesi, bölgeselleşme hareketinin sanayileşmiş dünyanın diğer bölgelerini de kapsayacağına inanılması, yukarıda değinilen gerçeklerle birleşince, Türkiye'yi yeni arayışlara götürdü. Bir toplantıda Büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın Karadeniz havzasında işbirliğini geliştirmek için «Karadeniz Ekonomik İşbirliği» örgütünü kurulmasını gündeme getirmesi, Özal hükümetine esin verdi. Başlangıçta örgütün Türkiye, SSCB, Romanya ve Bulgaristan arasında kurulması sözkonusuydu. Bu işde önderliği Türkiye yapıyor, etken bir rol oynuyordu.

SSCB dağılınca, bu kez yeni cumhuriyetlerin katılımı sözkonusu oldu. Rusya Federasyonu, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Romanya, Bulgaristan ile ayrıca katılma isteği belirten Arnavutluk ve Yunanistan'ın kurucu üye olduğu, Türkiye'nin önderliğinde, 11 üyeli bir örgüt kuruldu; anlaşma 1992'de (Haziran) imzalandı. Örgüt Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) adını aldı (Balkır 1993, s.21).

İlk tasarımda KEİB'in AT benzeri bir gümrük birliği ya da bir serbest ticaret bölgesi niteliği taşıması düşünülmüştü. Oysa piyasa kurumları hiç bulunmayan, merkezi planlamadan daha henüz tam çıkamamış, fiyat sisteminin «rekabet fiyatlarının oluşumu»yla ilişkili hiçbir kurumunun bulunmadığı, paraları konvertibl olmadığı gibi ticari bankaların dahi gelişmediği ülkeler arasında bunun olanaksızlığı kısa sürede anlaşıldı. Sarp sınır kapısından «sınır ticareti» diye giren mallar o denli akıllı almaz fiyatlara satılabilir ve öyle haksız rekabet yaratıyordu ki, yetkililer bunu bir «hedef» olarak benimsemekle yetindiler. İmzalanan anlaşma altyapı (ulaştırma, haberleşme, enerji); ekonomik, istatistiksel bilgi alışverişi; bilim ve teknoloji; veterinerlik-sağlık-eczacılık; tarım-tarıma dayalı sanayiler ve madencilik-mineral hammaddelerin işlenmesi; enformatik ve turizm alanlarında işbirliğini öngörüyor. Özel girişimin gelişmesine karşılıklı destek vermek de hedefler arasında: Küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, çifte vergilendirmenin kaldırılması ve karşılıklı dolaysız yatırımların teşviki bu arada sayılabilir.

Türkiye önderliğindeki bu girişime Karadeniz'e kıyısı olmadığı halde kendi isteğiyle katılan Yunanistan, kısa süre sonra bu işbirliğini baltalamak üzere bir yeni girişim başlattı. Kültürel milliyetçiliğin etken ideolojiye dönüşmesinden yararlanarak, Ortodoks Kilisesi etrafında bir bütün-

leşme teklifiyle ortaya çıktı. Böylece araları hep çekişmeli olmuş Rum Ortodoks Kilisesi ile Rus Ortodoks Kilisesi'nin çekirdeği oluşturduğu bir bütünleşme hareketi gerçekleşecekti. Bunun ilk habercileri (ve ne tür bir bütünleşme olabileceği) Bosna iç savaşında ortaya çıktı: Müslüman Boşnaklar karşısında Sırpı desteklemede Ruslar ve Yunanlılar birleştiler. Yunanlıların PKK'ya verdiği destek ve Moskova'da yapılan toplantıda Sırp, Rus, Yunan, Kıbrıs Rum ve PKK işbirliği ise bir diğer haberciydi. Kısacası, Yeni Düzen'in kültürel milliyetçiliğe dayalı ideolojisi, Türkiye-AB ilişkilerini sınırladığı gibi, KEİB çerçevesindeki ilişkileri de sınırlayabilecek.

Ancak KEİB'in kısıtları bundan ibaret değil: Bir kere, örgüte dahil ülkelerin birçoğunda iç savaş veya kargaşa ya da üyelerin kendi aralarında savaş var. Gürcistan birinciye, Azerbaycan-Ermenistan savaşı ikinciye örnek. Ayrıca üyelerin birbirlerindeki etnik azınlıklar ciddi gerilim kaynağı: Arnavutluk'taki Yunanlılar, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türkler, eski SSCB Cumhuriyetleri'ndeki Ruslar vb. İkincisi, bu ülkelerin çoğunluğu iç ekonomik ve sosyal kargaşa içinde; başta Rusya ve Ukrayna, piyasa kurumları yerleşmiyor. Nihayet, KEİB'in ciddi boyutta işlerlik kazanmasını kolaylaştırabilecek Karadeniz Dış Ticaret ve Yatırım Bankası da önder rolündeki Türkiye'de değil Yunanistan'da, Rusya'nın desteğiyle kuruldu. KEİB'in bu bakımdan çok boyutlu kısıtları bulunuyor.

3) KEİB, Türkiye Ekonomisi İçin Ne Gibi Yarar Sağlayabilir?

i) KEİB'e üye ülkelerin tümü Merkez'in dışında kalan, alt ya da üst orta gelirli ülkeler konumunda. Bunların arasında eğitim-kültür, temel bilimler, teknoloji ve askeri sanayi açısından en gelişmiş Rusya Federasyonu, pazar genişliği açısından en büyük olanı yine Rusya. Ukrayna onu izliyor. Piyasa kurumlarının gelişmişliği ve dünyayla bütünleşme açısından Türkiye'yle Yunanistan ilk yeri alıyor. Ama Merkez'le karşılaştırıldığında bu ön safta yer alan ülkeler bile çok geri; teknoloji, sermaye, dünya ekonomisinde geçerli paralara sahip olma, uluslararası finans kaynaklarını elde tutma vb. gibi güç kaynaklarından hiçbirine sahip değiller. Diğer küçük boyuttaki ülkelerde ise, ne Rusya'nın bilim-teknoloji vb. gücü, ne piyasa ekonomisine ilişkin bir altyapı var. Dolay-

sıyla KEİB hiçbirisi açısından Merkez'le ilişkileri ikame edebilecek nitelikte değil; «aynı hamamda bir sürü çıplak» görünümü egemen bu kurum. Ayrıca bir kısmının Merkez'e büyük çapta dış borcu bulunuyor.

Bu kısıtlar veriyken, yine de her üye için KEİB'den sağlanabilecek kuşkusuz`birtakım yararlar var. Özellikle Orta Doğu pazarının Irak'a ambargo yüzünden daraldığı 1990'lı yıllarda, bu sav Türkiye açısından geçerli. OECD ülkeleri dışında Türkiye için hem dış ticaret, hem müteahhitlik hizmetleri, hem dolaysız yatırımlar açısından yeni olanaklar ortaya çıkmış oluyor; ortalamaların büyüklükleri önemli gözükme de, bugün için marjinal değişmelerin büyüklüğü önem kazanıyor. Ayrıca bu ülkelere geniş yelpazede mamul mal ihracı olanağı var: Merkezi planlamadan çıkan ya da henüz çıkamayan ülkelerde tüketim malı arzının kısıtlı olduğu bir gerçek. Buna karşılık, Türkiye'nin görece gelişmişliği bulunan dayanıklı-dayanıksız tüketim malları sanayileri için yeni bir pazar doğmuş bulunuyor.

KEİB ülkeleri arasında her açıdan Türkiye'nin ilişkilerinin en yoğun olduğu ülke Rusya Federasyonu. Ülkenin genişliği ve nüfus büyüklüğü kadar, doğal gaz anlaşmasının yarattığı olanaklar da bunda rol oynuyor. Nitekim, 1980-7 arasında bu ülkeye ihracat 87-170 milyon dolar, ithalat ise 107-353 milyon dolar arasında donmuş kalmıştı; 1990'lı yıllarda ihracat 500 milyon dolara yaklaşırken, ithalat 1 milyar doları aştı. Dünyanın geri kalan kısmına olduğu gibi, Türkiye çok büyük dış ticaret açıkları vermeye başladı. Ne var ki, bu alanda müteahhitlik hizmetleriyle gelir kazanabiliyor: 1993 yılı ortası itibariyle yurt dışında çalışan 40 müteahhitlik şirketinden 15'i Rusya'da, 2'si Ukrayna'da iş yapmakta; toplam 15.9 milyar dolar tutarındaki proje bedelinin ise 2.8 milyar doları Rusya'ya, 103 milyon doları Ukrayna'ya ait. Meskenden (%42) sanayi tesislerine (%24.4), otel ve iş merkezlerinden (%11.1) sağlık merkezlerine kadar değişik alanlarda faaliyet gösteriyorlar. Halen yürütülmekte olan proje bedelleri toplamında 2.2 milyar dolarla Rusya Federasyonu yine bir numaralı ülke konumunda. Türk girişimcilerin yurt dışında yaptıkları dolaysız yatırımlarda ise, (eski SSCB alanını kapsayan) Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) yapılan yatırımlar yaklaşık 50 milyon dolarla İngiltere, Almanya, ABD'den sonra dördüncü konumunda; 1993 sonu itibariyle yaklaşık 550 milyon dolara varan toplam dış yatırımların %10'unu oluşturuyor (DEİK Aralık 1993).

Başta Romanya ve Bulgaristan, Rusya Federasyonu, her yerde küçük hizmet işletmelerinde Türkiye kökenliler sayılarının çokluğuyla dikkati çekiyor. Merkezi planlı ülkelerde geçmişte bu tür işletmeler çok azdı; SSCB'de ise yok gibiydi, pazarlama kesimi hiç gelişmemişti. Basına yansıyan bilgilere göre 2500 küçük işletme (başta ekmek fırınları) sadece Romanya'da iş yapıyor, eczane zinciri, kamyon taşıyıcıları Rusya'da hizmet faaliyetlerine katılıyor. Tabii, işlerin yoğunlaştığı ortamda bir diğer hizmet faaliyeti olarak bankalar devreye girmekte. Özellikle bu bölgedeki ülkeler çağdaş bankacılık tekniklerini bilmediklerinden, çok sayıda Türkiye kökenli banka KEİB ülkelerinde, başta Rusya, temsilcilik ve diğer yollardan yerleşiyor. Romanya'yla bir ortak banka kurma girişimi var.

ii) Gelişen bu ilişkiler, Türk ekonomisine yeni topraklarda yeni iş alanlarında alternatifler yarattığı için, bir kere, önem taşımakta. Gerçi 1990'lı yıllarda Türkiye ihracatının %62-65 arasındaki bir oranı OECD ülkelerine yönelik; AB ülkelerinin payı burada 51-52 puan, tek başına Almanya'nınki 25 puan. Oysa KEİB ülkelerine yapılan ihracat toplam Türkiye ihracatının %10'una ancak ulaşıyor. Ya da Türk girişimcilerinin yurt dışı yatırımlarının neredeyse yarısı İngiltere (130 milyon dolar) ile Almanya'da (120 milyon dolar) yoğunlaşırken, BDT ülkelerinin tümü bunun %10'una dahi varamamakta.(*). Batı Avrupa'da 2.6 milyon Türk çalışanı ve ailesi yaşarken, KEİB alanındakiler müteahhitlerin personeli ve işçileri ya da doğrudan yatırımlar için orada bulunanlarla sınırlı. Bu göstergeler KEİB alanından Türkiye'ye yapılan ithalat, dolaysız yatırımlar vb. için de aynen geçerli. Ancak marjinal değişimler hızlandıkça, bu ortalamalar yukarı kayabilecektir.

İkinci önemi siyasal düzlemde, ama bunun ekonomik etkileri bulunuyor. KEİB ülkelerinin birkaçı dışında (Arnavutluk, Romanya, Azerbaycan gibi) diğerleriyle Türkiye'nin sık sık siyasal çekişmeleri olabiliyor (Bulgaristan'la Türk azınlıklar, Ermenistan'la tarihsel kavgalar gibi). Bir beklenti, ticari ilişkiler karşılıklı geliştikçe, bu gelişmeden her iki taraf da ekonomik çıkar sağladıkça, siyasal gerilimlerin azalması ve bunun da, askeri harcamaların Türkiye'nin kalkınması aleyhine büyümesini önle-

---

(*) Dolaysız yatırımlara ilişkin tahminlerin gerçekleri yansıtmadığı kuşkusuna daha önce değinmiştik.

mesi. Bugün çoğunluğu Türkiye'ye düşmanca girişimlerde işbirliği yapan yakın komşuların bu eğilimlerinin kırılabilmesi umudu. Gerçi Yunanistan konusunda böyle bir umudun ya da beklentinin olamayacağı anlaşılıyor (C. Megalommatıs 1994). Aynı durum herhalde Ermenistan için de geçerli. Ancak hiç olmazsa Rusya, Bulgaristan daha barışçı ilişkilere çekilebilir.

iii) KEİB bu ikinci beklenti dolayısıyla AB'a benzese de, Merkez'in kurduğu bölgesel birliklerden farklı: AB'in bölgesel güçleri biraraya getirerek diğerleri karşısında rekabet gücünü yükseltmek, hatta diğerlerini dışlamak, bir kartel gibi davranabilmek vb. amaçları KEİB'de olamaz.

Bölgedeki firmaların ezici çoğunluğu, sermayenin kâr haddini uluslararası standart muhasebe yöntemleriyle ölçebilme olanağından bile şimdilik yoksun. Türkiye dahi bunu ancak az sayıdaki büyük işletmelerinde yapıyor; küçük işletmelerde ise hâlâ geleneksel (hacı baba) yöntemleri geçerli.

KEİB gibi orta-alt ve orta-üst gelirli ülkelerin bütünleşme hareketleri, daha çok ortak projelerin geliştirilmesi yoluyla birlikte gelişmenin sağlanabilmesinde yoğunlaşıyor. Demiryolu hatlarının birbirine bağlanması ve standartlaştırılması, ortak haberleşme uydularıyla haberleşmenin artırılabilmesi, turizmde ortak girişimler, bilim-teknoloji alanında ortak çalışmalar vb. bunun örnekleri. Merkez'in «rekabet» kuralının ise KEİB'de işleme şimdilik olanak dışı. Nedeni, üyelerin tümüne yakınının paralarının konvertible olmaması, piyasa kurumları ve piyasa fiyatlarının henüz bulunmaması, «eşit rekabet» ortamını bozan her türlü sübvansiyonun doğal sayılması. Başka bir deyişle, rekabetin sertleşmesiyle sağlanacak yarar beklentisi burada çok sınırlı. Aksine, bu ülkeler birbirlerini tamamlayıcı oldukları alanlarda işbirliği yapıyorlar. Gümrük birliği kuramı, gümrük birliklerinin rakip mallar üreten ülkeler arasında verimi artırma etkisi olduğunu, iç üretim yapıları tamamlayıcı nitelikteki ülkeler arasında ise, bu etkinin bulunmadığını söyler (R.G. Lipsey 1957, s.59-68). Ancak yine de yapılabilecek ortak işler ve yeni alanlar açılmasıyla birtakım kazanımlar olabiliyor.

III - ECO ÇERÇEVESİNDE ORTA ASYA TÜRKİ CUMHURİYETLER'LE İLİŞKİLER

i) Türkiye, KEİB'e katılan Azerbaycan dışında kalan dört Türki Cum-

huriyet'in ECO (İktisadi İşbirliği Örgütü, eski RCD'nin yeniden yapılanmış biçimi) kapsamına alınmasına aracılık etti. Bu dört cumhuriyet Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan. Aralarında, hem doğal kaynaklarının (başta petrol ve doğal gaz) zenginliği, hem SSCB'den kalma nükleer tesislere sahip olması, hem de nüfusunun yaklaşık %40'ının Rus kökenli olması nedeniyle Kazakistan'ın çok özel bir konumu bulunmakta. Türkmenistan dışında kalan üçüyse, aralarında bir gümrük birliği oluşturmuş ve dış dünyaya karşı ortak davranma kararı almış durumda.

Bu cumhuriyetler BDT kapsamındaki ülkelerin en az gelişmişleri arasında yer alıyor. Türkiye'yle etnik-kültürel-dinsel yakınlıkları derin. Türkiye bugünün kültürel milliyetçiliğin egemen olduğu dünyasında, kendisine siyasal düzlemde desteği bu ülkelerle dayanışmada aramakta. Sık sık (KKTC de dahil) «yedi bağımsız Türk cumhuriyeti birarada, Akdeniz'den Çin denizine uzanıyor» yolunda beyanlara, hem de yetkili ağızlardan rastlanmakta.

ii) Ancak bu cumhuriyetlerin sorunları sadece ekonomilerindeki geri kalmışlıktan kaynaklanmıyor. Bir kere, Rusya bunları kesin kendi egemenlik alanı içinde görüyor ve dışardan buralara fazla karışılmasına set çekmeye çalışıyor. Öte yandan geçmişte bunlar SSCB içindeki işbölümüne uydurulmuş, öyle ki, Sovyet üretim çarkının içinde üretim sisteminin bir vidası, dişlisi gibi parçası haline dönüştürülmüş. Yetişmiş insan güçleri olsa da, bütün karar alma mevkileri Rus-Slav azınlıklara bırakılmış, insanlar bırakınız girişim gücünü, kendi başına bir işi yürütmeyi öğrenmemiş. Çağdaş devlet aygıtları da yok; hepsinin yeniden kurulması gerekiyor. Yani kurumsal yapı, zihniyet ve davranış biçimi gibi ekonomide bulunduğu varsayılan öğelere kavuşmaları gerekiyor (P.B. Henze 1994, s. 66-80).

İşte Türkiye bu cumhuriyetlere, temelde, bu alanlarda katkı yaptı ve yapıyor: Merkez bankalarının kurulması, ticari bankaların çağın ve piyasa ekonomisinin gereklerine uydurulması, özel mülkiyet rejiminin oluşturulması, devletin mali yapısı ve gümrük sisteminin kurulması gibi alanlarda hukuksal altyapının oluşturulması bunun bir ögesi (O. Morgil 1994). Ayrıca eğitim düzleminde işbirliği yapılıyor: Avrasya Üniversiteler Birliği'nin kurulması, öğretim üyesi mübadele programının yürütülmesi,

Bilimler Akademileri arasında bilgisayar ağının kurulması, öğrencilere eğitim programları bu alanda örnekler. Bu girişimler kültür alanındakilerle tamamlanıyor: Bu cumhuriyetlerin Latin alfabesini benimsemeleri, ortak bir yazı dilinin geliştirilerek kültür ürünleri alışverişinin olanaklı kılınması, Türkiye'nin TÜRK SAT projesiyle (Temmuz 1994'de uzaya atılıyor) karşılıklı TV yayınlarının alınabilmesi, Türk Haber Ajansları Birliği yoluyla Merkez'in habercilik tekelinin dışına çıkabilmesi bunun örnekleri.

iii) Ekonomi alanında ise sorunları daha çok belki: Rusya'nın parası rubleyi kullanırken, Rusya'daki enflasyonun bunlara geçmesi ve bunu aşmak için kendi paralarını yaratmaları gereği sorunların başında geliyor. (Para birimi olarak TL'yi kullanan KKTC de Türkiye'deki enflasyonu yaşamakta.) Piyasa kurumlarının yokluğu, sermaye ve teknolojinin yetersizliği bir diğeri; petrol ve diğer temel hammaddelere yeterince sahip olmayanların dövizle ödeme güçlerinin çok sınırlı olması bunlara ekleniyor. Türkiye bu cumhuriyetlerle ilişkilerinde bir yandan hukuksal çerçeve ve diğer kurumların yerleşmesi için yardım yaparken, bir yandan «karşılıklı ticaret» ilkesi çerçevesinde, Türkiye'nin Eximbank'ının açtığı kredilerle ithalat-ihracat işini yürütüyor. Fakat hepsinin önemli doğrudan yatırımlar yapan Türk girişimcileri. (İnanılması güç rakamlara göre) 1993 sonu - 1994 başı itibarıyla 5600 girişimci ve 6.5 milyar dolar tutarında sermaye halen bu ülkelere akmış durumda. (*) Deri imalathanesi, marangoz dükkânı, fırın vb. gibi küçük işletmeler yaygın bir çalışma alanında bulunuyor. «Eximbank'ın yeni Avrasya Cumhuriyetleri için sağladığı 485 milyon dolarlık proje kredisi ve 400 milyon dolarlık ticari kredi Türk firmalarının bu ülkelere yönelik yatırım ve ticari faaliyetlerinin büyük bir hızla gelişmesinde önemli bir katkı yapmış» bulunuyor. 1993 yılı için verilen toplam dış ticaret hacmi rakamı ise 740 milyon dolar kadar (O. Morgil 1994). Tabii, bu sermaye ve girişimci ihracı, tek taraflı yani Türkiye'den Türki Cumhuriyetler'e doğru işliyor.

iv) Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'yle ilişkiler, bir siyasal bir de ekonomik boyut içeriyor. Siyasal boyutun ekonomik içerikten kaynaklan-

---

(*) Bu bilgi, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) Başkanı Büyükelçi Ümit Arık tarafından 16-17 Mayıs 1994'de Girne'de toplanan konferansta verildi.

diğına kuşku yok. Bunların sahip olduğu zengin doğal kaynaklar, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere, bu bölgeye Merkez'in ilgisini çekmekte; ABD'den Japonya ve Güney Kore'ye uzanan bir alandan şirketler bölgeye ilgi duymakta. Ancak bölgenin geri kalmışlığı yanında tanınmaması yatırım yapmak isteyen şirketlerin rizikosunu artırıyor, bilinen kültür farklılığı buna ekleniyor. İşte, bu noktada Türkiye'nin kültür yakınlığı, bölgeyle yakın ilişkileri, Merkez'den kaynaklanan şirketlerin Türk şirketleriyle işbirliği aramalarına yol açıyor ve Merkez'in Türkiye'ye ilgisi artıyor. SSCB'nin dağılmasını izleyerek kaybolan jeostratejik önemi, Türkiye böylece ekonomik yoldan kısmen telafi edebiliyor. Nasıl İspanya, Latin Amerika'yla yakın kültür-dil bağları nedeniyle ekonomik önem taşıyorsa, aynı durum Türkiye için geçerli oluyor.

Bölgenin Türkiye açısından ekonomik öneminin birden fazla boyutu var. Bir boyutunda ekonomik önem aynı zamanda Merkez nezdinde siyasal ağırlığı da getirmekte. Bölgedeki petrol ve doğal gazın boru hattıyla Türkiye üzerinden taşınması durumunda, Türkiye'nin boru hattı geçişinden kira alması yanında, petrolün Merkez'e ulaştırılmasında «kilit mevki»deki bir ülke olması sözkonusu. Tabii, ayrıca boru hattının yapımı müteahhitler için yeni bir olanak demek.

Bundan başka, Türkiye'de sanayi şirketleri açısından yeni bazı olanakların ortaya çıktığı ve şirketlerin bölgedeki dolaysız yatırımlar yoluyla bu olanaklardan yararlandıkları bir gerçek: Ücretlerin ve bazı hammadde (deri, pamuk gibi) fiyatlarının düşüklüğü, uluslararası pazarda rekabet gücünü artırmak isteyen yerli şirketleri buralara yönlendiriyor. Aynı amaç, teknolojiyi yenilemek isteyen şirketler için de geçerli: Emek yoğun teknoloji, eskimiş teknolojiyle çalışan makine-donanım sökülerek bölge ülkelerine taşınıyor; Türkiye'de teknoloji yenilenirken eski makine-donanımının amortisman süresi uzatılmış oluyor. Ya da bölgedeki dövizle satınalma gücünün düşüklüğü, yerinde üretimle aşılmış oluyor.

Küçük hizmet işletmeleri ise Türkiye'de doymuş, dolayısıyla kârlılığı düşmüş birtakım hizmet alanlarında, bölgedeki boşluk nedeniyle yüksek kârlılıktan yararlanmakta. Kamyon taşımacılığı, perakende ticaret, fırıncılık, lokantacılık vb. bunların başlıca örnekleri. Kısacası, Merkez şirketlerini dışarı iten yeni kâr fırsatları arayışı, aynen Türkiye'den dışarı akanlar için de geçerli.

Ancak Türkiye'nin bu bölgede ciddi rizikolar altına girdiği bir gerçek; çünkü bölgeye verilen kredileri geri alabilmekte yararlanacağı yatırım gücünden yoksun. Oysa Türkiye bu kredileri uluslararası finans kaynaklarından sağlıyor ve bu kaynakların kendi üzerinde kesin yatırım gücü var. Nitekim, daha önceki dönemde Libya'ya, Irak'a verilen kredilerin tahsil edilememesinin sonuçlarını Türkiye yaşadı ve yaşıyor. Bir diğer riziko Rusya'nın bölgeyi egemenlik alanı içinde görmesiyle ilgili. Rusya'nın içinde yaşadığı kargaşa yüzünden rejimin nereye gideceği, bu bölgeyle ilişkilerinin gelecekte nasıl olacağı pek belli değil. Biraz güçlenince, özellikle Slav milliyetçiliğinin etkenliği arttıkça nasıl bir davranış içine gireceğini kimse bilemiyor. Bu da, bölgedeki yatırımların rizikosunu artıran bir diğer etken. Nihayet, bölgeden Türkiye'ye kâr transferi döviz biçiminde olamıyor, ancak mal ithalatı sağlıyor.

Sermayenin küreselleşmesini, Merkez, uluslararası finans kurumlarının (IMF ve Dünya Bankası) geliştirdiği kurumsal çerçeve ve yatırım gücüyle denetliyor. Oysa Türkiye bu yatırım gücünden yoksun. Bölgeyle ilişkilerde siyasal-kültürel etkenlerin ağırlığı dolayısıyla bu yatırım gücü eksikliği üzerinde fazla durulmuyor.

IV – SONUÇ: ÜLKELERİN BÖLGESELLEŞMESİ SÜRECİNE EKSİK KURUMLARLA KATILMA

Merkez'deki bölgeselleşme sürecini ve bunun Merkez-içi rekabetin bir ürünü olduğunu algılayıp, dışarda kalmamak için yaptığı girişim, Türkiye'nin XXI. yüzyıla hazırlanmasında bir adım diye kabul edilebilir. Bir yandan AB gibi bir Merkez kurumunda yer almaya çalışırken, bir yandan bunun dışında olanaklar arama, gerçekçi bir «Yeni Düzen'e uyum çizgisi» sayılabilir. Ancak AB'da tam üye olarak yer alma olasılığı çok düşük olduğu halde gümrük birliğinde ısrar etmek, Türkiye'nin bağımsız devlet olmasıyla bağdaşmıyor. KEİB ve Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'yle ilişkilerde ise, rizikolar oldukça yüksek. Ne var ki, Irak'a ambargo nedeniyle Orta Doğu ülkeleriyle artırılmayan ekonomik ilişkilere, bu iki yeni bölge, yeni alternatifler getirdi. Ayrıca Merkez nezdinde yitirilen jeostratejik önemi, kısmen de olsa, ikame edecek yeni bir «önem» kaynağı oluşturuldu.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Üçüncü Sanayi Devrimine Uyum, Teknolojik Değişme ve Rekabet Gücü

1970'li yılların ortasından itibaren Türkiye'nin ekonomisini serbestleştirme süreci, Üçüncü Sanayi Devrimi'nin uygulamaya girdiği ve rekabetin giderek şiddetlendiği dönemle örtüştü. Teknolojik değişme ve verim artışı, hem mal hem hizmet üretiminde, rekabet gücünün temel belirleyicisi olurken, Türkiye'deki değişim bunu ne kadar izleyebildi? Bu değişimi yakında izlemeden serbestleşme ne getirir, ne götürür? Saplanması gereken olgular temelde bunlar.

Serbestleşme sürecinde, dış dünyanın yüksek mali destekli, dumping fiyatlı malları tarım kesimini çok olumsuz etkiledi; bazı alt-kesimler neredeyse tasfiye olurken, verim artışları durdu. Buna karşılık, birkaç alt-kesimde gelişme, meyve-sebze kalitesinde yükselme gözlemlendi. Genelde, teknolojik değişme ve verim artışı açısından en kötü göstergeler tarım kesimine ait.

Serbestleşme sürecinde en büyük yararı ise bir kısım hizmet faaliyetleri sağladı: Müteahhitlik hizmetleri, Orta Doğu pazarından sonra BDT ve Doğu Avrupa'da faaliyete geçti. 1970'li yıllarda ekonomide pek önemi olmayan turizm, 1990'lı yıllarda, en büyük ihraç kalemi doku-ma-giyim sanayiine eşit gelir getirmeye başladıysa da, dışsal (siyasal) etkenlerle sınırlandı. Bankacılık en yeni teknolojilerle çalışan, çağdaş yöntemleri uygulamaya başlayan ve iyice kârlı bir kesim olarak gelişirken, 1994 krizi bu kesimin zaafalarını ortaya koydu. Ancak hizmet kesimlerinde teknolojik değişme, verim artışı gibi temel öğeleri ölçmek pek

mumkun olamıyor; zaten genelde hizmetlerde verim artışı ner yerde düşük.

Bu ölçmenin en başarılı biçimde yapılabildiği, rekabete en açık, verim artışı en hızlı olması gereken imalat sanayiye ise, 1970'li yıllarda kurulan kapasitelerle 1987'e kadar görece hızlı büyüme, ihracata açılma, toplam verim artışı açısından «iyice» bir başarı çizgisini sürdürdü. 1988 ve sonrasındaki şiddetli makro-dengesizlik bu kesimi ciddi biçimde sarstı, 1994 krizi ise neredeyse yıkıma götürdü; krizin en şiddetle yaşandığı kesim imalat sanayiye oldu.

Başka bir deyişle, serbestleşmeye, bunun temelindeki teknolojik değişme, verim artışı gibi yollardan rekabete açılmaya uyum sağlama da başarı, alt-kesimler ve dönemler itibariyle farklı ölçülerde oldu.

I- TÜRKİYE'NİN TEKNOLOJİK KAPASİTESİNİN GÖSTERGELERİ

1) Niteliksel Göstergeler

Türkiye'nin, kendi geçmişiyle karşılaştırıldığında, zaman içinde teknolojik kapasitesi ve üretim becerisindeki artışı yadsımak mümkün değil. Bu artışın uluslararası düzeyde kendisini getirdiği yerin ne olduğu ise ayrı, ama çok önemli bir konu. Düz işçiden küçük üreticiye, küçük-orta-büyük girişimciye uzanan bir çizgide, «kopya» etmek yoluyla varolanı yapabilme becerisi, görünüşe göre iyice yüksek. Yeniyi yaratma alanında ise, şimdilik bir başarı gözlenmiyor. Ancak belirtmek gerekir ki, bugün yüksek teknolojideki becerileriyle ön planda gürleşen Japonya da (bir yandan temel bilimleri geliştirirken) işe taklit yoluyla başlamıştı; Asya Kaplanları da aynı yoldalar.

1970'li yılların sonlardan itibaren bu kapasite artışının en belirgin göstergeleri, başarılı bazı büyük projeler. Bunların başında Türk mühendislerinin kendi başlarına tasarımı yaptığı, müteahhitlerin yapımını üstlendiği GAP projesi geliyor. Müteahhitlerin-mühendislerin dış dünyadaki çalışmalarında edindikleri yeni becerilerin bu alandaki rolü yadsınamaz bir gerçek. Eğer bu proje tamamlandığında artması beklenen tarımsal üretim, yerel sanayileşme de başarılı olursa, GAP, teknolojik beceri kadar ekonomik becerinin de en iyi göstergesi olabilecek.

İkinci bir başarı göstergesi, haberleşme alanındaki çağdaşlaştırma.

PTT çerçevesinde, Teletaş ile birlikte gerçekleştirilen haberleşmede dijital sistem geçiş, Türkiye içinde sistemi çağdaştırmakla kalmadı, aynı zamanda bazı komşu ülkelerde dijital santrallerin kurulmasıyla teknoloji dışarı transfer edildi. Tabii, Türkiye'nin kendisi de lisans anlaşmalarıyla dış dünyadan teknoloji transfer etmişti; yani transfer, kopya-taklit sürecinin bir ürünüydü. Yine de kendi sınırları içinde, bu teknolojik beceri düzeyinde bir sıçramayı gösterir. Ne var ki, otuz yıllık bir çabayla ulaşılan bu beceri artışı, Teletaş'ın özelleştirilmesi ve PTT'nin T'si (telekomünikasyon) için aynı hedefin konmasıyla tüketilmiş olmaktadır.

Üçüncü önemli proje, F-16 savaş uçakları montajının başlatılması, bazı parçalarının yapımına geçilmesi ve nihayet ihracat (Mısır'a) olanağının doğması oldu. Bu uçakların gerekli elektronik donanıma kavuşmaları, bir gecikmeyle de olsa, sonunda gerçekleşti. Askeri elektronik alanında ASELSAN'ın zengin bir araştırma-geliştirme (AR-GE) laboratuvarında çalışmalarını sürdürdüğü biliniyor.

Bunların dışında, Bursa'dan Gaziantep'e ve Çorum'a uzanan hat üzerindeki illerde küçük-orta boy işletmelerde çeşitli sınıai mamullerin ve parçalarının taklit-kopya yöntemleriyle üretildiği, bu işletmelerin bir kısmının kayıtdışı ekonomi kapsamında bulunduğu biliniyor. Bunların büyük kısmının gelişmesinin 1980'lerden sonraki dönemde olduğu da bir gerçek. Dokuma-giyim, deri eşya gibi aynı zamanda ihracat yapan imalat kesimindeki gelişmenin de giderek düşük katmadeğerli (pamuk ipliği gibi) alt-kesimlerden daha yüksek katmadeğerli alt-kesimlere doğru olduğu, kalitenin giderek yükseldiği yaşanan gerçekler arasında. Kalitenin iyileşmesi dayanıklı tüketim malları gibi alanlarda da geçerli.

Başka bir deyişle, ihracata açılma ve ithalatla rekabet süreci bir yandan, dış dünyada edinilen deneyimler öte yandan, 1970'li yılların ikinci yarısını izleyen yirmi yılda gözlemlenebilen teknolojik kapasite artışının sonuçları oluyor.

2) Niceliksel Göstergeler: Uluslararası Karşılaştırma

i) Türkiye'nin çeşitli öğelere dayanarak hesaplanan 22 OECD ülkesi arasındaki «rekabet gücü» göstergeleri, Tablo XII'de görülebilir. Bu tablonun önemi, sözkonusu 22 ülkenin 16'sıyla Türkiye'nin 2000'li yıllara doğru gümrük birliği anlaşması çerçevesinde, diğer ikisiyle de

EFTA'da ortak üyelik yoluyla imalat sanayiye açısından tam serbest koşullarda rekabet etmek durumunda bulunacak olmasından kaynaklanıyor. Tablo XII'ye göre, Türkiye, bilim ve teknoloji düzeyi, halkın eğitim ve kültür düzeyi açısından sönuncu sırada yer almakta; en yüksek olarak 15. sırada yer aldığı alan ise uluslararasılaşma düzeyi. Genel başarı düzeyine göre rekabet gücü ise ancak 21. sırada, yöneticilerin görüşlerine göreyse, ancak 18. sırada. Bu tablo, Türkiye'nin 1993 yılı itibariyle, rekabet gücünün çok üstünde bir uluslararasılaşma düzeyine ulaştığını göstermekte. Rekabet gücüyle 222. sırada yer alan Yunanistan ise, bütün Avrupa'nın koruduğu, yılda öm milyar dolara yakın katkı yaparak destek verdiği bir ülke; yine düşük sıralarda yer alan Portekiz, İspanya, İrlanda gibi ülkeler de AB'in tam üyeleri olarak «koruma»ya alınmış durumda. Türkiye'nin ise böyle «imtiyazlı vatandaş» olma gibi bir durumu yok. Zaten patlayan cari işlemler açıklarına rağmen giderek büyüyen dış yatırımlar, rekabet gücünün çok üzerine varan uluslararasılaşma düzeyinin diğer bir göstergesi.

Bu tablo, Türkiye'nin kendi geçmişine oranla teknolojik kapasitesinde. sınaı becerisinde artış yaşıyor olsa da, Merkez'le karşılaştırmalarda sonunculuktan çıkamadığını ortaya koymakta.

Tablo XIII ise, görelı gerilliliğin zaman içindeki değişimine ilişkin göstergeleri içermekte; Türk imalat sanayisindeki işçi veriminin Almanya, İspanya ve İtalya imalat sanayisindeki işçi verimine oranını 1975-92 dönemi için göstermekte. Buna göre, 1975-85 arasında Türk imalat sanayiye, yaşadığı 1978-83 krizine rağmen, bu açıdan büyük bir gerileme sergilemiyor; hatta, İspanya'yla aradaki farkı neredeyse aynen sürdürebilmiş. 1985'den sonra ise fark çığ gibi büyümüş; öyle ki, 1970'li yılların ortasında Türk imalat sanayisinde işçi verimi Almanya'dakinin %35'i, İspanya'dakinin %39'u, İtalya'dakinin %37'siyken, 1992'de, oran sırasıyla %16.1, %22.1 ve %177.9'dur. Yani, İtalya ve İspanya'da işçi verimi Almanya'yla yaklaşık aynı hızda artarken, Türkiye'de görelı gerilik giderek kapanması olanaksız noktaya varmış. Bunun başlıca nedeni, Merkez'in rekabet baskısıyla yaşadığı hızlı teknolojik değişmeyi, Türk imalat sanayininin yaşamaması; özellikle 1986 sonrası yıllarda giderek bozulan makro-dengenin, imalat sanayininin büyüme ivmesini tüketmesi.

ii) OECD ülkeleri arasında Türkiye'nin yeri teknolojik kapasite açı-

sından kötü olsa da, GOÜ arasındaki yerinin 1987'e kadar giderek iyileştiğine ilişkin göstergeler bulunuyor. UNIDO verileri, teknolojik kapasite ve sınai beceri düzeyi itibarıyla 1970-87 döneminde Türkiye'nin küçümsenemez bir sıçrama yaptığını ortaya koymakta; 1970'de bu bakımdan 7. sıranın çok altındayken, 1987'de Yugoslaya, Brezilya, G.Kore'nin ardından 4. sıraya yükselmiş bulunmakta. UNIDO'nun diğer göstergeleri de 1974-87 arasında GOÜ arasında Türkiye'nin hiç de başarısız olmadığını, G.Kore, Tayvan gibi en başarılılardan biri olmasa da, görelî «iyi» sayılabileceğini göstermekte: Örneğin, GOÜ'in imalat sanayiye katmadeğerine en çok katkı yapan ülkelerden biri olarak 1973'de katkısı %4.2'yken, 1980'de %3.8'e inmiş, 1987'de %4.9'a çıkmış; ya da ortalama yıllık %4.9 oranında katmadeğer artış hızı ve %3.1 oranında sınai verimlilik artış hızıyla, yapısal dönüşüm katsayısıyla, Uzak Doğu-Güneybatı Asya ülkelerinin çok gerisinde olsa da Latin Amerika ülkelerinden daha üstün bir başarı göstermiş (TÜSES 1990, s.61-75). Tabii, bunda, sonuncuların elinde bulunmayan büyük çapta dış borçlanmayı sürdürme, 1987'e kadar olan yıllarda onlar gibi özelleştirme-sanayinin bir kısmını tasfiye etme (KİT'lerin önemli bölümünü Meksika, Arjantin, Şili kapattı) ya da finansal liberasyonun getirdiği ürkütücü dengesizliklerle uğraşmama gibi olanaklar rol oynamış olsa gerek. Ancak Türk imalat sanayinin durumu, 1987'ye kadar sahip olduğu bu olanaklar da gidince, Latin Amerika'dan farklı olmadı. 1988-9'dan sonra başarı çizgisi sürmedi. Ayrıca Türkiye'nin hatalı yatırım politikasının daha başarılı bir sonuç sağlamasını engellediğini belirtmek gerekiyor: KİT'lerin verimli hale getirilmesi için imalat sanayiyine yatırım yapmak yerine, ne teknolojik beceri, ne sınai gelişme ya da beceri açısından bir katkı yapan kamu binası ve otoyol yapımı için milyarlarca dolarlık yatırım kaynaklarının kamu kesiminde massedilmesi, bunun başında geliyor.

II- TEKNOLOJİK DEĞİŞMENİN KAYNAĞI OLARAK SABİT SERMAYE YATIRIMLARI

Türkiye gibi yeni teknolojiyi yaratmayan, bunu ithal ederek ya da kopya ederek dünyadaki değişime uyum sağlayan ülkelerde, makine-

donanım için yapılan yatırımlar, yeni teknolojiye ulaşmanın kaynağı sayılır. Makine-donanım yatırımları, inşaat yatırımlarıyla birlikte sabit sermaye yatırımlarını oluşturur. Bunların kaynağı ise, temelde, yurt içi tasarruflarla dış borçlardır; tabii, dış yatırım varsa, sonuncular, buna da kaynaklık ederler.

Ekonomi kuramı, tasarruf-yatırım sürecini kâr geliriyle ilişkilendirir; rant ve faiz gibi girişim gücünü kullanmaksızın, riziko taşımaksızın sağlanan sermaye gelirleri, bu sürece içerilmez kapitalist gelişme modelindedir. Ancak Merkez gibi kapitalistleşmemiş Çevre'nin GOÜ içindir ki, bu tür gelirlerin ekonomiye olumsuz etkileri konu edilir.

Türk ekonomisinde 1980'den sonra başlayan, ancak 1988'den sonra tam yerleşen yeniden yapılanma süreci, kapitalist gelişme sürecine aykırı ve GOÜ'e özgü gelir paylarını patlattığı ölçüde ekonominin büyümesi, teknolojik değişme yoluyla rekabet gücünü verim artışından kaynaklandırması geri plana itildi. Rant ve faiz ekonomisi, tasarruf-yatırımı artırmak yerine, (TL'nin aşırı değerlenmesi, belirsizliklerin artmasıyla birlikte) tüketim malları ithalini, verimsiz yatırımları (bir ay kullanılan yazlık konutlar gibi), mali plasmanlarda sıfır-toplamly-oyunları artırmaya gitti. Aşağıda kısaca bu sürecin sonuçları üzerinde duracağız.

1) Yurt İçi Tasarruf ve Yatırım Düşüklüğü ve Yatırım Bileşiminin Giderek Çarpılması

i) 1984-7 arasında, gelir bölüşümünün olağanüstü kötüleşmesi pahasına, Türkiye yurt içi tasarrufları ve yatırımları artırabildi. Ancak 1988'den sonra, özellikle 1991-3 arasında, her ikisi de başaşağı gitti. 32 no.lu kararname artı makro-dengesizlik rant-faiz gelirlerini öyle şişirdi ki, mali piyasalardaki oyunlarda kazanılan astronomik gelirler üretken alanlara akamaz oldu; tarım, imalat gibi alanlarda kâr hadlerinin bunlarla boy ölçüşmesi olanaksızlaştı. Büyük sanayiciler bile kazançlarının giderek artan bir kısmını (1993'de %40'a yakın) mali piyasalardan sağladılar.

Bu sürecin sabit sermaye yatırımları ve yurt içi tasarruflar üzerindeki etkisi Tablo XV'de izlenebilir; 1988-93 döneminde, bir kere, ikincinin yıllık ortalama büyüme hızı (-%3.7) negatiftir. Gerçi negatifliğin nedeni, temelde, kamu tasarrufudur; ancak, 1991'deki doruktan sonra özel

tasarrufların da başaşağı gidip, 1993 için büyüme hızının negatif olduğu görülüyor. Yani yurt içi tasarruf oranı giderek düştü.

Sabit sermaye yatırımlarının büyüme hızı kamu kesiminde yine negatif, özel kesimde pozitif oldu bu dönemde; ikisinin birlikte, yıllık büyüme hızı ise yılda %3.2 kadar. Türkiye'de yıllık nüfus artışının %2.2 olduğu düşünülürse, bu kişi başına sabit yatırım artışının sadece %1 olması demek. Merkez ve Uzak Doğu-Güneydoğu Asya karşısında, Türkiye'de verim artışının düşük kalma ve görece geriliğin büyüme nedeni, burada aranmalı. Çünkü bu ülkelerde yatırım oranı GSMH'nin %30'u civarında oynamakta; tabii, yurt içi tasarruflar da buna paralel olarak yüksek.

Türkiye yurt içi tasarruf ve yatırım oranını yükseltmezse, üretken alanlarda sermaye kârlılığını rant-faiz gelirlerinin üstünde tutmazsa, rekabet yarışında giderek düşük ücret-düşük verim alanına kayar. Bu da, Üçüncü Dünya içindeki yerinin perçinlenmesi demektir.

ii) 1980'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ikinci bir değişim sabit sermaye yatırımlarının bileşimiyle ilgili. Tablo VII 1973-93 dönemini beş alt-dönem itibariyle gösteriyor; bileşimin giderek nasıl çarpıldığı, altyapı ve konut yatırımlarının ağırlığının arttığı tabloda çok açık: 1973-7 döneminde ulaştırma-haberleşme yatırımları artı konut yatırımları toplamın %35.5'iyken, 1991-3 döneminde %50'ye varmış; buna karşılık, bütün doğrudan üretken alanlar, yani, tarım, madencilik, imalat, turizm yatırımlarının payı %41.7'den %28.4'e düşmüş. Başka bir deyişle, zaten nüfus artış haddinin üzerinde %1 gibi pek dar bir marj bırakan yatırım artış hızı, bir de bu bileşim çarpılmasının etkisine tabi. Kamu sabit yatırımları, haberleşmenin özelleştirme yoluyla yabancılaştırılması baskısı altında, giderek kapasite kullanım oranı çok düşük otoyollara, özel yatırımlar ise çoğunlukla yılda bir ay kullanımı olan yazlık konuta gidiyor. Yani sabit sermaye yatırımlarının da önemli bölümü pek işe yaramıyor.

Nihayet, özel tasarruf-ulusal tasarruf kavramları arasındaki bir çelişkinin yarattığı israfı da değinmek gerekiyor: Türkiye 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren yılda 1.5 milyar dolar tutarında altın ithal etmekte. TÜSİAD'ın yaptığı bir aile tasarrufu anketi, ailelerin tasarruflarının yaklaşık %24'ünü altın biçiminde elde tuttuğunu göstermişti. Çoğu zaman bu tasarruf altın takı biçiminde olmakta; yani aile bir taşla iki kuş vurmakta: Hem takıyla gösteriş tüketimi yapıyor, hem kendi anlayışı çerçeve-

sinde tasarruf. Oysa ulusal ekonomi açısından, günümüz dünyasında, Türkiye için altın sadece bir değerli maden ithali kaleminden ibaret. Tabii, aileleri bu davranışa iten biraz gelenek-görenek ise, biraz da üretken yatırımlarda tasarrufları değerlendirme olanaksızlığı. Etkin biçimde işleyen bir sermaye piyasası, menkul değer kâğıtlarına güven eksikliği bunun gerisindeki başlıca nedenler.

Sonuçta, Türkiye'de özel tasarrufların değerlendirilme biçimi (başta altın ve yazlık konut), sabit sermaye yatırımlarında kamunun imalat sanayiyinden giderek elini çekmesi, mali piyasanın sıfır-toplamlı-oyunlarının yüksek getirisi, birarada, ekonomiyi giderek çağıdışı olmaya itmektedir. Tabii, sadece yatırılabilir kaynaklar değil, aynı zamanda girişim gücü de bu sıfır-toplamlı-oyunlarla «haşır-neşir» olmakta. Hem girişim gücü, hem kaynaktan yoksun kalan üretken kesimler (tarım, imalat sanayi) ise, giderek büyüme dinamiğini yitirmekte; teknolojik değişme, verim artışı, rekabet gücü kazanma süreçlerinin dışına kaymakta. Bunun en belirgin göstergesi ise, bu kesimlerin büyüme dinamiğini giderek yitirmesi.

2) Büyüme Dinamiğini Yitiren Tarım, İmalat ve İhracat

Tasarruf-yatırım oranının teknolojik değişmeyi hızlandıracak, kişi başına sabit yatırımı makine-donanım olarak hızla yükseltecek boyutlara varamaması; bu ikisinin arasının giderek açılması, yani dış açıklar yoluyla dış tasarrufların transferine bağlılık artışı; Türkiye'den dışarı yatırımlarda gözlenen patlama, 1988 sonrası yılların bir gerçeği. Sınırsız ithalat ve sermaye hareketleri özgürlüğünün bu olumsuz gidişattaki rolüne daha önce değinmiştik. Bu karmaşık etkenlerin birarada getirdiği sonuç ise, tarımda ve imalat sanayisinde büyüme hızının daha önceki dönemlerin çok altına düşmesi (Tablo XIV), ihracatın da neredeyse duraklaması oldu (Tablo V).

1963-77 arasında yılda ortalama %3.6 gibi bir hızla büyüyen tarımsal katmadeğer, 1978-83 krizinde bunun neredeyse üçte bir oranında (yılda %1.3) büyüyebildi; 1984-7 arasında genel ekonomi koşullarının iyi gitmesi sayesinde yılda %2'ye çıkan bu hız, 1988-93 aralığında %0.45'e düştü. Dönem boyunca tarımda üretim, nüfustan daha yavaş arttı. Bu da, bir yandan ülkeyi giderek artan boyutta gıda maddesi ithalatına bağımlı kıldı, diğer yandan halkın beslenme koşulları giderek

kötüleşti. Süt ve et hayvancılığı, bazı meyve alt-kesimleri (muz gibi) çöktü. Ne toprak verimi, ne emek verimi önemli bir artışa tanık oldu (G.Kazgan 1992); teknolojik değişme ve verim-üretim artışı yaşayan tek alt-kesim tavukçuluk oldu. O da, özel bir örgütlenme ve destek sayesinde gerçekleştirildi. Politikleştirilen destek fiyatları dolayısıyla, bir yandan satışı mümkün olmayacak miktarda çay, tütün gibi ürünlerin üretimi mali destek alırken, bir yandan dış dünyanın dumping fiyatlı ürünlerinin korumasız ithali bazı tarım alt-kesimlerini çökertti. Döviz-faiz-borsa karmaşasında, bu ürkütücü durum kimsenin ilgisini çekmedi ve çekmiyor. Merkez'in hiçbir ülkesinde varolmayan ölçüde ithalat serbestliği bir yandan, Yeşil Devrim'den sonra biyo-teknolojiyle ikinci bir teknoloji devrimine girişin yarattığı dünyadaki etkiler öte yandan, Türkiye'yi bir açmazla götürdü: Bir yandan gizli-açık milyonlarca işsiz ve terkedilen, atıl kalan topraklar, bir yandan milyarlarca dolarlık gıda maddesi ithalatı, bir yandan yetersiz beslenen milyonlarca insan. Dünyanın rasyonel davranan politikacılar yönetimindeki hiçbir ülkesi, sırf «serbest ithalat» yapacağız diye, «tarımı da serbest piyasa ekonomisine sokacağız» diye, böyle çelişik bir duruma göz yumamaz; göz yuman iktidarlar hemen düşer. Türkiye'de ise, bu çok ciddi konu, ilgi alanına dahi giremiyor.

İmalat sanayininin yaşadığı süreç tarımınki kadar kötü değil, ama orada da 1988 sonrasında ciddi yapısal bozulma ortaya çıktı. 1988'e kadar geçen yıllarda, imalat, tarım gibi önce 1978-83 krizini yaşadı, büyüme hızı bu dönemde yılda ortalama %2.5'a düştü. Ancak mamul mal ihracatına verilen büyük destekler sayesinde kesimin ihracata geçmesiyle atıl kapasiteleri harekete geçirerek kârlılığı artırabilme olanağı doğması, 1984-7 döneminde, kesimin yıllık ortalama büyüme hızını (%8.9) 1963-77 ortalamasına (%9.5) yaklaştırdı. Kesim, 1988 ve izleyen yıllarda incelenen olumsuz etkenlerin tümüne birden tabi oldu. Ortalama yıllık büyüme hızı %4.9'a düştü. Fakat daha önemlisi, kesimde birkaç olumsuz gelişme biraraya geldi: Bir kere, aşırı değerli TL (yabancı işçi dahil) bütün girdilerin ithalini ve sadece üretimin nihai aşamasının içerde gerçekleştirilmesini kârlı hale getirmişti; bu da, hiçbir derinliği olmayan, düşük katmadeğerli bir yapı oluşturdu. İkincisi, bir yandan kamunun imalattan çekilmesi, bir yandan yüksek reel faizlerin etkisiyle, reel olarak sabit sermaye yatırımları azaldı, girişim gücü imalat dışına kaydı. Buna mali sektördeki yüksek kârlılığın eklenmesiyle, bu kanama

iyice güçlendi. Böylece teknolojik değişme, verim artışı, rekabet gücü kazanma arka plana itildi. Üçüncüsü, imalat sanayisinde yeni teknoloji devrimini izleyen yeni alt-kesimler geliştirilemedi; birinci ve ikinci sanayi devrimlerinden kalan alt-kesimlerin (gıda, dokuma-giyim, demir-çelik gibi) egemenliği sürdü. Tabii, bu yapı bir yandan ihracata, bir yandan ithalata yansdı.

1988 sonrası yıllar mal ihracatının da yavaşladığı (yılda ortalama artış %7) yıllar oldu; buna karşılık, ithalat patladı (yılda ortalama artış %16). Kısa vadeli sermaye girişlerinin aşırı değerlendirdiği TL, ihracatı caydırırken ithalatı pompaladı. Zaten ihracat dokuma-giyim, deri eşya ve demir-çelik kalemlerinde sıkıştı. Merkez'de büyük atıl kapasitelerle çalışan bu sanayilerle yeni ihracat atılımı yapılamazdı. Ne var ki, T. ki-ye gelir esnekliği daha yüksek, talep artışı hızlı, yeni teknolojilerin ürünü yeni malları ihracat listesine ekleyemedi; çünkü öncelikle içerde bunu gerçekleştirecek üretim tabanını yaratamamıştı. Orta Doğu pazarı da devreden çıkınca, Türkiye'nin aynı pazarlara (Batı Avrupa) aynı malları ihraç ederek ihracatını artıramayacağı açıktı. Nitekim, ihracatın artışı hızı giderek düştü. Eğer Doğu Avrupa pazarları devreye girmeseydi, durumun daha da kötü olacağı kuşkusuz.

3) Artırılmayan AR-GE Harcamaları

DİE'nin yaptığı ülke çapındaki geniş kapsamlı bir çalışmaya göre, 1992'de GSYİH'da araştırma-geliştirme (AR-GE) harcamalarının payı %0.54'den %0.50'ye düşmüştü (DİE Haber Bülteni 12/5/1994). Bu harcamaların %67.8'i yüksek öğretim kurumlarına %24'ü üretici kamu kesimine ve özel sektörü içeren ticari kesime, %8.2'si kamu kesimine aitti. Yani yüksek öğretim kurumları ile üretici olan ve olmayan kamu kesimi dışında, Türkiye'de AR-GE ile pek uğraşan yok. Özelleştirme yoluyla bütün üretici kamu kesimi tasfiye edildiğinde, yüksek öğretim kurumları dışında AR-GE'nin kalmayacağı bir gelişmenin nasıl önlenebileceği bugünden düşünülmesi.

Bu AR-GE oranıyla, Türkiye bütün OECD ülkeleri arasında sonuncu geliyor; İspanya'nın dahi ancak yarısını tutturabiliyor. Taklit-kopya, tabii, sanayileşmenin ilk basamakları için doğal. Ancak «yaratı» gelmedikçe de daha üst basamaklara çıkmak pek olası değil.

Tasarruf-yatırım kaynaklarını artıramayınca, açıktır ki, hiçbir ülke AR-GE harcamalarını da artıramaz; çünkü bu da bir yatırım türü. Bu açıdan Türkiye'de AR-GE/GSYİH oranındaki düşüş, 1988 sonrası gidişatın doğal bir uzantısı sayılmalı.

III- İNSAN VE TEKNOLOJİK DEĞİŞME

Teknolojik değişmeyi insandan soyutlayarak düşünmek doğru bir yaklaşım olmaz; çünkü işgücünün hem sayısının, hem çok boyutlu niteliklerinin teknolojik değişme ve verim artışıyla yakın bağlantısı var. Birkaç kritik teknolojinin ülkeye transferiyle çağın teknolojik devrimine uyulduğu sonucuna varmak olanaksız.

1) Hızlı Nüfus Artışı ve Pazar Kısıtlaması

i) Hızlı nüfus artışı aynı zamanda artan nüfusu yeterli satınalma gücüyle donatan bir süreç yaratıyorsa, yani yeni ve verimli iş alanlarındaki istihdam artışıyla birlikte gidiyorsa, yeni teknolojiyle çalışan iş alanlarının açılmasını uyaran pazar genişlemesine kaynaklık eder. Ne var ki, Üçüncü Sanayi Devrimi'nin getirdiği teknoloji emeği ikame eden süreçleri de içeriyor, işsizliğin kaynaklarından biri de oluyor.

1988'den itibaren ekonominin en büyük verimli istihdam yaratma gücüne sahip tarım ve imalat sanayiye gibi kesimlerinin artık girişim gücünü ve yatırım kaynaklarını kendine çekememesi, üretim artış hızının yavaşlaması, pazar genişlemesinin duraklamasında önemli bir öge. Örgütlenmiş işçi kesimi bu dönemde büyük ücret artışları yaşamış olsa da (Tablo XI), örgütlenmemiş geniş kesim için bunun geçerli olmadığı biliniyor. Vitrinlerdeki bir çift orta kalite ayakkabı fiyatına gelen asgari ücret düzeyi (yaklaşık 1.5 milyon TL) bunun iyi bir göstergesi. Bu ikili ücret yapısı aynı zamanda ikili bir teknolojik yapıyı giderek güçlendiriyor: Bir yanda yüksek reel ücretler yeni teknolojinin emek ikame eden süreçlerini teşvik etmekte; öte yanda, hızlı nüfus artışı artı birinci kesimden serbest kalan işgücünün yığıldığı tarım, basit hizmetler, küçük imalat sanayiye en geleneksel emek-yoğun üretim süreçleriyle çalışır durumda kalmakta. Bu sonuncunun temel nedeni çok düşük reel ücret düzeyi; dolayısıyla işgücü verimi bu geniş insan deposu kesimlerinde artmıyor, satınalma gücü yükselmiyor.

ii) Gerek imalat sanayiye, gerek tarım serbest ithalata dayalı günümüz Türkiye'sinde, bu ikili yapıdan ötürü, ciddi bir pazar kısıtlamasıyla karşı karşıya kalmakta: Gelir düzeyi basamaklarından yukarı çıkarken, ithal mallarına harcama giderek yükselen bir eğilim gösteriyor; yani artan satınalma gücü ithal mallarına yöneliyor, dolayısıyla içerde üretimi teşvik etmiyor. Hızla artan nüfusun etkisine gelince; hem işgücü pazarında yaklaşık beşte birinin iş bulamamasının, hem düşük vasfları ve artan işgücü sayısının baskısıyla, çok düşük reel ücret düzeyinde çalışıyor. Temel giderler (en temel gıda maddeleri, kira gibi) dışında harcama yapamıyor. İşte bu ikili tablo, içerde yeni teknoloji devriminin getirdiği yeni üretim dallarının (yapay maddeler üreten kimya sanayiye, elektronik sanayiye, tıbbi cihazlar sanayiye vb.) kurulması için hiç elverişli değil. Nitekim, DİE'nin üretim artışını sınırlayan etkenler konusunda yaptığı anketlerde sadece en büyük pay değil, aynı zamanda giderek büyüyen bir pay «iç talep yetersizliği» kalemine ait. Bu kalemin toplam etkenler arasındaki payı sık sık %50'nin üzerinde seyretmekte(*) ama hep ilk sırada yer almakta.

Türkiye'nin gelişmesindeki ikilem burada çok açık: Büyüyen insan sayısı, vasıfsız geniş kesimde düşük reel ücretler verimi artıran hiçbir yeni teknolojik sürecin uygulanması dürtüsünü vermeme; yüksek ücretli ve/veya yüksek diğer gelir kalemlerini sağlayan nüfusun tercih yapısının ithalata dönük olması, (bu pazar da dar olduğu için) bu malları üreten ya da bu malları üretecek ara malları ve/veya makineleri üreten yeni sanayilerin kurulmasına olanak bırakmıyor. Ancak örgütlenmiş işçi çalıştıran eski sanayilerde ve hizmetlerde, yüksek reel ücretler emek-ikamesini ve verim artışını teşvik ediyor.

Çağdaş teknolojinin getirdiği yeni sanayiler ve yeni üretim süreçlerine dayanan bir ekonomik yapının oluşturulması, oysa farklı bir toplumsal yapı gerektirmekte: Nüfusun doğal artış hızı düşük olmalı; ayrıca satınalma gücünün iç piyasa mallarına dönük olması için, geniş bir «orta sınıf» oluşmalı. Sadece Merkez değil, Uzak Doğu-Güneydoğu Asya ülkelerinin de bu özelliği taşıdığı unutulmamalı. Tabii, bir diğer koşul, işgücünün vasflarının yüksekliği.

(*) DİE Haber Bülteni (14/7/1994) ne göre, kapasitenin atıl kalma nedenleri arasında iç pazarda talep yetersizliğinin payı Haziran 1993'de %46.6 iken 1994 Haziranında %61.4'dür.

2) Hızlı Nüfus Artışı ve İşgücünün Vasıfları

Üçüncü Sanayi Devrimi'nin getirdiği malların gelir esnekliği yüksek ve önemli ölçüde yüksek satınalma gücüne yönelik olması, Türkiye'nin 1980'den itibaren giderek yoğunluk kazanan, ama 1988'den itibaren olağanüstü boyutlu bir çelişkiye dönüşen ikili toplum yapısından kaynaklanan pazar kısıtlamasıyla karşılaşması çelişkinin bir yönünü oluşturmaktadır. Çelişkinin ikinci yönü, işgücünün vasıflarına ilişkin.

Yüksek vasıflı insan gücü yetiştirme, insana yüksek düzeyde yatırım yapılması demek. Yeni teknoloji dünyası, bunu talep etmekte. Hızlı nüfus artışı artı devletin yatırımları artırmada karşılaştığı kısıtlar ise, bugünün Türkiye'sinde insan gücünün eğitime ve sağlığına ayrılan payların yeni gereklere uyum sağlamasını engellemekte. Gelir düzeyi yüksek azınlık için özel eğitim ve sağlık kurumları gelişirken, sayıları giderek artan alt-gelir düzeyindeki nüfus için, kamunun insan gücüne yatırımları yeterince gelişmiyor. Niceliği geliştiği kadarıyla da eğitim çok niteliksiz kalıyor. Bunun en iyi örnekleri ülkenin dört bir yanında kurulan yeni üniversitelerin durumu: Birçoğunda yeterli sayıda ve nitelikte öğretim üyesi yok, laboratuvar yok, kütüphane yok. Kaldı ki, geleneği olan eski üniversitelerin çoğunluğunda da durum parlak değil.

Hükümetler, yakın geçmişte büyük kaynakları, herkesi okur-yazar ve ilkokul mezunu yapmak için ayırdı. Bu çaba sonuçta, nüfusunun dörtte üçünden fazlası ilkokul mezunu bir toplumsal yapı oluşturdu. Ancak her okul düzeyi için uygun yaş grubundan okullaşma oranına bakıldığında, Türkiye'nin benzer gelir düzeyindeki ülkelerin arasında olumlu bir yer almadığı görülmekte. 1990'da yaş nüfusundan %100 okullaşma, sadece ilkokul için gerçekleştirilebilmiş. Bunun üzerindeki eğitim düzeylerinde, oran hızla düşüyor: Orta öğretimde bu oran %51, yüksek öğretimde %15 Dünya Bankası verilerine göre; Türkiye'nin dahil olduğu alt-orta gelir düzeyindeki ülkelerde bu oranlar sırasıyla %54 ve %17; üst-orta gelirli ülkeler grubu için %56 ve %17. Oysa her alanda büyük atılım yapan Güney Kore'ye gelindiğinde oranlar %86 ve %38'e fırlıyor (World Bank 1992).

İç ve dış borç yükünün serbestleşme dönemi boyunca olağanüstü artış göstermesi, hükümetleri eğitim-sağlık gibi daha verimli insan gücü yetiştirmeye katkı yapacak harcamaları artırmaktan alıkoymakta. Bu da

eğitimin niteliklerini yükseltmeyi sınırlamakta. Hızlı nüfus artışı olan ailelerde, çok sayıda çocuğun düşük aile gelirine yaptığı baskıdan ötürü, okula yollamaktansa, çocukları iş hayatına erken yaşlarda sokma eğilimi buna eklenmekte. Yani eğitimin arz yönü kadar talep yönü de sorunlu. Gelir bölüşümünün serbestleşme sürecinde giderek kötüleşmesi bu talebin artışıındaki diğer bir engel.

Çağdaş dünyada düşük vasıflı, düşük ücretli bol emek çağın gerisindeki dünyada kalmak demek. AR-GE'siz sanayileşme çabası, işin taklit-kopya aşamasında kalmak demek. İkili toplum yapısının giderek birbiriyle bağdaşmaz noktaya gitmesi, Türkiye'nin sanayileşmesinde ciddi bir engel. Bunların çözümü ise, ekonomik olduğu kadar toplumsal düzlemde büyük dönüşümler gerektirmekte. Nüfus artış hızının düşürülmesinin bir toplumsal-ekonomik hedefe dönüştürülmesinden, tasarruf-yatırım oranının artırılmasına; alt-gelir gruplarında kamunun eğitim-sağlık harcamaları destekli gelir bölüşümünü iyileştirici önlemler almasından, teknoloji geliştirme merkezleri kurulmasına; KOSGEP'in küçük-orta sanayi için bir teknoloji geliştirme merkezine dönüştürülmesinden ailelerin tasarruf yollarını değiştirmesine dek uzanıyor bu gerekler.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sonuç: Yeni Oluşumlar ve Yeni Gerekler

XVIII. yüzyılın sonunda liberal ideoloji, Birinci Sanayi Devrimi'nin merkezine işadamlarını koyarken, amaç, çeşitli kısıtlarla sınırlanan piyasaların bu kısıtlardan arındırılmasıydı. Böylece girişimcinin kâr geliri yükselecek, bütün dünya piyasası kendisine açılacak, ticaret ve sermaye hareketleri yoluyla küreselleşme gerçekleştirilecekti. Bu süreç Osmanlıya kırk-elli yıl bir gecikmeyle ulaştı ve onu da kapsamına soktu. Yakın çağ tarihinin olayları, bu ideolojinin vaadettikleriyle yarattığı çelişkiler, Osmanlıya etkileri artık tartışma bile gerektirmeyen tarihsel gerçekler.

XX. yüzyılın son çeyreğinde devreye giren Üçüncü Sanayi Devrimi'yle Merkez ülkelerinin başlattığı yeni akım, Birinci Sanayi Devrimi'ni izleyenden farklı değil. Ama bu kez araçları daha güçlü: Teknolojinin üstünlüğünden ötürü sermayenin hareket kabiliyeti çok daha yüksek, finans kaynaklarının büyüklüğü ve kurumlarının güçlülüğünden ötürü rizikolara karşı kendisini koruma olanakları çok daha üstün. Akım bu kez, eski Osmanlı topraklarının sadece bir kısmını kapsayan Türkiye'yi yine tam kapsamı altına aldı. Türk ekonomisinde yarattığı çelişkiler ve sorunlar, Birinci Sanayi Devrimi'ni izleyen dönemdekinden hiç de az değil. Hangi dönemde kazanç-kayıp dengesinde birincinin ya da ikincinin daha ağır bastığını söyleyebilmek için henüz çok erken. Ancak ekonomi düzleminde bakıldığında, Türkiye'nin 70 yıllık Cumhuriyet tarihindeki birikiminin Osmanlı'nın birikimsiz ekonomisinden çok farklı bir riziko alanı yarattığı kuşkusuz. Bütün ulusun tasarrufları ve çabasıyla yetmiş küsur yılda ortaya çıkardığı birikimin, özelleştiriyoruz-küreselleşiy-

ruz-liberalleştiriyoruz diye gözden çıkarılmasına, herhalde kimse (bir kısım komisyoncular dışında) göz yummayacak.

Aşağıda, kısaca serbestleşme sürecinin yarattığı iki temel çelişkiye değineceğiz, sonra ekonomi düzleminde ne yapılabileceğini tartışmaya açacağız.

I- SERBEST PİYASA EKONOMİSİNİN YARATTIĞI ÇELİŞKİLER VE SORUNLAR

1) İdeolojik Düzlemdeki Çelişkiler ve Sorunlar

1970'li yılların ortasından itibaren Türkiye'ye girmeye başlayan, 1980'den itibaren ivme kazanan, 1988 ile birlikte tam yerleşen «serbest piyasa ekonomisi» ideolojisi, toplumsal yapıyla birlikte ideolojik düzlemde de parçalanmış bir toplum yarattı. Yarattığı çelişki, VII. yüzyıl Arap dünyasının günümüzde komşu ülkelerde tekrar canlandırılan «şeriat»ından, onun şiddetle karşıt olduğu faizci ekonominin rantını toplayan ve sermaye hareketlerinin özgürlüğünü savunan finans kesimine kadar uzanıyor. Arada sosyal devleti savunan örgütlü işçi kesiminden rant-faiz gelirlerinin kemirdiği kârların korunmasını isteyen girişimci sanayici kesime uzanan bir ikinci çizgi bulunmakta.

Oy oranı sürekli tırmanan şeriatçı kesim, faiz egemenliğindeki ekonomiye karşı «adil düzen»i savunuyor. Yapılan anketler, taraftarlarının eğitim düzeyi düşük, gelir düzeyi düşük, köylülükten tam kopamamış, kentli de olamamış gecekondü kesimlerinde yoğunlaştığını göstermekte. Bir de, bol mali kaynaklı militan kadrosu var. Ekonomide sorunlar ağırlaşır işsizlik arttıkça ve gelir düşüşü yayıldıkça, «adil düzen» taraftarlarının da arttığı kesin. Bu kesim, bir yandan kamu kaynaklarının nasıl faiz olarak bir küçük azınlığa aktığına, havadan para kazananların çilgin tüketim düzeyine ve köşe-dönmeçilik felsefesinin yerleşmesiyle toplumsal değerlerdeki yozlaşmaya tanık oluyor, bir yandan işsizlikten bunalıyor; çalıştığı zaman da elde ettiği gelire ancak yarı aç yarı tok yaşayabiliyor. Çocuklarını eğiterek sınıf atlama olanağının giderek kısılmasının, hastalandığında yeterli bakımı ne kendisine ne ailesine sağlayamamasının yarattığı umutsuzluk çizgisine giderek itilmekte. 1980'li yıllara kadar toplumun tabanından yukarı doğru sıçrama olanağı veren Türkiye eko-

nomisinde, serbest piyasa ekonomisi diye gelen çarpık düzen, bu kapıyı kapattı. Şeriatçı kesim dışındaki diğer partiler (küçük bir demokratik sol parti-DSP- hariç) bu gidişata muhalefet edemediği için, şeriatı savunan parti, ideolojik muhalefet yapmak isteyenlerin oylarını rahatça topluyor. MSP'nin 1970'li yıllarda %9 olan oy oranı bugün Refah Partisi'nde %20'ye doğru tırmandıysa, bunun kaynağını ekonomik düzenin geniş kitle için yarattığı umutsuzluk ve bu düzene diğer partilerin muhalefet eksikliği dışında aramak hatalı olur.

İkinci ideolojik muhalefet, Türk toplumunun yeni ekonomik düzende bir yandan «kimliksizleşme»sinden, bir yandan bağılı ve bağımlı olduğu Batı dünyasında fazla itilip-kakılmasının onur kırıcı sonuçlarından, Türkiye'yi bölünmeye götürebilecek taleplerinden kaynaklanıyor. Bu da, aşırı milliyetçi duygularla ortaya çıkan MHP'de sözcüsünü buluyor. Küreselleşiyoruz derken, kimliğin temel temsilcisi olan Türk dilinin dahi yitiriliyor olmasının bir yandan, bölünmeye götürebilecek eylemlerin Batı dünyasında destek görmesinin diğer yandan, ülkede aşırı milliyetçi duyguların körüklenmesine hiç şaşmamak gerek. Bu akımın da kendine özgü bir ekonomi programı var; serbest piyasa ekonomisi diye gelen çarpık düzene ideolojik muhalefet yapabilen ikinci akım bu. Bu akımın oy oranı da giderek büyümekte; son göstergelere göre %9'a doğru, daha önceki dönemlerin çok üstüne çıkmış bulunmakta.

Her toplum, var olan düzene, kendi kültür birikiminin ve muhalefet almaşıklarının biçimine göre tepki gösterir. Türk toplumunun tarihinde ne 1830, 1848 ihtilalleri gibi işçi ayaklanmaları olmuş, ne Hitler Almanya'sı gibi ırkçı diktatörlükler, ne 1917 Sovyet İhtilali gibi işçi diktatoryasını amaçlayan düzenler kurulmuş. Türk toplumunun tarih ve kültür birikimi, muhalefet ögesi olarak aşırı dinci-aşırı milliyetçi akımları çıkardı; bu iki akımın birlikte oy oranı hızla yükseldi. Serbest piyasa ekonomisi-küreselleme derken, yaratılan olağanüstü bozukluktaki ekonomik düzenin toplumu getirdiği nokta bu: XIX. yüzyıl Batı Avrupa'sındaki sosyalizm gibi şiddetli ideolojik muhalefet. XIX. yüzyıl Avrupa'sı hızlı teknolojik değişme, dünyayı sömürgeleştirme yoluyla sosyalizmin muhalefetine karşı sosyal devleti yaratarak buna çözüm üretebildi. Kendisi sömürülen Türkiye'nin elinde bu olanaklar da yok. Üstelik Türkiye'de türeyen bu tepki ideolojilerinin ne toplumu bir adım ileri götürmesi ne vahşi

kapitalizmi dizginlemesi sözkonusu olabilir. Aksine, bağınazlığın karanlığı, şeriatçı rejimlerin günümüzdeki başlıca özelliği.

2) Ekonomik Düzlemdeki Çelişkiler

i) Türkiye'de hükümetler son otuz yılda önce Ortak Pazar, sonra AT, şimdi AB diye tanımlanan Batı Avrupa'da oluşan bütünleşmenin tam üyesi olmayı hedefledi. Bunun temel koşullarından biri siyasal demokrasinin yerleşmesi. Oysa 1980'den bu yana ortaya çıkan «kitlesel fakirleşme», çalışmanın değersizleşmesi ve umutsuzlaşma süreçlerinin yarattığı radikal dincilik, kendi şeri demokrasisini istiyor. Bu da, siyasal demokrasi gözlükleriyle bakıldığında, şeri diktatörlük demek.

İkinci koşulu, Türkiye'nin ekonomisini bir yandan serbestleştirirken, bir yandan sanayileşme düzeyini Batı Avrupa'ya yaklaştırması, finansal ve reel dengesizliklerden arındırılması. Serbestleştirme diye gelen çarpık düzen, sanayileşmeyi zayıflatırken ikinciye güçlendirdiği ölçüde, yine hükümetlerin değişmez hedefini giderek uzaklaştırıyor. AB, işsizlik oranı %20'yi aşan 60 milyon nüfuslu, üstelik nüfusu giderek alt-gelir gruplarında büyüyen, sanayileşmesi duraklamış, tipik bir Güney Asya-Güneybatı Asya ekonomisini (Pakistan, Bengladeş örneği) yanına yaklaştırmaz. (Nitekim, bu kitap baskıdayken, 19 Aralık'ta imzalanması beklenen Gümrük Birliği Anlaşması'nın Türkiye'nin ekonomik sorunları nedeniyle imzalanmayabileceği söyleniyordu.)

Türkiye'nin serbestleşme-bölgeselleşme sürecinde yaşadığı bir temel çelişki bu: AB'a katılmanın gerektirdiği kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirirken, reel düzlemde ekonomi giderek AB'dan uzaklaşıyor.

ii) İkinci temel çelişki ekonomi için saptanan hedeflerle ilgili. 1980'den bu yana olan süreçte ekonominin temel hedefleri serbestleşme-küreselleşme-özelleştirme olarak saptanmakta. Oysa bunların tümü, ekonominin temel hedeflerine ulaşmasında ancak bir araç olarak düşünülebilir. Temel hedefler ise, ekonominin büyümesi, rekabet gücünün yükselmesi, halkın refahının ve kültür-eğitim-sağlık düzeyinin çağdaş boyutlara gelmesi, uluslararası toplumda saygın bir yer almasıdır. Kendisi için değil, ancak dış dünya için Türkiye'nin bunları benimsemesi öncelikli hedeftir. Acaba niçin Türkiye'ye kimse, «Tarımınızı geliştirin; dış borçla gıda maddesi ithal edip halkı beslemek çıkar yol değildir,» demiyor da, kendisi açmadığı halde, «Kapılarını benim tarım ürünlerime aç-

caksın, her şeyi özelleştireceksin, bunun için sana kredi vereceğim,» diyor? Nedeni çok açık, çünkü dış dünya için Türkiye'de halkın iyi beslenmemesinin önemi yoktur, ama kendisi için yaptığı öneri çok önemlidir. İşte, Türkiye'nin bir temel çelişkisi de burada yatmakta. Nasıl bir süreçle olduğunu bilemeyiz, ama gözlenen olay şu: 1980'den bu yana iktidara gelen hükümetler hep dış dünyanın önceliklerini, sanki Türkiye'nin öncelikleriymiş gibi pazarladılar; Türkiye için sadece araç olabilecek bu hedefleri gerçekleştireyim derken, Türkiye'nin kendi hedefleri tümüyle geri plana itildi. Dünyanın serbest piyasa ekonomisini benimseyen Merkez ülkelerinin hiçbirinde bu temel hedefler geri plana itilmez. Bilinir ki, ekonomik güç yitirildiğinde serbest piyasa da, küreselleşme de tümüyle anlam yitirir. Hedef, öncelikle kendi halkının refahıdır.

Türkiye temel hedeflerini doğru koymak zorundadır.

iii) Türkiye'nin üçüncü büyük çelişkisi, zaten ağır bir dış borç yükü altında bulunduğu 1988-9 yılında, getirilen yeni düzenlemelerle (TL'nin konvertibilitesi ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi) bu yükün giderek ağırlaşacağı politikaları uygulama durumunda kalması.

1990'lı yılların ortasına doğru, Türkiye dış borç yükü iyice ağır ülkeler arasında yer almakta. Büyüme ve ihracat artış hızları, 32 no.lu KHK uygulanalı beri (başta yüksek reel faizler ve üretime-ihracata oranla çok daha yüksek kârlı alternatifler doğduğu için) giderek yavaşladığı, büyüme hızını yükseltmek için uygulanan iç talebi şişirme ağırlıklı politikalar ise doğrudan (TL'nin aşırı değerlenmesinin eklenmesiyle) ithalatın şişmesine yansdığı için, dış borçlara ilişkin şöyle bir çelişki ortaya çıkıyor: Genelde, dış borç yükünü azaltmanın temel yolu ülkenin GSMH' sının borç faiz haddinden daha yüksek bir süratle artmasıdır. Oysa bu modeldeki büyüme (1990, 1992 ve 1993 örneklerinde götürüldüğü gibi) kısa vadeli borçlanmayla patlayan ithalatla sonuçlanmakta; dış borç/GSMH yükü değil azalmak, aksine fırlamakta. İhracat ise yerinden kıpırdamadığı için, sonuç, kriz olmakta.

Bu çelişki, ya büyüme ve dış borçların ağırlaşmasını (dış finans çevreleri kabul ettiği sürece) sürdürmek ya da büyümeden vazgeçmek gibi bir ikilem yaratıyor. Bu ikilemi aşmak için, büyümenin kaynağı, iç talep patlaması değil ihracat artışı ve/veya teknolojik değişme olmalı. Aşırı değerlenmiş TL birincinin, yüksek reel faizler ve çok kârlı alternatif-

lerin varlığı ikincinin bu rolü oynamasını engellemekte. Türkiye'nin sadece ekonomik değil siyasal bağımsızlığı da dış borçların tehdidi altında; bugün KİT'lerin özelleştirilmesi baskısı, yarın tüm KİT'ler özelleştirildikten sonra acaba hangi alanda özelleştirmeye döner? Müzeler mi, Antalya sahilleri mi, bilemeyiz. Ancak daha önce açıkladığımız sermaye transferinin Merkez'e doğru olmasındaki sorunlar, borç anapara ödemelerini, mutlaka, bir veya diğer biçimiyle özelleştirmeye dayandıracaktır.

Türkiye döviz kurunu ihracatını teşvik edecek, ithalatını sınırlayacak ve iç pazarda rekabet gücünü yükseltecek düzeyde tutmak zorundadır. Varolan makro-dengesizliği çerçevesinde, bu amaçları, 32 no.lu KHK'yle yürütemez. Hele 5 Nisan kararlarıyla getirilen, döviz kuru politikasını yürütme sorumluluğunu TCMB'den alıp on büyük bankaya emanet etme, bunların kâr hesaplarıyla Türkiye'nin dış ticaret, rekabet, dış borçlanma politikasını özdeşleştirmek demektir. Nitekim, kırıldığı söylenen «saadet zinciri» (döviz-faiz arbitrajı yoluyla kısa vadeli borçlanma) bir iki aylık duraklama ve açık pozisyonları kapatma sürecinden sonra, tekrar alabildiğine başlamış, rezerv birikimi hızla artma yoluna girmiştir.

Döviz kurunun «gerçekçi», yani cari işlemler açıklarını 500 milyon dolar veya altında tutacak düzeyde oluşması gerekir. Bu, Türkiye'nin temel dengede birkaç yüz milyon dolar fazla vermesini, böylece özellikle kısa vadeli borçların ödenmesinde krize götüren sonuçlarla karşılaşmamasını sağlar; aynı zamanda borç faizleri, ülkenin kendi gelirinden (tekrar borçlanarak değil) ödenir. Bunu, yine, TCMB yürütmelidir. 32 no.lu KHK çerçevesinde bütün kurumların (yerel yönetimlerden KİT'lere, ticari bankalardan özel şirketlere) dış borçlanmaları, ciddi bir kısıtlama ve denetlemeye tabi tutulmalıdır. Ekonominin düze çıkmasındaki bir temel direk budur.

iv) Türkiye'nin diğer büyük çelişkisi yüksek reel faizlerle iç borçlanma yoluyla kapatılan kamu kesimi açıklarının, ekonominin büyümesini tehdit ediyor olmasıdır. Bu yoldan yerli paranın dış değerini korumaya çalışmak, ekonomileri uzun vadeli durgunluğa (stagnasyon) itmek demektir. Yapılan çalışmalar (B.Eichengreen, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression 1919-1939*) kapitalizmin yaşadığı 1929 Büyük Depresyon'unun temelinde (o dönem yürürlükte olan altın standardını korumak için) çok yüksek düzeylerde tutulan reel faiz

hadlerinin yattığını gösteriyor. İki makro-hastalıktan (döviz fiyatının sürekli tırmanması ve yüksek reel faizler) birincisini tedavi etmek için ikinciye seçmenin çıkar yol olmadığı açık. Çünkü sürekli durgunluğa karşı önlem, bu kez, iç tüketim talebinin parlatılarak ekonomiyi canlandırmaya dönüşüyor. Bu da sonuçta ekonomiyi (kısa vadeli borç birikimi dolayısıyla) krize götürüyor.

Buna karşı «özelleştirme» önlemi ise, konuyu hiç anlamamış olmak ya da saptırmak demek. Daha önce belirtildiği gibi, hükümet iki-üç yıl içinde KİT'lerin bir kısmını kapatıp, bir kısmını özelleştirse, bu sürede kamu açıklarını kapatsa, dengesini kurar. Ama aynı israf düzeyi süreceğine göre, üç yıl sonra ne olur? Ne olacağı İngiliz ekonomisinde açıkça görülüyor: Tekrar giderek büyüyen kamu açıkları. Çok sayıda KİT'i kapatmanın, diğerlerini yabancı sermayeye satmanın sonuçlarını ise Meksika'nın durumu göstermekte: Bir yandan kapatılan KİT'lerin üretimini ika, e etmek ithalat artışına dökülmekte, bir yandan yabancılar kendi kârlarını korumak için peso devalüasyonunu önlemekte. Bunun sonucu, özelleştirmenin tamamlandığı 1992'de Meksika'nın cari işlemler açığı tam 23.5 milyara dolara çıktı (*World Bank Debt Tables, 1993-1994, Cilt II*). Özelleştirme yoluyla elde ettiği döviz gelirini dış borç anaparalarını ödemek için kullanan Meksika hükümeti, bu yoldan 20 milyar dolarlık borç stoku azalışı yaşamıştı; bir yıllık açık, yaklaşık 8-9 yıl süren KİT'leri özelleştirme-tasfiye etme sürecinde sağlanan borç stoku azalışını telafi edip, üstelik aştı.

Makro-dengesizliğin en temel nedeni, Türkiye'de yurt içi tasarruf oranının artırılmaması; buna rağmen, hükümetin otoyol, kamu binaları, lüks tüketim gibi yollardan kaynakları çarçur etmesi, bir yandan da özel tasarruf artışlarının yavaşlamakla kalmayıp, negatife dönüşmesi (1993). Kamu açığı bu tablonun bir ürünü, yani tablonun temeli daha derinde. Hem özel kesim hem kamu kesimi daha fazla tasarrufa özendirilmeli; özel kesim ise tasarruflarını altın-yazlık ev olarak tutmaktan çeşitli politikalarla caydırılabilir (ikinci evlere Emlak Vergisi oranını yükseltmek, değer artışı vergisi koymak, alım-satım vergilerini artırmak gibi). Kamu sabit sermaye yatırımlarının daha verimli alanlara kaydırılmasını hükümet bir proje ayıklamasıyla gerçekleştirebilir.

Kısacası, iç tasarruf oranı artırılmalı, israf önlenmeli; sabit sermaye yatırımlarının doğrudan verimli alanlara kaydırılması için önlemler alın-

malı. Türkiye'nin sorunu, sadece kamu kesimi açığı değil, genel tasarruf-yatırım sürecindeki temel bozukluklar. Bunlar düzeltilmeden, vergi reformunun da hiçbir anlamı olmaz. Tabii, (250 trilyon vergi kaybına yol açtığı hesaplanan) kayıtdışı ekonominin kayda alınıp, vergilendirilmesi; vergi kaçaklarının ve tahakkuk ettiği halde toplanamayan vergilerin ciddiyetle üzerine gidilmesi, servet beyanının mutlaka geri getirilmesi, bu süreci tamamlamalı. Ancak tasarruf-yatırım süreci temelinden düzenlenmeli aynı zamanda.

Tekrar belirtelim ki, günümüzde enflasyon salt kamu açıklarının ve kamu kesiminin küçültülmesiyle çözümlenecek bir sorun değil: Kısa vadeli sermaye girişlerinin denetiminden para ikamesine, ticari bankaların yarattığı ve paranın dolanım hızını yükselten yeni mali araçlardan spekülatif faaliyetlere uzanan bir dizi olay enflasyon beklentilerine ve enflasyon oranına katkı yapmakta. Mali istikrarın kurulması bunların tümüne birden bağlı.

v) Nihayet ekonominin büyük çelişkilerinden bir diğeri serbestleşme-küreselleşme sürecinin gerisinde yatan olgunun yöneticiler ve yönetilenler katında pek anlaşılammış olması. Bu olgu, Üçüncü Sanayi Devrimi'nin gereklerinden kaynaklanmakta: Sürekli küçüklü büyüklü teknolojik yenilikler, yüksek vasıflı insangücü yetiştirilmesi, hızlı verim artışı ve rekabet gücünün yükseltilmesi gerçekte bunun temel öğeleri.

Makro-istikrar için gereken tasarruf oranı yükselişi, bu bağlamda, yüksek tasarruf-yüksek yatırıma, teknolojiyi geliştirmeye ve vasıflı işgücünü yetiştirmeye dönük yüksek oranda uzun vadeli yatırıma dönüşüyor olmalı. Oysa 1980'den bu yana geçen süreçte Türkiye'de hükümetlerin en fazla ihmal ettiği alan bu oldu. Otoyol yapımı bu alana yatırıma, her nedense, tercih edildi. Aynı şekilde, özel kesim de lüks alışveriş merkezleri yapıp, içinde ithal mallarını satmayı yeni kâr alanı olarak seçti ve bunu ihmal etti.

Mali istikrarın kurulması, ihracatın ve iç piyasada yaygın bir orta-geçirli kesimin ılımlı tüketim artışı, ithal mallarıyla ekonomiyi tahrip etmeyecek biçimde rekabete açma, büyüme ivmesinin kaynağı olarak verim artışlarını zorunlu kılar. Emek veriminin tarım ve sanayide artışı, bu orta sınıfın oluşmasına katkı yapar. Dış rekabetin (AB'in yaptığı gibi) tarım alanında sınırlı tutulması gerekir; imalat sanayiyinde ise (J.S.Mill'in bebek sanayilerin korunması kuramından yola çıkarak) yeni gelişen

sanayilere belirli sürelerle koruma, AR-GE alanına destekler ekonomide yapısal dönüşüme katkı yapar.

vi) Türkiye, ekonomisini, her şey bir yana içinde bulunduğu coğrafya, komşularının niteliği, Merkez'in değişen tavrı karşısında güçlü tutmak zorunda. Güçlü bir ekonominin yolu ise, kesinlikle 1989 ve izleyen yıllarda uygulanan politikalardan geçmiyor. Bu politikalarda ısrar etmek Türkiye'yi salt ekonomi değil, siyasal düzlemde de açmazlara götürmeye aday.

Türkiye insanların girişim gücü, çalışma disiplini hiç de küçümsemez gibi değil. Bu gücü akıllı politikalar, yerinde müdahalelerde değerlendirilen hükümetler, hepimizin geleceğini olumlu yönde etkilemiş olacaktır.

S O N

TABLO I

Türkiye Ekonomisine İlişkin Temel Göstergeler: 1970-93

Yıllar	Reel GSMH artış hızı %	GSMH içindeki pay (%)			GSMH defiyatörü artış hızı (%)	Bütçe açığı/GSMH (%)	
		S	I	S-I		KB	Faiz dışı KB
1970-73	7.2	21.5	20.78	0.67	17.2	-	-
1974-77	6.8	20.5	22.75	-2.22	21.5	(-) 2.6	(-) 2.1
1978-80	0.3	16.2	21.06	-4.83	72.9	(-) 3.2	(-) 2.6**
1981-83	4.0	17.3	18.77	-1.47	32.5	(-) 2.1	(-) 0.8
1984-87	6.7	20.4	21.25	-0.90	40.9	(-) 4.1	(-) 1.0
1988	3.6	26.3	24.0	2.3	65.7	(-) 4.0	1.0
1989	1.9	23.3	22.3	1.0	66.3	(-) 4.5	0.3
1990	9.2	22.6	23.8	-1.2	54.4	(-) 4.2	0.7
1991	0.5	22.4	22.6	-0.2	56.7	(-) 7.4	-2.1
1988-91	3.8	23.9	22.83	1.07	60.8	(-) 5.3	0
1992	5.9	20.0	21.6	-1.6	62.6		
1993*	7.9	15.3	22.4	-7.1	66.8		

Kaynak: DPT ve DİE

GSMH ve onunla ilgili oranlar 1968 fiyatlarıyla hazırlanmış serilerdir; S tasarruf, I yatırım; KB, konsolide bütçe

* Gerçekleşme tahminleridir.

** 1975-1977

TABLO II

**Türkiye'nin Dış Borçları, Borç Göstergeleriyle Uluslararası Rezervleri,
Mal + Hizmet Gelirleri ve Giderleriyle CİB dengesi
(1973-1993)**

Yıllar	Dış borç toplamı (milyar dolar)	Dış borç/GSMH (%)	Dış borç servisi + KV borç/ CİB geliri (%)	Kısa vadeli borç/ Toplam borç (%)	Uluslararası gayri safi döviz rezervleri		Mal ve hizmet ve transferler (milyar dolar)			
					Toplam (milyar dolar)	TCMB (%)	CİB gelirleri	CİB giderleri	CİB dengesi	
1973-4	2.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1977-8	5.2	-	-	55.0	0.81	-	3.40	5.55	-	- 2.15
1979	14.2	-	(-)8.0	25.3	0.80	-	4.70	6.11	6.11	- 1.41
1980	16.2	28.0	47.1	15.4	1.31	-	5.84	9.25	9.25	- 3.41
1981-3	17.4	32.3	63.1*	12.8	1.85	58.5	9.69	11.32	11.32	- 1.63
1984-7	32.7	50.6	72.5	19.1	3.22	41.5	14.00	15.23	15.23	- 1.23
1988	40.7	57.5	67.7	15.8	5.29	44.0	19.61	21.11	21.11	1.50
1989	41.8	52.0	57.7	13.8	7.96	60.7	22.05	23.01	23.01	0.96
1990	49.0	44.5	63.4	19.3	9.94	60.1	25.33	27.96	27.96	- 2.63
1991	50.5	46.5	59.4	18.1	10.76	45.7	25.86	25.60	25.60	- 0.26
1992	55.6	48.4	70.7	22.8	13.76	44.4	28.49	29.53	29.53	- 0.94
1993**	65.9	59.0	73.4	25.1	16.27	38.2	30.49	37.32	37.32	- 6.83

Kaynak: DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, TCMB

KV: kısa vadeli; CİB: cari işlemler bilançosu

* 1983 yılı

** Geçici tahmin

TABLO III

Nominal ve Reel Faizlerle Reel Efektif TL Kuru: 1973-1993

Yıllar	Yıllık ortalama Enflasyon oranı (%) (1) (*)	Nominal faiz (%)		Reel faiz (%)		TL'nin kuru	
		1 Yıl vadeli Mevduat (2)	Orta vadeli kredi (3)	Mevduat (2-1)	Kredi (3-1)	Nominal TL/dolar	Reel efektif tartılı
1973-7	23	9	18	- 14	- 5	-	-
1978-80	72.9	19	32	- 53.9	- 40	49.6	126.0
1981-3	32.5	47	49.5	14.5	17	196.2	87.8
1984-7	40.9	49.3	61	8.4	20	588.7	67.4
1988-90	62.1	64.5	83	2.4	21	2350.1	68.9
1991	56.7	64.3	84.5	7.6	27.8	3795.8	73.5
1992	62.8	70.3	85	7.5	22.2	7438.6	73.7
1993	66.8	74.5	89	7.7	22.2	11246.0	73.1
1991-3 ^v	62.1	69.7	86.3	7.6	24.1	7493	73.4

Kaynak: DPT, TÜSİAD Yıllık Raporları, TCMB Yıllık Raporları

* GSMH deflasyonu

TABLO IV

**Tarım, Ücret-Maaş, Rant-Faiz-Kâr Gelirinin
Net Yurt İçi Faktör Gelirinde Payı (%): 1976-93**

Yıllar	Tarım (%) (1)	Ücret-Maaş (%) (2)	R+F+K (%) (3)	Toplam	Potansiyel S: S/GSMH -(3) (%)
1973-5	30.9	21.5	37.3	100	20.7
1976-7	30.2	34.8	35.0	100	17.7
1978-9	25.5	34.0	40.5	100	20.5
1980-3	22.3	24.8	52.9	100	35.3
1984-7	19.8	18.3	61.9	100	42.1
1988	18.5	17.4	64.1	100	44.5
1989	17.6	20.5	61.9	100	46.1
1990	18.9	21.7	59.4	100	45.8
1991	16.9	23.6	59.5	100	37.1

Kaynak: S. Özmucur, *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı: 1948-1993*, Boğaziçi Üniversitesi
R: Rant; F: Faiz; K: Kâr

TABLO V

**Türkiye'nin İhracat ve İthalatı, Dış Ticaret Dengesi,
İhracatın-İthalatı Karşılama Oranı (1970-1993)**

YIL	İHRACAT		İTHALAT		DIŞ TİCARET DENGESİ		İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
	Değer Milyon \$	Değişim (%)	Değer Milyon \$	Değişim (%)	Değer Milyon \$	Değişim (%)	
1970	588.5		947.6		-359.1		62.1
1971	676.6	15.0	1,170.8	23.6	-494.2	37.6	57.8
1972	885.0	30.8	1,562.6	33.5	-677.6	37.1	56.6
1973	1,317.1	48.8	2,086.2	33.5	-769.1	13.5	63.1
1974	1,532.2	16.3	3,777.6	81.1	-2,245.4	191.9	40.6
1975	1,401.1	-8.6	4,738.6	25.4	-3,337.5	48.6	29.6
1976	1,960.2	39.9	5,128.7	8.2	-3,168.4	-5.1	38.2
1977	1,753.0	-10.6	5,796.3	13.0	-4,043.3	27.6	30.2
1978	2,288.2	30.5	4,599.0	-20.7	-2,310.9	-42.8	49.8
1979	2,261.2	-1.2	5,069.4	10.2	-2,808.3	21.5	44.6
1980	2,910.1	28.7	7,909.4	56.0	-4,999.3	78.0	36.8
1981	4,702.9	61.6	8,933.4	12.9	-4,230.4	-15.4	52.6
1982	5,746.0	22.2	8,842.7	-1.0	-3,096.7	-26.8	65.0
1983	5,727.8	-0.3	9,235.0	4.4	-3,507.2	13.3	62.0
1984	7,133.6	24.5	10,756.9	16.5	-3,623.3	3.3	66.3
1985	7,958.0	11.6	11,343.5	5.5	-3,385.5	-6.6	70.2
1986	7,456.7	-6.3	11,104.8	-2.1	-3,648.0	7.8	67.1
1987	10,190.0	36.7	14,157.8	27.5	-3,967.8	8.8	72.0
1988	11,662.0	14.4	14,335.4	1.3	-2,673.4	-32.6	81.4
1989	11,624.7	-0.3	15,792.1	10.2	-4,167.5	55.9	73.6
1990	12,959.3	11.5	22,302.1	41.2	-9,342.8	124.2	58.1
1991	13,593.5	4.9	21,047.0	-5.6	-7,453.6	-20.2	64.6
1992	14,714.6	8.2	22,871.1	8.7	-8,156.4	9.4	64.3
1993	15,345.1	4.3	29,428.4	28.7	-14,083.3	72.7	52.1
1993	(*)4,930.8		8,787.5		-3,856.8		56.1
1994	(*)5,049.6	2.4	7,613.0	-13.4	-2,563.4	-33.5	66.3

Kaynak: DİE

(*) Ocak-Nisan

TABLO VI a**Borç Anapara + Faiz Ödemelerinin
Vergi Gelirlerine Oranı (%): 1975-93**

Yıllar	Vergi gelirine oranı (%)		
	İç borç AP+F	Dış borç AP+F	Toplam borç AP+F
1975-7	10	2.3	12.3
1978-9	11.3	2.5	13.8
1980	10	2.	12.0
1981-3	15.3	9.3	24.6
1984-7	39.8	23	62.8
1988	65	29	94.0
1989	58	27	85.0
1990	46	22	68.0
1991	61	20	81.0
1988-91	57.5	23.3	80.8
1992	74	19	93.0
1993	-	-	100+ (?)

Kaynak: DPT. AP: anapara; F: faiz

TABLO VI b**Kamu Kesimi Nakit Finansman İhtiyacının
GSMH'ya Oranı (%)**

	1989	1990	1991	1992	1993
Konsolide bütçe açığı	3.5	3.1	5.4	5.5	6.7
İşletmeci KİT'ler	1.9	4.0	3.4	3.9	2.9
Fonlar	0.3	0.9	1.3	2.0	1.0
Diğer kamu (*)	-0.2	-0.5	0.4	0.6	1.2
Toplam	5.5	7.5	10.5	12.0	11.8

Kaynak: DPT, HDTM

(*) Mali KİT'ler, yerel yönetimler, döner sermayeli kuruluşlar, sosyal güvenlik kurumları

TABLO VII**Sabit Sermaye Yatırımlarının Kesimler Arası Dağılımı (%)**
1973 - 93

Kesimler	%				
	1973-7	1979-83	1985-9	1990	1991-3
Enerji	7.4	15.2	13.4	10.8	7.9
Ulaştırma-Haberleşme	20.6	18.0	22.0	22.5	25.4
Konut	16.9	15.8	20.8	25.2	24.2
Ara toplam	44.9	49.0	56.2	58.5	57.2
Tarım-madencilik	44.7	41.6	31.4	28.2	28.4
-imalat-turizm					
Eğitim-sağlık	4.4	3.4	3.8	5.5	5.8
Diğer hizmetler	6.0	6.0	8.6	7.8	8.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE ve DPT

TABLO VIII

**Türkiye'den Dışarıya ve Türkiye'den İçeriye
Dolaysız Yatırımlar (milyon dolar)**

Yıllar	TK'dan dışarı		TK'dan içeri
	Firma	Tutar	Filli giriş (Net)
	Adet	(Mil. dolar)	(Mil. dolar)
1950-79	-	-	(toplam) 234.9
1980-83	-	-	(toplam) 329
1984-86	-	-	(toplam) 338
1987	-	-	106
1988	-	-	354
1989	185	197.3	663
1990	31	179.9	713
1991	38	59.4	783
1992	88	95.8	779
1993	56	131.3	622
Toplam	398	663.5	4921.9

Kaynak: Türkiye'den çıkışlar için HDTM *Türk Mali Sisteminin Temel Göstergeleri*; girişler için DPT, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1992)* ve TCMB, *Yıllık Rapor 1993*

TABLO IX
Ödemeler Dengesi: 1989-93
((milyon ABD doları))

	1989	1990	1991	1992	1993
A. CARI İŞLEMLER					
İhracat FOB	11780	13026	13667	14891	15610
İhracat	11625	12959	13593	14715	15344
Transit İcaret	155	67	74	176	266
İthalat FOB	-15999	-22581	-21007	-23082	-29772
İthalat (CIF)	-15792	-22302	-21047	-22872	-29429
Altın İthalatı	-1058	-1532	-1161	-1430	-1881
Transit İcaret	-76	-46	-64	-151	-229
Navlun ve sigorta	927	1299	1265	1371	1767
Diş Ticaret Dengesi	-4219	-9555	-7340	-8191	-14162
Diğer mal ve hizmet gelirleri	7098	8933	9315	10451	11843
Turizm	2557	3225	2654	3639	3959
Faiz gelirleri	684	917	935	1012	1135
Diğer	3857	4791	5726	5800	6749
Diğer mal ve hizmet giderleri	-5476	-6496	-6816	-7262	-7829
Turizm	-565	-520	-592	-776	-9345
Faiz giderleri	-2907	-3264	-3430	-3217	-3461
Diğer	-2004	-2712	-2794	-3269	-3434
Toplam mal ve hizmetler	-2597	-7118	-4841	-5002	-10148
Karşılıksız trans girişleri (Özel)	3171	3374	2879	3147	3035
Göçmen transferleri	23	-	-	-	-
İşçi gelirleri	3040	3246	2819	3008	2919
Diğer	108	128	60	139	116
Karşılıksız trans çıkışları (özel)	-36	-25	-25	-	-
Karşılıksız trans. (resmi-net)	423	1144	2245	912	733
İşçi gelirleri	98	79	82	66	44
Diğer	325	1065	2163	846	689
Cari işlemler dengesi	961	-2625	258	-942	-6830
B. SERMAYE HAREKETLERİ	780	4037	-2397	3648	8963
(Rezerv hariç)					
Doğrudan yatırımlar (net)	663	700	783	779	622
Portföy yatırımlar	1586	547	648	2411	3917
Diğer uzun vad. ser. hareket.	-885	-210	-808	-938	1370
Kullanımlar	2620	3679	3784	3523	4857
Ödemeler	-4023	-3938	-4095	-4871	-4412
Dresdner (net)	518	49	-497	410	925
Kısa vadeli ser. hareket.	-584	3000	-3020	1396	3054
Varlıklar (net)	371	-409	-2563	-2438	-3291
Verilen krediler	390	156	-811	-327	-289
Bank. rez. ve diğer varlıklar	-19	-565	-1752	-2111	-3002
Yükümlülükler (net)	-955	3409	-457	3834	6345
Sağlanan krediler	-1227	2520	590	4091	5681
Mevduatlar	272	889	-1047	-257	664
C. NET HATA VE NOKSAN	971	-468	940	-1221	-2275
D. ÖD. DENGESİ FINANS.	-	-	-	-	-
E. KARŞILIK KALEMLERİ	50	364	170	-	-
Genel denge	2762	1308	-1029	1484	308
F. REZERV HAREKETLERİ	-2762	-1308	1029	-1484	-308
IMF	-252	-53	-	-	-
Resmi rezervler	-2510	-1255	1029	-1484	-308

Çaynak: Merkez Bankası

TABLO X

Türkiye'de Menkul Kıymetler ve Kredi Kartlarına İlişkin KV Sermaye Hareketleri: 1989-1993 (milyon dolar)

Yıllar	Menkul Kıymetler					UA Kredi Kartları		
	Tk'den dışarıya çıkan K	Tk'den içeri giren K		Net satın alma	Dışarı çıkan ve giren K Farkı	Gelen döviz	Dışa ödeme	Net toplam
		satın alınan	satılan					
11.8.1989-	(1)	(2)	(3)	(2-3)	(2-3)	102.4*	(-)25.3	77.1
30.12.1990	(-)75.4	225.7	154.2	71.5	-3.9	164.6*	(-)51.1	113.5
1991	(-)57.7	132.2	168.9	-36.7	-94.4	163.8	(-)68.6	95.2
1992	(-)115.2	229.1	77.6	152.5	37.3	361.0	(-)110.8	250.2
(1.1.1993-								
30.6.1993)	(-)20.4	165.6	82.2	83.4	63.0	162.3	(-)79.1	83.1
Toplam	(-)268.7	752.6	482.9	269.5	0.8	954.0	(-)334.9	619.2

Kaynak: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü, *Türk Mali Sisteminin Temel Göstergeleri*, Mart 1993 ve Eylül 1993

* 1989 ve 1990 yılına ilişkin rakamlar bütün yıl aittir.

Kısaltmalar: Tk, Türkiye; K, sermaye; kv, kısa vadeli; UA, uluslararası; Menkul Kıymetler: Hisse senedi, tahvil, Hazine bonosu, diğer kağıtlar

Not: (1) no.lu sütun, Türkiye'de yerleşik kişilerin dış piyasalarda menkul kıymet alımı için dışarı yaptıkları transferleri; (2) no.lu sütun dışarda yerleşik kişilerin Türkiye'de satın aldıkları, (3) no.lu sütun sattıkları menkul kıymetler değerini gösterir.

TABLO XI**Ücret ve İşgücü Maliyeti Reel Endeksi (1981=100)**

Yıllar	Reel ücretler		İşgücü maliyeti	
	Özel	Kamu	Özel	Kamu
1988	81	46	81	58
1989	107	64	104	85
1990	124	84	122	108
1991	186	122	181	153
1992	181	130	178	163
1993	194	141	191	178

Kaynak: DPT

TABLO XII**Türkiye'nin 22 OECD Ülkesi Arasında
Rekabet Gücü Sıralamasındaki Yeri (1993)**

Rekabet gücü öğeleri	22 ülke arasında Tk'nın sıralamadaki yeri
1) İç ekonomideki güçlülük	21
2) Uluslararasılaşma	15
3) Hükümetin yeterliliği	19
4) Finans gücü	18
5) Altyapı	21
6) İşletme	19
7) Bilim ve teknoloji	22
8) Halkın eğitim ve kültür düzeyi	22
Genel başarının düzeyine göre	21
Yöneticilerin görüşüne göre	18

Kaynak: WEF-IMD, *The World Competitiveness Report 1993*, Cenevre

TABLO XIII

**İmalat Sanayiyinde
Almanya, İspanya ve İtalya'ya Oranla Türkiye'de
İşgücü Verimi (1975-1992)**

Yıllar	Türkiye'de işgücü verimi (%)		
	Almanya'ya oranla	İspanya'ya oranla	İtalya'ya oranla
1975	34.7	39.4	37.3
1980	25.1	35.8	32.5
1985	27.1	37.8	31.1
1988	18.3	25.8	19.2
1990	18.5	24.9	18.8
1991	18.5	25.4	19.1
1992	16.1	22.1	17.9

Kaynak: OECD ve DPT

TABLO XIV**Tarım ve İmalat Sanayi Yıllık Büyüme Hızı (%) 1978-93**

Yıllar	Tarım	İmalat
1978-83	1.3	2.5
1984-87	2.0	8.9
1988	7.9	1.6
1989	-7.4	2.9
1990	7.1	9.7
1991	-1.5	2.3
1992	4.7	2.9
1993	-8.0	10.0
1988-93 ortalama	0.45	4.9

Kaynak: DiE

TABLO XV**Kamu-Özel Yatırım ve Tasarruf İçin
Yıllık Değişim Hızı (%) 1988-93**

Yıllar	Yıllık Değişim Hızı %					
	S.S Yatırımları			Yurtiçi tasarruflar		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1988	-13.7	13.6	-1.2	1.3	9.4	6.5
1989	- 5.8	3.2	-1.1	-22.0	4.7	-4.2
1990	6.2	18.7	13.0	-23.8	12.0	2.3
1991	4.6	-3.0	0.2	-87.3	17.0	-4.2
1992	1.8	5.0	3.6	-337.3	5.6	-3.6
1993	-2.5	10.7	4.9	-197.0	-5.5	-18.8
Dönem ortalama	-1.6	8.0	3.2	-111.2	7.2	-3.7

Kaynak: DPT

KAYNAKÇA

- Akder, H. (1992): «The Single Market and Commercial Relations for Non-member Countries», *Implications of the Single European Act for Non-member Countries* (ed.J.M. Van Brabant, UN New York, s. 179-193.
- Akgüç, O. (1988): «Açık Oturum» (Yönetici) *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Mart.
- Andersen, P. (1993): «Economic Growth and Financial Markets: «the experience of four Asian countries» nakleden *Washington Economic Reports*, 1 Aralık.
- Balkır, C. (1993): *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB): Ekonomik Bir Değerlendirme*, TÜSİAD, İstanbul.
- Brzezinski, Z. (1994): «Büyük Transformasyon», *Avrasya Etüdları*, TİKA, No. 1, ilkbahar.
- Dauderstadt, M. (1993): The EC and Eastern Europe: «*The Light is Fading in the Lighthouse*,» Series Eurokolleg, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn.
- DEİK (1993): Bülten, Aralık.
- DEİK (1994): *Turkey: The Place for Business Today*, Ocak.
- Engin, A. (1994): «Karabük Zarar Ettirildi», *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Haziran.
- Geray, H. (1994): «Özelleştirmede İlk Fiyasko: Teletaş» *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Haziran.
- Henze, P.B. (1994): «Kafkasya'da Çatışma: Geçmiş Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler», *Avrasya Etüdları*, TİKA, No.1, ilkbahar.
- İsrafil, C. (1994): «Altın Hisseyi Hediye Etiler» *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Haziran.

- Kalaycıoğlu, E. (1994): «Yeni Dünya Düzeninde Orta Doğu ve Türkiye'nin Orta Doğu Politikası» Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da Gelişmeler ve Türkiye (ed. E. Manısalı) Uluslararası *Girne Konferansları*, Kıbrıs Araştırmaları Vakfı.
- Kapital Dergisi* (1989): «Yaban Kazları Geri Dönecek mi?», Eylül.
- Kapital Dergisi* (1989): «Şirket Kurtarma-ma», Aralık.
- Kazgan, G. (1988-1): *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Bilim Dizisi, İstanbul.
- Kazgan, G. (1988-2): *Summary Report of the Survey on 331 Private Manufacturing Firms by Size Located in 18 Provinces*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul.
- Kazgan, G. (1992): *Türkiye'de Gelir Bölüşümü: Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, TOBB, Ekonomik ve Sosyal Sorunlar-Çözüm Önerileri Dizisi, No. 3, Ankara.
- Kazgan, G. (1993): «External Pressures and the New Policy Outlook» *Turkey and Europe* (ed. Balkır and Williamson) Pinter Publishers, London.
- Kazgan, G. (1994-1): «Durum Ciddi ama Ümitsiz Değil», *Ekonomik Forum*, 1 Ocak.
- Kazgan, G. (1994-2): *Türkiye'nin AB'a Sınai Mamullerde Gümrük Birliği ile Katılması*, Friedrich Ebert Vakfı, Nisan.
- Kazgan, G. (1994-3): «Büyük Güçlerin Türkiye'yi Çevreleyen Alana ve Türkiye'ye Yaklaşımındaki Değişmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri», *Girne Konferansları No. 10*, a.g.e.
- Krueger, A.O.-Tuncer, B. (1982): «An Empirical Test of the Infant Industry Argument» *American Economic Review*, Aralık, Cilt 10, No:2
- Kut, G. (1993): «Orta Doğu Su Sorunu: Çözüm Önerileri», *Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu* (ed. S.Şen) İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Lipsey, R.G. (1957): «The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare» *International Economic Integration* (ed. P. Robson) Penguin Books 1972.
- Manısalı, E. (1993): «Orta Doğu'da Yeni Dengelerin Doğu Akdeniz'den İç Asya'ya Uzanan Eksene Oturması ve Türkiye» *Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu* (ed. S.Şen) İstanbul, Bağlam Yayınları.

- Megalommatis, K. (1994): «Political Evolutions in the Balkans, Greek--Balkan Relations and Turkey,» *Girne Konferansları No: 10*, a.g.e.
- Morgil, O. (1994): «Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Ekonomik İlişkileri» *Girne Konferansları No. 10*, a.g.e.
- Özmutur, S. (1992): *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı: 1948-1993*, Boğaziçi Üniversitesi.
- Refiğ, H. (1994): «Bölgesel Gelişmelerde Rusya ve Yeni Dünya Düzeni» *Girne Konferansları No: 10*, a.g.e.
- Sezgin, İ. (1987): «24 Ocak'ın Yıldönümü: Röportaj» *Milliyet Gazetesi*, 25 Ocak.
- Şen, F. (1993): *Turkey and the European Community*, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Leske and Budrich, Opladen.
- TÜSES (1990): «*Sanayileşme Stratejileri*» (Raportör B. Kuruç), İstanbul.
- Uygur, E. (1993): *Financial Liberalization in Turkey*, TCMB, Ankara.
- World Bank (1993): «Foreign Direct Investmet: Benefits Beyond Finance» *World Bank Policy Research Bulletin*, Mart-Nisan.
- World Bank (1993-1994): *World Debt Tables*, Cilt I ve Cilt II, Washington D.C.
- World Bank (1992 ve önceki yıllar): *World Development Report*, Washington D.C.
- Yalçın, D. (1994): «Karabük Kapatılmaz» *Milliyet Gazetesi*, Haziran.
- Yaşar, S. (1994): *Muz ve Faiz Ekonomisi*, Mesaj dizisi No: 11.

TABLolar DİZİNİ

Tablo I	: Merkez'in Dünya Ekonomisindeki Yeri (1990)	35
Tablo II	: Merkez Ülkelerde (sabit fiyatlarla) GSYİH, İşsizlik ve GSYİH Deflatörü Ortalama Yıllık Artık Hızı (1961-1993)	49
Şekil I	: Dünyanın Çeşitli Bölgelerinde Kişi Başına GSMH'nın Yıllık Ortalama Hızı (1965-1990) (%)	52
Tablo III	: GOÜ'de k.b. Gelir (ABD doları) ile Yıllık k.b. Gelir Artış Hızı (%) ve Yıllık Enflasyon Oranı	66
Tablo IV	: GOÜ'in Toplam Dış Borçları: 1970-93	68
Tablo V	: Sanayileşmiş Ülkelerin Tarife-Dış-Engel Uyguladıkları İthalatın Dağılımı (%)	70
Şekil II	: GOÜ'e Toplam Reel Net Kaynak Akımı	84
Tablo VI	: Dünyadaki En Büyük 500 Özel İmalat Şirketinin Merkez-içi Dağılımı (1961 ve 1991)	85
Tablo VII	: Merkez'de İçeri ve Dışarı Dolaysız Yatırım (k.b. dolar) 1990	85
Tablo VIII	: Gelişmekte Olan Borsalarda Dolar Üzerinden Getiri Oranı (%): 1993	92
Tablo IX	: GOÜ'e Gayrisafi Portfolio Yatırımları: 1989-1992 (milyar dolar)	93
Tablo X	: ABD'de Sermaye ve Emegın Reel Getirisinin Yıllık Ortalama Artış Haddi (%)	114
Tablo XI	: Yatırım, GSYİH ve İhracat Ülke Grupları İtibariyle Yıllık Ortalama Artış Hızı (%) 1965-80 ve 1980-90	120
Tablo I	: Türkiye Ekonomisine İlişkin Temel Göstergeler: 1970-93	283

Tablo II	: Türkiye'nin Dış Borçları, Borç Göstergeleriyle Uluslararası Rezervleri, Mal + Hizmet Gelirleri ve Giderleriyle CİB Dengesi (1973-1993)	284
Tablo III	: Nominal ve Reel Faizlerle Reel Efektif TL Kuru: 1973-1993	285
Tablo IV	: Tarım, Ücret-Maaş, Rant-Faiz-Kâr Gelirinin Net Yurt İçi Faktör Gelirinde Payı (%): 1976-93	286
Tablo V	: Türkiye'nin İhracat ve İthalatı, Dış Ticaret Dengesi, İhracatın-İthalatı Karşılama Oranı (1970-1993)	287
Tablo VIa	: Borç Anapara + Faiz Ödemelerinin Vergi Gelirlerine Oranı (%): 1975-93	288
Tablo VIb	: Kamu Kesimi Finansman İhtiyacının GSMH'ya Oranı (%)	288
Tablo VII	: Sabit Sermaye Yatırımlarının Kesimler Arası Dağılımı (%) 1973-93	289
Tablo VIII	: Türkiye'den Dışarıya ve Türkiye'den İçeriye Dolaysız Yatırımlar (milyon dolar)	290
Tablo IX	: Ödemeler Dengesi: 1989-93 (milyon ABD doları)	291
Tablo X	: Türkiye'de Menkul Kıymetler ve Kredi Kartlarına İlişkin KV Sermaye Hareketleri: 1989-1993 (milyon dolar)	292
Tablo XI	: Ücret ve İşgücü Maliyeti Reel Endeksi (1981 = 100)	293
Tablo XII	: Türkiye'nin 22 OECD Ülkesi Arasında Rekabet Gücü Sıralamasındaki Yeri (1993)	294
Tablo XIII	: İmalat Sanayiyinde Almanya, İspanya ve İtalya'ya Oranla Türkiye'de İşgücü Verimi (1975-1992)	295
Tablo XIV	: Tarım ve İmalat Sanayiyi Yıllık Büyüme Hızı (%) 1978-93	296
Tablo XV	: Kamu-Özel Yatırım ve Tasarruf İçin Yıllık Değişim Hızı (%) 1988-93	297

Kısaltmalar

- AB: Avrupa Birliği
AEA: Avrupa Ekonomik Alanı
APEC: Asya-Pasifik İşbirliği
AR-GE: Araştırma-Geliştirme
ASELSAN: Askeri Elektronik Sanayi
AT-12: Avrupa Topluluğu- On İkiler
BAB: Batı Avrupa Birliği
BDT: Birleşik Devletler Topluluğu
BYKP: Beş Yıllık Kalkınma Planı
COMECON: Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Doğu Bloku için)
ÇUŞ: Çok Uluslu Şirketler
DÇM: Döviz Çevirilebilir TL. Mevduatı.
DTH: Döviz Tevdiat Hesapları
ECO: İktisadi İşbirliği Örgütü
ECU: Avrupa Ortak Para Birimi
EFTA: Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
GATT: Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması
GOÜ: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH: Gayrisafi Milli Hasıla
GSYİH: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
IDA: Uluslararası Kalkınma Kurumu
IFC: Uluslararası Finansman Şirketi
IMF: Uluslararası Para Fonu
KEİB: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi
KHK: Kanun Hükmünde Kararname
KOSGEP: Küçük-Orta Sanayi Geliştirme Projesi
LAFTA: Latin Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
LIBOR: Londra, Bankalararası Faiz Haddi
NAFTA: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North Free Trade Agreement)
OECD: İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OEEC: Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OECD'nin eski teşkilatı)
OGT: Ortak Gümrük Tarifesi
OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
TCMB: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TİKA: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
UNCTAD: Birleşmiş Milletler Kalkınma Konferansı
UNESCO: Birleşmiş Milletler Tarım Örgütü
UNIDO: Uluslararası Sınai Kalkınma Örgütü
VDMK: Varlığa Dayalı Menkul Kıymet
WHO: Dünya Sağlık Örgütü
YUED: Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen

